

slike tih vremena

životne priče ratnih veterana/veteranki
i članova/članica njihovih porodica

uredile helena rill i tamara šmidling

Slike tih vremena

Centar za nenasilnu akciju
Beograd – Sarajevo, 2010.

slike tih vremena

životne priče ratnih veterana/veteranki
i članova/članica njihovih porodica

uredile:
helena rill
tamara šmidling

Slike tih vremena
Životne priče ratnih veterana/veteranki
i članova/članica njihovih porodica

Urednice:
Helena Rill i Tamara Šmidling

Izdavač:
Centar za nenasilnu akciju

Dizajn i prelom:
Ivana Franović

Print:
Standard 2

Objavljivanje ove knjige su pomogli:
Mennonite Central Committee (MCC) i
Ministarstvo za ekonomsku saradnju i razvoj Savezne republike
Nemačke (BMZ)

Sadržaj

(6) Predgovor

Ratni veterani, ratne veteranke

- (13) Ne može čovek da kaže – puj pike ne važi
- (43) Nastavija sam da me voda gonja
- (56) U ratu sam osjetio potrebu za Bogom
- (81) Rat nisu ruševine kuća i poginuli ljudi, već ruševine ljudi koji su taj pakao prošli
- (92) Uglavnom, ne ponovilo se
- (100) To su fotografije tih vremena
- (113) Milion pitanja, milion odgovora, a rješenje nikakvo
- (155) Nikad se nisam razočarao – u te svoje komšije, te male ljudi

Majke, supruge, sestre, kćerke, sinovi

- (189) To je postalo sastavni dio mene
 - (220) Svako je izašao sa nekim svojim ranama
 - (244) I tu mu se gubi trag
 - (257) Ne mogu da oprostim državi, drugima, sebi
 - (285) Postratno stanje nikako da prestane
 - (308) Treba isceljenje duše i bez toga neće moći napred
-
- (325) Pogovor – Budućnost naše prošlosti

Predgovor

Pred vama je četrnaest ličnih priča – usmenih istorija šest žena i osam muškaraca, ratnih veterana/ki i članova/ica njihovih porodica.

Izdavanjem ove knjige usmenih istorija želeti/e smo da na jednom mestu obuhvatimo priče učesnika/ca ratova, ratnih veterana, ali i civila, članova, a posebno članica njihovih porodica. Na ovakav koncept odlučili/e smo se vođeni jakim utiskom da se rat u našim društvima najčešće doživljava kao „muška“ stvar, o kojoj samo muškarci, ratnici, branitelji imaju šta da kažu. Perspektiva žena koje su preživele ratove i kroz njih prošle na najrazličitije načine, po pravilu je ostajala u zapećku i po strani. Rad na ovoj knjizi potvrđio je naše postojeće uverenje da prikazivanje bilo muške bilo ženske perspektive nikada nije homogeno i jednoznačno. Kao što objavljeni intervjuji pokazuju, iskustva i životne priče su različite i višeslojne. Zbog toga je nemoguće povući jasnu granicu između tih perspektiva, a da se pri tome ne posegne za esencijalizmima, tako dragim patrijarhalnom načinu mišljenja, gde se tačno „zna“ šta ko treba da radi i šta je čija uloga. Nasuprot tome, u ovoj knjizi moći ćete da pročitate i priču jedne veteranke, kao i priču muškarca koji nije nosio oružje, ali čiji je otac u ratu izgubio život.

Da podsetimo na to odakle potiče ova ideja usmenih istorija u našem radu. U ovih trinaest godina rada CNA, tokom mnogih treninga koje smo vodili, ali i promocija filmova, knjiga, tokom tribina „Četiri pogleda“, gde su govorili učesnici ratova, ratni veterani, bilo nam je jasno da je lična priča nezamenljiva u procesu razumevanja „druge strane“. Slušajući ličnu priču možete čuti nečije strahove, nade, želje, emocije, umesto puke političke, stranačke, borbene... retorike.

Fokus ove knjige jesu ratovi tokom devedestih na bivše jugoslovenskim prostorima, s posebnim osvrtom na ratove od 1991. do 1995. godine. Međutim, kako su lične priče isprepletane narativima, tako su isprepletane i ratovima mnogo pre devedesetih, ali i dešavanjima i prilikama posle tog perioda. Poseban osvrt posvećen je trouglu Srbija – Bosna i Hercegovina – Hrvatska, mada se tom prilikom čuje odjek i drugih prostora, posebno Kosova. Drugi svetski rat se na više mesta pominje u ličnim pričama i prepliće s ratovima devedestih. Iako su ra-

tovi fokus ove knjige, u jednoj priči može se pročitati kako se živelo i pre i posle rata, zatim spoznati socijalni aspekt, svakodnevica i drugo.

Naš rad na prikupljanju usmenih istorija na određeni način predstavlja nastavak onoga što su na ovom polju pre nas radile neke druge organizacije, od kojih bismo posebno izdvajili izuzetno vredan rad Dokumentacionog centra *Ratovi 1991-1999*. Međutim, posebnost ove knjige i našeg pristupa jeste u tome da su priče sakupljali i vodili bivši ratni veterani/ke i mirovni aktivisti/kinje, predstavnici/e dve društvene grupe koje su najčešće u sukobu, uz međusobna etiketiranja, pa i otvoren prezir.

Svi razgovori su vođeni u leto/jesen 2009. godine nakon održane obuke, na kojoj je učestvovalo trinaest osoba – veterana/ki i aktivista/kinja. Priprema za samo intervjuisanje bila je pažljivo pripremljena i izvedena, te smo na kraju dobili dvadeset intervjeta od jedanaest osoba. Svi intervjuji su verno transkribovani i pohranjeni su u arhivu, a u knjizi su se našli oni, prema našem mišljenju, najupečatljiviji.

Bilo je izazovno raditi na ovoj knjizi, sakupljati lične istorije, ponekad teško odlučiti da li neku ličnu priču uvrstiti ili ne, zatim čitati na jednom mestu kako su se ljudi nosili s ratom i njegovim posledicama. Takođe i posredno osetiti mnoge lične gubitke, bilo da se radi o gubitku nečije kuće, zdravlja, bliskih ljudi ili ma čega bliskog čoveku. Kako kaže jedan od govornika, Žuna: *Rat razara od vrha vlasti na glavi do malog prsta dole, duše, svega živog ...* Sa druge strane, iz ovih životnih priča moguće je iščitati i osetiti autentičnost, jednostavnost, brigu za druge, ljubav, kao i mnoge druge emocije koje ne mogu, a da vas ne taknu. *Lične priče i lična razumevanja jesu važan deo izgradnje mira.* Ova zbirka ličnih priča predstavlja naš doprinos širenju prostora za razmenu ličnih iskustava bez čega nam se, verujemo, šanse za međusobno istinsko i ljudsko razumevanje umnogome smanjuju.

Iako su ovo lične priče *običnih ljudi*, kako kaže Aga-Pop u svojoj priči, iz njih je moguće prepoznati i kolektivne narative, prožete traumama davnije i skorije prošlosti. Iako namera ove knjige nije da pruži materijal za analizu etničkih/kolektivnih narativa, ipak je od njih nemoguće pobediti i oni prožimaju i oblikuju lične priče i iskustva na sličan način na koji oblikuju i utiču na naša društva. Ipak se u određenim slučajevima ta moć kolektivnog narativa potpuno izgubi pred snagom lične priče.

Tokom rada na ovoj knjizi bilo je izazova i tehničke prirode, koji dosta govore o ovim našim prostorima: bilo je potrebo organizovati lekture za tekstove na srpskom, hrvatskom, bosanskom jeziku, koji uglavnom obiluju različitostima, pa tekstovi nisu međusobno ujednačeni. Na nekim mestima sreće se i mešavina ijekavice i ekavice, što je za nas u ovoj knjizi upravo svedočanstvo o jednom vremenu i njegovoj kompleksnosti. Mnoge stvari nismo menjale, insistirajući na prikazu govornog, a ne književnog jezika. Jedine uredničke intervencije odnosile su se na skraćenja nekih dužih intervjuja i ta skraćenja su u knjizi obeležena trima tačkama u zagradi.

Zahvalnost dugujemo prvenstveno ljudima koji su ispričali svoje lične priče i onima koji su ih vodili. Ova zbirka usmenih istorija ne bi bila moguća bez naših saradnika i saradnica: Emira Džidića, Marije Papić Đurić, Srđana Papića Đurića, Dalibora Piskreca, Andreje Kraljević-Mišić, Ljiljane Canjuga, Amera Delića, Marijane Stojčić, Ivana Kralja, Miroslava Mandića, kao ni bez njihovih sagovornika/ca. Oni su birali ljudе i pričali sa njima, s ljudima koji su iz Srbije, Bosne i Hercegovine, Hrvatske, iz nekih manjih i većih mesta, s ljudima koji su izbegli, kojima je rodni kraj u jednoj, a žive u drugoj zemlji, s ljudima različitih godina... Divimo se hrabrosti ljudi koji su ispričali svoju ličnu, pa i uopšte životnu priču. Tako nešto nije nimalo lako.

Zahvaljujemo Zorici Galonja, Emini Trumić i Nataši Vulović na njihovom savetovanju u vezi sa lekturom i različitim pravopisima, MCC-u i BMZ-u na ukazanom poverenju, Mirjani Vojvodić na inspiraciji i nesobičnom deljenju iskustava, Drinki Gojković na podršci i poklonu u vidu knjiga usmenih istorija za naše voditelje/ke intervjuja. Posebnu zahvalnost dugujemo našim kolegama Nedžadu Horozoviću i Nenadu Porobiću, koji su učestvovali u timu za obuku za prikupljanje usmenih istorija, kao i Ivani Franović, koja je često zajedno sa nama rešavala uredničke dileme i nedoumice. Koristimo ovu priliku da se zahvalimo i ostalim učesnicima/ama obuke koji su pomogli svojim pitanjima ili iskustvom – Spasoju Kulagi, Andreji Gregorini i Gordani Drinić, kao i svim drugim ljudima koji su na bilo koji način pomogli objavljivanje ove knjige.

Važno je napomenuti i to da stavovi, razmišljanja koje su izneli

sagovornici/e nisu i naši stavovi, stavovi urednica, odnosno CNA. Oni se mogu doživeti kao potpuno neprihvatljivi, ali ništa nismo menjale, jer ne želimo da farbamo bojama koje ne postoje u našim društвima. Šta više, često su ti prožeti narativi, koji bi nas još više pogodili, i mnogo gori. Ali, i to je deo naše stvarnosti. Ovu knjigu potrebno je čitati otvorenog srca, pristupiti pričama s razumevanjem, pokušavajući da shvatimo šta stoji iza njih...

Helena Rill

Razgovore za ovu knjigu su vodili/e:
(po abecednom redu)

Amer Delić
Andreja Kraljević-Mišić
Dalibor Piskrec
Emir Džidić
Ivan Kralj
Ljiljana Canjuga
Marija Papić Đurić
Marijana Stojčić
Miroslav Mandić
Srđan Papić Đurić
Tamara Šmidling

Ratni veterani, ratne veteranke

Novosađanin

Ne može čovek da kaže – puj pike ne važi

Reci mi gde si se rodio, u kom mestu i kada?

U Novom Sadu 1. januara '65. godine.

Koliko članova je imala tvoja porodica? Kako ste živeli, u kakvim prilikama?

Bilo nas je četvoro – otac, majka ja i sestra. Sestra je starija od mene devet godina. Dobro smo živeli, otac je bio privatnik, a mama je radila u prodavnici konfekcije tako da, dobro smo živeli. Sećam se, vikendica, jedna kola, druga kola, tako da bilo je dobro, bilo je dobro. Mislim tu '75. kad ja pamtim, ono već u stvari tu negde do '78, '79. već osamdesetih, osamdesetih nije tako... dobro, početak, početak osamdesetih još đene-đene onako, ali posle tako... Četvoro nas je bilo i sad nas je, mislim, svi smo još živi, tako da to je uglavnom to ali dobro smo, dobro smo stajali, ja sam bio đak i tako...

Kasnije, uoči rata čime si se bavio?

Po dolasku iz vojske '86. odmah sam se zaposlio – imao sam tu sreću da se zaposlim odmah i do pred rat sam promenuo pet firmi. Zatim je bila železnica, tu sam za stalno primljen, znači do... pred, u stvari pred rat, ja sam radio '87. godine kad mi se sin rodio, onda sam se i zaposlio na železnici i ostao sam do 2004. Onda sam postao tehnološki višak na toj istoj železnici. Dvadeset godina staža sam imao.

Dvadeset godina si proveo tu radeći?

Hm, osamnaest tu, a dve sam skupio u ove prethodne četiri firme.

Kako bi opisao atmosferu s kraja osamdesetih i početka devedesetih tu gde si ti živeo, kuda si se kretao?

Pa, bilo je, pa, baš s kraja je bilo još kol'ko-tol'ko dobro, mislim, moglo

se i raditi i zaraditi. Ja sam, recimo, imao takav posao da sam uz posao mogao da radim još nešto privatno, mislim, mogao je svako ko je htio, ali, nije bilo neke preke potrebe ali, moglo se, moglo se... Ja sam, recimo, privatno krećio svojevremeno i to komšijama i šta ja znam, pa se to malo čuje, nisam profesionalac ali sam radio kol'ko-tol'ko kvalitetno i pošteno... E, onda, početkom devedesetih, tu je već počelo malo i lomatanje, politika, naravno, previranja... počelo to sa strankama i mislim kako je to već išlo svojim putem uglavnom, sećam se '91. sâm početak već nije mnogo obećavao dobro, pošto su moji dole sa Banije pa znam da su tamo bili oni izbori pa su i, mislim, dolazili su rođaci ovamo i slušao sam šta je i kako je, znači da, naslućivalo se i video se i u firmi i... šta ja znam. Ja sam sa puno Hrvata i te '91. baš bio dobar, sa, mogu reći, jedno šestoricom, sedmoricom njih – baš super dobar. Uopšte nisam gledô ko je šta, ali jednostavno su oni, pa ne mogu da kažem preko noći nestajali, ali jednostavno prvi koji je otisao, pitali smo njegovog brata rođenog koji je ostao gde je burazer, on kaže otisao je u Nemačku da radi, mislim. E, jedan po jedan su tako odlazili i taj prvi, on je otisao poslednji, jedino se on javio mislim, ono, jednostavno dođu, uzmu radnu knjižicu i znaš, bez, bez, bez priče odu. Al' 'oču da kažem to – jedino taj najmlađi, kad je išao kaže: Ijudi, ja moram da idem. Imao je kuću u Sremu, otac i majka su mu zamenili kuću, kaže: gde ću ja ostati ovde, mislim, kao nemam ništa, znaš. Jedini se on javio i doneo piće neko u radionicu i mislim to mi je baš ostalo onako upečatljivo, najmlađi, bili smo stvarno svi dobri, bez, bez obzira na...

Kako si ti gledao na tu situaciju i sve to što se dešavalo oko tebe, kako ti se činilo?

Pa da ne budem kao neka ptica zloslutnica ali video se da neće izaći na dobro, bar sam ja to tako video. Bilo je tu više razloga... Hm. (Pauza) Recimo, njihov odlazak... tu ništa dobro nije moglo da se iz toga rodi. I isto tako, mislim, samim tim menjanjem kuća kako je počelo šta ja znam, znači ta migracija po etničkoj osnovi, a meni je čak bilo krivo mislim, jer ja sam i odrastao u ulici sa Hrvatima, sa Mađarima, sa ne znam Slovacima sam isto dobar... Bilo mi je krivo, imao sam baš, kažem, baš dobre prijatelje. E, sad... Ali, opet, šta ja znam, krv nije voda, video sam, šta ja znam, mislim, bilo mi je žao i bilo je i onih naših od preko što su se vrtili, u stvari menjali, mislim svako je tu izgubio bez... ne ulazim u to, ali svi su oštećeni, bez obzira na kojoj strani al' se video da neće

ići na dobro, tako, digla se ona zla krv još od Drugog svetskog rata, i tako da se, što kažu aveti uzjogunile, hm tako je to i vodilo tome... Ja sam radio, i, ovaj, videla se na poslu ta tenzija, ta, ta, ta napetost, to ovako, onako, onda, bilo je, da i to, da to mi je smetalo, i da, bilo je par njih što su ostali i dan-danas su tu – mislim na Hrvate, i recimo, jedan iz radionice, mislim, s nama je radio zajedno, vikô mu je pogrdnim onim nazivima, gde si ti, još nisi otišô, a dečko je stvarno dobar, evo ja sam i danas dan s njim dobar bez obzira što je otišô, što nije otišô, što je, što je od... hm mislim odrastô; radili smo zajedno ne znam kol'ko četiri, pet godina – upoznaš čoveka za to vreme. Ali, desilo se par puta ja idem s njim, nešto radimo, i oni mu viču: a šta ti još nisi otišao i kad ćeš, ovo ono – meni je bilo možda i neprijatnije nego njemu, mislim ne znam, ali šta ja znam, ali to su vikali. Uglavnom, kako da kažem, bio je vođa jedan u radionici i onda je on njima davao krila, kako da kažem, ne bi sigurno oni da nije bilo ovog, da kažem, vođe čopora, je l', šta ja znam... Mislim, i danas dan sam dobar sa njim i on sa mnom, zove me i čujemo se, iz okoline je pa, mislim, hm, politika, nije učinila da ja menjam stav i mišljenje o čoveku kao čoveku, i šta ja znam, narodu kao narodu – to što je bilo to je, istorija će reći svoje je l' ali ja kao ja... mislim da jednostavno i danas dan, šta je bilo, bilo je, ne možemo iz toga izaći, to, možemo lizati rane i to je...

Možeš li mi ispričati kako je izgledalo tvoje iskustvo u vezi rata – kako si se ti obreo u njemu?

To je bio slučaj, bukvalno slučaj, mislim, pošto sam dobio poziv za mobilizaciju – čak ga nisam dobio ni ja lično nego ga je moj otac potpisao pošto smo bili kod žene u stanu, a bio sam prijavljen tamo, jer smo se par puta selili kod oca, kod tašte, tako da... ali to je u razdaljini od nekih recimo četrstiso metara. Nisam ja sad napustio ni deo grada ni grad ali on je potpisao i, da l' smo mi došli uveče u deset, jedanaest uglavnom, ja sam otišao ujutro na posao i šogor me, koji je radio sa mnom na železnici, pozove i kaže: je l' znaš ej da... a mi pijemo jutarnju onu kafu u sedam sati i kaže: ajde požuri, pakuj se, dobio si vojni poziv, a tih dana je bilo ono na televiziji vojna pošta, šta ja znam...

Kada je to bilo?

Hm, negde 14. septembar, mislim da je bio 14. ili 16? 14. septembar.

Godina?

1991.

1991. da.

I sad mislim nije ranije, ali tu negde. Zašto? Jer smo mi bili ovde... Zašto ja znam tačan baš datum, jer smo mi bili... prvo smo pozvani na zbornu ratno mesto. Jer pre toga prvo smo imali par vojnih vežbi i onda neko zbornu ratno mesto. E, tu smo bili pozvani i tu smo proveli ja ne znam nekih 48 sati u toj kažem izolaciji i okupljanju, e... Onda smo otišli dole za Srpski Miletić i Odžake, tamo, i tu smo bili ne znam kol'ko dana par dana pa neko kao gađanje šta ja znam, a ja sam bio inače četa vezista i bili smo na gađanju naravno. Naoružanje smo zadužili baš tu na zbornom mestu i uglavnom, igrom... silom prilika u stvari, jedan moj kolega je bio rezervni potporučnik u to vreme, a kapetan nam je bio čovek koji je došao od preko, iz Hrvatske. I on dođe jedan dan, taj potporučnik i kaže mi: ej, slušaj, kaže trebaće nas dvadesetak, on će kao biti vođa, trebaće nas dvadesetak da pređemo preko, na ratište znači, preko bogoevskog mosta, idemo neku liniju da razvučemo, i kaže sad ne znam rekô mi je kapetan kao da... kako da odredi ljudi i šta ja znam i... Pitam ja dobrovolje, znaš, mislim suludo je, niko od nas nije, i uglavnom, on je mlađi od mene dve godine, završio je tu školu ŠRO kako se zvalo, već nije ni važno, Školu rezervnih oficira, a inače smo iz komšiluka, znali smo se, i pecali smo zajedno, i ajde on tamo jednog, dvojicu 'oćeš-nećeš' aj svi kiselo i... I kaže: ljudi, ja moram prozivati i prozove, tako bezveze je otvaro onu neku svesku što je imao, i ja gledam njega i rek' je l' stvarno baš tako, i pitam kol'ko čemo biti preko, kaže samo dandva-tri da mi to razvučemo... mi smo vezisti, i ajde... Da, i prozove mog druga jednog baš dobrog, znali smo se s vojnih vežbi, da, to je bila oformljena četa, prozove njega; kad sam video da je on prozvan i još tu neki da ne kažem klinci iz komšiluka, ja se javim. Ajde, idem s ovim, neki mali bio iz ulice, idem i ja ajd sad... Uglavnom, skupi se tu nas dvadesetoro ali sve na poznanstvo i da ne bi ovog ostavili na cedilu, ne znam šta će, a on mislim kažem mlađi i, javim ti se ja tu, rekô ajd kad sam video ko je prozvan, rekô idem i ja i onda uz mene jedan isto budući moj kum – on me je krstio na ratištu, isto smo ovako dobri, i uglavnom tako krene za ovim onaj za onim i to je po pitanju drugarstva ili šta ja znam. Da bilo je tu dece, tek došli iz vojske, rekô ajd ja kol'ko sam imo tu dvadeset šest, dvadeset sedam godina rekô idem ja a ovi... mislim...

nama je rečeno samo neka linija... Đavola. Otišli smo tamo nas dvadesetica, s njim dvadeset jedan – ovi su došli tek posle mesec dana. Oni su tu ostali s ove strane mosta i oni su ne znam, da ne kažem ko suprasne krmače ležali, razumeš, išli po kafićima, slušali muziku i ovo ono i... a mi gore smo prošli kao bos po trnju... Ovaj, bili smo smešteni prvo u nekom selu, ne znam kako se zove, nije ni selo, ispred sela nekog tamo, poneli smo svu drnjavu opremu pa smo morali da razvučemo linije, da pregledamo to što imamo, šta valja, šta ne valja i uglavnom, onda smo počeli s tim razvlačenjem, i tu smo padali na nos od posla. Sećam se dobro, po par puta na dan razvučemo liniju recimo do onih isturenih linija, prođe tenk il' šta ja znam ovi meštani što su bili okolo, treba im žica, vide žicu na zemlji i oni je odseku... Ti samo što si se vratio i, uglavnom, tu je baš baš ono padanje s nogu od umora... E, posle toga se desi da iz te grupe od tih dvadeset... nas dođe isto, poručnik jednog dana kaže: ej slušaj, ti i taj mali iz ulice kaže, pošto znate na PRC 520 da radite kaže ti i on, rekô jedan kapetan mora da ide negde na ratište... da l' u... negde u neko selo, vezista im je poginuo šta ja znam, treba im vezista. I ja kažem njemu, pa što ja i on, pa ima tu tol'ko ljudi, non-stop ja i on, reko'... kažem ja – otkud kapetan zna da on i ja samo znamo da radimo. Pa, kaže, u kartonu onom znaš vojnom piše, kako se zove onaj što imaš, vojna knjižica, a i valjda neki karton je bio i piše za šta si osposobljen, šta ja znam tamo-vamo... Mali pobeleo, dečko ne znam da l' je imao osamnaest, devetnaest godina samo što je došao iz vojske, možda dva-tri meseca, znam ga baš, jer njegova sestra je moja vršnjakinja pa je išla sa mnom i sa ženom u školu. On pobeleo, šlog da ga udari i ja pitam tog poručnika, daj reci, kol'ko će se tamo ostajati, pa kaže: ništa samo da tamo oni uspostave vezu pa čemo, kao vratíćete se vi nazad... Ajd dobro, ja kažem tom malom, a on već, pa nije već bio počeo da pliče, al' tu je bio na... Ajd idem reko ja, sad šta je tu je mislim, bilo mi je muka od svega uvek ja ajd dobro. Ovo sam se sad upravo... dobro hm, ja pitam njega kako on zna, kaže on ostalo u njemu... u rokovniku zapisano, ovaj našo rokovnik i pročitao sad da l' je to bilo tako il' nije bilo tako, al' ajd... Znaš, stavljen si pred gotovo... Ja onda odem da me natrpaju sa nekim tim uređajem i nekim rezervnim akumulatorima, vukô sam, ne znam, nekih četrdeset kila sigurno. I odem da ono... i to je bilo već ceo dan, čekaj da dođe šofer, vozač, ko li je već čekaj, čekaj, čekaj do uveče, da. I onda su mi uveče dali i konzerve i šta ti ja znam tamo, dobro, vojska kô vojska i cigare smo... dobro, bićeš

tamo par dana pa... Dođe, šofer je došao u pola deset, otišli smo ja i šofer sami, da i to, a bilo je zabranjeno posle osam ili tad već mrak, kretati po tim linijama. I mi negde oko Klise, Vere, Bobote bog te pita kud, kroz kukuruze, da, prvo smo naišli na par naših patrola, posle ja pitam tog vozača je l' ti znaš kuda idemo kroz kukuruze neke, kaže on ovuda ima put kao, pa skreće... Tu smo se mi vozikali ja mislim nekih četrdeset minuta, kaže on meni... kad jedanput vidiš bi... slomili kukuruze. Kažem ja njemu, jes ti siguran gde je, kaže on meni pa ja sad... kad odjednom i njega uhvatila panika... Ja kažem, napred su položaji i njihovi sad i da l' su naši pitaj boga... Kažem ja njemu, je l' imаш ti neko oružje, on kaže pa imam ja neku pušku, al' ja sam vozač kaže, nisam pet metaka opalio. Ja sam imô pušku i stavim noge, mislim, nije mi prijatno, a pogotovo posle da l' smo tri ili četiri neke zastave patrole, samo iskaču iz kukuruza pa stani, ko je ovamo, onamo, već mi je tu bilo muka i uglavnom, sad tu kroz te kukuruze bauljamo pô sata nigde nikog, a svetla je upalio kô... I on onda u rikverc pa nekim poljskim putem, pa negde izbjijemo na neki poljski put na bog, vrag, uglavnom da ne dužim sad. Uglavnom, dođemo u jedinicu, tu smo došli da l' je bilo jedanaest pola dvanaest noću i tu je bio, da l' je vod bio, možda tridesetak njih i ja došô tamo, i ono u nekoj kući vinogradarskoj nekoj kući... šta ti je, i ovaj kaže al' si se usrećio, stojao tu na straži, al' si se kaže usrećio, vidim ja njima već svega bilo do vrata... Hladna jesen, neka je kiša bila i uglavnom ulepjeni u neko blato svi ajd, a ja sa onim mojim stvarima mislim, našô sam mesta pored vrata, pored jer nije bilo više mesta u toj kućici. I sad kao, ajd spavaj pa čemo ujutro i vezu i sve, kakvi, nije tu prošlo par sati il' šta ja znam neko vreme, valjda sam taman zaspô, bio sam izlazio napolje da pušim, ono mrak ne znaš ni gde si ni šta si i... niti znam ikog tamo, i tu je bio i TO i vojska, i tu negde kažem dva sata prošlo i odjedanput počnu da padaju minobacačke granate okolo tamo-vamo – e tu je nastala frka i panika, ovaj trči ovamo, trči tamo, mrak, znaš, jer ja sad treba da vučem i ovo, pitam tamo jednog ej ajd pomozi mi, on samo... ma nije ni rekô ništa, protrčô samo, ja onaj PRC ne smem ni da ostavim, ono te akumulatore uprtim, trči tamo gde čujem da ovi lome, tu da... onda je počelo i ovi naši da puškaraju i od preko se čula puščana vatra – to je trajalo nekih četrdesetak minuta... Ja tu nisam ispalio ni metak, tu je l' sa svih strana, otkud znam ko je, gde je, treba da se poubijamo međusobno jer je slučaj pre toga bio da ovi iz Kaća ne znam... E, mhm

uglavnom eto tako sam se ja obreo u toj jedinici, zvao sam je mislim žrtvovana jedinica, posle kad sam gledao, mislim, to je bukvalno bila žrtvovana jedinica, to je bio vod... posle smo se spojili još sa dva voda znači četa. I tu je bilo nas stotinak, e tu sam našo prijatelje, poznanike iz kraja, iz škole i šta ja znam, bili smo po nekim kućama tamo razbacani i video sam, video sam najboljeg druga iz detinjstva, nažalost, posle je od rana preminuo; sadašnjeg isto jednog druga, e, taj drugi drug je, on je u stvari on je... što je njegova jedinica isto deo jedinice oni su posle ne znam kol'ko dana tražili smenu šta ja znam, i ono što se pričalo pa su napustili borbeni položaj i ostavili oružje i idu. Tom prilikom sam ih slučajno video kako su kod bogojevskog mosta stajali valjda drugi dan tamo na kiši kao deserteri, mislim jer sam prepoznao jednog tog druga, a ja sam išo, nazad su me poslali po neke baterije, i onda vidim njih, stoje i ja pitam šta radiš tu i on pita je l' imaš cigaru reko' imam cigaru, prođe neki stražar i kaže kao nemoj da mu daš cigaru kao to su deserteri, a ja mu kažem to mi je drug odrastô sam s njim, baš me briga šta je, evo mu cigara, i tu smo malo razmenili par reči ali uglavnom dao sam mu cigare, a on je kažem ti... valjda drugi dan stoje tako pokisli tamo, e tako je to počelo mislim sve ono... hm sad kad mislim splet okolnosti ali to je tako ispalio i, e posle... Posle je kad uđeš u to to nema povratka, mislim, ne da nema povratka nego il' se boriš ili se ne boriš... I onda sam, ostô sam tu mnogo duže nego što sam trebao, svašta sam se i nagledao i čuo... Ali i upoznô sam neke ljude, baš sam upoznô neke ljude... proveli smo neko vreme zajedno i mogu da kažem eto na nesreću hm upoznati ih na takvom mestu... ali ipak, na sreću, upoznati takve ljude... I to je to – s nekim sam i danas dan dobar, mislim, zavisi da l' gde smo, čujemo se ovako-onako, viđamo se isto. Jedno vreme smo se okupljali šta ja znam na par meseci tako, pošto sa različitim strana, ali uglavnom... E da, e sad posle svega toga bio sam i ranjen i to na jedan blesav način – razvlačili smo liniju koja...

Ovo je priča zapravo o tvom prvom odlasku na ratište?

Da.

Šta ti je tokom tog perioda ostalo kao najteža uspomena?

Najteže, hm, pa ovako, kad sam čuo da je ranjen taj moj drug s kojim sam ja odrastao tri kuće dalje, mislim, bukvalno baš tri kuće dalje od mene... Njega pamtim od kad znam za sve i za sebe, znači on mi je

bio prvi komšija... I onda ovaj to, i onda sam čuo za njih još par što je ranjeno, čuo sam za jednog dečka iz škole, nisam ga baš lično znao al' sam čuo da je poginuo u Osijeku u onom C paviljonu šta ja znam kako se zvalo, da je on ubijen. Mislim, to je to i naravno, kući sam imô ženu dete, dete četiri godine hm, to je to ali hm situacija je bila takva da se to sve je to išlo brzo, sve je to mislim, ne stigneš da razmišljaš nego jednostavno te nosi vihor rata, života čega li, jednostavno, si ubačen u to i u trenucima nekim kad smogneš i snage pa misliš o sebi ovako, pa vidiš da si mrva. Da si mrva na zemlji s kojom može da upravlja ko kako hoće i jednostavno vidiš da si izgubio i neko pravo kô čovek, jednostavno ne znam kako da živiš da moraš ovo moraš ono... To su neke te zablude ili ja ne znam ali ja ono, kažem, meni je bila čast odazvati se državi, tako sam vaspitan, i jednostavno apsolutno to to bez rezerve, nema tu da ja govorim nisam hteo – jesam, ja sam mogao kao neki da pobegnem, u stvari da l' sam mogô ne znam, ali postojala je mogućnost ta ja nisam hteo. Ja sam vaspitan tako, dao sam zakletvu, što je druga stvar, sad, eto to, to je tako...

Da. Kaži mi s kojom si motivacijom stupio na ratište?

Pa, vidite, ja sam pre toga, možda sam i pričao, bila je hm formirana Srpska dobrovoljačka garda, prva, to je preko SPO-a i Draškovića, uglavnom, da, ja sam bio simpatizer SPO-a , zbog čega, zbog toga što sam čitao knjige Vuka Draškovića svojevremeno Nož i šta ja znam ovo-on... I od ljudi koji su živeli u to vreme koje je opisano u knjizi sam čuo da je to bilo baš tako... Čuo sam i od svog oca koji je tamo baš rastao i izgubio je svog oca u Drugom svetskom na taj način, uglavnom...

U kom kraju je tvoj otac živeo tokom Drugog rata?

U Baniji, Dvoru na Uni, u Oraovici, e, u Oraovici je rođen, tamo je živeo, a njegov otac je poginuo četrdeset i lagaću da l' treće, mislim tu negde treće, četvrte, znači moj deda je poginuo tu i rodbina mi je sva tamo pa sam eto... i to je jedan bio motiv, da se branimo, više dosta je ratova da stalno ginemo je l'. Mislim, kako da kažem, uzavri u svakom krv u nekom trenutku, meni je bilo žao, ovaj burazer mi je poginuo jedan tamo, jedan je ranjen, jedan je... Mislim, krv nije voda, evo opet kažem eto ponavljam se, a pogotovo što to je mislim u nekoj knjizi zapisano – na jednoj gomili u Drugom svetskom ratu trideset šestoro dece iz moje porodice je bilo tako nabacano, i to je meni otac pričao. Posle sam mi-

slio možda on preuveličava, posle sam sreo jednog rođaka i kroz priču baš s njim, kaže on jeste, možda čak i više jer je bila tu još neka druga gomila. I obišo sam par sela dole, video sam jednu kuću gde je moj otac kao mali ležo, ja ne znam, da l' šest, sedam sati u kanalu za odvod iz svinjca, ležao je sa jednom... hm ona je bila devočica, u toj kući sam bio, na njoj su, kako je ono u Baniji dole drvo, hm dole je kamen, a gore je drvo, kuća. E, tu su bile neke rešetke i vidi se pukotina na zidu. Ta pukotina je ostala iz Drugog svetskog rata kad su ubacile ustaše bombu unutra i, i naši su vratili napolje bombu i ona je tu negde pala i stali smo pred kućom i onda mi je otac rekao e, tu smo bili, tu su nas strpali sve, i, e, onda šta su radili, otvorili su vrata kad su videli da ne mogu bombu, otvorili su vrata i narod je grunuo, to je bio podrum, i narod je grunuo na ta vrata i onda je počelo mislim ubijanje – masovno ubijanje. Moj otac je bio sa svojom majkom, mojom babom, i kaže on tokom celog rata je begô sam na svoju stranu, šta ja znam kaže, nikad nije gledô gde mu je mama nego on bega gde ga noge nose, i uglavnom kako je begô kaže vidi, ne znam, ispred njega je pao ovaj, pa on već zna, pa ovaj pao, pa onaj pao, uglavnom i u tom... pa upao je u tu kaljugu... E, tu je proveo šest il' sedam sati, uglavnom, posle sat-dva vidi da je još neko tu, uglavnom ispostavi se da je to ta devočica. U ono vreme posle, kad smo gledali tu kuću, vlasnici iz te kuće i njih dvoje su se, ne znam, prvi put videli posle kol'ko godina, uglavnom, hoću da kažem, iz njenih usta, ona nas je zvala žena i kaže: šta gledate. Mi kažemo, on kaže, pa ja sam ovde kao dete i kaže... kad on i opiše, ona kaže pa ja sam to, i na kraju njih dvoje... Hoću da kažem da sam čuo iz prve ruke tako da kažem to, a to nije nimalo prijatno mislim čuti za nekog koga voliš kako je prošô, šta je prošô i to, mislim detinjstvo...

To je uticalo na tvoju motivaciju?

Pa uticalo je, nisam imao dedu, a obično kažu, dede, dede vole, zašto postoje babe i dede, mislim da bi razmazile decu je l', roditelji su tu da ih vaspitaju, a ja nisam osetio ljubav, znači, bio sam uskraćen za tako nešto. Eto, to je znači... nisam upoznao tog čoveka nikad, eto...

Pomenuo si da si bio član te SPO garde?

Jeste, da. Bio sam član i u stvari, šta je tu bilo, hm ili su ti izbori šta ja znam, al' ja sam motivisan bio i više čitanjem knjiga nego programom, bio sam svedok, u maju mesecu kad je to počelo tamo da se tuku, bio

sam u kancelariji od SPO-a i ljudi zovu iz Tenja tamo-vamo kao napadaju ih ovi, šta ja znam, puškara se. Ja gledam hoće li se nešto učiniti, kao ništa ništa, preko telefona zovu članovi bivši i komšije, šta ja znam ko zna, uglavnom, vidim ništa se ne preduzima, strašno. I onda je, onda je došao Giške, pokojni Giške, on je iz Beograda, e došao je on i imali smo ovde... kao, komandant je bio pokojni Lajavi. I došao je Giške, i on je u stvari bio glavni komandant a ovaj je bio njegov zamenik i hm kao član, mislim kao član stranke, odabrali su nas ne znam u stvari nisu odabrali nego su rekli ko hoće, ovo je jedinica Srpska garda i šta ja znam, i ajde među ostalima se i ja nađem i onda smo imali obuku, to je bilo na televiziji prenošeno kako je, pa smo posle nosili neke fantomke, pa smo prvo na stadionu, preko puta stadiona „Vojvodine“ na onom placu, posle tu po tvrđavi i tu, da bi se završilo u Beogradu na Adi ciganlji otprilike mesec dana baš neke obuke, s tim što je došao iz Amerike, oni su ga predstavljali kao da je gospodar vode, vazduha i kopna. U stvari, iz američke vojske marinac neki, naš čovek koji je rođen u Rumi, četr... i nije važno koje godine uglavnom njegovi su '48. pobegli... ili neke godine kasnije. Uglavnom, on se rodio u Rumi ali kao dete je otišao s ocem i majkom u Ameriku i tamo je završio te njihove vojne koledže, *West Point* il' šta, i on je došao ovde s nešto opreme i on nas je u stvari obučavao, da vojnim veštinama, ono kreni-stani bez govora, šta ja znam, skakanje iz džipa u pokretu... Pa mogu reći (*smeh*), smešno mi sad deluje, ali ono ubijanje rukama i, mislim to, sad mi deluje smešno i bilo je bilo je baš, bila je žestoka obuka i igrom sticaja okolnosti ja sam posle toga, taman se to završilo, ne znam posle kol'ko sam ja dobio taj poziv, znači, to mogu da zahvalim nekoj kondiciji što sam imao, pa sam... a i obuci, mislim, zakloni se, padni, skotrljaj se, tamo, vamo... I, da, više nisam imao dodirnih tačaka s njima, mislim od onda, to je prestalo, pogotovo što sam, ajd to je bilo kao stvorena garda da brani nešto, ali ja kol'ko se sećam, na ratištu slabo sam video iz te garde, ne znam, možda su bili negde ja ne znam, dobio sam samo poziv za Gospic, da idemo u Gospic. E tu je moja žena molila: nemoj ovo... ono... tu je poginuo Giške, tu je bilo stravično, mislim napad totalno bezuman, da ne kažem, bes ciljan sa puno žrtava, a postignuto ništa...

Kaži mi u koliko si navrata odlazio na ratište?

Tri puta. Tri puta i... da, tri puta. Prvo sam išao, hm, kažem, po pozivu, a treći put sam otišao zašto: jer s tim ljudima s ratišta srođio sam se

tokom vremena i počeo sam i da mislim kao oni, recimo hm, pre. Sad ne mislim tako al' u to vreme recimo imô sam neke da l' su to ideje, iluzije ili stvarno ne znam kako to da nazovem, ali mislim najbolje sam se snalazio u grupi takvih ljudi, jer u firmi, kad sam se vratio, pričaju kako da kažem – sprdaju se, mislim tim rečima, bilo je tu jako puno pa ovo, pa hm da kažem neprijatnosti – nazivaju te ovako, onako, a obič... većinom ti što nisu bili, to me je najviše i pogađalo i onda, kad sam treći put otišô, otišô sam bez javljanja, znao sam jedinice neke gde se nalaze uglavnom, hm, i tu sam proveo ne znam kol'ko, par meseci, napustio sam čak i posao kad sam se vratio...

Koje je to godine bilo?

Da l' '93. tu negde tako, baš je bilo ono pakleno... Al' ajd i kad sam se vratio posle kol'ko vremena... nije ni važno ajd, kad sam se vratio odem ja da vidim moj status u firmi kakav je, odem kod direktora odma' i kažem: ja sam bio od tad do tad, kaže on vidim ja tebe nema, ovo ono i uglavnom kaže pisaćemo neplaćeno, tako da sam ostô u firmi i dalje, čak sam i dobijô platu za to vreme... Tako da... ali kažem to je glavni razlog, jer sam se osećao, hm, kako da kažem, u svom jatu tamo s tim ljudima, i verovao sam stvarno – da ne budem sad, kako da kažem – u neku pravdu da se može učiniti nešto, a nažalost video sam i dosta strašnih stvari, čuo sam, učestvovao sam, al' ovaj, to je ono što je upečatljivo ali mislim da ...

Prošlo je dosta vremena od tada...

Jeste...

Koje su slike ostale?

Ostale su slike i dobre i loše. S tim što ja ovako kad hoću da se vratim u loše, setim se lošega jer s vremena na vreme se vraćam, jer ne može čovek da kaže puj pike to je bilo i... ne, to se iz svesti ne može izbrisati... Ali i bilo je i da kažem svetlih stvari, dobrih stvari, dobrih ljudi, hm, hm. Na primer, negde smo bili u nekom selu, i uveče neka strkanija straža viće ovo ono, uglavnom dolazi neki stariji čovek tu je negde sedamdesetih godina bio, doneo je pečeno pile i doneo je da l' je rakija bila flašu jednu nije ni važno, hm da počasti što je vojska tu došla i šta ja znam hm, i to mi je ostalo upečatljivo, i posle pričaju da oni nemaju šta da jedu... Konkretno, baš taj čovek... on, to je u ono vreme bila retkost, on

je to pile ispekô i doneo mislim to, to je nešto što mi je ostalo... tako... Neki ljudi isto koje sam sreo, koje sam sreo i s kojima sam baš prošao da ne kažem paklene trenutke i podelio i cigaru i zadnji gutljaj vode iz čture što je bilo, i šatorsko krilo i to... Ovom jednom... on je bio jako osetljiv na noge, krupan čovek ali kaže noge, smrzava se. E, jednom smo bili u zasedi i čujem čangrlja on stalno i šta čangrljaš... A on se trese. Nije to tol'ko ni bilo hladno nego njemu hladno s nogu. E, njemu sam dao čarape, moje čarape s nogu, jer mi bilo žao čoveka i posle mu kažem, digni noge od zemlje od zemlje, sa zemlje se zebe. Kažem ima i dobrog i lošeg... ali ja mislim na lepe trenutke kažem, i kršten sam tamo i imam kontakte s tim kumom i on je ovde u gradu pa nastojim da se sećam lepih trenutaka – bilo je tu i šale i svega ...

Da li je bilo nekih komičnih situacija?

Kako nije bilo, pa ja sam recimo takav čovek ja uvek volim da nešto... da se ze zam, tako da kažem, pa tom mom kolegi su stalno turali neke kuvane kobasicice, pečene kakve li su, i ja jedan dan, pošto smo bili van sela, došla je ta kuhinja te kobasicice, manjerke, i sad di da stavim, tamo neki kućići šta ja znam, neke kućiće smo imali... ja ajd sad ču ja to u neke novine zapakovati pa čemo mi kasnije jesti...

I nađem ja tu neki papir i di da stavim sad to i vidim njegova vetrovka visi i ja otvorim onaj cibzar i stavim kobasicice u taj cibzar i zatvorim, i ja, šta se tu dešavalo tamte-vamte i kad posle jedno par dana ubi neki smrad zlo božije, i ovaj kolega ide i kaže je l' sam stao u nešto kaže (*smej*) i kaže „Je l' osećaš“ i ja kažem „Osetim čoveče, pa tu sam pored tebe“, i mi se okrećemo da nema nešto, i hiii i sad se ja setim, i sad ne mogu ja da kažem njemu – ej, slušaj ja ti stavio pre tri-četiri dana i sad ja kao, čekaj čekaj po mirisu, i ja kažem njemu „Pa je l' ti ne osećaš?“ a on kaže „Pa ne znam“, a ono na leđima mu to stoji u onom cibzarčiću. Ja otvorim, pih, strašno, a on, kad je on počeo da viče... ja sam hteo da mu kažem ja sam stavio, kad je on počeo da viče jao, pa samo da saznam, pa ovo ono... i posle, kad je prošlo dosta vremena, rekô sam mu. „Ah“ kaže, „Nisi ti, znam ja tebe ne bi ti to“, ni ja nisam ni hteo to tako da ispadne al' ja sam zaboravio na to i... Toga je bilo onda...

Kako si u to vreme doživljavao neprijateljsku stranu?

Pa kao neprijateljsku stranu... (*smej*) Tačno tako... Kako? Mada sam ovaj hm ne znam to je tako kad ih ne vidiš, mislim kad nemaš nekog

bliskog kontakta s njima. Al' recimo, kad sam video zarobljene kako izgledaju, izgledaju, ja... jadno i da ne kažem izaziva neko žaljenje, vidiš to je isto čovek, to je seljak ili radnik ili bilo ko, mislim, onda ga nisam gledao kao neprijatelja nego kao jadnika. To se, recimo, moglo desiti meni tamo, i to je čovek i nisam bio pristalica niti sam to činio da tamо ih šikaniraju i zovu je l' i čak sam izbegavao i da vidim al' morao sam nekad, i prođem tuda, stražarim, šta ja znam, pa ja ne znam eto sad tokom recimo bliskog susreta naravno, otvaranja pucnjave neke, bilo je: pucaj ili ili... nije bilo nemoj pucati pucaj ili ili... pucaš ili pucaju na tebe, znači to je stvar situacije zato si tamo u krajnjem slučaju. A kad prođe to, taj adrenalin radi to pogotovo kad vidiš, mislim... bilo je tu i nefer stvari i nefer svega i pogotovo kad vidiš... tako kažem, video sam par puta neke zarobljene i oni su izazivali žaljenje, bilo mi ih je žao to je isto nečiji neko i tako da to je...

Da li se javljaо strah kod tebe?

Uf jeste, baš sam sa suprugom pričao neki dan. Kako da ne jer ideš u nešto što ne znaš, a čovek se boji nepoznatog, znači, konstantno je bio strah jer ja recimo znam kad, znam da kad neko stražari, znam da će biti siguran kad neko stražari, a znam da opet moram da spavam sa jednim okom otvorenim kad neko drugi stražari – to poverenje... A strah je bio prisutan... Konstantno. U stvari, kod mene je bio specifičan strah. Ja sam se bojao nekog zarobljavanja, pa šikaniranja i šta ja znam to, ali tu nisam mogao da prelomim, neki su kao ostavljali kao zadnji metak i šta ti ja znam ili bombu pod sebe a ja sam imao dete, i onda mislim hm... Kol'ko sam ja tad znao o ženevskim konvencijama i šta god... da, znao sam, pa ne ubija se skoro svaki zarobljenik, mislim menja se nešto pa sam ne daj bože da me zarobe pa možda me zamene... mislim imao sam dete pa sam zato mislio hm potreban sam njemu, kući... A pa, a što se tiče mene samog pa, da sam bio sam, pa ne bi me nikad zarobili, nema te cene... Ali ovako mislio sam šta ja znam i naružen i ne znam kakav detetu će dobro doći, što se posle i pokazalo kao recimo prava stvar, mislim nisam bio zarobljen ali to je apsolutno prevagnulo, ovo prema detetu, ljubav...

Da li si i na koji način održavao komunikaciju sa svojom porodicom?

Jesam. E ovako, pošto sam ja vezista i pošto sam u vojsci bio u Ohridu – hm to je specifična jedinica za veziste – tu moraš da nađeš, da se

baš odlučiš ili jesи vezista ili nisi vezista... E, a to i onda mi je još bilo poznato, u stvari, onda sam video da svaka bandera, u stvari svaki vod ima ostavljene one stopice za vojne potrebe. E, to sam iskustvo kasnije preneo na ratište, pa kad god negde banderu, imali smo penjalice, a sve i da nije bilo, mislim da bih se popeo rukama gore... Jer ko mali sam se stvarno penjô po drveću, tako sam postô neki majstor, tu kad god sam tako bio negde u prilici, ili sam se penjaogore da nađem stopicu ili sam preko... pošto sam vezista pa zovem ovog da me spoji s onim znači tako da sam se javljaog, javljaog sam se da, i pošto sam ja tu blizu kasarne pa smo imali neke vojne vežbe i šta ja znam pa sam... upoznô sam i vozača i šta ja znam, pa u stvari tu je veza policija i ne znam ko još s nama bio sad ne mogu da se setim stao mi mozak – veza, policija i intendanti, u stvari vojni ovi đavoli lekari i šta ja znam – tu smo bili zajedno uvek na tim vojnim vežbama, tako da smo bili uvek... I pre ratišta upoznô sam i vojnu policiju i ove i one tako da sam uvek imô načina ili da pošaljem ili nešto... Slaog sam kući prljavo i šta ja znam ali su mi donosili i paket od kuće i ovo-ono uvek sam, uvek sam mogao da ostvarim vezu, mislim nastojao sam, ono baš kad sam hteo kol'ko je ono kol'ko je moglo...

Kako bi opisao tvoj odnos sa suprugom u to vreme? Koliko si uspevao da prepoznaš kako se ona oseća?

Ah... Pa i tu mi je bilo malo nejasnih stvari, ali recimo, kaže ona u jednoj prilici, da, ja sam dobijao neki vikend nekad dobjiveš vikend da, pa dođeš petkom, petkom uveče kasno, a u nedelju ujutro moraš da se javiš da bi... Pa ona kaže mislim, ovo-ono, pa čula je, pa ovaj pobegô pa ja kažem „Ja pobeći ne mogu, ne smem i neću da begam gde sam tu sam“, je l'. E, onda je ona, imali smo neki plan, kao imali, da odemo kod njenih, ona je imala nekog rođaka u Americi pa kad se završi to, kad me puste, da odemo tamо. Nešto je tu škripalo, a i ja nešto nisam bio rad baš za tu Ameriku da budem iskren, ali odnos i s njom, mislim, napeto je to sve, napeto te ja nju nazovem i vidim po glasu je l' dobro je l' loše je l'... Mislim, tol'ko se znamo da... ali bilo je da ne mogu da se javim pa onda oni brinu. Ja sam njih štitio s jedne strane pa nisam pričao. Nisam pričao recimo šta se dešavalо, pričao sam uopšteno... Ovaj, pričao sam, da ne kažem lagao sam da bi njih zaštitio u stvari da ne bi to tako bilo. Ja sam imao pločicu onu i ja sam to krio od njih jer ona je radila u jednom restoranu u centru i tamo je čula od ovog jednog. Tamo neki je pričao ej ko dobije pločicu taj je kao, šta ja znam, oni idu na... i uglavnom, ja

sam čak i tu pločicu krio kad sam dolazio kući. Sakrijem pločicu da ne vidi i jedanput zaboravim, u stvari baš zaboravim, došo sam mislim... iznenada se ukazala prilika i ja u neki kamion i ajde kući i od sreće sam, mislim... što će ih videti i što sam kući ja samo svratio u neku radnju, pazarim sinu, mislim pošto obožava bombone, kupim bombone i ne znam šta sam sve kupio sve što mi je palo pod ruku... Je l' mislim o detetu i zaboravim da skinem tu pločicu i došo kući i sve ono tata ajde skini se, kad vidim ona razrogačila oči, a on ono prstom kao e tata ima, šta je rekô, lančić. Jooooooooj, ja se setim, mislim, znaš kako, šta ide u tu pločicu je l', e, e, posle sam tu pločicu koristio za njihove slike – da su sa mnom, i dan-danas je imam tako da... Al' gledo sam, gledo sam da ih zaštitim, da ne pričam; čak i danas ima stvari koje nisam rekô. Sad nekad me neko pita, ili taj što me krstio, par puta me je stavio pred suprugom u neku situaciju da joj kaže ono kad je bilo tako i tako, ja sad ne mogu da mu dam znak, videće se – ja kažem il' ne sećam se ili tako i kaže žena šta je ovaj pitao, ili šta je, ja kažem, ne znam il' je pukô on, il' sam ja pukô, ne znam, mi smo... zato što ni sad neke stvari baš baš...

Da li ti je sad teško da pričaš o tim stvarima?

Pa nije, ne znam, nije mi teško tako, mislim, osećam nešto ali i potreba je to da se kaže eto... Hm, kad čuči u čoveku nešto... Ja sam pokušavao ovo da kažem svojevremeno doktorima, lekarima, idem od '96. kod doktora ovog neuropsihijatra. U početku je on mene i slušo, tamovamo s ratišta povratnik, i ovako-onako i... Pričali smo ali to je priča možda tri, četiri, pet minuta, mislim čovek ima svoje pacijente, radi, i jedanput sam otišo tamo da psiholog, psihijatar ko li je šta li je, sad psiholog, il' ne znam, nije ni važno, i ja sam pitao je l' bi mogao da popričam i kaže ona je l' se lečite ovde i ja kažem da, gde se lečite i ja kažem kod tog i tog doktora, i kaže ona nemamo mi šta da pričamo. Znači, bio sam uskraćen da nekom kao sad kažem i pričam. A druga stvar, i ako se pričalo pričalo se to između nas koji smo sudelovali i šta ja znam tako pa... Najgore je to što nekako većinu to potrese i potrese i mene, ali uglavnom hm... Ja sam znao tako da kažem da svoje rane ližem sâm; ja ako bolujem bolujem, a bolujem. Ako ne, ne al' sam znao da odem sâm i da to svoje isteram al' baš sâm jer sam tako mislio da je najbolje i za mene i za okolinu.

U tri navrata si boravio na ratištu u rezervnom sastavu?

Dva.

Dva puta. Treći put je to bilo, gde?

U Bosni. (*Dubok uzdah*) Tu je bilo, ma tu je bilo baš... tu je bilo možda i najgore... Mislim, posle mog ranjavanja. Tu sam upao sam da ne kažem u kakvu jedinicu i, kao dobrovoljac mislim odma' te klasificuju tako... Tu si na, da kažem, non-stop na udaru, ako nešto kažeš, pa ti si dobrovoljac ne možeš ti da kažeš ništa jer si ti dobrovoljac...

U kom delu bosanskog ratišta je to bilo?

Bijeljina i tamo prema... ono dole niže od Bijeljine... Išli smo, kako se zove ono mesto gde je kolega... e tu je kolega poginuo, e tu sam, tu sam... baš bio ne odlepio, nego jednostavno hm, to mi je nekako da ne kažem otvorilo oči jer kad izgubiš nekog ko... s kim si – mi smo zajedno radili u firmi... I zajedno smo otišli tu i on je ostâ bez nogu, naravno i umro je, e tu je, na neki način, meni došlo do pucanja... Kod tog sela ja nisam mogô da se saživim s tim da njega nema jer smo bili baš baš ono dobri i u firmi i posle na ratištu, i tu mislim da sam ja ne izgubio kontrolu nego jednostavno tu mislim da sam hm, kako da kažem, bio na neki način iskorišćen, kao oruđe, oružje ne znam kako to da nazovem. Ali na svu sreću to nije dugo trajalo i ja sam jednog dana rešio kao u onom filmu što je onaj rekô – e, dosta mi je rata, ja idem kući... Ali kažem, taj čin njegove pogibije, i njegove reči da ne kažem njegovoj devojci da je on izgubio noge, mislim, on je bio svestan toga, šok, ja nikako nikako i jednostavno i dan-danas, ja se setim toga tako... To tako proradi mi, mislim... nemojte joj reći da nemam noge... mislim, nije jadnik, nije bio svestan da će tako da prođe al' onda, al' onda shvatiš da se u sekundu život ili rađa ili gubi... I to sam, to sam teško podneo, izuzetno teško, ovaj ne ne znam da l' bi bilo lakše da ga nisam poznavao...

Ali bio sam s njim izuzetno dobar što je meni bila čast biti s takvim čovekom kao on, ja sam njega upoznao u firmi, mi smo radili kol'ko godina zajedno, baš zajedno i nekad smo otišli na piće popili, pričali pred rat, a mogu da kažem bila mi je čast stvarno poznavati takvog čoveka. Posle, eto šta je nepravda, posle je njegova majka došla u firmu da na njegovo mesto zaposli drugog sina koji je bez posla, firma nije htela da ga primi kao, ovo ono... Mesto nije bilo popunjeno, ali firma nije htela da izade toj majci u susret i šta se dešava, eto, igrom slučaja, znam i tu priču posle majka je otišla u neku sektu, a brat je, da, otac

im je umro, a brat je počeo da pije tamo-vamo, da se gubi, nije mogô da se snađe u životu, brat je inače dve godine mlađi od njega, a on je, pokojnik je moje godište, i brat se obesio da l' pre nekih deset godina... tragična sudbina jedne porodice koju sam ja znao, koja je do rata bila normalna porodica, jaka mislim i materijalno i mentalno, sa dva sina još veće bogatstvo, dobro su stojali, hm, roditelji su mu bili poljoprivrednici i eto... To, jednostavno, s njegovim odlaskom kao da je amputiran neki deo mene, jednostavno ta rupa nikad neće biti popunjena... Ja ne znam, ali to mi je nešto što, ne da ne mogu sebi da oprostim, ja jednostavno nisam mogao da utičem nikako, ali pitam se možda da li sam mogao nekako al'... kako, nije meni to, ne da nije jasno nego... (Pauza, uzdah) Mislim na njega, šta ja znam, žalosno je, hm sad da li je to žalost; nije se oženio, nije imô decu, pa s jedne strane mislim, al' opet, hm kad čovek ostavi iza sebe nešto, mislim ženu, dete, pa nekom si dao život znači, a taj čovek nije imô pravo, u stvari, nije imô šansu da ostavi nešto iza sebe... Osim eto tako uspomena nas koji ga se sećamo i kol'ko će to trajati, je l', mislim sećanje, dobro, kod mene, ali šta ja znam, to je pitanje...

Posle toga je usledio tvoj povratak s ratišta?

Da. Posle toga, posle toga, ja hm... to je kažem prelomilo, došao sam, došao sam posle toga, da...

Koje godine je to bilo, izvini?

Devedeset i treće ja mislim. Negde pozna jesen, on je poginuo, ja sam posle možda mesec dana... tu nisam mogao više da izdržim... Jesen je bila i ja sam pustio, što kažu ostavio oružje, i '93. bili smo negde do Posavine došli u boga-vraga, i ja sam jednostavno otiašao i rekô sam da ja ne mogu više... I onda su oni rekli – ajde ti malo u pozadinu. Ne, ne mogu više ovako, pa su mi na kraju i rekli da idem da se odmorim pa da se vratim, što sam ja, da kažem, iskoristio, rekao sam dobro. Nisam se vratio; otiašo sam da se odmorim, a nisam mogô da se vratim jer polomilo se dosta toga u meni, jedna od tih stvari je i kad sam došao kući. O, ne može čovek odjedanput da... da se vratiš iz rata i kažeš e, sad je gotovo i zatvorиш vrata iza sebe... Postoji, ja mislim, neki proces ili kako se to zove, neko vreme. Kao prvo, ja nisam mogao zbog... ako nije mrak ja sam navikô u mraku, šta ja znam, pa ako nije mrak, spuštô sam roletne i šta ja znam... Na krvkanje... mi smo bili onda stanari u zgradi, to

je bio još taj stan pred bombardovanje, u tom stanu ja sam mogô da... a da, izoštrio sam sluh na ratištu, mogô sam da čujem, da pratim ženske štikle do drugog, trećeg sprata, a ja sam bio na prizemlju... Tačno da znam na kom je spratu devojka, recimo noću, dođe iz izlaska, i po broju otkucaja, pošto sam znao kol'ko ima stepenika – osamnaest, istančio sam sluh ali to me je, to me je da tako kažem, dečiji san, zečiji san daje više, ja sam spavao kako sam spavao, u stvari ja spavam, nekad čujem njih oko mene. Koji je to san kad ti čuješ, dobro i dete, kol'ko je već imô, ali to nije san – to ti provedeš neko vreme u krevetu, kao spavaš, ustaneš – nikakav. Nekad mi bilo noću bolje, recimo, ja sam gradio na to luzdovane?! (*Nerazgovetno*) dvadeset četiri s... pa izguram noć, milina, pa se baš premorim, pa onda spavam, a i onda sam spavô isto tako sve to. Pa i danas dan nije, nisam baš nešto – u zadnje vreme ima nekog poboljšanja ali nek ostane tako biću zadovoljan – mislim kako je sad. Kako je bilo, ne daj bože. Al' to sam 'teo da kažem da kad sam se vratio, e onda sam imô... mislio sam pošto mi je drug nastradao od Muslimana i mislio sam Muslimani su ne znam ovo ono i tad da kažem možda sam ih i mrzeo, ovako ljudski – jesam ali neko vreme... Posle kad se sve to stišalo i ja gledam sad recimo situaciju, sada Muslimana gledam ovim očima, ipak su oni iskoristi, mislim na ove naše, ali uglavnom sad po svetu. Moje mišljenje je da njih i koriste i ovako i onako mada ima ekstremnih, ne kažem, ali gledao sam neko veće jednu emisiju – čovek je bio kod dva najveća poznavaca Kurana i jedan mu kaže na jedan način kako se tumači Kur'an, a ovaj drugi mu kaže na drugi način. I onda je došao do zaključka da zavisi od položaja. Recimo, ovaj u Palestini poznavalac Kurana kaže oružjem se mora odgovarati, dok ovaj negde tamo di je bio u Kuvajtu ili ne znam drugoj zemlji – on ima sasvim drugačije mišljenje, znači, nema tu mržnje mislim... Sad da mi je stalo do smrti... pa može neko da te lupi kolima pa bez obzira ko je šta je, znači smrt je smrt. Nažalost, kod nas se događalo to s ratom... ali sada ja imam i drugove Muslimane, voleo bih da vidim neke ljudе koji su sa mnom bili u vojsci pre rata.

Da.

Ta prijateljstva baš, baš, jer protiv tih ljudi kakvih sam ih znao tada, voleo bih sada da ih vidim posle tol'ko vremena baš da pričam možda s njima o tome. Ne znam, ali jednostavno me to... započeo ko je ili... ali čisto da popričam s tim ljudima jer imô sam i Slovenca i Hrvata i

Makedonca – Makedonac me bio i zvao jedan, a Slovenac me zvao da odem odma' posle vojske da radim s njim – čale mu je radio u Libiji kod Gadađija, bio je neki maser pa me zvao na brod, to je možda bila neka šansa da odem odavde nisam zbog žene, bio sam se zabavljô s njom pa ovamo-onamo natezô sam, lomio sam, 'oču-neću al' 'oču da kažem, e sad bi' voleo da vidim te ljude u ovom svetlu danas kako izgledamo. Mada, mislim, ja, bar kod mene, ne znam, ali mislim da onaj odnos koji su oni imali sa mnom i ja s njima nije moglo da pokvari ništa – ja onakvo mišljenje kakvo imam o nekom Ivi znam ga, on je iz Lištice kod Mostara, Ivo pa Čutura, oni su Hrvati, pa Slovenac, e njemu sam zaboravio ime, pa Makedonac, njega isto čujem, pa s Kosova, da, Beriša, Beriša mislim i s njim sam isto bio dobar... On me pitô gde je Trg carice Milice u Novom Sadu je l' ja znam (*smejh*), ali mislim da onu sliku koju sam ja ostavio kao čovek njima tamo u vojsci, mi smo bili na karauli, znači graničari, bili smo prepušteni da kažem sami sebi, preko je bila Albanija mi smo bili tu i morali smo naravno da se oslanjam na... Ali ta slika koju sam ja njima ostavio mislim da je pozitivna, da ne može niko ništa ružno da kaže o meni kao o pojedincu, možda kao... ovako mislim razumeš... po nacionalnosti, ali ja njih isto tako doživljavam kao drugove kao... (*uzdah*)

Da li si sada član neke veteranske organizacije, da li si nekim razmenjuješ svoja iskustva i sećanja vezanih za rat?

Pa jesam, član sam našeg Udruženja, al' 'ajde kotiram se dosta visoko, ušô sam u udruženje pre četiri, ne pre tri godine ali počelo je tako što sam prešao iz jednog udruženja u ovo drugo – od onog prvog udruženja nisam imô ništa – samo sam plaćô članarinu i budalaštine i ništa... U ovo drugo udruženje me je odveo isto drug jedan isto ratni vojni invalid, tamo su me pitali čim se bavim, ja kažem pecanjem, e 'očeš u ekipu, fali nam pecaroš – tako sam krenuo s njima i onda sam tamo počeo da dolazim. Ujutro srećem ljude kao što su, što sam ja; upoznô sam predsednika, sekretara, onda smo otišli na takmičenje u pecanju mhm kakav smo uspeh ostvarili, uglavnom predsednik udruženja nam kupi trenerice onako. Prošle godine smo bili na Ceru i tako, gde god je bilo nešto, išli smo.

Da li ponekad razgovarate o ratu?

Da. Hm, razgovaramo ovako, u šali, ali na primer bili smo u banji pre, u

maju mesecu i bili su, bilo je pa jedno četiri, pet amputiraca i mi ostali. Desetorica nas je ukupno bilo – samo desetorica, pa mogu da kažem da ovaj, pa većina njih izbegava, ja sam mogô da pričam, stvarno, mogô sam da pričam donekle, do neke stepenice znači šta, kako, gde si bio ovo-ono neke recimo opšte stvari, al' sam upoznao i dobar sam s jednim iz Rume, on jednostavno je l' počne da se govori o Hrvatskoj, o ratu – on je izbegô odande – izuzetno dobar čovek znam ga zadnje dve, tri godine al' čuo sam od više ljudi da on nema u sebi zlobe ni pod malim prstom, a par puta sam čuo od njega izreku e, to ne bi ni poželeo ni ovom ko mi je nogu otkinô. Znači, kakav je, on je amputirac, nema nogu, kakav je to čovek dobar, strahovito dobar čovek, i sad sam bio na moru isto preko udruženja s njegovom ženom i sa njegovom čerkom, mislim svi mi smo bili, ali sam se družio, njegova žena i moja žena i onda smo... njih dve su se našle i jedna od njihovih rečenica je bila, u stvari, ostavila utisak, one su mislile da ja ne slušam, da ja dremam, gde će ja u vozu dremati... e, pričale su kako on, ja, kako ovo-ono i onda njegova žena je rekla, pa nadam se da me ti bar razumeš... Kaže moja žena njoj u potpunosti te razumem čak i više nego što misliš i onda su, to je bilo kad smo odlazili, i onda su one tamo pričale, šta ja znam, ne nešto preterano i ne stalno o ratu al' oču da kažem te verovatno iste probleme koje ima i njegova žena i moja žena sa mnom i s njim, mislim, verovatno je to kod svakog isto samo kako se ispoljava, je l'.

Ti imaš status ratnog vojnog invalida?

Da.

U kojoj situaciji si ranjen, kako se to dogodilo?

To se dogodilo bezveze, baš baš bezveze... Ja sam kod mesta jednog... hm to je čim se pređe granica u Hrvatskoj hm Erdut pa dole niže ima naselje Anjiš, to je kao neko vikend naselje i uglavnom vikend kao nešto poput našeg Ribarskog ostrva, tako znači pored Drave i tu su neke kućice i šta ja znam. I dobijen je zadatak da ujutro... da, došô je neki kapetan, u stvari baš ista jedinica, isto sve, samo se promenio kapetan, došô je neki major i onda je on insistirao da razvučemo linije tu kod Kopačkog Rita skroz do neke ne znam bove na Dravi tamo, šta ti ja znam, i ovi mu kažu nema tu potrebe, pogotovo što je odatle pre jedno tri, četiri kilometra bila neka... tenkovi su neki bili ukopani, znači, tu nije bilo vojske – nas nije bilo – samo se do ivice toga, do ivice toga je,

kako se zove, hm, razdvajanje znači vode i šumarka preko – znači bila je neka naša utvrđena zemunica, tu se držala straža, tu su bili ovi iz TO i meštani. I oni su nam čak rekli taj dan kad smo došli, pa di će te, znaš ono, nema tamog nikog, pusto, razumeš... Kaže, a njih ako ima – ima ih tamog s ove druge strane, tamog preko taj Kopački Rit počinje, i kaže, njih verovatno ima u šumi čujemo ovo-ono i... I, ne, ovaj major, bili smo ja, taj major i još jedan vojnik, nas dvojica da razvučemo, ja ne znam kol'ko je to bilo kilometara linije. On će ostati u toj kampanjoli, a mi ćemo... I mi krenemo, da, bilo je na kraju još, bilo je još jedno možda nekih pet, šest vojnika, razbacanih a' uglavnom oni su tamog drpali po onim kućama; kažem to je bilo pribora, lepe kuće, jelenski rogoviti, šta ja znam, neke vikend-kuće. I počelo je tako da smo mi razvlačili liniju, da još su nam rekli nemojte ići pošto su minirali i naši i njihovi, i levo i desno nego da se držimo ivice puta, da vidimo da l' neko vozilo prošlo pre toga, sad ja ne znam da l' je prošlo... auto putnički il' ne znam neki đavo je prošao i rekli su po tom tragu da mi idemo. I na smenu smo se menjali i ja prvo on pa ja pa on pa ja zbog motalica... Jer ovaj koji vuče one motalice ide prvi, a ovaj drugi ih sklanja da se ne vide, mislim malo ih maskira i šta ja znam... I kod ovog nošenja kad sam ja već nosio... da, još sam imao tu problema – ne radi veza na svakih dvesta, trista metara, je l' se čujemo je l' ovo-ono... i počne neka pucnjava ispod i zove ovaj major na motorolu javlja gde ste, mi kažemo ništa evo, kaže to je to, šta to, mora se linija razvući on tvrdi do nekih zadnjih linija to je ne znam njih desetak tamo i to su se više našli tamo što su hteli, a ne što su morali. I u tom puškaranju, da, baš iz Kopačkog Rita padne jedno dve granate, jedna je pala od nas pa možda i trideset, četrdeset metara, jedna je prebacila preko i ja... i sad tu šta ćemo... kaže on da legnemo. Ajde reko' idemo, bilo je nekih zidova da l' je to bent ili ne znam šta uglavnom, neki armirani beton reko' ajde da se provučemo do tamo. To je možda nekih sto, dvesta metara ispred nas, tu ćemo leći... i mi tu krenemo i onda je počelo i puškaranje od preko, a nas dvojica imali smo svaki po jedno tri okvira ja mislim, plus ovi... A ja mislim, samo da skinem motalice s mene, i počne to puškaranje i trčeći prema tom zidu ja osetim udarac u koleno. Osetim udarac u koleno i kako sam imao i te motalice, uglavnom, skrljam se u neku rupu, to ja ne znam da li je od tenka ili boga-vraga, rupetina baš velika rupetina, a dole je od te rupe od te betonske, betonske te građevine deo zida valjda otpao

unutra, uglavnom, takav rknem na na... s tom nogom, a šta se desilo – metak je udario u zid i od zida se pljoštimice odbio i u koleno. Mislim, koji sam ja baksuz u životu da naletim... mislim ja... trčeći naletim na njega. I još ukrljam se u tu rupetinu, šta je – ja nisam naučio držati dve motalice na sebi, teret je to, dve motalice, pušku, i šta sam još i RAP onaj blesavi, znači teret je to, nisam ja neki od sto kila, i upadnem u tu rupetinu tako. I zove nas taj ludi major, više je l' smo razvukli – ma kakvi razvukli rekô ja, vidim nogu krvava, sad ja ne znam, osetim boli, ovaj drug uspaničio vidim pobeleo sav, je l' ti dobro, dobro mi je ajd vamo-tamo, uglavnom tu smo bili nekih sat vremena, a ovaj ne sme džipom da dođe ovamo. Mi smo... ja ne znam ni kako, danas neko da mi to priča... ja imam nekad... retko se dotaknem toga, a i on, ali mi smo liniju razvukli do kraja, ja sam puzao sklanjô je, on je vukô, mislio sam da ču tamo neku pomoć dobiti, ma kakvi, tamo su me samo uvili, pa smo se... da, i onda su nam rekli bež'te odavde... biće opšti napad, šta ja znam, s čamcima nekim preko tog dela vode, i nas dvojica puzi, a ovaj stoji na putu par kilometara dalje. Ja ne znam kako sam i dopuzao tamo, i već mi je i bilo loše, malo me je ovaj vukô i tamo-vamo neku rašlju mi dao pa sam... pitaj boga. E, uglavnom tamo mi je došlo da, da se razračunam sa tim blesavim majorom, ali povreda me sprečila, stvarno bih verovatno to učinio u tom momentu al' nisam mogô takav al' sam mu rekô da... razjasnićemo se. E, onda su me odveli u neku da l' je to bolnica, nije bolnica nego neki trenažni šator, šator šta li je, isto negde na livadi, tu je već ojha i pao mrak i tu su pipkali tamo tražili, nema ništa unutra, ispalo je samo je razbilo, i zamotaju malo, kao nisu ni prišili nego zlepili nečim šta li je i... okomotaju mi nogu i stave gips kažu par dana i ništa tu neće biti. Ja sam ostô sedam dana takav, već je počelo to da se jako oseti. Sedam dana sam bio takav dok me nisu nekim... isto je došô da l' je donô municiju il' je donô nešto... sredstva... veze, nemam pojma, uglavnom nekim kamionom. Pregledô me neki doktor, vidi kakav sam, ja mu kažem daj za bolove više šta, kaže šta, sine, otkud znam umreću, razumeš. I onda mi on ispisô onaj karton, popunio mesto povređivanja i... Oooo zla božijeg! I da, onda sam došô tu u vojnu bolnicu, čovek kad me vidô tu... mogô sam dobiti i gangrenu i trovanje neko i šta ja znam... Pita on čovek „Kad si došô?“ Ja sam, to je bilo 6. ja sam 13. došô u bolnicu.

Koje godine?

‘91. I kaže on „Pa šta si ti radio, gde si ti bio sedam dana?!” Pa ja kažem „Bio sam tamo” – čovek ne veruje, kaže pa sedam dana ti tako...

To je tokom prvog boravka na ratištu ili?

Drugog. Da. Decembar mesec.

13. decembra?

Da. I onda me... tu me obrade, da, obrade me tu i kažu da moram da se javim u kasarnu, i zovem ja jedno veče kući, pa odakle si... ja kažem ne... Kako me puste ja pozovem šogora i šogor dođe po mene odnese me kući, ovi kući kad su me videli malo nisu poumirali... I onda sam bio, ostao sam tri dana kući kol'ko četiri, a onda sam, pošto sam ja još kao bio vojnik i šta ja znam, hm, javim se, isto me šogor odnese u kasarnu. Tako da je to ispalio ali bukvalno da ne kažem ne nesretnim slučajem nego bukvalno da linija ta je pokupljena sutradan, sutradan je pokupljena, to mi je rekao jedan čovek, poručnik neki, jednostavno, ja ne znam, da l' se možda dva minuta vodio razgovor – sutradan je pokupljena! Mislim, budalaština od tog majora, eto... To je, je l' to sudska, šta je to? Dobro ali, mislim, ja ne mogu da shvatim...

Da li je to iskustvo uticalo na tvoje generalno mišljenje o ratu?

Jeste.

Vojsci, vojnom sukobu?

Jeste, uticalo je to dosta, jer sam video, da i sad gledam, ajde, ja sam prošao kako sam prošao. Kako sam prošao mogu da kažem i dobro sam prošao, nažalost, i kakvih ljudi je nastradalo. Video sam, recimo prvo, ta dezorientacija to recimo neke absurdne situacije gde si ti mislim kao vojnik ili kao normalan čovek svestan da nešto nije u redu, da ne valja, a ne možeš ništa sistemu ili da ne kažem oficiru ili budali koja ima čin veći od tebe, ako se protiviš... jedan kolega se protivio pa je završio u vojnem zatvoru tamo kod onog ludaka, šta ja znam, ma ubijali su boga u njemu mesec dana zato što je odbio naređenje, a opet smo uhvatili jednog oficira koji je okrenuo neke tokove ne znam kol'ko milimetara prema našim položajima, kao uhapšen je, baš je uhapšen i posle ispitivanjem, ne znam, za koga je radio, ovo-ono, al' oču da kažem neka konfuzija... U većini slučajeva si bio prepušten sam sebi ili onim drugovima, ljudima oko tebe – kako je veter nosio, kako je situacija nalagala, znači zavisilo je, silom prilika, bukvalno sâm da se brineš o sebi. Jeste to rat,

to je rasulo, to je, to je, oružje ovako, ovi se bave ovom preprodajom, ovi trguju sa sa onim „tomsonima“, mislim, to su i mene isto pitali, ej da prebacim neke puške ovako, ovo da prebacim onako, ma daj, mani me, ja stvarno nisam za to i takvu vrstu trgovine – oružje inače ne volim, baš ne volim oružje, ne od onda, nikad ga nisam ni voleo. Mislim, nisam imô neke potrebe za... više volim šta ja znam, pecaljku nego ne znam remington neku pušku, da, pa da, ali ni to, onda sam ga imao jer sam morao da ga imam ali ovako sad danas da me neko pita je l' bi ne znam šta... ne, ne treba, jednostavno mi u kući ne treba i tako učim i moje dete – to, to je zadnji, zadnji, zadnji ono...

Da li si sa sinom nekad razgovarao o...

Pa jesam.

Svojim iskustvima?

Jesam. Nisam dok nije... sad recimo zadnje tri, četiri godine kad je... od neke njegove šesnaeste, sedamnaeste. I on je počeo da ispituje pa sam onda s njim pričao. Ali kako se zove... hm, kako je on bio stariji i zreliji tako sam ja više s njim pričao, mislim, pričam ja s njim i zašto. Vidim da i on oseća potrebu da čuje, a ko mu može bolje reći od mene, a mislim, i šta je bilo i ne daj bože u nekoj budućnosti je l', i što je zanimljivo, meni bar, hm. Pitam ga ja skoro, je li, a 'oćeš u civilno ono služenje, il' ćeš kad završiš fakultet il' ćeš u ovo kao redovno ovo sad što ima? Nem' pojma, kaže on, pa ja idem u redovno. Kao, šta oču da kažem, na neki način, bilo mi je drago, ajde, sad civilno smatram nepotrebnim, stvarno nepotrebnim je l', civil, ajd smatrao bi' da je to recimo kao što ima negde po nekim zdravstvenim ustanovama stoji to, to razumem, pomoć starijim, šta ja znam, ovim, a ovako, da neko bude kurir u gradu kao u vojsci... I igrom slučaja njegov jedan drugar je kurir, nije kurir lažem poštar, poštar eto kao na odsluženju civilnog vojnog roka. Moj sin je rekao ne. Mislim išô je, ne znam ovaj drug, ovaj drug, evo sad je išô jedan momak iz Topole s njim se druži, jako su dobri, znači mađarske nacion... i on je išô u tu, u vojsku normalnu kako da kažem. Služenje vojnog roka, znači, da li je to tako, to je njegov izbor i njegovo to bliže okruženje drugova svi su išli na... il' su bili na tom redovnom odsluženju, znači niko, jedan je dečko išô, on je kao kurir u... poštar, ali on je imô nekih problema, ne znam šta, pa je mogô samo to da služi.

Kaži mi kako si ti doživeo bombardovanje '99?

E, onda se stvar opet naglo okrenula. E, onda sam hm... nisam pozvan, nisam pozvan, hm, bilo mi žao iskren da budem jer sam video šta je zapravo, stvarno sam video pravu sliku rata. Do tada sam video pola. Hm, boriti se negde, bilo gde, a da su tvoji kući na sigurnom mestu, a kad ti u dvorištu, što kaže narod, zaigra mečka, kada, pogotovo... ja stojim iza toga, na nehuman način, kaže... hm na nehuman način se tako ratuje. U istoriji ratovanja nije zabeležen slučaj da je osamnaest najjačih zemalja, ekonomskih i vojno naravno najrazvijenijih zemalja napalo, znači takva sila, srazmera odnosa hm, po meni, to je nehumano. Drugo, oni pregovori u Rambujeu, znači svime time sam bio izirritiran. Znači, ja sam znao da će biti rata još ojha, znači trebalo je u oktobru da krene pa nije, pa uglavnom znao sam. Žena kaže tamo-vamo, ja sam na kraju samo rekô – slušaj, sve ovo što je dovučeno u Jadran, to mora biti plaćeno, a kako će oni to platiti – platiće tim što će se ispucati, što će vojna industrija da okrene hm... Otišo nam je stan, da prvo, ovo je prvo. Otišlo nam je sedamdeset osmoro dece – pognulo, pognulo je sedamdeset osmoro dece u Srbiji i onaj spomenik što su digli tamo na Kalemegdanu onaj leptirić, onoj devojcici, a i svoj deci – to je nešto što ću morati da obiđem što pre. I nikad, baš nikad, ne bih poželeo da ni u jednoj zemlji ne bude kao ovo – sedamdeset osmoro nevine dece od tri ne znam do kol'ko godina, što je, po meni, zločin bez presedana! Ubiti vojnika, ubiti ratnika ne znam stoji, kažu u ljubavi i u ratu sve je dozvoljeno, ajd rat je prljav i to stoji, ali decu... Eto, moja zgrada, nema veze što je moja – mogla je da bude bilo čija, nije važno, 6. maj, Đurđevdan, tašti slava. Hm... Igrom slučaja, bilo je jedno dve, tri lažne uzbune pre toga, a deca su sedela na stepeništu – možemo otići to jedan dan da vidimo, ja imam neke slike, a još ću neke dobiti sad uskoro – sedela su na stepenicama na čebadima, igrala se – dečaci i devojcice. Moj sin je par sati pre toga valjda otišo da kupi hamburger u neku hamburgeriju. Prva uzbuna... na drugu u stvari uzbunu on je otišo, pre druge uzbune još žena kaže – nemoj kupovati hamburger, babi slava, znaš, ješćemo supu i, kako već ide (*smeh*), a ja sam trebô da se nađem sa jednim drugom da idem da kopam zelene gliste pošto sam ja i u to vreme pecô jer nisam mogô... ja sam hteo da odem baš u dobrovoljce onda, ne u dobrovoljce da odem na Kosovo, gotovo, il' se gine il' se ne gine, al' sam se lomio zbog kuće, jer taman je ono prošlo

hm (*smeh*) iz prethodnih dešavanja, da, a imô sam, obavezu sam dobio u firmi, to sam morô da potpišem da radim, da radim non-stop u firmi od dvanaest pa nadalje sati pošto sam bio prebačen u obezbeđenje. Jaoooooo... I ja onda, mučno mi, ja odem i sad vidim bombarduju kasarnu – ja sam tu, ja sam tu radio u ložionici znači, nema dva kilometra od kasarne, a petsto metara od moje i kuće i stana. Ja sad uveče sedim i gledam kako tamo padaju bombe, zlo božije, ne smem da napustim firmu, nemamo sklonište u firmi i onda sam isto, pa ako se gine idem da ginem tamo gde treba, a bilo mi je, bilo mi je strašno, strašno to što, što ja ne znam da svet – svet je pokvaren da tako, da se tako dopusti ta mizerija... Ja mogu da kažem ja sam ponosan danas i u vojsci, na našu vojsku, na sve ljudе koji su bili tamo, žao mi je što ja nisam bio deo toga ali to je prošlo ne mogu da vratim, ali kažem, hm to je istorija i to je ostavilo strašnog traga mislim i na dete moje i na mene i na suprugu i na sve; strahovite posledice...

Da li bi ponovo išao u rat u nekoj situaciji?

Hm... Ako mogu ovako da kažem – samo u situaciji da smo neposredno ugroženi ja i moja porodica. Mislim, da se razumemo, hm nema tih ratova više gde bih ja bio akter jer jednostavno mislim da, kao što kažu ovi, pregovarati dvadeset godina nego ratovati dva dana je l' kako to Kipar radi i normalne zemlje isto. Ali mislim da nema šanse da... jedino što, ne daj bože, može da me odvuče, jer moje dete ima sad dvadeset godina, u slučaju nečega da ono ode, ja kažem dete – to je čovek al' dobro, za mene je dete – ja bih za njim tu nema pogovora...

U tom slučaju?

U tom slučaju – sigurno. Da l' bi' i pre njega ja otišô da ne mora on al' to, nažalost, ne može al' ajd sad...

Da li je ratno iskustvo uticalo na tvoje ukupno zdravstveno stanje osim ranjavanja koje si pominjao?

Pa jeste. Hm, ja od '96... imô sam ja problema i ranije, al' '96. sam počeo da idem kod tog doktora tamo – svelo se sve na taj sindrom, u stvari, on je utvrdio da ja imam taj neki da l' četrnaest nekih šifri, uglavnom, pio sam raznorazne lekove, neki su me usporavali, neki su činili... ja inače po prirodi nisam agresivan čovek ali vidim, recimo pijući neke lekove osetio sam neku uzinemirenost i šta ja znam... Al' igrom slučaja imam

jako dobru doktoricu opšte prakse, pa sam njoj sve mogô, stvarno sam jedino njoj mogô da se poverim, da joj nešto kažem. I onda mi je žena rekla što ti ne prija, što osetiš da te uznemiruje, nemoj da pišeš bez obzira šta ti doktor prepriše... Tako da, ostavilo je traga, mislim, ostavilo je traga, a psihički najviše ajd dobro, jedan slučaj: ja sam posle operisô i sad ovo desno koleno, ja sam sad evo danas sam bio kod lekara i imam neke anomalije na kičmi i ova desna noge je isto otišla k vragu, dobio sam neku terapiju, sad ponovo krećem na terapiju... a zadnji put sam operisan, a išô sam devet nedelja na terapiju – već mi je muka više od terapija i tog povlačenja kod lekara. Svaki, ne znam dan... Da voleo bih da se recimo javim doktoru ili tom psihijatru hm na dve nedelje ili mesec dana, eventualno mesec-mesec i po dana. On kaže dođi pa se javi, čisto kao valjda tako me vodi, al' već to me isto dosta me... il' idem tamo il' u centar za rehabilitaciju, banja, bog vrag više nisi svoj kad ti provedeš po lekarima... Kažem ženi pa ja kol'ko sam vremena proveo po čekaonicama i šta ja znam zlo i naopako, a pogotovo što sam sad na nogama nikakav, baš nikakav. Kaže danas doktorica gledala je, kaže, imam neu Jednačen hod, šta ja znam ajd dobro manje-više... Nego, jednostavno sav sam se iskrivio ko paragraf... S tim što ja recimo fizički... ajd osećam se ja jakim, ne daj bože da nešto moram da radim i sve, ali ovako i plus ovo psihički eto opet ova situacija... mislim, kako se to živi? Umesto da ide, to je ono što najviše... od '91. naovamo, do sad mi... nikako da više, da nekako stanemo na noge da krenemo – mislim na državu na narod, to je, ja ne znam...

Šta tebi lično pričinjava zadovoljstvo, šta ti pomaže da lakše podnosiš to svoje teško iskustvo?

Pa ako mi ne zameriš evo reći ču. Recimo evo, kao grupa gde sam bio prvo u grupi, i ovaj razgovor s tobom mislim stvarno, stvarno ali...

Misliš na veteransku grupu?

Da da da da. Ovaj centar sâm – Centar za traumu. To je nešto što ja mislim jedino je ovo što može da ti pokaže, u stvari kad ti otvorиш... Ja stvarno s nikim nisam pričao tako da ne kažem ni kvalitetno ni pametno bih rekao jer nema šanse – ja sam išao kod jedne doktorice da pričam s njom, ona kaže pa ti se vodiš kod ovog, znači... Kako je bilo pitanje izvini sad?

Prosto, šta ti pričinjava zadovoljstvo da se lakše nosiš sa svojim iskustvom?

A to, pa pričinjava mi zadovoljstvo... evo recimo danas je sin rekao vidi, imam još jedanaest ispita i ja sam završio treću godinu, znači bukvalno ove godine je dao ne znam kol'ko, znači, faktički kaže očistio sam od... da, od šezdeset bodova u toj školskoj on je skupio pedeset četiri boda, znači, e eto, šta će mi bolja satisfakcija! Da. Hm, igrom slučaja sam prošle nedelje dobio, ne znam je l' supruga pomenula, odštetu. Ovaj, pet god... ja sam poslednji valjda koji je tužio, tužio eto tužio...

U vezi?

Telesnog oštećenja.

Da.

Prvo, ja sam hm dobio svojevremeno neki od nekog advokata kao pravo ovo-ono – Srbija je bila tad mislim ono u onoj stisci – di ču, reko' ja, sad da tužim državu, mislim to mi baš bilo nekako u ono vreme gledano – ja protiv države, mislim država je mehanizam, država je... E, posle sam ostô bez posla, od te iste države da kažem odbačen, znači sad više ne trebaš... onda sam pre četiri godine podneo, il' tri lagaču nije važno, minimum tri; neki dan sam dobio odštetu. Ajde... I sad, šta je tu... da, ja sam mislio biću ushićen... baš kažem ženi apsolutno to mi ne pričinjava ništa – svota nije ni mala ni velika, mislim za mene kao ovakvog...

Nije bitno ali...

Al' me ne čini, ne čini me uopšte, ja sam mislio jao biće to, sad gledam... Ne, jednostavno sam rekao, ovaj novac će biti upotrebljen za moje dete, za njegovo školovanje, hm ja nisam imao tu sreću. Dobro, imô sam, bio sam u par zemalja... Sad, šta hoću da kažem, ali njemu ču sad omogućiti da ode da vidi svet da nije svet samo ovo ovde ova bašta i ovo dvorište i... omogući ču mu ono što sam delimično mogô u vremenski ograničen sam mogô, dobro rano sam se i oženio pa nisam mogô da lunjam po Evropi ali mislim da ovaj sve te pare će me učiniti sretnim ako ih on iskoristi da vidi svet da oseti svet da upozna svet e, to je, to je ono što me čini zadovoljnim i ajd da kažem oni su živi i zdravi da kucnem ovako, ja kakav sam al' ajd, krparim... Hteo sam da kažem novac nema značaj i gubi, a s druge strane ja sam sad siguran da neću morati da kopam ponovo gliste da se snalazim za pare, da radim da bi

mu osigurao nešto – ovo je osigurano – to stoji sa strane za njega i on to zna. A bio sam recimo pre par meseci u nuždi. Igrom slučaja u jednom mesecu se potrefi sve i ne znam nekako šta je bože bilo, uglavnom, dođe odjedanput da platim dvadeset osam hiljada školarinu, nisu dobro izračunali, trebali smo jedanaest pa četrnaest na kraju morô sam... ja mogu da pozajmim pare lako, treba te pare vratiti, ispoštovati rok – znači to je. Ja sam otišo digô sam kredit ne velik al' sam digô, i sad imam to da ne kažem breme kredita al' sam digô zbog njegove škole i rekô sam nije mi žao odvajaću, plus ajde povoljna je kamata to je za ratne invalide nešto šta ja znam, ajd al' uglavnom kaže... žena pita ovako onako i pa reko' neka, uopšte neću da dovodim u pitanje je l' potrebno il' nije potrebno. Bilo je potrebno za njega, jednostavno to je za njega i... Tako da to je...

Znači, to je ono što te zapravo čini zadovoljnim?

Pa to je zadovoljstvo i to je, ali i još jedno... Ovako, ja nisam star mislim za smrt, daleko bilo, al' sad sumiram ovako kako sve to s godinama... i mislio sam ovako pre da šta ali... Sada gledam, sumiram kao sad nešto pa mislim se možda, ajde bogu hvala kako je... kako je moglo biti, kako s tol'ko ratova tol'ko... Moja familija i ja smo ajd živi i zdravi to mi je najvažnije od svega, nadam se da se završilo, da je prestalo to ratno stanje i sad onako kad pogledam pa u ovih dvadeset zadnjih godina života pa ja kad gledam sebe, govorim o sebi, pa neko ne doživi u tri života te rat te nemaština te radiš za dva evra... Šta se tu sve izdešavalо, a da ti neko pre toga kaže biće to to to i rekô bi' halo, pa ovo je više nego naučna fantastika, a da u jednom običnom čoveku stane dva, tri rata u dvadeset godina pa to neko nema sto godina, a ne... Mislim, 'oću da kažem, s jedne strane okusio sam mislim nema šta nisam, s jednom kašikom nisam jeo ili jeo, znači, to neko iskustvo i to što ja sad kažem prenosim sinu znači, mogu njemu da kažem. I ti njegovi drugovi dođu tako u kuću pa pričamo tako i zezamo se, ja se spuštam, u stvari ja ih dižem na moj nivo, nisu oni mali, pametniji su oni od mene i obrazovaniji i to volim, volim. On se druži bez obzira na sve, on se druži s decom koja idu na fakultet, znači 'oće i nešto više od običnog znanja, znači treba tako. I ta omladina kažem, daj bože da se otvore granice samo zbog njih, da oni idu i da vide šta je bolje, šta je dobro. Moj sin, on luduje da... recimo za fudbalom, on kad bi otišo na stadion Barselone ja mislim da bi svaki kvadratni metar onog stadiona poljubio, mislim trave

da, pa on za Barsu ne znam kao...

Veruješ da će njima biti bolje?

Pa moram da verujem, jer svojim ponašanjem ja utičem na na na da oni osete... ja moram da verujem je l' i zbog sebe ali prevashodno zbog njih ja moram biti optimista. I dan-danas, eto kod mene kući takva je situacija. Ženin posô ne znam, o koncu visi – slučajno ovaj gazda kaže znači ako ja... ako nema duha kod mene, boriće se oni ali znači ja, ja njima kažem dok sam ja živ nema nema straha, nema nema zime ali ja ču da se potrudim mislim ne da se potrudim ja se i trudim, ali nema nema...

Znači, borac i bez ratišta?

Pa moraš, moraš u ovom ovom životu surovom moraš biti borac, a bio sam i ko mlađi, bio sam baš sam bio – nikad se nisam predavao ne nikad to je ne znam, ali eto takav je gen u meni i dete isto – rodilo se s osam meseci pa je posle doktor rekô borac je, valjda nam je to i genetski... Nasledno...

Dobro je. Hvala ti, hvala ti na ovom razgovoru.

Hvala i tebi.

Hvala ti na iskustvu koje si podelio sa mnom.

Molim, i drugi put.

Gordan

Nastavija sam da me voda gonja

Za početak, kada si rođen, gdje si rođen i gdje si odrastao?

Pa, rođen sam u Zaprešiću, 5. 11. '66. Tu sam i odrastao.

Da li želiš reći nešto više o svojoj porodici i obiteljskoj povijesti?

Pa, jedino što bi možda za ovaj razgovor bilo interesantno je činjenica da sam iz porodice roditelja oba člana SK, koji me nisu odgojili nacionalistički ili na neki drugi negativan način, možda je to jedino interesantno. Gotovo.

Čime si se bavio prije rata i gdje si živio u to vrijeme?

Prije rata sam studira' i živia sam u Zagrebu. Ništa posebno.

Odslužio si JNA?

Odslužio sam JNA u Petrinji i Virovitici, granične jedinice, '86. i '87.

Je l' se tada moglo prepostaviti da će bit rata? Je l' bilo kakvih pokazatelja da se nešto spremi?

Nisam o tome nikada razmišlj'o.

Kakva je bila atmosfera u Zaprešiću, u Zagrebu, u mjestu gdje si živio prije rata? Kako je tebi bilo?

Pa, problem je u tome što sam ja zapravo taj period prije samog rata proveo u Jedinci za posebne namjene policije, zbog čega sam... gdje sam zapravo bio duže vrijeme, tako da se prije samog početka rata nisam kretao među građanima, nego sam bio među svojim kolegama i zapravo je rat počeo, ako rat smatramo... hm... Pogibija. Početak rata – pogibija policajca Jovića na Plitvičkim jezerima. Bar ga ja tako smatram, da je tu počelo... Neke stvari sam zna' i čuo sam bio u jednici koja je osiguravala najviše državne dužnosnike, i dosta toga smo čuli od kolega

koji su bili njihovi vozači, a koji su bili pripadnici te jedinice, tako da sam dosta stvari čuo kako se priprema i šta će se zapravo desit'. Prije samog rata, puno prije, znači godinu – dvije, na fakultetu, s obzirom da se radilo o Fakultetu političkih znanosti, studij Općenarodne obrane, pričalo se o tim nekakvim političkim previranjima koja su tada počela. Međutim, osobno nikada nisam vjerovao da bi do toga moglo doći ili nisam razmišljao u tom smjeru.

A kako si ti dospio u vojsku? Da li si mobiliziran? Da li si se dobровoljno javio? Kako si dospio, uopće, u specijalnu policiju?

Pa, ta previranja su počela negdje '89.–'90. Ja sam se devedesete, još tijekom ljeta, javila za policiju i tako sam jednostavno, na temelju svojih psihofizičkih karakteristika koje sam pokazao na liječničkim pregleđima, bio raspoređen u specijalnu policiju, iako, na mjestu gdje je to pisalo u anketnom listiću, nisam tražila specijalnu policiju. I tako sam došao u jedinicu specijalne policije.

Gdje si sve sudjelovalo u ratu?

Pa, moje sudjelovanje u ratu je interesantno. Naime, obavljao sam te dužnosti, tako da sam zapravo '92., '93., kada su ratna djelovanja bila najjača, osiguravao europske promatrače u Hotelu I, a na prvoj crti sam bija na Baniji, u Hrvatskoj Kostajnici i kasnije u Oluji. Prošao sam put od Knina do Lapca od prvog dana. I, zapravo, na samom bojištu, na prvoj crti nisam bija puno. Međutim, u neke od ratnih akcija se zapravo može ubrojiti sam Zagreb '91. Sudjelovalo sam u čišćenju grada od snajperista. Bija sam u toj jedinici i tako. Nešto posebno ne bih mogao istaknut'.

Tih snajperista, koliko je bilo?

Moja posebna jedinica nije uhvatila nijednog. Međutim, od kolega smo čuli da ih je bilo i da su uhvaćeni. Sad, da l' je to bila baš propaganda ili nije, ne znam. Ja osobno nijednog nisam vidjela, niti uhvatila'.

S kojom motivacijom si ušao u rat?

Razumijem... hm... A zapravo, kad sam ja ulazila, kad sam se prijavljivala za policiju, nisam vjerovao da će rata bit'. Kasnije, kad su se počela dešavati ta malo gora... hm... gore stvari, kada su kolege počele pogibati', kada smo počeli odlaziti na terene i slično... A mogu reći' da je nacionalni naboј u meni bio dosta visok, zahvaljujući utjecaju kolega

i uopće tadašnjem stanju u Hrvatskoj. I nisam ima' namjeru više, kad sam, kad sam došao tu, istupit' iz toga... Tako, ne mogu reć' da je to bija nekakav ekstremni nacionalistički naboј, da sam mrzija nekoga, nego jednostavno, vidija sam da mi je država u opasnosti. Država je već stvorena, imali smo Hrvatsku, šta bi se reklo, i sad bi bilo glupo da sam ja odustao od svega toga. Nastavija sam da me voda gonja.

Da li se sjećaš nekih momenata kad si stigao na front, kad si stigao na prvu liniju? Kako je to izgledalo?

Prvih dana je to bilo prilično neorganizirano. Prvih je dana rat vodila policija, što se u međuvremenu zaboravlja. A, policijski časnici, to jest rukovoditelji, nisu bili niti ospozobljeni, a neki od njih nisu bili niti voljni sudjelovati u tome, zato jer je u to vrijeme još uvijek bilo jako puno rukovoditelja srpske nacionalnosti koji, normalno, nisu htjeli djelovati protiv svojih. Konkretno, mi smo došli. Bili smo zapravo jedna od prvih jedinica koja je došla na ratno područje, konkretno Hrvatsku Kostajnicu i tada smo... I bili smo zapravo, prva jedinica koja je doživjela otvoreni... hm... napad tadašnje JNA. Ne mogu se sjetiti sad točnog datuma, početak osmog mjeseca '91. Tada je, zapravo, otvoreni rat nastao između jugoslovenskih snaga, srpskih snaga u koje se ubraja Jugoslavenska narodna armija i hrvatskih strana. Prije su to bili isključivo srpski pobunjenici. Hm... Neki od policijskih rukovoditelja su se snašli, neki nisu. Dosta je sve to bilo kaotično, tako da je ta akcija završila napuštanjem, to jest, povlačenjem i evakuacijom hrvatskog stanovništva iz Kostajnice, što sam ja dosta teško podnio. Dolaskom u Zagreb sav sam se izgublja. Ostavija sam, sjećam se da sam ostavija pušku u kamionu, plaka sam i tako. Pogodilo me to šta smo na taj način izgubili Kostajnicu. Mislim da je... Netko o tome možda zna više, ali, ali, vrlo je ružno bilo. Pogodilo me to jako.

Šta je bilo vrlo ružno?

Pa, način na koji smo napustili Kostajnicu. Bez borbe, bez ičega. Zapravo mislim da smo se kukavički ponijeli, a... kako mi unutar Kostajnice... Jer treba se isto znati da je zapravo... Mi smo ulazili kroz obruč u Kostajnicu, jer je Kostajnica bila u obruču. Nikakvu pomoć nismo dobili. Logistika je bila katastrofalna, nismo imali niti šta za jest, niti municije, niti zdravstvene opreme. Apsolutno ništa nismo imali. I normalno, nakon nekoliko dana kad smo ostali bez ičega, s onim šta smo još imali kod

sebe, morali smo napustit Kostajnicu. Inače, da se napad nastavlja, da nismo to napravili, jednostavno bi se desilo i ono što se desilo kasnije u Kostajnici – pala je uz gomilu zarobljenih i ranjenih i ubijenih naših ljudi. Osobno smatram da je to sve zbog jako loše organizacije i zbog jako loše logistike jer sam razgovarao i sa ljudima koji su... hm... u Kostajnici bili tih dana kada je Kostajnica drugi put pala i pričali su mi da nisu imali municije isto tako ka' što nismo imali mi prvi put.

Koji su bili tvoji zadaci u toj jedinici?

A bija sam običan vojnik. Ništa posebno. Pješadinac. Znači, zadaci koji su imali svi ostali vojnici.

O čemu se pričalo na ratištu? Kako je bilo tamo? Strah? Osjećaji?

Pa, bilo je, mislim, normalno da nas je bilo strah. Normalno. Nekih je ljudi bilo više strah, nekih ljudi manje. Razgovarali bi šta nam se to desilo. Da l' je to sve tako moralno bit? Neki su bili prilično ekstremno raspoloženi – ubit ćemo, zaklat ćemo i te pizdarije. Na kraju znam priču, ne iz Kostajnice nego baš iz Plitvica, na onoj akciji u trećem mjesecu kada je Josip Jović poginuo... Znam priču o čovjeku koji je iz Rakitja ili iz Lučkog, ne znam sad točno, nije bitno, koji se busao u prsa: Ubit ćemo, zaklat ćemo! A kad je zapucalo, usra' se bukvalno u gaće. Usra' se, baš se usra'. A tako slično je bilo i kod nas. Busanje u prsa, na kraju kukavičluk, skrivanje i tako. Nekog velikog nacionalnog naboja nije bilo, uglavnom, početak tih borbi, i normalno, s obzirom na prvi otvoreni napad jugoslavenske vojske na hrvatsku policiju, velika mržnja prema njima, izdajstvo, ovo, ono, zašto to, zašto tako, bla, bla.... Eto, što se toga tiče.

Kako ste doživljavali neprijateljsku stranu?

Pa, zapravo smo mi... Što se tiče same Kostajnice, svi su bili neprijatelji. To je ono najgore što smo mi ušli u Kostajnicu, a sa svih strana smo bili okruženi srpskim snagama; i sa strane prema unutrašnjosti Hrvatske i sa strane preko rijeke koja prolazi Kostajnicom, ne mogu se sad sjetiti koja, Una. Naime, sve su to bila srpska sela, a Hrvatska Kostajnica, zato se i zove Hrvatska, šta je bila hrvatska, je l', je naseljena većinskim hrvatskim stanovništvom koje smo mi došli braniti. Međutim, kako ćeš ga braniti kada si okružen? Apsolutno okružen sa svih strana Srbima. I normalno, bili smo neprijateljski prema njima raspoloženi. Oni su pu-

cali na nas, je l'? Pucali smo i mi na njih, ali bila je tu jedna malo, opet kažem, blesava situacija. Mi smo imali zapovijed: pucajte isključivo na pobunjenike; ne pucat' u hrvatsku vojsku, ne pucat' preko granice, s obzirom da je Hrvatska već tada bila priznata; ne pucat' u Bosnu. A dobili smo situaciju da pobunjenike koji su trebali doći sa Čukut brda, to se tako zove prema tamo Glini, a nismo vidjeli nikog. Vidjeli smo normalno da od tamo dolaze mine, vidjeli smo... Minobacači su nas gađali od tamo. Međutim, ni jednog pobunjenika, četnika, da budemo otvoreni, nismo vidjeli, a bili smo napadnuti od strane JNA i pobunjenika s bosanske strane u koju nismo smjeli djelovat, je l'. Šta bi se stručno reklo.

Je l' bilo pljačkanja i ratnih zločina?

U početku nije. U početku nije zato jer jednostavno, ne znam sad zašto, al' u početku nije bilo pljački. Drugačije, jednostavno drugačije se razmišljalo. Bija je rat, pravi rat, idemo se obranit. Stvarno ja nisam vidjija... Mi jesmo ušli u prazne kuće, vjerovatno srpske, al' nit' smo palili, nit' smo šta uzimali, nit' smo razbijali, nit' smo uništavali. Možda zato što smo bili policija, ne znam. Nisam tada, znači u početku, nisam vidjija, ni jedan ratni zločin. Međutim, kasnije, kad sam bija u Oluji, i u međuvremenu, čuja sam da se to dešava, a u Oluji sam i osobno vidjija rezultate. Je, palilo se, ubijalo se, svašta se radilo... Bilo je ratnih zločina.

Možeš li ispričati još neka iskustva, nešto što ti je ostalo upečatljivo iz rata. Da li bi nešto rekao?

A šta ja znam?! Mene osobno... Puno sam toga vidjija, svašta sam vidjija, ali, ali da je nešto ostalo upečatljivo, onda bi vjerovatno imao i PTSP. Ovako sam to... Nisam izbrisao to iz glave, međutim, vidjija sam ubijene, vidjija sam spaljene, vidjija sam spaljene kuće, minirane kuće, uništene kuće. Vidjija sam zarobljenike koji su dobivali batina, čuja sam o njima. Sve sam vidjija. Sve je to upečatljivo, ali, hvala Bogu, nije mi ostavilo tračka. Sad možda (*smijeh*), možda sam ja lud, al' dobro je!... (*nerazumljivo u šali*) je zdrav. Ali upečatljivih stvari, nešto veličanstveno, ne znam.

Neki neobičan događaj?

Neki neobičan događaj? Ne mogu se sjetiti. Možda sam izbrisao iz glave namjerno. Stvarno ne znam.

A što ti je bilo najteže?

Ma, najteže je bilo u početku to što se nismo smjeli branit'. I šta smo vidjeli da je to strava. Ja sam konkretno u bivšoj JNA bio u graničnim jedinicama koje su poluelitne postrojbe, poluspecijalističke postrojbe. Zatim neke stvari o vojsci sam naučio na fakultetu kao profesor obrane i zaštite, kao student zapravo obrane i zaštite. Neke stvari sam naučio u specijalnoj, i najteže mi je bilo što sam vidio da neke osnovne stvari vezane za vođenje oružane borbe ljudi ne znaju, to ljudi rukovoditelji, i da se ne postupa po tim nekakvim osnovnim pravilima oružane borbe. Totalna neorganizacija. Ne zna se tko šta radi. Recimo, najosnovnija stvar, podjela uloga u odjeljenju – zna se da imaš zapovjednika odjeljenja, mitraljesca, donositelja municije, donositelja ovoga, logistike. Toga ništa nije bilo. Mi smo dobili gomilu naoružanja i 'ajte vi se sad borit, je l'? Nikom ništa nije rečeno; totalna neorganizacija. To je kao prvo šta me pogodilo. Kasnije sam, zbog toga što sam to napomenuo, od nekih ljudi označen kao filozof, je l'. I to od ljudi koje blage veze nemaju o tim stvarima, što mi je kasnije odmoglo i u napredovanju u policiji. Druga stvar, taj šok kad smo došli u Kostajnicu, i ne smiješ pucat' u ovo, i ne smiješ pucat' u ono, a oni tebe gađaju, je l'. Avioni te gađaju. Konkretno, mi smo doživjeli otvoreni napad avionima. Bacali su na nas što su bacali, granate, bombe, pucali iz mitraljeza, a mi ne smijemo na njih pucat', je l'. Četnici, pobunjenici, vidim ih, stojim na brdu. Vidim ih kako izlaze iz autobusa, kako se namještaju, kako pucaju po nama. Mi ne smijemo odgovarati. Mislim, kakvo je to vođenje rata, je l'? To su stvari koje su me, ono, totalno izvcirale, iznervirale. I onda, činjenica da su tadašnji rukovoditelji, kako policijski, tako kasnije i vojni, bili totalno nesposobni. Ne svi, ali velika većina. A neki su postali čak i generali, je l'. To je nekoga k'o recimo ja koji sam nešto znao, a totalno sam marginaliziran što se toga tiče da bi prenio nekakvo znanje ili iskustvo; dok su drugi busajući se u prsa i vičući „Naprijed!“ išli dalje, je l', i zbog kojih su... Činjenica je da je puno ljudi poginulo totalno bez veze zbog nesposobnosti rukovoditelja, časnika, bilo policijskih, bilo vojnih. To je jedna od najgorih stvari, recimo, što mi je ostala iz rata. Na žalost, nitko te ništa ne pita. Medalje se dijele, je l'. To je to.

Jesi li tokom rata ostao u kontaktu s porodicom?

Pa, dok sam bio na prvoj crti, normalno da nisam. Nismo mogli kontaktirati. A ovo ostalo sam bija doma. Nisam ja puno ni bija u ratu.

Kažem, možda ukupno trideset dana. Ostale sve zadatke sam obavlja' normalno kroz radno vrijeme. Osim kad je bilo ono najgore, '91., '92., kad su se zapravo borbe vodile i u Zagrebu. Onda sam zna' po pet, šest dana ostajati u postaji. Ali onda se znalo kako je. I znam da mi je tadašnja cura, sadašnja supruga, bila kod mojih roditelja, ili je bila doma, al' računa' sam neće se ništa desiti, pa i nije se, hvala Bogu, ništa desilo. A roditelji, hvala Bogu, bili su u Zaprešiću, gdje, koliko ja mislim, nije bilo nikakvih ratnih djelovanja. Tamo nije ni vojske bilo. I brat i sestra i tako.

A kad si oformio obitelj?

Za vrijeme rata sam se oženio, konkretno, baš za vrijeme dok sam bija na osiguranju ovih europskih promatrača. Iskoristija sam priliku, oženija se, sjećam se da sam dobija tri dana slobodno i tako. Petak, subotu, nedjelju, to obavija. U ponедjeljak došao radit' opet ponovo i tako. Luka, prvi sin, je rođen '92., znači tijekom rata, je l'. Ono, u prvo vrijeme kako sam bija u tim, u stvari ne, već sam otiš'a. Ali, nakon tih svih, zapravo najveće borbe su se vodile '91., '92., a Luka je rođen krajem '92. Krajem '92., '93., pa čak i '94., dok sam živija još u Zagrebu, kasnije sam se preselila u Split, nije bilo nekih velikih borbenih djelovanja u kojima sam i sam sudjelovao. Znači, gotovo da je bija normalan život. Jedino što se vidjelo da je rat, što se tiče kod nas u policiji, da smo davali terene, i to šta je bija grad pun vojske, je l', Zagreb. Inače sam počeo onda raditi u krim policiji, kasnije u temeljnoj policiji, i radili smo uglavnom normalne poslove. Ja osobno u to vrijeme više nisam radila nikakve poslove vezane za rat, sam rat u to vrijeme. Zagreb je živija normalno.

Koliko si konkretno bio dugo u ratu?

Gledaj, ne može se... U ovom slučaju se ne može govorit' o sudjelovanju u ratu samo na prvoj crti bojišta, zato što nije prva crta bojišta bila samo tamo gdje je bila. Jedno vrijeme je prva crta bojišta bila kompletna Hrvatska. I meni konkretno u dokumentima piše pet godina, sedam mjeseci i pet dana sudjelovanja u ratu. Al' to nije pravo sudjelovanje u ratu u smislu da sam ja pet godina sedam mjeseci i pet dana puca'. Nisam, nego sam radila normalne poslove, ali za razliku od vojske mi smo svaki dan mogli otic' na teren. Dođeš ujutro na pos'o, ili ti navečer jave da ujutro ideš na teren. Vojska je malo drukčije bila organizira-

na. Oni bi otišli na teren, pa bi se vratili, pa bi bili mjesec dana mirni. Ti nikad nisi znao u policiji, tад sam već prešao u temeljenu policiju, hoću li ja sutra ići' na teren il' neću. Neko vrijeme su se svi ti tereni čak bili i ukinuli. Znači, policija više, temeljna policija više uopće nije ni u čemu sudjelovala. Bila je formirana vojska i vojska je bila za oružanu borbu. I to je to. Tako da sam zapravo na prvoj, prvoj crti bojišnice bio negdje oko mjesec dana. Ne u komadu, nego rascjepkano. Znači, u tih pet godina, sedam mjeseci i pet dana, svega mjesec dana sam bio na nekakvoj klasičnoj prvoj crti bojišnice.

Da li se sjećaš kad je došlo do završetka rata?

Ma dobro, mislim, sad kad se poveže ovo šta sam do sada rekao, zapravo, može se reći', nakon *Oluje* je bilo, zapravo, sve gotovo. Oslobođen je velik dio Hrvatske. Mi smo još nakon same *Oluje*, akcije *Oluje* koja je formalno trajala četiri dana, mi smo davali još terene, svi bi ostali po mjesec dana, je l', a to je bilo negdje do, pa čak i poslije prvog mjeseca, čak u '96. Mislim, stvarno sad ne znam, sam rat po Zakonu o obrani, ili po hrvatskim braniteljima, ja ne znam čime je to regulirano, se vodi do 1. 1. '96. Policija je još nakon toga davala teren, u Vukovaru, recimo. Znam da su moji išli u Vukovar, Lapac, bogami se ne sjećam. Znam da su se još u '96. davali ti tereni, to jest održavalo se stanje kakvo je na tim oslobođenim područjima. Zapravo, vojska je, dakle, moglo bi se reći' da je vojska završila s ratom puno ranije od kada je nastalo to konačno mirnodopsko razdoblje jer je policija ostala na tim područjima. Kužiš? Znači, vojna djelovanja su prekinuta, ali su morala ostat' policijska djelovanja. Znači, ustrojiti ustavni poredak Republike Hrvatske na oslobođenim teritorijima. Znači, sad ja ne znam, ne sjećam se stvarno kad je neko rekao: „Rat je sad završen“, jer je taj datum zapravo i revidiran, koliko se ja sjećam. Meni se računa sudjelovanje u ratu, ja mislim, do kraja *Oluje*, a još je to kasnije produženo, tako da ja mislim, da čak imam i više od ovih dana.

Kako je bilo nakon Oluje? Da li se to osjetilo?

Pa jè, osjetilo se. Ljudi su shvatili da je to-to. Znači, kad je definitivno pala srpska Krajina, shvatilo se da je to gotovo. I u svijetu je bila atmosfera takva da se znalo da se više to ne može vratiti'. I bila je jedna optimistična atmosfera, opet nabijena nacionalistički, da tako kažem, ali recimo u nekakvom pozitivnom tonu.

Kako je tvoje ratno iskustvo utjecalo na odnose s porodicom i prijateljima?

Gledaj, kad bi se... Kad bi sve nas, do jednoga, koji smo sudjelovali u ratu, na bilo koji način, a koji već nismo bili na liječničkom pregledu, kad bi nas se sad pregledalo, kad bi nas pregledao tim stučnjaka, garantiram da bi svi imali najmanje dvadeset posto PTSP-a. Garantiram. Neko i više. Manje ne bi bilo sigurno. Sve je to na nas utjecalo. Živčani smo; većina nas je živčana. Ogorčeni smo na neke stvari koje su se dešavale i tijekom rata i koje se sada dešavaju. Osjetljivi smo na društvenu nepravdu. Stariji smo, iskusniji, drugačije gledamo na svijet. I to ne samo ja; svi smo takvi. Većina nas je takva. Osim onih koji su se, koji su se zatvorili u nekakav svoj svijet i o tome ne razmišljaju. Ja ne mogu o tome razmišljati, ne ne razmišljati. Znači, ne mogu o tome ne razmišljati jednostavno iz razloga što se smatram sudionikom stvaranja ove države koja mi je apsolutno kao i drugima, okrenula leđa. Nervoza sam, svađam se. Dosta sam eksplozivan što se toga tiče. Osjetljiv. Jê, utjecalo je na to, na moje odnose s obitelji. Možda se to sad najviše vidi u odnosu na starijeg sina koji je rođen za vrijeme rata, i koji nije baš do svoje treće godine puno čaću viđa', ustvari. Ne samo radi sudjelovanja u ratu, nego je posao bija takav, nezgodan. Dosta smo mi radili za vrijeme rata produženo. Doša' bi kući u nekim periodima samo prespat'. Znači, nisam ima' prilike se igrat' sa djetetom, ka' što su se igrali drugi roditelji. I tako. Normalno je da je utjecalo na odnos. Jê! Ma, je, je utjecalo je na, na U dosta lošim sam odnosima sa starijim sinom. Sad, hm... Ne znam. On neke stvari ne zna jer je bio mali. Normalno da ne zna. Ali, činjenica je da stručnjaci kažu da dijete što doživi do treće godine, da to bitno kasnije utječe na njegov razvoj. Doživija je svašta, čak i neke neugode koje nisu nimalo vezane uz rat, tako da čak ne mora to bit' to, je l', ali... Rat me je promijenio. Svakako.

Možeš li to opisati?

Mogu opisat'. Kažem, bija sam smireniji prije rata. Eto, to je ono, sve bi se moglo, nisam ja bija smireniji, nego svi smo bili smireniji. Drugačije smo razmišljali, drugačije smo se ponašali. Imali smo drugačije vrijednosne stavove, što bi se stručno reklo, je l'.

Kako je to ratno iskustvo utjecalo na razmišljanje o samom ratu i vojsci? Kakav je sad tvoj odnos prema vojsci i ratu?

Negativan, pozitivan stav... hm... Pa to isto, već sam se dotaka' nešto slično. A činjenica je da je u našoj vojsci bilo tako kako je bilo. I u policiji i u vojsci. Prije rata nosija sam dugu kosu i nisam nikad razmišlja' o to me da će bit' policajac ili vojnik. Nisam bija hipik, ne može se reći da sam bija hipik i propagira mir i ljubav, ali nisam volja vojsku. Mislim, volja. Bija sam u toj JNA, odradija sam svoje. Smatram poštено, prije rata. U smislu da sam radila šta je trebalo, ništa previše, ništa premalo. Al' nisam imala neki pozitivan odnos prema vojsci, a isto tako nemam sad nikakav odnos prema vojsci. I prema ratu. Najgluplje mi je kad netko kaže nije to moj rat. Zadnje je to rekla Severina, pa se onda ispravila i rekla: „Ali o domovinskom ratu imam najbolje mišljenje.“ To je, to je jako glupa izjava... Hm... Neodgovorna izjava. Onaj tko to kaže jednostavno ne razmišlja o tome šta je rekao. Kao prvo, možda je u početku rata bilo nekih provokacija od naše strane, povijest će dokazati i pokazati da je, to je činjenica.

U kom smislu?

Pa, da smo neke stvari izazvali. Zna se šta je radio Šušak, zna se šta je radila i koje su pizdarije radili. Neke stvari smo izazvali, to je činjenica, to će povijest pokazati. Ne bih sad o tome govorila... Ali... Što se tiče odnosa prema ratu; to je bija naš rat. Ne može, ja, ja... Vrlo bih ružno reagirala da ne'ko meni kaže: „To nije bija moj rat, zašto ste se borili?“ Ma ima takvih priča. Ima takvih priča sada među nama koji smo bili sudionici rata. „E, za kurac smo išli u taj rat.“ Dobro, ali to sve zbog sadašnjeg stanja u državi i sadašnjeg odnosa prema nama koji nismo stradalnici domovinskog rata. Ja sam se iz rata izvukala živ i zdrav, pod navodnicima. I zahvaljujući tome nisam dobila ništa, al' sada ne bih o tome. Ali o ratu konkretno ne mogu imati negativno mišljenje zato što je taj rat nama bio nametnut i činjenica je, osim sudjelovanja Hrvatske vojske u borbama po Bosni, za koje ja smatram da su opravdane, vojno opravdane, politički neću govoriti, ali vojno su opravdane. Hm... Mi nismo došli niti do Beograda, ni do Zemuna. I kad mene... Bogu fala što nisam doživjela da netko meni u oči kaže u tom smislu: „To nije bija moj rat, ja sam morala napustiti Hrvatsku.“ A čiji je bija rat ako nije bija naš rat. Hrvati su trebali u tom ratu sudjelovati i onaj koji nije je za mene izdajica. Međutim, ne'ko drugačije razmišlja. Mi smo trebali u tom ratu sudjelovati i trebali smo boriti se za Hrvatsku. Onaj koji je pobjegao, a znam ih nekoliko koje više u životu nikad nisam vidjela, za mene je

kukavica i izdajnik. Izdajnik, ajde, ne kukavica. Ali izdajnik je svakako. I nemam negativan odnos prema vojscu i prema ratu u ovakovom smislu. To šta sad naši vojnici idu u, nekada nazovimo tako, krizna žarišta, jebi ga, i tuđi vojnici su kod nas dolazili. Šta sad? To je naša obveza. Moj sin, ovaj stariji, zainteresiran je za vojsku i želi nakon škole ići u vojsku i ja mu to ne branim. Supruga brani, ja ne. Svjestan sam činjenice da može ići isto tako u neka krizna žarišta, ali ako on to odabere, ako to želi, to je njegov život. I nemam prema tome negativan stav. Nisam pacifista.

Da li bi ponovno išao u rat?
Bi', iša' bi'.

I za šta bi ratovao?

Iša' bi' isključivo u isti takav rat kakav smo vodili. Samo bi' volija da se vodi na drugi način. Znači, da nema onih negativnih stvari koje su se dešavale. Mislim, osobno mislim, kad bi se nešto slično ponovo dogodilo s obzirom na sadašnje iskustvo i sadašnji ustroj, mislim da se više ne bi dešavale takve stvari.

Kakve stvari?

Pa, ti ratni zločini i te pizdarije. Mislim da se više ne bi mogle dešavat'. S obzirom na ustroj, s obzirom da je to sad, da je ustrojeno i zakonodavstvo na neki način, s obzirom na to da postoje takva negativna iskustva koja su rezultirala zatvaranjem hrvatskih branitelja...

Jebi ga, šta si napravio izvoli sad kusat'! Ja sam ima' situaciju u specijalnoj kad sam bija, da su se njih nekolicina isto hvalila: „Ubit' ćemo, zaklat' ćemo kad uđemo u srpsko selo.“ Ja sam reka': „Jebi ga, morat' ćete prvo mene jer vam ja to neću dat“". A kako smo bili dobri, ja sam živ, oni nisu u zatvoru, znači nije nitko ništa radila, je l'. E. Je, kad bi ponovo došlo do toga, iako mi sada svi, kad se uhvatimo pričat' o tome, s obzirom na situaciju kakva je i situaciju da mi koji smo ostali živi i zdravi nismo dobili od države ništa, nismo se za to ni borili, ali postoje ti koji se isto nisu borili, a dobili su ne previše, nego puno previše... hm... Ipak bih ponovila ono što sam napravila.

Da li si se pridružio nekoj veteranskoj organizaciji?

Nisam, ne. Od početka sam vidjela da tu nešta ne štim. Nisam ja toliko pametan, nego jednostavno, eto, vidjela sam. Ali, činjenica je da je u onom bivšem sistemu nakon Drugog svjetskog rata postajao je

SUBNOR, Savez udruženja boraca Narodno-oslobodilačkog rata, i on je bija jedinstven. Normalno, po republikama. I kao takav, utjecao je na mnoge stvari. Uvijek se SUBNOR moralo pitati za ovo, za ono. Međutim, utjecaj ovih sadašnjih udruga na državnu politiku i na nekakvo državno ponašanje je stravičan. Ne pita ih se, al' ako se nešto napravi što njima ne odgovara, e, onda je bože sačuvaj. To je kao prvo. Kao drugo, ima ih milion. Zašto ih ima milion? Kome to treba? Zašto nije jedna jedinstvena udruga? To je ono što kod nas Hrvata nikad nije valjalo, uvijek smo bili razjedinjeni, udruge se međusobno svađaju, ne mogu se, apsolutno ništa u tome ne vidim. Uopće ništa pozitivno u radu tih udruga ne vidim, dok se ponašaju ovako kako se ponašaju. Kao policajac, ima' sam gomile situacija da su članovi takvih udruga radili probleme lokalnoj zajednici. Recimo, državno je poznat Željko Strize iz Kaštela; njega svi znaju. To je čovjek, svaka mu čast, sudjelova' je u ratu, dva, tri puta je ranjen i svaka mu čast. Dobija je za to što je ranjen, dobija je i odlikovanja, i status invalida domovinskog rata, stan, auto, bla, bla, bla, ovo, ono. Al', brate mili, ka' i svi ostali, mijeošao se u sve i svašta. Baca' je bombu na policiju. Smatra' da je izvan zakona. Ne znam, mislim... A da nitko od njegovih iz tih udruga nije reagira', nego je sta' na njegovu stranu. Čekaj malo! Smatram da nitko nije iznad hrvatskih zakona, bez obzira (*smijeh*) na sve. Ali, jednostavno ništa pozitivno u tim udrugama nisam pronašao. Nisam se ni učlanjiva' nikad ni u jednu. Sada sam se učlanjija u Udrugu hrvatskih policajaca – sudionika domovinskog rata, s obzirom da smo vidjeli da nam je napravljena nepravda. Zašto sam se učlanjija baš u tu udrugu... Kolega je odlazija u penziju, obračun mirovine je takav kakav je. Činjenica je da oni koji su bili u bivšoj miliciji, za policijski pos'o, i koji su tijekom svog službovanja u policiji bili obični policajci, imaju sad mirovine između tri i četiri i pol tisuće kuna. Moje kolege koji su bili sudionici domovinskog rata i otišli u penziju imaju između dvije i tri. To želimo ispravit'. I glavni cilj te udruge je upravo to. I zato sam se u nju i učlanio da bi' danas sutra otišao u mirovinu neku normalnu, a ne da mi se sudjelovanje u ratu uzima kao minus jer smo mi tijekom rata imali plaću od stopenadeset maraka i kada se to uzme u tih četiri, pet godina, kad se to uzme u prosjek obračuna plaće, normalno da nam prosjek pada. Moje kolege koji se sad zaposle, prva plaća im je četiri i pol tisuće kuna, jedan plus jedan, jednako dva. (*Smijeh*) Je l'?

Kako je to tvoje iskustvo utjecalo na tvoj život?

Kako je utjecalo na moj život? Tako da se previše nerviram i da sam osjetljiv previše. Eto, tako je utjecalo.

Jesi li zatražio lječničku pomoć i je l' ti pružena bilo kakva pomoć?

Ne, ne, nisam. A, činjenica je da smo živjeli... Ne, ne, nisam... Kažem, nisam samo ja; svi smo živčani, je l'... Smatram da je to trebalo malo drukčije rasporedit'. Slažem se s tim da su stradalnici, poginuli, invalidi trebali dobit', al' isto tako smatram da su dobili previše. I oni, i oni koji su iza njih ostali, za razliku od nas koji smo... Evo, malo ću ironizirat': ja imam pet godina, sedam mjeseci i pet dana ratnog staža, je l' tako, i nisam dobija apsolutno ništa. Povlasticu za uvoz automobila. Da sam ja uveza' Ferari, i da nisam mora' platit' porez, e, onda bi reka': „E, dobija sam od države dvajst tisuća eura, je l'“. Dobili smo sad ove dionice, fond propada, ja ih ne želim prodat'. Možda i bez toga ostanem. Jebi ga. Ali, generalno, sudjelovanje u tom ratu više mi je odmoglo nego pomoglo. Al' sva sreća, živ sam i zdrav (*smijeh*), pa me to drži.

Da li bi još nešto dodao što nismo pokrili intervjouom?

Trenutačno mi ništa ne pada na pamet, ali, ali, ali mislim da moje sudjelovanje u ratu nije toliko bitno da bi ja mogao još nešta dodat'. Sudjelova' sam u ratu zahvaljujući nekakvim okolnostima. Posebna okolnost je da sam dugo čuva' te evropske promatrače, duže od prosjeka. Ljudi su ostajali po dva tri mjeseca, a ja sam osta' devet mjeseci. Tih devet mjeseci su bile zapravo najžešće borbe. Ja sam se na neki način izvuka' i možda, možda zapravo nemam ni pravo razgovarat' o domovinskom ratu, o sudjelovanju u ratu, kad sam eto, vrlo skromni udio dao u svemu tome, ali sam ponosan i na to. Eto.

Hvala.

Molim.

Damir

U ratu sam osjetio potrebu za Bogom

Zamoliću te da se predstaviš.

Ja sam Damir Bajramović. Rođen 2. jula '71. u Zenici, dijete grada, Bosne i Hercegovine, bivše Jugoslavije, eto. Ako treba nešto preciznije?

Hvala. Kažeš da si dijete grada, dijete Zenice, možeš li ispričati nešto o svom dječaštvu i mladalačkim danima a što je važno za tebe i tvoju porodicu. Kako ste živjeli?

Pa, djetinjstvo sam imao za poželjeti, da tako kažem, jer sam živio u zgradama. Ali, s obzirom da smo imali obližnje brdo tu u blizini, mogli smo da se igramo kauboja i indijanaca, lukova i strijela, partizana, Švaba i ostalog, naravno i fudbala isto tako i vozati bicikl, igrati tenisa, ići na plivanje, jer Zenica je zaista jedna ipak urbana sredina koja je dosta toga pružala. Tako da sam zaista imao lijepo djetinjstvo. Onda, period u kojem sam odrastao: to su osamdeset neke godine, koje su bitne. Mada sam '71. godište i te godine su, neke osamdesete, su bile... za razliku od danas, nije bilo *play station-a*, nije bilo interneta tako da ti je jedina zanimacija bila u društvu; nije bilo mase asocijalnih tipova kao danas, nego, mog'o si se bavit' sportom, igrat' se sa rajom, i šta ja znam. Tako da sam po tom pitanju stvarno imao širok krug i drugova i poznanika, i kroz sport, i kroz neke vannastavne aktivnosti, tipa izviđača i tako dalje. Tako da mogu reći zaista da sam imao djetinjstvo za poželjeti. U sklopu svega toga i tokom samog perioda odrastanja izdvojio bih neke stvari kao što je Savez izviđača, jer sam s njima proputovao mnogo toga, naučio masu korisnih stvari. Tu je naravno i sport kao vrlo nezaobilazan činilac gdje se oblikuje karakter čovjeka, skijanje kojim sam se bavio od '77. godine, to je znači, to je sad nekih trideset i kusur godina. Paralelno s tim sam se bavio karateom. Ne nešto posebno; došao sam do narandžastog pojasa. Pa onda džudo; i tu sam

došao do nekog narandžastog pojasa. Pa onda opet malo na karate, ali kontaktni, pošto sam bio kao malo stariji. U srednjoj školi sam se bavio boksom, odnosno baš tim nekim malo žešćim, da kažem, disciplinama, a konkurenčija je bila je neuporedivo jača. Danas mole djecu da se bave sportom; tad je bila selekcija. Meni je trener dolazio u srednju školu i ako nisam imao dobre ocjene, dobijao sam zabranu dolaska na trening. Danas je to, mislim, nešto što ljudi ne vjeruju kad se priča, ali to nije bilo samo u mom slučaju nego u slučaju mase njih. Isto tako su i profesori u školi i razrednici imali evidentirano u dnevniku ko se bavi sportom, ko ide na folklor, ko ide u muzičku školu i tako dalje. Mislim da je sistem bio puno zdraviji. Jednostavno ono, mislim da smo pokojnom ili rahmetli Titu malo spomenika digli. Mada ja nisam komunista, znači ne dijelim te stavove, ali to je bio jedan gospodin *par excellence*.

Šta bi mi mogao izdvojiti o svojim roditeljima u periodu tih godina?
Roditelji onda, u toku rata, a i sad, su za poželjeti. Znači, da sam birao roditelje, ne bih mogao odabrati bolje. Pružili su mi apsolutno sve, ne znam, i više od onoga što sam tražio. Pružali su mi ono što nisam bio svjestan da mi treba, pa sam tek poslije shvatio. Zaista su se trudili da me odgoje, možda malo žešće s obzirom da sam bio jedino dijete i da ne bih bio razmažen onda je tu bilo malo više nekog spartanskog odnosa od strane oca, pod broj jedan naravno, ali i od majke. Štaviše moja mama me je natjerala da se krenem tući oko zgrada s djecom, da ne dam na sebe, a otac mi je to strogo zabranjivao, da ne bih bio uličar, kloštar i šta ja znam.

[...]

Spominješ da si čitav svoj život proveo u Zenici?

Skoro.

Možeš li malo pojasniti? Da li to znači da si još negdje živio?

Ne mogu baš reći da sam živio sa adresom stanovanja, ali recimo u Beogradu sam proveo nekih godinu dana. Bajaga ima u onoj svojoj pjesmi '442 do Beograda'. Ja sam se bukvalno vozio tim vozom broj 442. Svakog petka sam išao negdje oko pet sati, jer znam da sam bježao sa zadnjeg časa da bih stigao u Beograd i imao sam tamo raju. Upoznao sam raju iz škole za negu lepote. Mislim, četrstilo žena i četiri muškarca, računajući profesore, naravno. I Beograđani k'o Beograđani, mislim

Beograđanke, mislim, žene direktne, srdačne, lijepe naravno. Znači, škola za njegu ljepote; nema ružne, nema ružne, ja ružnu nisam vidio. Gore su Vojvode Stepe 238, hajd' slagaču sad ali mislim da se to može provjeriti. I bili su, tu im je škola bila. Dolazim petkom, ostajem petak naveče, subotu, nedjelju i ponedjeljak rano ujutro sam dolazio. To je trajalo godinu dana, otprilike. Dolazile su, u međuvremenu, preko rasputa i one meni. Mijenjala se tu ekipa. Obiš'o sam Beograd. Sad sam zaboravio brojeve trolejbusa i tramvaja. Dobar period sam ih pamtio. Šta više, ima jedna stvar koju bih volio izdvojiti, a koja je u sklopu naše teme: jedna Jelena, Obradović Jelena, jedna divna porodica i osoba koja je operisana od svih mogućih neprirodnih podjela, da tako kažem, sem ono na dobre i loše. Drugog jula '92. godine, na moj rođendan... Znači, rat je uveliko krenuo i zvanično i nezvanično. Ne znam kako me uopšte telefonom mogla dobiti. Uglavnom, zazvonio je telefon kod mene u kancelariji. Javio sam se i prvo sam se šokirao. U tom momentu – ona. Ja sam uveliko bio u ilegali kod nas ovdje. Pripremali smo se, naoružavali, spremali smo se za odbranu, je li. Vidiš tenkove, vidiš topove, vidiš sve. Mi imamo neke pištolje, koltove i to. Nije to film, to je rat. Ali, u tom momentu, kad me je nazvala, ja sam skroz zaboravio šta ja radim. Jednostavno, vratio sam se u taj period koji nije bio toliko prije toga, možda godinu, dvije, tri, nije ni bitno. Ovaj, i, i, i, obradov'o sam se. Uputila mi je poziv, kao: „Mogao bi doći u Beograd dok se ovo ne smiri, jer ovo neće dugo trajati“. „Ma znam, ali kako ču ja draga Jelena doći, pa ja imam roditelje!“ Kaže: „Pa naravno. Ja sam razgovarala sa svojim roditeljima i pošto je moj brat otiš'o...“, ne znam, negdje, na studije, mislim da se brat zove Miloš, zaboravio sam „...ti znaš da je kod nas veliki stan, taman vas troje – nas troje“ i da budemo tu. Mene je to baš ganulo. Mogao sam zaplakati. Znači, ti ovamo imaš neke iste ljude, iz tog nekog grada ili okoline, koji su isto tako neki tamo recimo Srbi, a to nema veze jedno s drugim. Ovaj te ovamo zove da te skloni, da te hrani, da te čuva, a ovaj ovamo želi da te izbriše sa mape i ništa ti tu nije više jasno. Eto, sad ne znam koliko sam sad baš odlut'o od teme, ali je sve to bilo vezano, hajd' da tako kažem. Pa sam zato to i spomenuo.

Već si spomenuo period tenkova, topova. Ono što mene zanima je na koji način i kako si ti doživljavao početak rata i ratne psihoze u Zenici? Kada si počeo biti svjestan da je rat?

Pa vidi jednu stvar: ja sam pred sami rat u Bosni i Hercegovini bio u

Hrvatskoj. I tamo sam bio akademac, pitomac u Zadru, u Artiljerijskom školskom centru „Marko Orešković”. Znači, jedan od stvarno pet, šest međunarodno priznatih u vojskama nekih drugih država gdje su i oni slali svoje pitomce. Bilo je pitomaca iz cijelog svijeta. Istina, ne mnogo kao nas, ali ih je bilo u sklopu razmjene. Stvarno jak školski centar. U tom periodu, nabrojaču sad neke ključne ljude, kada sam tek stigao u centar bio je general major Dušan Kuturović, poslije je otišao za načelnika uprave artiljerije u Beograd, JNA. Na njegovo mjesto dolazi Momčilo Perišić, tadašnji pukovnik. Komandant mog pitomačkog di- vizaciona je bio Milivoj Petković koji je poslije toga bio general HVO-a i HV-a. Sad, isto je to HV ili HVO. Za mene tu nema razlike, jer su i jedni i drugi ovdje bili prisutni. Da se razumijemo, isto kao i iz Srbije JNA. Sad čiji je amblem na rukavu, to je najmanje bitno. Možeš staviti i američki – nebitno. Ovaj, komandir voda, zamjenik njegov je bio, od Petkovića, tada kapetan prve klase Mirsad Čatić Ćuperak, čuveni komandant odbrane Igmana, naš u Armiji BiH. Kad kažem ‘naš’, mislim, naravno na Armiju BiH. Samo malo da se sjetim. Da, pošto sam ja završio među prvih troje u klasi, imao sam 9,62 prosjek, oko 9,60 sam prosjek imao, pitao ja oca: „Hoću li učit?“, a kaže on meni: „Uči, jer će i meni biti lakše utjecati na to!“, jer je poznavao neke ljude, a kod mene je partizanska familija, a znamo neke ljude iz general-štaba, ovo-ono pa ćeš dobiti bolju prekomandu, dobićeš bolje mjesto pa da ne ideš u neko selo, u neku vukojebinu nego da dobiješ neku finu čaršiju gdje ćeš stažirati, gdje ćeš ovo, gdje ćeš ono, gdje ćeš... znaš. „Dobro, stari“, rekoh. Ja navalio na knjigu, bio sam jedini diplomac koji je za diplomski rad uzeo artiljerijsko pravilo gađanja. Kod tog profesora se niko nije tri godine prijavio da kod njega polaže. Ja sam bio prvi i njega je to šokiralo, pa je prekinuo godišnji odmor i odveo me kući ženi da me njegova žena upozna, da sam jedini kandidat i ona me pitala: „Jesi li ti normalan, pa znaš ko je?“ „Pa znam sve, ali ja to volim“. I stvarno sam volio. Dobjeo sam desetku. Žao mi je što nisam ponio neka dokumenta, ali eto. Nije problem da se ostvari uvid u to. Uglavnom, da se vratim malo na temu. Zaista jaki, jaki ljudi su bili. Otišao sam u prekomandu. Morao sam ostati u sklopu centra po naređenju komandanta. Prebačen sam iza toga na akademiju, a nakon toga u kasarnu narodni heroj „Ante Banjina“ za koju su svi mediji tada pisali da su tamo neke crvene beretke, crne, zelene, žute, svakave neke beretke, što je bila notorna laž.

To je tada bila hrvatska propaganda, ali jest', zaista se izdvojila jedna jedinica, ovako malo, kvalitetnijih momaka. Komandant te kasarne je bio Atif Dudaković. Znači, apsolutno sva neka imena iz ovog našeg, da tako kažemo, našeg bosansko-hercegovačkog rata. Apsolutno sva neka zvučnija imena su tu bila. Čak je jednom prilikom, kada smo bili na gađanju u blizini planine Badanj, to je iznad Knina, bila temperatura oko minus trideset. Došao je sa njim komandant korpusa, a sa njim je bio i Ratko Mladić. Zato sam to i spomenuo. Tad smo prekinuli vježbu jer, rekao je, u tim se uslovima ne ratuje, a kamoli da se vježbe izvode. Čovjek koji je komandovao svim tim je bio Josip Tot. Ja do tada nisam razlikovao ko je Srbin, ko je Hrvat, ko je Musliman, nisam tako ni odgađan. Međutim, sada to kontam. On je poslije bio visoko pozicioniran u hrvatskoj vojsci. Otprilike je to ta neka ekipa. E sad ti me malo vrati. Ja o tim stvarima mogu jako puno da govorim.

Vidim da imaš jako puno informacija iz tog perioda prije rata. Ja bih se samo vratio: na koji način je to sve utjecalo na tebe, na koji način je utjecalo na tebe da počneš slagati sličice da bi eventualno moglo doći do sukoba?

Pazi, do sukoba, po meni, i do raspada Jugoslavije nije moglo doći.

Zbog čega?

Pazi, ko to može prihvatiti da se njegov (*nerazumljivo*) raspada? Niko. Za mene se moj svijet nije mogao raspasti. Za mene je Jugoslavija mogla da se bori i bila je spremna da se bori protiv bilo koga. I mi smo bili kurčeviti i nismo davali pardona nikome. Bili smo spremni da se borimo protiv bilo koga: Rus, Amerikanac, ma Tito. Ma ko da dođe, ja se boj'o nisam. Bilo je nekih naznaka kad se počelo gužvati sa Slovencima. Međutim, uglavnom su tu reakcije bile „Jebaji ga, Slovenci i nisu bili neki Jugosloveni“. Mislim, kada sad pogledam sve to, neka stvarna Jugoslavija se sastojala iz: Hrvatske, Bosne, Srbije, Crne Gore, zatim Makedonije, jer Makedonci su tako srčani i divni ljudi, pa onda negdje na kraju Slovenija, al' eto bili su dio Jugoslavije... i mi smo ih prihvatali. Svugdje u familiji imaš nekoga ko ti ne leži najbolje, ali je dio porodice i to je to. Eh kad sam prvi put primijetio? Primijetio sam po ponašanju nekih pitomaca, po nekim njihovim izjavama gdje se krenulo malo više pucati po Hrvatima. U kom smislu pucati, ne bukvalno pucati. Krenule su neke rasprave; znaš političke, a najgore je kad se politika uvuče u

vojsku. Tad su bila glasanja i znam da su mene zezali: „Bajramoviću, ti ćeš glasati za SDA“. A ja sam tad bio „Može sve osim SDA“. SDS da ne govorim, to pogotovo otpada. Ali nije mogla ni SDA. Znači, moja jedina politička linija koja je bila prihvatljiva, a i danas je tako, to je socijaldemokratska partija. Nisam član SDP-a niti će biti, ali ne zbog ideje nego zbog ljudi koji su tu partiju ovdje kod nas konkretno gazili i onda i sad... Onda je bio notorni alkoholičar, a danas je narcisoidni tip, tako da ni jedan ni drugi ne mogu biti moji lideri. Zato sam apolitičan, iz tog razloga, a u biti nisam. Mislim, pratim to redovno koliko mogu. Vidjelo se po nekim oficirima, po njihovim stavovima... Recimo, ja sam mjesec dana prije diplomiranja imao desetku iz morala, jer je tu ocjenu upisivao komandir voda, pitomačkog voda, odnosno komandir baterije pitomačke na prijedlog komandira voda, jer je njihovo bilo jako utjecajno bez obzira na sam predmet i ispite koje polažeš. I tad su mi sa desetke ‘skinuli’ na devetku. Tako da sam do tada imao prosjek negdje do devet osamdeset. Skoro sam imo sve desetke. Znači, ne iz razloga što sam bio puno pametan nego što su pitanja bila glupa. Malo čudno za vojnu akademiju, ali zaista je bilo tako. Osim stručnih: matematika, trigonometrija, geometrija, stereometrija, nije ni bitno sada, topografija; to su specifični vojni predmeti koje je baš trebalo naučiti. Ali ovo drugo, tipa moral, to je bilo klasično šupljiranje i hajde onda da ne idem u širinu toliko. Vidjelo se po nekim grafitima koji su osvanuli. Bilo je tu i pregleda pisama, bilo je tu i pozivanja na raport nekih ljudi iz Sarajeva, iz Sandžaka. Znač, sad tek možeš te stvari posložiti. Kod nas se to nije moglo posložiti, jer prvo niko nije vjerovao da će se Jugoslavija raspasti. To nije nikad ni na mapi bilo niti je ikada iko postavio takvo pitanje. A u svemu tome smo po stavovima svi bili, hajde da tako kažem, najbliži Miloševiću. Najbliži. Znači, za mene Slobodan Milošević u tom momentu nije bio nikakav balkanski kasapin. Bio je svijetla figura. Mi smo gledali neke stvari: Srbe ne smije niko da bije na Kosovu. Pa mi smo rekli „Ne smije!“. Fakat ne smije. Međutim, kada okreneš drugu stranu novčića i kada pogledaš da su tenkovi izlazili... da je Ljubičić naredio tenkovima da se smire neke stvari, onda ti je sada, sa ove vremenske distance, jasno. Onda recimo, frka se jebena digla kada su onog momka udavili u transporteru. Mi smo tada samoinicijativno, unutar našeg voda, htjeli kradom obiti skladište. Na terenu je bilo jedno priručno skladište. Znali smo da su se tu ostavljali trotolski meci i tako dalje, jer

smo tu izvodili neke vježbe. Imali smo inženjeriju. Naravno, morali smo to imati u sklopu pješadijske obuke.

Šta ste htjeli kradom?

Pa, htjeli smo napraviti haos.

U kojem gradu?

U Zadru. Pazi, to je sve prije nego što smo shvatili neke stvari. Znači, ja govorim o periodu dok sam bio... Do neke devedesete sam bio... Na popisu stanovništva, otac i mati su mi se izjasnili kao Muslimani, a ja kao Jugosloven. Znači, to je faktički pred sami rat. Tada je kod nas bio popis; '90., '91., ustvari. Tako negdje. Sada te stvari ne pamtim. Znam da je bio, ali sada ne mogu reći tačan datum, ali više-manje. Recimo, pamtim da smo se potukli u samom gradu, jer smo bili u civilu i opet ti prepoznaš pitomca po frizuri, po ponašanju, po stavu, po hodu vojnika. Vidiš bolan iz aviona. Jer to je dril ipak, znaš. Grudi naprijed, uvuci stomak i ti to toliko puta uradiš da je to tebi normalno. Ti iza toga ne možeš spustiti ramena i saviti se, nego si uvijek utegnut i to ti je normalno. Pa ja, vojnik.

Ono što bi mene sljedeće zanimalo je iz koje si ti motivacije ušao u rat u Bosni i Hercegovini? Volio bih da mi kažeš nešto o tome?

Vidi nešto. Prethodio je tu upravo ovaj uvod koji sam napravio: rat u Hrvatskoj. Ja sam se, da samo završim to, potuk'o braneći naravno svog druga koji je bio Srbin. Sada to tako gledam da je bio Srbin. Ali, to je bio čovjek koji je bio pjesnik. Ne znam kako je on došao na akademiju. On je zalut'o. Valjda je bilo malo Srba, pa ih je trebalo biti više, ne znam. Ali, to je čovjek koji je dibidus bio operisan od vojske. Zoran, Zoran... Zaboravio sam mu prezime. Još uvijek imam neka njegova pisma. Eto, koliko je od tada prošlo, dvadeset godina. Boga mi, imam. Znači, čovjek nikada ne bi mrava zgazio, baš je takav čovjek i njega su neke ustašice napali. *Okay mislim*, ja sam tu sada malo subjektivan, ali su fakat bili zadojeni i tako dalje. I normalno, potukli smo se i nalupali ih. Baš smo ih dobro istukli. Bio je tu još jedan Slovenac, Danijel Dragsler. On je bio tada reprezentativac u gimnastici. Nije on bio neki ekspert Bruce Lee, ali je bio fizički spreman, imao srce i bio je raja, stvarno je bio raja, velika raja. I uglavnom nas je na kraju vojna... Došla civilna policija, a mi nismo dozvolili da nas privedu. Sačekali smo uredno vojnu polici-

ju. Vojna policija... Već tada su bile strašne napetosti između vojne policije i civilne policije Republike Hrvatske. Znači, tada su nas priveli, otišli smo kod komandanta i kod njega je bilo poznato: kad zakucaš, dobijaš petnaest dana zatvora. A onog momenta kad... A mi smo dobili nagradno. Eto zaista. Samo da kažem, to je bio šok. Uglavnom, tada u sklopu tog rata u Hrvatskoj sam video puno nekih stvari. E onda, ako se to dešava u Hrvatskoj, desiće se i nama. E onda se desila stvar poslije davljenja tog momka u Splitu. Tad se desilo da je čitav vod hrvatskih nekih recimo specijalaca bio pobijen kod Knina. Pobijen. Dobili smo tu informaciju. Naravno, kada je to servirano iz JNA kuhinje, to nam je još više diglo adrenalin. Bilo je tu i ispaljivanja tromblona, bilo je tu i rada snajpera po kasarnama u Zadru, govorim jer je tu već bio krenuo tih rat. Nije bilo nekog određenog fronta, ali su, sad kažem, sa zgradama djelovali ponekad snajperi, pa ovo pa ono. Svašta je tu bilo. Onda sam došao ovdje. Nisam htio da prihvatom nikakav profesionalni angažman nakon toga. Razgovarao sam sa roditeljima, sa ocem najviše koji je i sam bio rezervni oficir i nije... Jednostavno smo se, da kažem tako, na našem kućnom savjetu dogovorili da, koliko god volio vojsku i koliko god bio dobar u tome, neću nastaviti. Došao sam ovdje, u Bosnu, upisao fakultet, odnosno nastavio ga, ekonomski fakultet. Međutim, već su ovdje neke stvari... jer sam ja bio odsutan skoro dvije godine... Neke stvari su se bitno promijenile. Došlo je do polarizacije u gradu, do ovog do onog. Istina, ne velike, ali su bili oni graffiti: SAO Zenica, SAO Meokušnice, SAO Crkvice, srpska opština Crkvice. Mislim, u Zenici u kojoj je i tada bilo nekih šezdeset, sedamdeset posto Muslimana. Ali, recimo većine te moje čaršijske raje su bili Srbi, Hrvati. Većina moje raje. Ne da se ja nisam htio družiti s Muslimanima, nego nisam bir'o. Tako ispalo, tako se potrefilo. Jer sad kad pogledamo, masa direktora i te njihove djece su bili Srbi. Na skijanje sam išao sa Bojanom, sa Sinišom, sa Zokom, i tako dalje. Znači, za skijanje je trebalo imati para. To nije mog'o Fadil iz Brgulja, jer je bio rudar. Govorim sada kako ja to vidim. Naravno, bilo je tu i djece koja nisu. E sada kada sve to sagledaš, vidiš i tamo sve one tenkove, vidiš Orkan, za koji su mnogi prvi put čuli kads je po Zagrebu dejstvovao. Ja sam obučavan da radim na njemu i završio sam to. Kada vidiš masu nekih stvari, onda shvatiš šta se spremi u Bosni. S jedne strane imaš narod kojem genetski i sâm pripadaš, imaš porodicu, jer moj je otac porijeklom sa sela, koji su klasični seljaci.

Znači, ljudi koji žive od stoke, njive, i uglavnom su djeca otišla gore: Austrija, Švedska, Švicarska, i ostalo trbuhom za kruhom. To su brojne porodice. Njih nije bilo puno, mada je porodica bila relativno bogata. Šira porodica, govorim. I otprilike su to te neke stvari bile. Šta više, bilo je tu izdvajanja na nacionalnoj osnovi u gradu. Raja, znaš, neka srpska ekipa. Pa znam da su išli na neka predavanja gore u Drivušu. Pitao ih ja: „Pa dobro, mogu li i ja ići sa vama?“ „Ti ne možeš“. Prvo su pitali hoće li pitati, jer su znali da ja ne mrzim Srbe. Međutim, kada su to Musi prenijeli, tom čuvenom Musi, i kada je on saznao da ja nisam Srbin, onda sam naravno dobio negativan odgovor. Ali ja ni tada još uvijek, koliki sam vo bio, nisam shvatio. U stvari se zaista spremalo, zaista se spremalo. E tad te uhvati strah i panika i bijes i ta motivacija, koja je je bila ključna, je u biti osjećaj za pravdu. Znači, nije fer. I na cesti sada kada vidim da dvojica tuku jednog, ja ču se umiješati, jer sam odrastao na tim pričama o borbi dobra i zla. Dobar vitez, loš vitez i tako dalje. I neko skriveno, i neko skriveno... Eto to.

Sjećaš li se momenta kada si se prijavio u vojsku?

Sjećam. To je malo čudno došlo. U maju, mislim da je bio april ili maj mjesec, ili marta. Pardon, mart, april mjesec '92. godine. Jedan od naših prijatelja, Ramiz Šuvalić, poslije će biti zamjenik komandanta drugog korpusa ili pomoćnik kondanta drugog korpusa, je uglavnom general Armije BiH. Poslije toga, sada je vjerovatno penzionisan, je bio prilično dobar s mojim ocem, a pukovnik JNA je inače bio komandant regionalnog štaba teritorijalne odbrane. Ja sam, obzirom da je imao povjerenja u nas, trebao da čuvam njegovu suprugu i njegovo dvoje djece. Supruga, paradoks, je Snežana iz Srbije. Znači, ne Srpskinja, nego Srpskinja Srbijanka. Znači, jedan kroz jedan, je li, nema priče. Žena divna. Tu su bili i njegov sin i kćerka. Ja sam bio kod njih. Imali su stan u Kineskom zidu, ovdje kod nas. Ja sam bio tu i čuvao sam ih. On je bio ranjen i bilo je pokušaja ubistva. Nekoliko, da, da. Ranjen je snajperom, imaju snimci. Mi imali s njim svašta nešto iz tog perioda i onda smo ga čuvali Mevludin Mustafić, on će ovdje biti poslije u vojnoj policiji u Zenici, i ja. A prije toga, u februaru mjesecu, kod nas u kacelariji je osnovana jedinica 'Plavi sokolovi' čiji će komandir poslije postati Šerif Patković. Poslije će postati komandant jedne od brigada u Bosni i Hercegovini, da tako kažem. I u BiH. Nakon toga dolazi ta briga oko Ramiza, odnosno njegove porodice. I tako su se, ako šta bude trebalo, straže čuvale, ali je

i dalje to sve bilo miješano. Miješano je bilo, jer je u Zenici bila 69. jedinica u kojoj je bilo više od pola nemuslimana, čaršijska raja i oni koji su htjeli sa njima da budu i tu nije bilo priče. Svi smo bili Bosanci koji smo se borili za Bosnu. Protiv četnika. Srbi su to izjavljivali: protiv četnika. Hrvati su govorili protiv ustaša, a mi smo bili i protiv jednih i protiv drugih. I protiv onih balija koji su zagovarali neka nacionalna sranja, podjele i šta ti ja znam. Mi branimo Bosnu, ginemo za Bosnu i nikakav problem. Ali se ne smije dirati u svetinju: to neko bratstvo i jedinstvo. Nakon svega toga sam otišao u kasarnu u Zenici, jer nisam više mogo ne biti. Masa moje raje je obukla uniforme. Bio sam i ja u uniformi, ali se moja uniforma tada nije smjela vidjeti, a nisam smio ni da pričam. Onda sam maltene na jedan način... Nije to bilo dugo, ali za mene jako bolno, nekih mjesec, mjesec i po dana: „Što se ti ne prijavljuješ? Što ti ne ideš u rat? Ma ja, tvoj stari je direktor, ti ne moraš. Ti si bio oficir, a nama treba ljudi“. Pa sam miš, pa si sad... Ovo je intervju, pa ne smijem da govorim, ali znaš već koje termine dodjeljuju ljudima koji su kukavice. A ja nisam smio ništa da pričam, da kažem radim ovo, da radim ono, pa sam morao jadan da šutim i onda je to valjda puklo u meni. Više nisam mogao izdržati. A stvarno nisam mogao par noći prije toga zaspasti. Ne možeš zaspasti, Emire, nema teorije. Ja ujutro starcima: „Oprostite mi, ali ja moram“. Znači, moram, a neposredno prije nego što će se to desiti, mi smo vijećali da li ćemo uopšte ostati u Bosni, jer obzirom da smo imali... Imali smo para, stvarno. Reći ću i kako smo ih zaradili, da tako kažem. Ja sam trebao da idem na Cambridge, odnosno Oxford; bukvalno da biram jedan od ta dva fakulteta. Ili bilo koji drugi fakultet na svijetu, ali pošto je moj otac samo ta dva respektovao, pare već pripremio i cijene, koliko košta godina dana, i tako dalje. Moj otac je inače uradio kompletну ekonomsku studiju za višecijevni bacač raka -ta Oganj i Plamen za bivšu JNA. I dobio je toliko para da smo u tom periodu, kada je Fićo bio u rangu Passata, kupili novog Pezejca, a načelnik opštine Zenica je vozao Volgu, lupam. I direktor Željezare. Mi smo kupili novog Pezejca i on i mati su dobili slobodno po partijskoj. Komitet je to rekao. On mora dobiti slobodno tri, četiri mjeseca. Mati bez obzira što nema veze s tim, ali je njegova žena. U svojoj firmi, po partijskoj liniji, dobija slobodno i oni su čitav taj ljetni raspust, bez mene, proputovali Italiju, Rusiju, Tursku, Češku, Grčku, Poljsku, nema gdje nisu bili. Pokupovali svega. Stari kupio njemačke marke i položio na deviznu

knjižicu. Bruka para, baš bruka para. Ja sam, eto ne znam, s tako nekim stvarima, s tim ubjedjenjima... nisam mogao otići. Nešto mi nije dalo. Iskreno, ne znam, ni danas ne znam šta mi nije dalo. Ali, nisam otišao. Prijavio sam se u vojsku, a odmah dan nakon toga, moj otac... Tada je bio direktor SDK, a poslije će uvesti prve bosanske pare u Bosnu i Hercegovinu. To se ne zna, ali sada neka se zna. To su one zelene s mačem, dinari, 'samedovke' ih zvali ovdje po Zenici... I on se prijavio, pa mu nisu dali. Trebao je ipak raditi neki odgovorniji posao, a ne da bude vojnik. Ali ipak, radi mene, sin jedinac, da idemo zajedno, da me čuva. A on nikakav talenat za vojsku, bez obzira što je bio pametan čovjek. Mislim, i sad je pametan, hvala Bogu dragom, pametan. Uglavnom, tada sam otišao u kasarnu. Iza toga sam bio pripadnik jedne jedinice koja je bila na Brezi, na Misoči. Onda sam gore dobio prvu pravu lekciju što je to rat, što je to, kako izgledaju crijeva, oko, i tako dalje. I onda sam malo puk'o, malo više. Onda sam došao u kasarnu (bilo je tu i malo štele, da se razumijemo) i sa potpukovnikom bivše JNA, Anto Buzuk Hrvat, smo osnovali Prvi školski artiljerijski vod u kasarni u Zenici. Izbacili prvu generaciju artiljeraca. Istina, mi smo ih tada učili samo sa minobacačima, jer smo samo to i imali. Bio sam tu prilikom ulaska Teritorijalne obrane u prostor kasarne, garnizon u Zenici. I tako dalje. Znači, i kada su se barikade pravile na mostovima u Zenici i tako dalje, sve stoji. To je otprilike bio, hajde da tako kažem, ratni početak. Sad ne znam jesam li baš uspio odgovoriti na tvoje pitanje.

Itekako si uspio.

Ti me malo usmjeravaj, jer rat je strašno širok pojam i mogu otići, mogu malo zalutati. Pa me vrati na kolosijek.

Ono što bi me sada zanimalo jeste da mi ispričaš par anegdota sa ratišta? Kako je tekao život na ratištu?

Zavisi. Zavisilo je to od perioda, od godine rata, jer dan na ratištu nije bio isti '92. i '94. Nije bilo isto.

Kakve su razlike?

Ogromne, ogromne. Prva stvar, '92. godine su se u Zenici pokupili lafo mangupi, kojih je tada bilo i u Beogradu i u Zagrebu, nije bitno gdje, koji su bili kao zajebani momci: napucani, koltovi, rejbanke, folovi, golovi... Ma sve su oni imali. Naravno sami, ništa oni nisu zaplijenili, sve su to

oni pokupovali i kao „Sad mi idemo njima jebat‘ mater“. I otišli su na Visoko, na Čekrčiće, gdje su ih ovi isprashili. Nakon dva dana su ovdje došli pješke. Znači, kako? To je bilo: ‘bježite noge, posra vas guzica’. Znači, izvinjavam se što je ovo intervju, ali ne postoji drugi način da ovo objasnim. Jedno je gledati Ramba u filmovima, a drugo je sa koltom letiti prema čovjeku koji ima papovku i sa njom dobrom puca. Devedeset četvrte, pazi, devedeset četvrte, sada, a kamoli devedeset četvrte... Sada ovdje imamo, kada kažem u Bosni mislim svi, pola miliona vojnika koji su do bola – perfektno istrenirani. Sada, petnaest godina nakon rata. Evo, uzmi bilo koju bh jedinicu. Sada su to mješovite jedinice što idu u sklopu Ujedinjenih nacija. Svi ih hvale, svi ih traže. Zašto? Pa zato što je onaj naš, kad kažem naš mislim na Srbina iz Prijedora, lupam, postavio sto mina i skinuo ih dvjesto. Isto kao i ovaj Musliman odavde ili Hrvat iz, ne znam, iz Bosne. Mada je to meni vrlo ružna podjela, ta, znaš, Srbin iz Bosne, Hrvat iz Bosne i neki Bošnjak iz Bosne, znaš. Za mene su bili Bosanci. Srbi su iz Srbije. Za mene je Srbin i Hasan iz Novog Pazara. Za mene je bio. *Okay*, jedno je pripadnost narodu, ali mentalitet je mentalitet. Svi mi znamo koji je mentalitet Beograda, koji mentalitet Sarajeva, a koji je mentalitet Zenice. Zenica i Sarajevo se ni u ratu nisu voljeli. Zašto? Zato. Zato što smo bili različiti.

Sad me zanima, u toku samog rata, da li ste imali priliku pričati o neprijateljskoj strani? Kako ste ih tada doživljavali?

Pazi, vidi jednu stvar, evo recimo konkretno. Ispričaću neke stvari koje su sigurno istina i koje se mogu provjeriti. Imali smo neke razgovore kada su se desili Ahmići, ako se sjećaš. Ratni zločin, zaista nešto jezivo, Srebrenica u malom, Srebrenica u malom. U tom momentu, da je u Ahmićima bilo dvadeset hiljada ljudi, sada se ne bi išlo u Srebrenicu, već bi se išlo u Ahmiće. Znači, ista stvar, samo druga lokacija. Svi su pobijeni do jednog, popaljeni, i tako dalje. I onda je tu krenula žestoka gužva. I mi smo odavde navalili na njih i tako dalje. I formirao se neki front.

Ko su oni?

Hrvatsko vijeće odbrane. Ili obrane, pardon. Uglavnom, na području Viteza govorim, Busovače, Novog Travnika, i tako dalje. I u jednom momenatu... Politika je radila konstantno svoje i pokušavala da spriječi taj sukob između, hajde da kažem, Armije BiH i Hrvatskog vijeća odbrane.

Međutim, vojska je to malo drugačije, ne malo, nego dosta drugačije, gledala od politike i tako smo se prepucavali na vezi. Znaš, na motorolama, na ovom i onom. Kada kažem motorolama, pod navodnike motorola, a bila je Kenwood marke, ali motorola je bio neki uvriježen naziv za eto radio stanicu. I u sve to se upetlja jedan frajer, Srbin, sa Vlašića, gdje sam ja. A on se upetlj'o u momentu kada se razgovaralo o artiljeriji. Kako su oni znali da mi nemamo artiljeriju, a mi je stvarno nismo imali. Ne što mi nismo htjeli pucati, nego što nismo imali. Konkretno, ja da sam imao, ja bih pucao. U tom momentu su emocije toliko jake da je to nevjerovatno, da bih se poslije kajao. Kajao bih se, to je sigurno, ali u tom momentu se nije o tome uopšte ni razmišljalo. Tako da je frajer... Kada sam im rekao da znamo da vam je to tu, došlo je par projektila sa Vlašića i palo upravo tu na navedenim koordinatama. Poslije mi se frajer javio i rekao, ne znam jesam li pogodio, ali mi reci. I nije mi rek'o ni balijo ni Turčine, nego mi je rek'o Bosanac. I frajer je fakat bio Srbin, nije bio Bosanac, nego Srbin i to Srbin iz Srbije koji je cijelo vrijeme slušao naš razgovor tokom kojeg je ovaj Hrvat, s kojim sam se prepucavao preko radio veze, bio toliko neukusno bezobrazan da je to... Mislim, ni u ratu ne bih mogao psovati nekome dijete, da se razumijemo, i tako dalje. Pa je onda bila situacija gdje su ti isti Srbi, koji su pravili haos... Jer Bosna je fenomen, bosanski rat je fenomen. Potpuno moraš odvojiti, zato ti ovako široko obrazlažem ovo pitanje. Jedno je bio rat u Krajini, jedno je bio rat u Mostaru, jedno je bio rat u Sarajevu, jedno je bio rat u Tuzli, a jedno je bio rat u nekoj centralnoj Bosni. Sve različito. Zašto? Zato što konkretno Čamo Nedžad, čovjek iz okoline Nevesinja, Gacka, tako nešto, bio je moj pitomac, bio je čovjek od povjerenja od Arifa Pašalića, rahmetli. Ovo smijem da govorim, iz tog razloga i navodim. I oni su dobili neke pare i otisli su kod Srba da naruče artiljerijsku vatru. Platili su uredno. Srbi su gađali određen broj projektila po ciljevima koje su dobili. Naravno, gađali su Hrvate, je li, po Mostaru govorim. O Mostaru govorim. U Mostaru nije bilo rata između Srba i drugih. Srbi su zauzeli pozicije i nisu jebavali nikoga. Nisu sebi dali blizu, niti su išli. Uglavnom su ratovali Muslimani i Hrvati. Uglavnom. Srba je malo bilo: oko Glavatićeva, Boračkog jezera i tako dalje, i dolje linija prema Nevesinju, Trebinju i tako dalje. Oni su se dolje krhali sa Širokim Brijegom, Dubrovnikom i ostalima, ali ovdje nisu. I ovi su ispučali što su trebali ispucati i onda, nakon toga, je tek krenula frka. Tek

su tada krenuli pucati. Kad su ih naši, Armija BiH, kontaktirali, onda su ovi rekli: „Ovo vam je od nas“. Znači, to je jedan od paradoksa. Opet s druge strane, u tom istom momentu ili plus minus koji mjesec, na području Bihaća si imao jedinicu Hrvatskog vijeća odbrane koja je bila u sklopu Armije BiH i borila se protiv Srba. Tu u Posavini, u Brčkom, i tako dalje, u Sarajevu i tako dalje. Tako da su to neki od paradoksa. Tako da su to neke stvari, a ja stojim kod ovoga što sam rekao. Znači, pod punom odgovornošću. Ovo što će izjaviti bilo gdje, pred bilo kim... To su stvari koje jednostavno ne možeš shvatiti.

Ono što me zanima, na ratištu da kažem emocionalna strana Damira Bajramovića. Da li je čudno da te pitam kako si se osjećao?

Nije čudno. Emire, da ti kažem jednu stvar: čudno je bilo u početku, vrlo čudno. Međutim, kao u borbi, sada govorim s obzirom da sam se bavio borilačkim sportovima, nikada nisam imao namjeru slomiti nos ili vilicu iz tog razloga. To se dešavalo bukvalno kao posljedica nekog *fight-a*, neke borbe. Ali je bio cilj nadmudriti, pobijediti, pogoditi gdje treba i tako dalje. I u ratu je ista stvar. Onda druga recimo čudna stvar bila je: postavili smo, pošto smo u brigadi imali samo dva topa dvadeset milimetara, postavio sam jedan otprilike da čuva jednu liniju između dva brijege i postavili smo mi taj top i gledamo onako, pošto je primirje. I gledamo odozgo kako čovjek puca, puca, i gledamo kako ga Hrvatsko vijeće odbrane upravo traži minobacačima, pa ga traži ovim, a ja sam upravo postavio... Usred male močvarice bio je neki brežuljčić, možda deset puta deset, karikiram, koji je baš morao biti direktan pogodak da ih ubiješ. I čovjek je orao i sad mi odozdo gledamo i komentarišemo, a samo on puca. Na čitavoj toj liniji tri, četri kilometra. I prvo, svaka mu čast, jest hrabar, a na kraju smo shvatili da je budala. I skloni budalu, ode top. Hajde što će on poginuti, nego ode top. Kažem „Dovedite ga gore“. Doveli su mi ga i kažem ja njemu „Šta radiš, bolan?“. Čovjek je dobitnik zlatnog ljljana i u obje noge je u tom momentu imao fiksatore. Zlatnog ljljana je dobio u, ne znam 114., 110., ne znam, nemam pojma. Motorizovana brigada iz Sarajevskog korpusa. Srbin je, iz jedinog srpskog sela u okolini Viteza, a to su Tolovići koji je tu došao. Ja kažem: „Jesi li normalan? Ode mi top“, kaže on: „Molim te, čitav rat ratujem protiv svojih. De me pusti da očejfim“. To su paradoksi. Da li me je bilo strah? Naravno da me je bilo strah. Upravo je strah jedan od razloga što sam, hajde da tako kažem, prihvatio i da nije bilo Boga ja bih

ga izmislio. Jer, suviše sebe volim da mogu da prihvatom da više nikada nema, da je ovo jedan jedini život. Ja to nisam htio da prihvatom. Strah je... strah je... Vidiš da ljudi ginu oko tebe, plus neke stvari koje su se meni lično desile, tipa da te otrese detonacija, ne jedna ali ovu jednu izdvajam, jer sam uzbrdo trčao kada je detoniralo, letio sam, znači, uzbrdo sam letio ne znam koliko dugo. Mogao sam kičmu... Kičma mi je mogla puknuti. Pa je bilo slučajeva kada... Pošto sam artiljerac, najgore za pješadiju je mina odnosno projektil sto dvadeset milimetara. I ona ima jedan strašno specifičan zvuk prilikom leta. Pogotovo ove što su kod nas pravljene, što nisu bile ni blizu kvalitetu JNA. I čuli smo kada se zabila u zemlju. Čovjek koji je ležao do mene, dva tri metra do mene, imao je raširene noge i pušku u ruci kao i svaki standardan položaj vojnika. Ona se zabila između njegovih nogu i nije detonirala. Nismo se smjeli pomjeriti narednih ne znam koliko vremena, bojeći se da pomjerimo upaljač i da nas tada raznese. Pa smo se nas trojica sakrili iza jedne breze, koja je bila jedno tri metra, i ispod nje smo zavukli glave u korijenje, a to što su nam leđa i sve drugo virilo, to nije bilo bitno. Mi smo bili sakriveni. Strah.

Pričaš o strahu. Zanima me šta ti je bilo najteže u tim trenucima?

Najteže? Kako misliš najteže? Pa nisam ni o čemu mislio. Šta mi je padalo...? Pa, da sam mogao pobjeći, pobjegao bih. Eto. Nema tu više hra-brosti. Tek poslije, kada čovjek... Ako prelomiš u sebi te stvari da te nije strah, tada budi siguran da si već lud. Tad više nisi normalan, tada nema povratka. Dok god se čovjek boji da umre, hrabrost je u biti pobijediti strah. Hrabar čovjek nije onaj koji se ne boji. To je lud čovjek, a hrabar je onaj koji se boji, pa to opet uradi. To je hrabar čovjek. Na šta ću misliti? Mislio sam kako da izvučem živu glavu. Šta mi je najteže bilo? Najteže mi je bilo kada su ljudi umirali oko mene. Izvukao sam čovjeka koji je bio puno ranjen. Tada sam i sâm fasovao, je li. Izvlačio sam ga možda nekih trideset metara, jer te zove po imenu: „Nemoj me ostaviti“. ‘Mali’ su mene zvali. „Mali, pomozi mi!\”, ali vrišti bolan dvadeset ljudi oko tebe. Čovječe, pedeset ljudi vrišti: „Boli“. Zovu. A on je bio meni vrlo blizak. S obzirom da sam imao određeni rang i neku višu funkciju, on je bio neposredno u mojoj blizini. Nisam ga mogao ostaviti, izvukao sam ga. Bacali su na nas ručne bombe. U biti, da njega nije bilo... On je poginuo, tada, dok sam ga izvlačio. Da njega nije bilo, poginuo bih ja. Eto, znači, to mi je bilo žao, jer mi je on u biti

svojim tijelom sačuvao život. Ne možeš izvlačiti čovjeka onako kao u filmovima, znaš, nego ležiš, uhvatiš ga gdje ga ne boli. Uglavnom, ako nije ranjen u toraks, uhvatiš ga pod pazuh, a ovo-ono, nije ni bitno, jer pužeš. Navučeš ga na sebe i pužeš. Sreća pa sam ja puzao nizbrdo. Ili nesreća. Uglavnom, to je. Najteže mi je bilo jedne prilike kada je komandant otišao u komandu korpusa. Prethodnu noć je napravljen plan napada. Završio sam svoj dio posla vezano za taj plan i ostao sam kao dežurni oficir bez ikakvog prava komandovanja. Preko centra veze je javljeno da komandir čete, te koja trebala da izvrši napad, na glavnem pravcu napada zove da kaže da se ne može praviti napad. A komandant brigade kaže da ga ne interesuje uopšte koliko će biti žrtava, ali se to mora uzeti zato što su pregovori trebali početi za par dana i da bi naša pregovaračka pozicija bila bolja, morali smo uzeti to brdo. Kada se zauzme to brdo faktički... Ta njihova zona koju su kontrolisali, mi je faktički dijelimo popola, jer s tog brda kontrolišemo vatom ostatak čitave doline. Bilo je strateški, odnosno ne strateški, nego operativno taktički važno mjesto. I onda, iz tog razloga, bez obzira na broj žrtava, smo to morali uzeti. Možda bi poginulo stotinu ljudi da se ono zauzme, ali dugoročno gledano bi se isplatilo jer bi tu front bio završen. Znači, tu bi ih porazili definitivno. I to je sigurno tako. I ja sam otišao dolje, mada nisam smio da odem. Prvo, nisam smio napustiti komandno mjesto. Drugo, nisam imao nikakvog prava da uopšte odem dolje. Faktički sam napravio problem sebi. Otišao sam dolje i prvi put u životu sam vidio kompletno minsko polje na električno paljenje. Imali su nekog žestokog inženjerca. I najgore, sve te mine nije bilo moguće aktivirati ni na jedan drugi način, jer su bile zakopane u zemlji. Tako da nije postojao način da ih nađeš. Nije virio upaljač, ma nije virilo ništa. Sve je bilo ispod zemlje. A oni su tada bili čuveni po onim protivpožarnim aparatima, jer su imali iza sebe Vitezit koji je u momentu početka rata imao nekoliko hiljada tona eksploziva i da je detonirao otišla bi Zenica, a ne Vitez. Banja Luku bi srušilo, a kamoli Zenicu. I to je u biti u ratu bio njihov glavni argument kojim su trgovali. Uglavnom, ja sam došao dolje i sad oni mene izvještavaju: „Načelniče, ovo-ono. Ovako mi ne možemo. Znaš šta je komandant naredio, pa daj ga nazovi“. Ne mogu stupiti u vezu s njim niti ga smijem nazvati. Kaže: „Svi čemo izginuti“, „Ti znaš šta ti je rekao“. „Pa daj molim te. Ja što mogu uraditi je da naredim obavještajno izviđanje, vatreno izviđanje“. To je u sklopu nekih obavještajnih podataka gdje se

vrši da se ispita snaga odbrane neprijatelja. Znači, zapuca se, simulira se napad da se vidi kakav će biti odgovor i čime. Ljudi su odgovorili tako da narednih pet do deset minuta niko nije mogao ustatiti, jer je lomilo. A ja sam imao takav predosjećaj. Ispao sam tu možda kukavica, ali sam imao takav predosjećaj, pa sam od čovjeka koji je imao vezu, bukvalno oteo mali onaj RUP i stavio ga ispred sebe. RUP je radio uređaj, je li, kao za radio vezu. To je mali jedan uređaj, RUP. RUP-ova ima puno od dvanaest, trideset tri, tri, devet, nije ni bitno sada. Ovo je bio jedan mali koji sam ja faktički uzeo ispred sebe i stavio. Pa možda par sekundi nakon toga je metak zviznuo. Znači to je, ne mogu ti objasniti, neki... Kada imаш osjećaj, ne možeš ga argumentovati, ali ga imаш. I iza toga, detonacija je bila. Metak je zviznuo. Da nije bilo toga, mene bi direktno u glavu pogodilo, sto posto. Međutim tom prilikom je samo jedan čovjek poginuo i to od snajperskog metka. Ja sam iza toga naredio da se povuku i da se obustave napadi. Mada nisam smio narediti, niti su oni mogli prihvati moje naređenje, jer nisam imao nikakav naredbodavni karakter, znači nisam bio u komandnoj strukturi. A samo su komandne strukture mogle donositi naredbe. Oni nisu bili pod mojom direktnom komandom.

Koje si sve zadatke obavljaо u toku rata?

U smislu funkcija, misliš tako? Prvo, ovako. Na početku rata sam bio pratilec. Nakon toga sam bio običan vojnik. To je već bilo... Bile su formirane ekipe, podijeljene su uloge i mogao si samo da budeš običan vojnik ili ništa drugo. Poslije, kada su oni saznali da imam vojno obrazovanje, kada se počela postrojavati vojska, e tada su me pozvali i ponudili mi konkretno mjesto da budem komandir školskog artiljerijskog voda kod nas ovdje u kasarni. Nije bilo artiljeraca Muslimana da tako kažem, tako da sam ja, sa gospodinom Antonom Buzukom, tada formirao prvi artiljerijski vod, školski artiljerijski vod. Nakon njega odlazim. Radio sam ja to. Nakon njega odlazim. Formirala se 301. mehanizovana brigada koja je imala zadatak da u biti više bude kao kadrovski centar. Zašto? Zato što su u njenom sastavu od tri bataljona dva bila tenkovska, a jedan je bio artiljerijski divizion. S obzirom da mi nismo imali artiljerije, a kamoli tenkova, svi ti ljudi koji su bili tu su bili u biti vođeni kroz vojnu poštu, a uvijek su bili dodjeljivani nekim drugim brigadama i jedinicama da odradjuju za njih poslove. Tu sam zvanično obavljaо dužnost načelnika artiljerije, mada je nije bilo, ali eto podrška drugima. Nakon toga sam

bio načelnik obavještajne službe, odnosno pomoćnik komandanta brigade za obavještajne poslove. Ali to je vojna obavještajna služba, a ne ove druge što ljudi često miješaju. Znači, mene je isključivo interesovao vojnik na frontu, a ne u pozadini, a ne neki agent i tako dalje. Onda sam imao zdravstvenih problema, ranjavanje i odlazim u Ministarstvo odbrane, odnosno konkretno u Ratnu oficirsku školu u Zenici gdje sam predavao dva predmeta i bio sam ujedno i komandir trećeg pitomačkog voda prve generacije borbenog komandovanja.

Za cijelo vrijeme tvoj vojnog angažmana, kakav je bio tvoj odnos sa porodicom? Kakva je bila vrsta kontakta?

Kada dođem... Kada dođem, tu su bile bolne stvari. Moja mati i otac su bili gladni, žedni, bez struje, bez ičega, i roditelj ko roditelj, sin jedinac. Kad je već budala otišao, pa hajde uredu... Oni su se istovremeno bojali za mene, ali i bili ponosni na mene. Uglavnom, došao sam, gore sam jeo rižu, možda neka tri mjeseca, rižu bez soli, hljeb bez germe, i tako dalje. Došao sam kući, a mati je u onoj maloj limenoj pećici... Što je nezamislivo danas da u zgradama bude limena peć, ali je bilo. Limena peć. Unutra je mati kuhala hljeb kada je bilo brašna. Kupila je pola kokoši i nešto malo krompira, jer mi nismo bili na selu i nismo imali njivu i dala je jedan vrlo vrijedan prsten za to da bih ja jeo, a ja nisam mogao da jedem, k'o što ne bi mogao da jede niko normalan da mu otac i mati, koji su dva kostura, sjede i gledaju i uživaju kad vide kako ja jedem. I onda smo napravili neki kompromis da jedemo svi zajedno. Eto, otpri-like, bio je odnos... Bilo je tu i anegdota. Jednom kada sam došao sa terena, u momentu kada sam imao pancirne metke, stari uezeo onako moje oružje da gleda. Srećom je pištolj, a ne automat. I ispali metak. A metak je bio non-stop u cijevi. A pancirni metak zvoni. U zgradi, ti znaš kakve su zgrade, nisu zidovi od cigle nego su montažni i to je zvonilo po radijatoru, nema kuda nije. Nikada nismo našli to zrno. Mati i ja smo mislili da se ubio. Nismo smjeli ući u sobu. I on izlazi i uze onaj pištolj i baci pištolj, opet ne kontajući da je sada sljedeći metak u cijevi: „Jebo te tvoj pištolj, mogao sam poginuti“. Mislim, sreća pa drugi put nije došlo do opaljenja. Čovjek baš antitalenat za oružje.

Maloprije si spomenuo da si bio ranjen.

Jesam, mada to nigdje nije bilo zvanično upisano, jer nisam imao za to vremena. Shvatio sam da sam ranjen nakon dva dana.

O čemu se radi?

Pa, izvlačio sam jednog prijatelja koji je bio ranjen. Izvlačio sam ga, bacali su na nas svašta nešto. Uglavnom, par gelera koji su njega ubili... Ono što njega nije ubilo, što je njega profulalo, pogodilo je mene u predjelu donjeg abdomena, u predjelu prepona, genitalija. Eto, bukvalno imam ratnog veterana u smislu onoga što nas muškarce čini muškarcima. Imam dvadeset jedan konac u tom predjelu. Nisam bio dugo u bolnici. U bolnici sam bio poslije tek, kada sam shvatio da sam ranjen, a shvatio sam da sam ranjen... Nije me ništa boljelo, odmah da kažem. Jesam imao malo problema k'o ovo k'o ono, k'o žiga me, k'o teško mi. Svašta nešto, ali ništa. I nakon par par dana sam imao potrebu da mokrim i kada sam počeo da se raskopčavam onda sam vidoval krvav, da je zagnojeno, da su se sve dlake zalijsile i svašta nešto. I onda su moji rekli da sam ranjen. Otišao sam u stacionar, odnosno tu u lokalnu ambulantu, jer sam znao sve te ljekare, jer sam morao sve to obilaziti, kontrolisati, svašta nešto. Oni su mislili da sam došao na kafu. Otišao sam pješke tamo. Ja im rekao: „Ja ranjen“, „Kako ranjen?“, „Ranjen“, „Nemoj zajebavati. Hajde, taman si na kafu“. Mislim, nije to kafa. To je ječam, ali nema veze. Zvali smo to kafom. Fakat su onda vidjeli, kada su me obrijali, rupicu. Sreća pa su to bile, hajde da kažem, te bombe. Eto tako sam skontao da sam ranjen, ali to nigdje nije bilo upisano. Bilo me je sramota, iskreno da ti kažem, da kažem da sam ranjen, jer vidim ljudi bez ruku, nogu i ostalog. Eto, to je to.

Vidim da imaš dugo ratno iskustvo. Zanima me koliko si dugo bio u ratu?

U ratu? Je li računamo sa Hrvatskom?

Pa da.

Ako računamo i Hrvatsku... Mada u Hrvatskoj nisam imao ta neka ratna dejstva, da se razumijemo, ni blizu kao iskustva iz Bosne. Hajde eto da to zanemarimo od te neke, početka '92. do '95. godine, do kraja, do Dejtonskog sporazuma. Mada sam neposredno prije Dejtonskog sporazuma... Mada on nije bio potpisani, ali stao je rat. Zaista je stao rat i fakat nije bilo ništa. Znači, Daytonski sporazum, a par mjeseci prije toga je stao rat. Par mjeseci nakon Srebrenice. Kada se desila Srebrenica, u Bosni i Hercegovini nikad nije bilo više dobrovoljaca koji su bili spremni doći do Beograda. Znači, ne do Beograda, nego do Berlina. Međutim,

najveći dušmanin bosanskog naroda, u tom periodu, je bilo bosansko rukovodstvo. Ne samo taj put. Znam mnoge, kada su htjeli pokazati drugima da mogu, da imaju vojnu nadmoć. Igrali su se s ljudima. Igrali su se sa nama. Mi smo tu bili samo figure.

Ko se igrao?

Rukovodstvo, rukovodstvo. Znači oni su... Ne kažem da njima nije bio cilj da zaustave rat. Definitivno. Međutim, rat se mogao zaustaviti prije time. Najgori je rat bez pobjednika. Ovo je rat bez pobjednika, što je najgore, i bez moralnog pobjednika. Zašto i bez moralnog pobjednika? Pa iz tog razloga, kada izuzmem Natašu Kandić, kojoj bih sada dao bubreg da joj zatreba, kada izuzmem Čedu Jovanovića, kada izuzmem Nenada Čanka i ljude, sada da ne nabrajam, poput njih koji imaju muda k'o, k'o Zenicu čitavu. Nataša pogotovo. Kada njih sada izuzmem, bilo je takvih ljudi i kod nas, hajde da tako kažem. Ali da se vratim na temu. Kada se desila Srebrenica, svi smo plakali, svi smo spontano krenuli u svoje jedinice, ko je bio i demobilisan i ko nije bio demobilisan, bez obzira na sve. Baš smo plakali. Veliki su problemi bili zaustaviti narod tada. Veliki. A naše rukovodstvo nas je zaustavilo. Kao što Milorad Dodik sada govori da mu je najviše od pomoći Haris Silajdžić, tako je i Slobodanu Miloševiću tada najveći pomoćnik bila tadašnja ekipa. Sada kada pogledam, možda je i bolje da do toga nije došlo, jer bi bila još jedna Srebrenica. Ne bi se zvala Srebrenica, zvala bi se Bijeljina. Ali ne bi bila... Eto.

Gdje si bio u tom periodu?

Vidi nešto, pitao si me kraj rata. Bio sam, istina, do '95. godine. Međutim, neposredno pred Dejtonski mirovni sporazum sam shvatio da od rata više nema ništa, da u ovom ratu neće biti pobjednika, da će se završiti političkim putem, da naši uveliko kradu, švercuju, da njihovi sinovi jebu najljepše djevojke. Znači, ja se izvinjavam što sam vulgaran, ali jednostavno ovo zahtijeva ovakav odgovor. Jer kada vidite jednog polupismenog debila koji ima sto dvadeset kila. Od tih sto dvadeset kila, sto deset je salo. Mislim, stavljam to pod navodnike. A ti si za pet kopalja bolji i sposobniji od njega, međutim on voza auto sa korpušnom registracijom. Zvanično je šofer. Zašto? Zato što mu je bilo neki igrač gore i tako dalje. Uglavnom, odlučio sam da se demobilišem i to je to.

Sjećaš li se dana kada si skinuo uniformu? Možeš li mi reći nešto o tome?

Mogu. To se desilo pred Dejtonski mirovni sporazum i sjećam se, sjedio sam kod svog dajdže, odnosno ujaka, kako ko kaže, i tako smo malo razgovarali. Kaže on meni: „Damire, otac ti je pametan stručnjak. Trebao bi ga poslušati i krenuti nešto sa njim raditi“. Jer mi je otac, već sam rekao, bio jak ekonomista. A ja sam u tom periodu dobio poziv iz vrha Armije i bio sam odabran među dvadeset i tri perspektivna oficira koja su trebala da idu vani na specijalizaciju, školovanje. Dvije godine u Italiju, a onda dvije godine po želji Turska, Malezija, Pakistan, i tako dalje. I završne dvije godine se išlo na *West Point*. Znači, što je san svakog oficira otici na *West Point*. Ja sam tu upao pretpostavljam sasvim slučajno, a ponajviše zahvaljujući zaslugama rahmetli generala Keme Karišika koji je u biti bio moj pravi komandant, jer Rasima Delića ne prihvatom. To je jedno, ne znam, đubre kojeg ne volim. Zaista ga ne volim. Uopšte ga ne odvajam od ovog iz Banja Luke. Ne volim ga vidjeti, a kamoli da kažem da mi je komandant. Sramota me bilo. I sada me sramota. Uglavnom, vijećali smo hoću li nastaviti vojnu karijeru ili ću nastaviti... ili ću se demobilisati. I tada sam odlučio da se demobilišem. Otac i ja smo nakon toga formirali firmu, jer nije bilo mogućnosti da se igrade zaposlim, jer sam bio ‘crveni’, imao sam taj pedigree. Govorim o periodu nakon rata, nakon demobilizacije.

Oprosti, šta znači ‘crveni’ u ovom slučaju?

‘Crveni’, to je socijaldemokrata. Moj otac je dobio otkaz, jer je trebao otpustiti Ristu Čalasana Crnogorca. Moj otac to nije htio, jer je bio prijatelj sa njim, jer je moj otac bio direktor, a Risto je bio njegov zamjenik. I na kraju moj otac dobije otkaz, a Risto dobije mjesto u Upravi za inspekciju općine Zenica. U toku rata, govorim. Sada je Risto negdje u Crnoj Gori dolje. Sve se ovo dâ vrlo lako provjeriti. Ovo je javna informacija. Pristao sam da se moje ime objavi i da se ovo objavi u bilo čemu, pa i na televiziji ako bude trebalo. Znači, ja znam šta govorim, sve je ovo vrlo lako, meni nije do zajebavanja, s ovim. Ti vidiš gdje sada sjedimo, gdje radim. Meni publicitet, pogotovo negativan, ne treba. Imam i namjeru, i učestvujem u sklopu svega ovoga, s namjerom da zaista kažem istinu i govorim istinu. Neko pametan to shvati. Neka pošalju te mangupe sada iz Beograda što govore ‘Nož, žica, Srebrenica’. Nek’ ih pošalju u šumu da samo jedan dan vide mrtvog čovjeka. Neće im više

nikada naum pasti da se kurče. Ne njima, nego nikom. To je poenta mog učestvovanja u svemu ovome.

Ono što me zanima i što je važno, a to je: netom nakon rata, kažeš, razdužio si se, ti i otac ste osnovali firmu. Kakav je bio tvoj svakodnevni život u odnosu sa roditeljima, sa prijateljima?

Živio sam kod roditelja i nisam imao gdje drugo. Mada sam bio klipan koji je već tada imao dvadeset četiri, dvadeset pet godina. Živio sam kod roditelja. Otac i ja smo osnovali firmu, a ta firma se sastojala od sudske registracije. I to što je otac prije rata bio vrlo uticajan, pa su nam neki prijatelji, koji su idalje ostali na položaju, pomogli da dođemo do nekog jeftinog prostora pod kiriju. Pa su nam dali, poklonili nam stari telefaks i telefon i tako dalje. Radili smo trgovinu. Znači, imaš prijatelja ovdje u „Prim-u”, oni hoće topli obrok, pa mi kupimo paket u „Market komercu”. Oni hoće paštete, a mi kupimo za osamdeset feninga, a prodamo njima za devedeset, i taj dan si ti dobar dvadeset maraka. I tako smo krenuli. Bukvalno je bio cilj preživjeti. Ništa drugo. S obzirom da smo imali zemlju na moru kupljenu prije rata, željeli smo to prodati i s tim novcem nešto pokušati uraditi ili bježati iz ove države.

Na koji način sada vidiš svoje iskustvo iz rata? Kakve ono ima veze s tvojim poslom?

Pa ovako. U toku rata zaista naučiš razliku između istine i laži. Uglavnom, postaneš takav psiholog između ljudi. Ljude gledaš, mada sam iza toga, nakon ne znam koliko, hiljadu puta prevaren, ali sam svaki put znao kada će me zajebati. Ne znam kako me opet zajebu. Ali utjecalo je na te stvari. Utjecalo je. Još ima nekih bolnih stvari. Konkretno, evo nakon rata odlazim u Prijedor. Ne odmah nakon rata ali, i ovo sada je nakon rata, ali evo recimo da budem precizniji neke 2001.-2002. godine. Nekih pet, šest, sedam godina nakon rata. Odlazim u Prijedor kod Ranka, jednog od bogatijih ljudi u Prijedoru, imućnijih i poslovnih, koji mi prodaje mašinu za tri hiljade maraka, odnosno tri i po, i pokazivao mi je druge mašine. Ja sam video i te druge mašine, ali nisam imao para za njih. Čovjek me prvi put u životu vidi i daje mi na obraz mašinu, da mu je platim kad god mogu. A ja sam tada nosio bradu i bio sam onako malo žešći momak u tom periodu, ali sam bio korektan. Čovjek mi na obraz dao mašinu i eto. Otprilike, to je jedno od mojih iskustava. Počeli smo super raditi nakon rata sa kreditom koji nam je dao TOZ Zagreb –

Tvornica olovaka Zagreb. Prvo oni, od njih smo krenuli. Kada gledam ko nam je pomogao od muslimana, nije nam pomogao niko, pa ni ona familija koju smo otpremili iz Zenice da pobjegnu za Švicarsku i tako dalje. Pomogli su mi ustaše pod navodnike. Znači, to nisu ustaše, ali sad u žargonu, pod navodnike ustaše iz Zagreba koji su nam na obraz dali pedeset hiljada maraka robe. Dao mi je četnik, pod navodnike, iz Prijedora koji mi je dao mašinu na obraz da mu je platim kad god budem mogao. Platio sam mu je za godinu, možda za godinu i dva mjeseca. Nikada mi A nije rekao. I šta mogu misliti? Ne mogu ništa. Ne znam više ništa. Sve je to nenormalno i neshvatljivo, pogotovo na ovom području Balkana, da je to nevjerojatno. I dan danas, najbolje poslove i najlakše radim sa, eto baš sa Srbima. Bio sam u Subotici nekoliko puta, u Beogradu, u Kragujevcu sam nedavno bio. Radim fenomenalno s ljudima. Na obraz. Do sada, nakon rata, me nijedan Srbin ili Hrvat nije prevario.

Kako je ratno iskustvo utjecalo na tebe? Ne samo po pitanju posla, nego i života i sagledavanja stvarnosti?

Jezivo. Bio sam oženjen od '96. do '99. Svoju bivšu suprugu sam dva ili tri puta, namjerno ili nenamjerno, ne znam, pokušao udaviti u snu, jer sam imao, što sad ljudi kažu, PTSP. Mada nisam koristio nikada nikakve lijekove. Jesam, nekada mi mama da apaurin, to je. Ona kaže 'Veselica', pa ja lijepo zaspim i naspavam se. Bilo je par puta tu nekih tuča, ali i onda se zastaviš u nekom momentu kada faktički... Ako to uradiš, ubićeš čovjeka. Pa onda staneš. Oružje i dozvolu imam, ali ga ne nosim, jer bih pucao. Ima dobrih i loših stvari, pokazalo se. Jedino dobro je to što vidiš ko su bili ljudi, a ko ne-ljudi. I tako dalje. Sve drugo je apsolutno negativna stvar koju eto...

Na samom smu kraju intervjeta. Sada bih volio da mi kažeš ima li nešto što smatraš važnim za sav ovaj period o kojem smo pričali, prije rata, za vrijeme rata, poslije rata, a da te nisam pitao?

Ima, ima. Ja sam odgajan na principu dobra i zla. Dido mi je, ili dedo svejedno, pukovnik bivše Titine armije iz Drugog svjetskog rata. Ima dvije medalje za hrabrost. Da ne nabrajam dalje. Jedino sam kod Tite video više ordena nego kod njega. Kada dođu oni praznici, pa se to nosi po odijelima i tako dalje. Rastao sam po priči dobra i zla. Svi u familiji... Otac mi je bio oficir, dajdža, tetak, ja i tako dalje. Moram napraviti jedan malo širi uvod dok ovo govorim. U ratu sam osjetio potrebu za

Bogom. Vrlo bitna potreba. Poslije mi se to reflektiralo i u životu, jer kada ljudi zaista krenu iskreno vjerovati u Boga prestanu se bojati ljudi. Jer osnovni stav za svaki rat je strah od ljudi, pored pohlepe naravno. Govorim o strahu, strahu od ljudi. Ja se nikoga više ne bojam, osim Boga odavno. Ne što sam Rambo ili nešto, nego upravo iz razloga što sam svjestan tih stvari. A u Boga sam krenuo vjerovati i Islam sam prihvatio kao svoj vid vjerovanja u Boga, mada nisam musliman za uzora: ne idem redovno u džamiju, hoću popiti alkohol, pušio sam travu u jednom periodu nakon rata. Sve su to neki poremećaji koji dođu i koji ti pomažu tako da to sve nekako svariš. Neka ljudi bježe od religije i neka se drže onog starog „Hodže i popovi, najveći lopovi“. To je uvijek bilo, biće i ostaće. Vjera u Boga je nešto čisto. Ne treba miješati sa religijom, ne treba institucionalizirati, ali nažalost je to neophodno. I ne sagledavaju dobre stvari. Ja nisam musliman zbog tradicije i porijekla. Upravo sam naveo svoj odgoj kao uvod u ovo, zato što sam zaista osjetio potrebu za Bogom. Bog je pravda, ljubav. To je Bog. Ne samo kazna za ovo i kazna za ono. Bog je više milostiv nego što kažnjava. Neuporedivo više. Ne jedan jedan nego jedan naprema xyz. Milostiv u odnosu na samo jedan onaj mali dio što kazni. U odnosu na nas kakvi smo. Koja to kazna treba biti za onog koji ubije dijete? Nije bitno čije je, jer dijete ne zna. Ima li oprosta za takve ljudi? Što je najgore, ima i za takve. Možda je i najbolje. Mi ljudi zato i nismo bogovi, jer ne možemo takve stvari znati. Zato je Bog Bog. To je jedna poruka. Druga poruka je da budemo dosta zrelijiji. Da se otvore ovakvi razgovori. Ali iskreni, iskreni razgovori. Znači, ja ne mogu mrziti sve Srbe. Četnike mogu iz dna duše. A Srbe ne mrzim. Zašto? Zato što sam opet nakon rata bio kum Zoranu i Sanji, eno ih sada u Austriji. Ko da ti se ništa promijenilo nije, a jeste se puno toga promijenilo. Kod mene ovdje u firmi... Imam privatnu firmu... radili, rade dvoje Srba, radili i Hrvati, rade radnici, rade ljudi. E sad, kako se on zove, to je njegove matere i oca kakvo su mu ime dali. Mene to ne interesuje. I to je jedna od stvari koju želim da poručim. I neka se suoče oni sa istinom da jesu napravili genocid u Srebrenici. Jesu. I ne samo u Srebrenici. Ne govorim o formalno-pravnom karakteru, nego govorim o nečemu čega se svaki Srbin, pravi Srbin... A u biti pravi Srbin je dobra i pozitivna stvar. Što su oni ljudi koji su isto tako odrasli na pričama o junaštvu, što su za njih bili Turci sa kojima mi veze nemamo, to su oni bili za nas. Jer ako čemo i tu mak na konac... Mada oni nas zovu Tur-

cima, a imaju puno više turske krvi nego mi, jer mi nemamo. Mi smo se borili protiv Turaka i to treba da znaju. U svemu ovome su možda, ne znam, Hrvati ispali najmudriji narod. Zašto? Jer kroz istoriju su pokazali: imali su jednog Tita koji nas je sve objedinio. U samom Zagrebu je u Drugom svjetskom ratu bila najjača ta neka antifašistička borba, za razliku od jednog Beograda koji je bio priestolnica fašizma, četništva, kolaboracije sa Nijemcima. Međutim, isto tako ne možemo zaboraviti ni masu nekih stvari koje su se dešavale u tom periodu. Treba da se prepoznamo mi, fini i normalni ljudi. Ne znam, zaista se trudim nešto pametno reći, ali mi ne polazi za rukom. Ako sam imalo pomogao, a imao sam, Boga mi, iskrenu namjeru i ako bude trebao neki drugi intervju ili neka konkretna pitanja... Bilo bi mi lakše govoriti da su konkretna pitanja, jer ja dajem konkretne odgovore. Znaš, iznositi neko svoje razmišljanje. Jer smo malo umorni poslije posla pa se neke stvari zaborave da se iznesu. Ustvari, eto, imao sam dobru namjeru.

Damire, hvala ti.

Hvala tebi. Hvala vama.

Zagrepčanka

Rat nisu ruševine kuća i poginuli ljudi,
već ruševine ljudi koji su taj pakao prošli

Na početku, kako bismo vas upoznali, molim vas da nam kažete nešto o sebi, svojoj obitelji u vrijeme prije Domovinskog rata.

Rodila sam se u malom mjestu pored Zagreba 1966. godine. Otac mi je radio u tvornici papirne ambalaže, a majka nije bila zaposlena. Dodatno su se bavili poljoprivredom i od toga su malo po malo gradili kuću. S roditeljima, mlađim bratom i bakom sam živjela lijepim obiteljskim životom. Nismo imali puno, ali smo se jako dobro slagali.

Što ste vi radili u to vrijeme, čime ste se bavili prije rata? Što vam je tada bilo važno?

Do ljeta 1991. godine činilo mi se da imam sve u životu. Bila sam odlična učenica, upisala sam fakultet koji sam željela, plesala sam u folklornom društvu s kojim sam proputovala europske i neke druge zemlje. Imala sam prijatelje s kojima sam izlazila... Te godine zaručila sam se s krasnim mladićem iz Dubrovnika koji je bio u Zagrebu na specijalizaciji iz pedijatrije. Na fakultetu mi je dobro išlo, a preko 'Student servisa' radila sam u galeriji umjetničkih slika. Sve u svemu bila sam sretna.

Kako ste vidjeli to vrijeme prije rata i događanja neposredno prije rata? Kakva je bila atmosfera u vašem okruženju?

U samom početku, kada su krenuli neredi i takozvana *balvan revolucija*, niti ja niti moja obitelj nismo previše obraćali pozornost na to. Nismo bili ni na koji način vezani uz ljudе i krajeve gdje se to događalo i mislili smo da će se to jednostavno riješiti. Brat mi se nalazio na odsluženju vojnog roka u JNA i živjeli smo u iščekivanju njegova povratka. Ja osobno o vojnom zanimanju i oružju nisam ništa znala niti me je to zanimalo.

Obzirom da znamo da je već na samom početku rata u Hrvatskoj, Dubrovnik bio u teškoj situaciji, a rekli ste da vam je zaručnik bio iz Dubrovnika, kako ste gledali na to područje i da li je to doprinosilo vašem nekakvom drugaćijem viđenju situacije?

Hm, početkom agresije na Hrvatsku, kada su počele dolaziti vrlo ružne slike napada na naše policijske snage, a kasnije i na pojedina područja... E, zaručnik je bio jako zabrinut za svoje roditelje i bojao se da bi, zbog blizine granice, Dubrovnik mogao najviše stradati. Kada je postalo jasno da je Dubrovnik u okruženju i da je pitanje dana kad će biti potpuno odsječen od ostatka Hrvatske, pitao me što mislim, što da radi. Tamo je trebalo liječnika, a mene nije želio ostaviti jer smo zajednički život planirali u Zagrebu... To je za mene bilo teško pitanje, jer niti jedan odgovor nije bio dobar. Rekla sam mu da je pred nama cijeli život, a u Dubrovniku ga sada trebaju i to će brzo završiti, pa će se vratiti. Otišao je i više se nikada nismo čuli niti vidjeli. To je trenutak koji ću zauvijek pamtit i koji mi je u potpunosti promijenio životni put, trenutak koji si nikada neću oprostiti, jer sam ga trebala zadržati uz sebe, pa možda ne bi poginuo. (*Suze u očima*)

Kako ste se osjećali u to vrijeme? Što ste tada, vi osobno, radili?

Pa, iz Dubrovnika su dolazile samo šture vijesti o granatiranju grada, a ja nisam imala nikakvih, nikakvih informacija o zaručniku. I u ostatku zemlje su se počele događati ružne stvari. U međuvremenu mi je vlasnik galerije u kojoj sam radila rekao da me više ne može plaćati i prestala sam odlaziti na posao. Cijele sam se dane živcirala slušajući svake vijesti koje su bile na televiziji i sve je to na mene jako loše djelovalo. Jedan prijatelj mi je predložio da dođem u tadašnji Štab teritorijalne obrane i da se angažiram na nekim poslovima koje mogu raditi kao volonter kako bih manje mislila na svoje probleme. To sam i prihvatala. Tada nisam mogla niti zamisliti gdje će me to odvesti.

Znači, kao volonter ste se u biti uključili u obranu domovine. Kakva su vaša konkretna zaduženja tada bili? Što ste radili?

Moja prva zaduženja su bila pisanje nekakvih manjih dopisa, kuhanje kave, sitne ispomoći drugima. Nekako, po potrebi. Već nakon prvih nekoliko dana je zapovjednik uočio da se dobro snalazim u crtanju karata zbog moje tehničke struke. U isto vrijeme se ukazala potreba za uvođenjem informatičke podrške u pojedinim poslovima i pitali su me

znam li ja raditi na PC-u. Odgovorila sam da ne znam, ali da će naučiti ako je to potrebno. Odlučili su me primiti i postaviti na radno mjesto referenta za automatsku obradu podataka u odjelu organizacijsko-mobilizacijskih poslova. Dalje se sve odvijalo strašno brzo i već nakon dva tjedna upućena sam prvi puta na izdvojeno zapovjedno mjesto postrojbe. Moj prvi teren... Tamo sam, slušajući izvješća o poginulima, prvi put shvatila ozbiljnost situacije u kojoj smo se nalazili. Obzirom da je moja postrojba bila pričuvnog tipa, svi pripadnici su bili mobilizirani. A ja sam došla sama, kao dragovoljac, pa su me, zbog opasnosti da bi me, da bi mi se nešto moglo dogoditi, naknadno mobilizirali iako nisam bila vojni obveznik. I tako sam ja i službeno postala vojnik 5. 12. 1991. godine.

Koja je bila vaša glavna motivacija da se uključite u Oružane snage kao aktivna vojnikinja bez obzira što niste bili vojni obveznik?

(Osmjeh) Mislim da se sve to odvijalo bez neke moje svjesne odluke ili želje. To je jednostavno bio splet okolnosti koje su me vodile. Kada sam se već našla među tim ljudima, željela sam maksimalno pomoći. Nisam se osjećala kao vojnik. Nisam rukovala nikakvim oružjem, niti sam pomisljala da sam ja sada u ratu i da bih trebala nekome učiniti neko zlo. Ne. Ja sam samo željela pomoći da se sve to završi i da u mojoj Hrvatskoj bude mir, da mogu nastaviti živjeti tamo gdje sam stala.

Možete li nam reći kakva su bila vaša prva iskustva vezana uz boravak u postrojbi?

(Osmjeh) Još mi je vrlo živo sjećanje na taj moj prvi odlazak na teren. Toga je dana naš logističar nabavio neke stare maskirne odore i podijelio pripadnicima postrojbe. Kada je čuo da i ja idem, dao mi je hlače, košulju, jaknu i opasač. Sve pet brojeva preveliko. (Uz osmjeh) Svi su umirali od smijeha kada sam se obukla, a ja sam se osjećala kao dijete koje se oblači u maminu, ili bolje rečeno tatinu odjeću. Tada su rekli da je vrijeme za polazak. S još nekoliko ljudi iz zapovjedništva, ušla sam straga u neko čudno vojno vozilo s malim prozorčićima. Vožnja mi je bila strašno dugačka, a kroz te prozorčiće promicala su stabla neke šume... Prvi sam se put zapitala što ja to radim, kuda ja idem i zašto... Kada smo stigli, svi su nam se obradovali. Mene su sa čuđenjem gledali, ali su me lijepo prihvatali... Sjećam se te prve večeri... Mračilo se, a iznad šume je lebjdjelo nešto kao što, kao stotine krijesnica. Pitala sam što je to, a oni su me svi gledali sa nevjericom i sigurno su se pitali što

ja tamo radim. (*Osmjeh*) Rekli su mi: „Pa to su meci koji fijuću iznad glava naših suboraca na položajima. Moraš paziti da ne hodaš brisanim prostorom da te ne pogode.“ Vau... Polako sam počela shvaćati što se događa oko mene. A kad su tek pale prve granate, zvuk me skamenio. Najrađe bih pobjegla, ali sam bila preponosna; nisam željela priznati da ja to neću i ne mogu. Polako sam učila od svih i o svemu i s vremenom sam se lijepo prilagodila. Zapovjednik se navikao na moj rad i kako smo se dobro slagali... Ali, ubrzo se dogodio drugi važan trenutak za mene. Zapovjednik je tada dobio zapovijed za preuzimanje druge pričuvne postrojbe; postrojbe kojoj su namijenjene zahtjevne i teške zadaće. I on sam je bio jako uz nemiren time. Gotovo sam se uplašila kad sam ga vidjela u takvom stanju. Slijedećeg dana je pitao da li bih ja pošla s njim i s još nekoliko kolega u tu drugu postrojbu. Pristala sam... Tu je u stvari počeo moj pravi ratni put.

(*Pauza*)

Stekla sam dojam da ste zapovjednika poznavali od ranije. Da li je bilo još osoba iz postrojbe koje ste znali ranije?

Točno. Poznavala sam i zapovjednika i prilično veliki broj ljudi koji su se tamo nalazili. Naravno, s nekim sam se duže znala, a neke sam samo površno znala, jer smo se kretali na istim mjestima. Ipak je to malo mjesto gdje svatko svakoga zna. Međutim, mnogi su bili mobilizirani sa šireg područja i većinu tih ljudi nisam do tada znala.

Kud vas je dalje odveo vaš boravak u postrojbi? Jeste li bili na terenu? Da li ste bili na mjestima gdje su se direktno vodile bitke? Kako ste se osjećali?

S novom postrojbom sam, kao referent za organizacijsko-mobilizacijske poslove, sudjelovala u gotovo svim akcijama: od pokupskog, istočno-slavonskog, pa sve do dubrovačkog područja. Radila sam poslove vezane uz mobilizaciju i planiranje, crtala sam karte, vodila evidencije vojnih obveznika i evidencije stradalih i cijeli niz poslova po potrebi. Svakog dana sam naučila nešto novo. Bilo je lijepih dana kada smo se šalili, kada je sve mirno prolazilo, a bilo je i paklenih dana koje bih voljela izbrisati iz života. Na terenu smo najčešće bili smješteni u napuštenim kućama, zaštićenim balvanima, naučili se prati u minimalnim količinama vode, jeli hrانu i prekrasnu i nejestivu... Bilo je svakakvih situacija...

Bilo je dana kada sam umirala od straha, ali i onih lijepih, koje ne bih mijenjala za ništa na svijetu. Moram reći da sam u proljeće '92. godine razmišljala odustati od svega, jer ja svakako nisam osoba koja bi mogla nekoga ubiti i nisam se željela dovesti u situaciju da to moram.

Spomenuli ste da ste bili, između ostalog, i na dubrovačkom području. To me je vratilo na razmišljanja o vašem zaručniku. Recite mi, jeste li imali u to vrijeme nekakvih vijesti o njemu, jeste li se čuli s njim? Kako ste se osjećali?

Pa, često sam mislila na zaručnika i čeznula sam da saznam što se s njim događa. Približavao se termin koji smo odredili za svadbu i maštala sam da će se on svakog časa pojavit, jer sam sigurna da nije zaboravio tako važan datum. Točno sedam dana od planiranog datuma vjenčanja, pozvao me zapovjednik i ozbiljnog lica mi je uručio telegram u kojem mi javljaju... javljaju da je pronađeno tijelo muškarca, te je obdukcijom utvrđeno da je to moj zaručnik. Pozivaju me da, uz roditelje, prisustvujem identifikaciji i sahrani... Moj svijet se... srušio. Na identifikaciji sam bez suza, potpuno tupa, bez emocija gledala suho, izgorenog tijelo za koje tvrde da je to on... Nitko ne zna što se dogodilo. Njegov otac je grlio suprugu koja je uvjeravala samu sebe i sve ljude oko sebe da to nije njen sin... Na mene nitko nije obraćao pažnju, a ja sam samo zurila u jednu točku. Pomislila sam: „Moram se vratiti u postrojbu, tamo me trebaju“. Nisam željela ići kući da me ne bi svi ispitivali, sažaljevali, tješili... Jednostavno sam išla dalje kao automat, šuteći...

Recite mi, a koje je to vrijeme bilo?

To je bilo... negdje... Znači, peti mjesec '92. godine.

Dobro, bilo vam je teško, proživiljavali ste najtežu traumu... Vratili ste se u postrojbu. Kako ste se osjećali nakon toga? Što ste proživiljavali? Što je bilo najteže?

Ostala sam u postrojbi i odlazila na ratišta u sve teže i teže bitke. U sjećanja su mi se urezivala lica poginulih suboraca i samo sam htjela pomoći da to prestane. Teško sam podnosila stradanja, a tri su mi događaja unijela osjećaj krivnje i sjećanja na njih još su uvijek živa i tu traumu čuvali ponijeti u grob. Prvi je moj pristanak da zaručnik ode u Dubrovnik, njegova smrt i slika izgorenog, suhog i neprepoznatljivog tijela za koje tamo neki ljudi u bijelom tvrde da je to on... Sahrane se

uopće ne sjećam, ali se sjećam kako govorim: „Idi! To želiš i tamo te trebaju. Za nas ima vremena.“ Da sam bar rekla „Nemoj ići!“. Drugi događaj je vezan uz jednog krasnog starijega gospodina. Na istočnoslavonskom ratištu su nam bili nužni liječnici i ja sam, dok smo bili u vojarni u stanju pripravnosti, imala zaduženje prihvati na mobilizaciju dva liječnika. Bilo ih je jako malo koji nisu već imali radnu obvezu i pune ruke posla po bolnicama. Odazvao se jedan mlad liječnik, bez obitelji. Bio je jako drzak i prevario me da treba donijeti neku dokumentaciju, pa sam ga pustila da ode. On je to iskoristio i pobegao. Obzirom da nam je liječnik bio nužan, uputila sam zahtjev Uredu obrane da nam upute nekog drugog i oni su to i učinili. U postrojbu se javio nešto stariji gospodin, otac petero djece. Odmah je sjeo na klupu ispred zgrade, otvorio svoju liječničku torbu i pitao ljude oko sebe da li imaju kakvih problema, trebaju li pregled i njegove usluge. Fenomenalan čovjek! Slijedećeg dana otišao je na ratište i trećeg dana poginuo u kolima hitne pomoći koja su pogođena iz ručnog bacača. Sjećam se njegove supruge i dječice na sahrani i do danas se pitam nisam li ja kriva za njegovu smrt, jer sam *ja* pustila da me prevari onaj drugi liječnik. Proganja me melodija koju su mu za oproštaj odsvirala njegova dječica... Treće lice koje me prati u životu je brat moje priateljice koji je gorio od, *u svijetu* zabranjene, fosforne bombe. U teškim je mukama umro i to ne na prvoj crtici gdje su se odvijale borbe, već u pozadini gdje je bila i masa civila. To govorи kako su prljavo ratovali neprijatelji... On je umirao beskonačno dugom i bolnom smrću, skoro do kraja pri svijesti, moleći za pomoć. Bio je tako mlad i veseo i ničim to nije zaslužio... Njegova obitelj ne zna u kojim je okolnostima i na koji način umro, i često me priateljica pita kako je to bilo, a ja je ne mogu pogledati u oči (*drhtaj u glasu*) i reći joj istinu da ne bi patila još više. Svaki put kad vidim nju, u mislima vidim njega.

Da, sve su to vrlo teške traume. Recite mi kako su te traume utjecale na vas, na vaše zdravlje, kako psihičko, tako i fizičko?

Sjećanja na ove, ali i mnoge druge slične događaje ostavili su trag na moje psihičko i fizičko zdravlje. Imam česte glavobolje i teške snove iz kojih se budim znojna, umorna, bezvoljna. Razmišljam o smislu života... i u tim teškim krizama pomislijam i o prekidu svog života. Vjera u Boga, razumjevanje i ljubav sadašnjeg partnera, i borac u meni za sada su

svaki put prevagnuli u korist života. Nadam se da će izdržati i dalje, a to je jako teško.

(Pauza)

Vi ste nesumljivo vrlo hrabra žena, ali ova sva događanja vjerojatno su ostavila niz posljedica na vas. Kako ste se u svojoj nutritini nosili sa tom silom emocija, tako strašnih emocija sa svim tim traumama?

Kad je zaručnik poginuo, nisam ispustila niti jednu suzu. Kao da se to ne događa, kao da mi to ništa ne znači. Prvi put sam zaplakala nakon više od tri godine... Sjećam se... Pred sam kraj rata bile su borbe kod Koštajnice i vrlo dragi suborac i prijatelj je bio ranjen. Ostao je s manjom skupinom odsječen od ostatka postrojbe na drugoj strani Une. Vidjelo se da će biti gotovo nemoguće izvući ga, a kada su mi rekli da im se javio tražeći da ih ostave tamo i nastave akciju, bilo mi je jako teško. Netko je obavijestio njegovu suprugu, a djeca su vjerojatno to čula. Njegov sinčić je nazvao i pitao me: „Je l' tako da nije istina da će naši pucati po tati i tamo ga ostaviti!“ Misnila sam da će mi srce prepući. Nakon tog razgovora sjela sam na pod sobe u kojoj sam se nalazila i vrtila sto i jedan film... Potpuno nemoćna da bilo što kažem ili učinim. Kroz neko vrijeme sam saznala da je iskrvario i umro... I tad su krenule suze... Plakala sam, plakala... Kolege nisu znali što sa mnom, što se sa mnom događa i pokušali su me smiriti, utješiti, a ja sam još jače plakala... Satima... Više nije bilo suza, samo sam se grčila i jecala, sva natečena... Svi su se zabrinuli, jer nisu znali što mi se dogodilo, nisu znali da ja plačem tugu skupljaju duge četiri godine. Pozvali su liječnika koji mi je dao injekciju za smirenje... Nakon toga sam zaspala... Ne znam kako sam dospjela kući, samo znam da sam spavala puna dva dana. Ni sa kim nisam komunicirala... Moje utočište i toplina je bio moj pas koji je jedini znao kako mi donijeti smirenje. Njega bih zagrlila i jedinom mu pokazivala osjećaje... S njim sam šetala poljima i plakala, a on bi mi lizao suze...

Dakle, otišli ste u rat zbog obrane od agresije, sa ciljem da doprinesete prestanku te agresije... Kako ste doživljavali te ljudе na drugoj strani, te neprijatelje, one koje ste doživljavali kao uzročnike agresije?

Nakon svega što sam vam ispričala, što mogu reći o neprijateljima? (Smješak) Nisam ih razumjela i još uvijek ih ne razumijem. Samo

bolestan um može raditi toliko zla i nepravde. Danas, nakon svega pitam se da li bih ja, da sam se našla s neprijateljem licem u lice, u situaciji on ili ja, da li bih imala snage pogledati ga u oči i pucati u njega. Mislim da ne bih. A oni su radili toliko zla, masakrirali ljude i u tome uživali... Ja nisam nikoga od svojih suboraca upoznala koji bi to mogao raditi. Čak ni oni kojima su ubijeni najbliži i čije su kuće opljačkane i srušene. Nikada nisam vidjela niti jednog pripadnika hrvatske vojske da je učinio neku štetu ili nešto ukrao. Svih tih godina nisam vidjela da se neki objekt zapalio ili srušio osim u borbenim djelovanjima u obostранoj borbi. Vjerujem da je i na neprijateljskoj strani bilo mnogo ljudi koji su se tamo zatekli silom prilike, koji nisu željeli da se sve to tako događa. Ali mi nije jasno kako su mogli gledati ta zvjerstva a ne reagirati. Razumijem da se u ratu puca i da ljudi ubijaju jedni druge, ali ne razumijem nepotrebna zlostavljanja... Do dana današnjeg mnogi od njih nisu shvatili da smo se mi branili jer su oni željeli osvojiti naše domove. Mi nismo išli u njihovu državu ubijati i krasti kao što su to oni radili... Ja sam svog susjeda Srbina poštovala i još uvijek ga poštujem i živimo u lijepim odnosima. Jedni drugima pomažemo, a ako nešto trebam, posudim, kupim ili molim, a nikako ne kradem od njega. A pogotovo ga ne bih mogla ubiti ili mučiti kao što su to oni radili u Vukovaru. Eto, to ne razumijem.

Obzirom da ste kao – da ste žena – niste bili vojni obveznik, već ste se zaista dragovoljno uključili u Oružane snage, kako je teklo vaše napredovanje, vaš boravak u vojsci? Kako ste se snalazili na poslovima i zadaćama koje su vam bili povjereni, o kojima niste imali nekakvu edukaciju i znanja prije rata? Jeste li u svom napredovanju imali problema s obzirom da ste žena i da li ste zbog toga osjećali da vas se degradira na bilo koji način?

Do danas sam promijenila još dvije postrojbe. U ovoj zadnjoj sam se najduže zadržala. Krajem 1994. godine primljena sam u djelatni sastav Ministarstva obrane. Postupno sam dobivala činove i odgovornija radna mjesta. Završila sam cijeli niz tečajeva i raznih vojnih izobrazbi kako bih posao što bolje radila. Svih godina službe, moj rad je ocjenjen najvišim ocjenama. Dobila sam cijeli niz priznanja i pohvala nadređenih i različitih inspekcija. Osobno sam zadovoljna svojom karijerom, iako sam uvijek bila zakinuta kao žena. Jedan od mojih zapovjednika bi rekao kad je nešto trebalo dobiti: „Vi ste samo žena u vojsci“, a kada je

trebalo nešto napraviti rekao bi: „Pa, vi ste vojnik“. Ipak, vidjela sam da me cijene i to mi je bilo dovoljno. U miru je to lijep i kreativan posao u kojem se možeš dokazati.

Kakav je bio odnos vaših suboraca prema vama, kako u vrijeme rata, tako i nakon rata?

U najtežim situacijama u ratu, na licima suboraca sam vidjela podršku, pa čak i divljenje i znala sam da se na njih mogu u potpunosti osloniti. Kad smo negdje išli, često bi se okretali i pitali „Gdje je ona mala“ i najčešće su se pokuš... ponašali zaštitnički i kavalirski. I koliko god nam je bilo teško, radovali smo se jedno drugom i svakom zajedničkom trenutku, svjesni da nam može biti zadnji. To zajedništvo se ne zaboravlja i ono izaziva ponos u meni što sam i ja bila dio toga... Žao mi je što neki nisu izdržali teret proživljenog, pa su si oduzeli život, a neki su podlegli bolestima, neki su izgubili posao ili obitelj... Ali većina je sretna i nastoji normalno živjeti... Sada je sve to drukčije... Mnogi su, kao i ja, ostali raditi u hrvatskoj vojsci na putu do mirovine. Nitko od nas ne bi želio da se rat ponovi, a mnogi nastoje pomoći u održavanju mira kao članovi mirovnih misija u nekim drugim zaraćenim zemljama. Međuljudski odnosi su sada drugačiji. Ne znam da li je to zbog novih generacija koje drugačije razmišljaju ili smo se doista i mi promijenili. Svatko gleda samo svoje interesе. Nas, koji smo bili sudionici Domovinskog rata, smatraju idealistima i čudacima koji su bez ikakve osobne koristi potrošili svoju mladost i zdravlje i riskirali živote... Još prije par godina slavili smo svaki rođendan, umirovljenje, dobivanje djeteta, napredovanje u službi ili čin. Sada to nikog nije briga ili je čak i zavist u pitanju. U ovoj globalizaciji izgubili smo svoju osobnost, nema domoljublja, svemu prigovaramo, a povijest, koja bi nam trebala biti smjernica za budućnost, mlade ljude ne zanima. Bojim se da će doći vrijeme kada će im biti žao što nisu učili iz tuđih grešaka.

(Pauza)

Danas, kada se osvrnete na vrijeme Domovinskog rata, kako biste ocijenili njegov utjecaj na vas osobno?

Rat me jako promijenio. Dugo mi je trebalo da se zblžim s bilo kime, a pogotovo s nekim muškarcem, jer sam se bojala da, ako nekog zavolim, neću moći podnijeti da ga jednog dana izgubim i da ponovo krenem od

početka. Sada kada sam našla muškarca do kojeg mi je jako stalo, s kojim dijelim dobro i zlo, trebala bih biti sretna, ali to nisam u potpunosti. Imam velikih problema sa zdravljem, a što mi je najteže, zdravstveno stanje mi onemogućava da budem majka. Prije sedamnaest godina sam bila zdrava i vesela, trebala sam se udati, imati obitelj, završiti fakultet i raditi posao koji volim. A sada vidim... da to što se srušilo tada, nikad više neću u potpunosti sagraditi... Rat nisu ruševine kuća i poginuli ljudi, već su rat u stvari ruševine ljudi koji su taj pakao prošli. U ratu sam pomalo izgubila kontakte sa prijateljima iz mладости, a i ja sam se jako povukla u sebe i promijenila se. Vrijednosti kojima težim su skroz drugačije... Osjećam se kao da sam u sebi pedeset godina starija, iskusnija, ali i potrošenija. Svu svoju preostalu snagu koristim da se uzdignem koliko je to moguće. Trudim se maksimalno pomoći ljudima oko sebe i to me nekako drži na površini da ne potonem. A da je teško, je. Jako teško...

Da li još uvijek radite? Ako radite, gdje radite danas?

Ja sam od šestog mjeseca ove godine u mirovini i moram reći da nisam u potpunosti zadovoljna rješavanjem tog svog statusa, jer sam puno gore prošla i u izračunu i u dobivanju nekakvih benificija u odnosu na ljude koji su puno, puno prije izašli iz sustava i koji su u stvari možda ušli iz nekih drugih interesa.

Možeti li nam još reći kako je... Na početku intervjuja rekli ste da ste prije rata živjeli s roditeljima i mlađim bratom. Kako je rat utjecao na njih? Da li je došlo do nekih promjena?

Pa, svakako. Brat je igrom slučaja, obzirom da je tada bio na služenju vojnog roka u JNA, morao prijevremeno bježati iz vojske. Imao je sreću što ga je u tome podržao zapovjednik. Roditelji su tu proživjeli silan strah. Još im je gore bilo kada sam ja otišla na ratište i mama je često spominjala i govorila: „Kako to da sva djeca negdje rade, samo je moje dijete u ratu?“ A onda kroz izvjesno vrijeme i brat je ušao i zaposlio se u Policiji, tako da je njezina tuga bila dupla. (*Osmjeh*) To je utjecalo na sve nas, svi smo se promijenili. A svakako i na zdravstveno stanje svih nas. No, međutim, i dalje smo ostali sretna obitelj u smislu zajedništva.

Evo rekli ste da niste zadovoljni sa današnjim rješavanjem svog statusa kao umirovljenice. Kada se osvrnete unazad, što biste ponovili, što biste

promijenili? Da li ste mogli svoj status drugačije riješiti, bolje, povoljnije za vas?

Status sam svakako mogla riješiti povoljnije za sebe. Mogla sam puno toga poduzeti da steknem bolje uvjete i mogla sam izvući, pod navodnicima, veću korist iz svega toga. No, međutim, kada me pitate šta bih mijenjala i da li bih nešto mijenjala – ne znam. Iskreno, ne znam, jer... Vodio me splet nekakvih okolnosti i mislim da, u slučaju ponovne takve situacije, da bi bilo isto.

Kako se danas vidite? Znači, u mirovini ste od šestog mjeseca, još uvijek ste mladi, no nažalost rekli ste da vam je onemogućeno da budete majka. Čime ćete se baviti? Što ćete raditi?

Pa i to moram reći da ne znam. (*Smijeh*) No, međutim, počela sam nekako već samom odlukom da ćeći u mirovinu, počela sam nekako više raditi na sebi. Prije četiri godine sam upisala Teološki fakultet za svoju dušu, to sam u međuvremenu i završila; diplomirala sam. Pretpostavljam da će se ili angažirati na nekakvim volonterskim zadaćama ili nastaviti taj studij. A svakako će vidjeti kakve će biti okolnosti, sve ovisi o tome kakav će na kraju dobiti izračun za mirovinu, koliko će to utjecati na moju egzistenciju, da li će biti potrebno da negdje idem raditi.

Evo došli smo do kraja intervjeta. Postoji li još nešto što nismo dotakli, a vi smatrate važnim da nam kažete kako bismo bolje razumjeli vašu životnu priču?

Ne znam, teško je to reći. Ali svakako znam da to što sam prošla nije lijepo i nikome ne želim. I zato, najljepše je kad je mir. (*Smješak*)

Hvala vam najljepša na ovom razgovoru i želim vam puno sreće u dalnjem životu.

Hvala.

Ismet

Uglavnom, ne ponovilo se

Hoćete li mi reći vaše ime i prezime, mjesto rođenja i godište?

Zovem se Ismet Memagić, rođio sam se 1962. godine u Doboju, tu sam i odrastao.

Imate li nešto, vezano za vaše odrastanje i porodicu, što bi bilo možda važno da spomenete? Kakva je to bila sredina i okolina u kojoj ste odrastali?

Pa ovako, živjeli smo normalno. U porodici su bili otac i majka, brat i ja. Živjeli smo u jednoj mahali, jednoj mjesnoj zajednici u Doboju, u jednoj skladnoj atmosferi lijepih komšijskih odnosa. Roditelji su se družili sa velikim krugom prijatelja i poznanika raznih nacionalnosti. Posjećivanja su bila svakodnevna i živjelo se, u tom predratnom vremenu, izuzetno lijepo. Kao dijete nisam nikada ni u čemu oskudjev'о, ali nisam ni nešto pretjerano luksuzno živio. Tu sam, u Doboju, završio osnovnu školu i gimnaziju. Bio sam odličan učenik. Bavio sam se mnogim sportovima, od čega je na kraju najviše bio profilisan rukomet; šah...

Čime ste se bavili prije rata?

Prije rata sam, nakon završetka gimnazije, otišao u vojsku u Bileću. Dolje sam završio Školu rezervnih oficira i onda sam aplicirao za Vojnu akademiju i '82. godine sam počeo pohađati Vojnu akademiju na Banjici u Beogradu. Tu sam proveo dvije godine, treću godinu u Rajlovcu kod Sarajeva, a četvrtu, specijalističku godinu, u Zadru, gdje sam i ostao da radim kao oficir. Tu u Zadru sam radio u narednom periodu do kraja '91. godine, kada je počeo rat, kada je zahvatilo i te dijelove. Nakon određenih dogovora, naša kasarna, u kojoj sam se tada trenutno zadebio kao komandir pitomačke baterije, je prebačena u Sarajevo, a nakon toga jedan dio na Batajnicu kod Beograda, i tako.

Znači, rat vas zatiče u formaciji Jugoslovenske narodne armije? Nakon toga prelazite u Teritorijalnu odbranu Bosne i Hercegovine koja je tada formirana?

Da.

S kojom motivacijom ste tada ušli u tu formaciju?

Ovako, mene je rat na ovim prostorima Balkana zatekao u Zadru i tu sam već mjesec dana okusio, da kažemo, taj rat, ratna dejstva i tako dalje. Nakon toga, kad smo prešli u Rajlovac, jedan dio pitomaca koji su bili na završnoj godini školovanja, kojima sam bio komandir, je trebao da završi tu školsku godinu i ja sam sa jednim dijelom prešao u Batajnici. U tom periodu su počela ratna dejstva i u Hrvatskoj i šire, i to... I moj osnovni motiv... Tada se već govorkalo da postaje Teritorijalna odbrana BiH, i tako dalje. Ono što sam mogao iz medija da vidim i u razgovoru sa ocem u to vrijeme... Ovaj, tražio sam moduse da pređem u TO iz čisto ekonomskih razloga, jer dolaskom u Beograd nisam imao ni stana. Ekonomski situacija je bila takva da je plata koju sam dobijao prvi, zbog visoke inflacije, sve više da kažemo bila destimulirajuća, od koje nisam ni kao momak mogao da živim, jer tada nisam bio oženjen. Znači, iz tih osnovnih egistencijalnih razloga sam tražio da se vratim u BiH gdje imam roditelje, gdje mogu, da kažem, normalnije ekonomski da živim. Nisam imao pojma ni šta se priprema ni šta će se desiti u BiH po pitanju rata da bih mogao reći da sam sebi pripremio, uslovno rečeno, bijeg iz te Armije, jer ja u Beogradu, u toj medijskoj, nekoj informativnoj da kažemo ponudi, nisam mogao da nazirem kasnije razloge i agresiju na BiH i rat u BiH i tako dalje. Masu stvari nisam znao, a koje će kasnije saznati u direktnom kontaktu u BiH. I onda sam odlučio da krenem u pravcu Sarajeva, negdje 19. aprila, i tako da sam prešao, ovaj otišao za jedan vikend, otišao kući. (*Nerazumljivo*) za taj moj odlazak, jer su znali prepostavljene starješine i ja sam se zatekao u Doboju, ali u to vrijeme je već bila blokada Sarajeva, tako da sam se zatek'o kod kuće. Nisam mogao doći do Sarajeva gdje mi je bila prepostavljena komanda i našao sam se u međuprostoru. Tada sam već video da je počeo rat i jednostavno sam onda, tih dana, tih nekih desetak dana, sagledao situaciju i priključio se Teritorijalnoj odbrani, jer je bilo bespredmetno kasnije pričati o bilo čemu i prelaziti, dolaziti u Sarajevo, javiti se u komandu koje više maltene nema i tako dalje i tako dalje.

Znači, sa početkom borbenih dejstava, možete li nam ukratko reći, otprilike kako je izgledao taj vaš ratni put?

Ja sam se zatek'o u apsolutno novoj situaciji. Oko mene su se komšije samoorganizovale, jednostavno da izvuku narod iz tih borbenih dejstava. Ja sam se zatek'o tad u Doboju, u okolini Doboja i onda su se te komšije samoorganizovale i jednostavno, kad su 2. maja počela ratna dejstva u samom gradu, a prethodnih dana već se čulo da se borbena dejstva obavljaju na teitoriji Bosanskog Broda, pa dolazi do Dervente, pa dolazi do Rudanke, pa je došlo i do Doboja, i tad je narod masovno izašao iz Doboja, mahom muslimanski živalj. Ja sam se priključio tim formacijama i uključio se u organizovanje te grupe pošto sam bio vojno lice i znao sam puno oko tog borbenog dijela. Tako da sam te jedinice uvez'o u tu neku formaciju i tako je to počelo. Kasnije je ta formacija dobila i svoje ime. Držala je određenu liniju, borbenu, i tako dalje, koja je maltene i do kraja (*nerazumljivo*) rata ostala na toj poziciji.

Kako se odvijao život u toj novoj formaciji? Da li je to bila ustrojena vojska ili je to bilo nešto kao domobranske jedinice?

Pa, više je to bilo u početku kao domobranske jedinice. Nije se moglo tu govoriti o nekoj žestokoj disciplini, o nekoj organizaciji i tako dalje, mada se poštivala neka hijerarhija jer su se tu diferencirale osobe koje su prije toga nešto malo više oko tog samoorganizovanja radile. Ja sam tu bio kao neki, hajde, pomagač, ekspert, ne znam ni ja kako bih se nazv'o. Nisam im'o nekog svog posebnog tu mjesta. Tek kasnije, ovaj, nakon ozbiljnih borbenih dejstava, onda su me angažovali na određene formacijske dužnosti gdje sam postavljen bio za neke, za neke dužnosti, to tako. U početku je to bilo stihiski, jer su svi vjerovali da će ta borbena dejstva trajati dva, tri dana, da će se sve to završiti i da će se svi vratiti kućama i tako dalje.

Kako ste tada doživljavali neprijateljsku stranu?

Pa, bilo je dosta priča da maltene ta neprijateljska strana nije bila ona od strane, uslovno rečeno, 'domaćih' Srba, nego su to bili 'uvezeni', dovezeni Srbi koji su došli odnekle da bi napravili pometnju, da bi se otpočela ta borbena dejstva, odnosno da bi se podigle tenzije među narodima. I to je tako i bilo. Međutim, svakim sljedećim danom se sve više vidjelo da to više nije dječija igra, nego da je to fakat pravi rat.

Jeste li i tada bili svjesni da se dešavaju pljačke, ratni zločini i slične stvari? Je li bilo tih informacija?

Bilo je tih informacija i to su donosili ljudi koji su prelazili na našu liniju i tako dalje, pa su pričali da su neki ljudi zaklani u Doboju, da su ovi ubijeni, što se naknadno nažalost i potvrdilo. Govorili su o imenima počinilaca, šta se sve radilo, da se to pljačka i tako dalje. Mi smo te informacije dobijali i od tih, da kažemo, i ljudi živih svjedoka i onih svjedoka koji su nešto vidjeli kao posljedicu, a nisu vidjeli izvršioce. Uglavnom smo imali puno tih informacija i to je. To je tačno.

Nakon odlaska iz Doboja, roditelji su vam ostali u Doboju. Da li ste imali kontakt s njima?

Kontakt sa roditeljima sam imao posredno. Znači, nisam imao maltene nekoliko godina sa njima direktnog kontakta, jer su bile blokirane telefonske linije između zaraćenih strana, pa sam onda preko radio amatera ili preko... Brat mi je tada bio u Hamburgu i onda sam preko brata najviše informacija dobijao o situaciji oko roditelja u Doboju, itd. Tako da su to bile sve posredne informacije i sa dosta kašnjenja.

Kasnije ste vjerovatno u vojsci obilazili mnoga ratišta, bili ste raspoređeni na raznim funkcijama, kakav je bio tada život u ratu i u vojsci? Da li je bilo problema sa opskrbom, sa hrana?

Pa ovako: Armija BiH, koja je rasla iz dana u dan, počela je sa 'ledine'. Znači, počela je, ne bi se moglo reći bez apsolutno ičega, jer bilo je nešto tog sitnog naoružanja s kojim se narod snalazio ovako, onako, kupovao po skupim cijenama, za 'skupe pare', neki pištoljčići su tu bili i kasnije je počelo nešto organizovanije da se to snabdijeva i to. Međutim, to sve je bilo ispod nivoa jedne Armije. Međutim, samoorganizacija je kasnije doprinijela tome da je to postala respektabilna Armija, dobro obučena, dobro organizovana, i gdje se... gdje je... To je bilo vodstvo koje je bilo spremno za najžešće i najjače okršaje, što se u toku rata i pokazalo. Ja sam u ratu promijenio jedanaest ratnih dužnosti i sedam gradova. Znači, kao oficir po vokaciji sam, hajde uslovno rečeno, 'začepljavao' rupe tamo gdje je bilo potrebno. Slali su me po naredbi na određena formacijska mesta gdje sam obavljao te neke komandantske, načelničke dužnosti i tako dalje.

Kako ste vi lično doživljavali te trenutke?

Pa ovako, bilo je tu i lijepih i ružnih naravno. U toku rata sam se oženio. U toku rata sam dobio prvo dijete u okruženju kada sam bio u Tešnju. Međutim, rat kao rat nosi sa sobom te neke situacije i čovjek se jednostavno prilagodi toj novoj situaciji. Znači, rat kao rat je izuzetno ružna pozicija i situacija, ali kada ste u ratu, onda se prilagodite toj situaciji i onda živite uslovno rečeno normalno. Pazite da ne poginete, da vas nešto ne rani, da ovo, da ono i tako dalje. U suštini je to ružna situacija, ali živite normalno, ako se može reći 'normalno'. U toj situaciji živiš normalno, jer jedeš tri puta ili dva puta dnevno, piješ vodu, piješ kafu, komuniciraš s ljudima, pričaš o nekim stvarima, malo više ratnim temama, ali u suštini pokušavaš da funkcionišeš što normalnije možeš. Naravno, ta izvršavanja ratnih zadataka i to ima nekada i ružnih, više su to ružne situacije, a vrlo malo je bilo lijepih, bar za mene, situacija, ali šta je tu je.

Da li ima neki momenat koji biste izdvojili kada vam je bilo najteže?

Pa ovako, imao sam više takvih situacija. Jedna od tih situacija je bila na početku rata, zbog nepovjerenja prema određenim kadrovima od strane jedne vojne formulacije. Ja sam, maltene, bio određen za strijeljanje, jer sam po njihovom mišljenju bio ubačeni pro-četnički oficir i tako dalje, i doveden sam pred strijeljanje. Nekim čudom sam to preživio, neki su me ljudi izvukli odatle i tako dalje. Onda, nakon toga sam imao jednu situaciju, jedno granatiranje na mjestu gdje sam se zatekao u apsolutno glupoj situaciji, jer sam svake sekunde očekivao da poginem. Onda, bilo je tu... Jedne prilike sam uteo u snajpersku vatru gdje sam dva sata bio prikovan za jedno deblo hrasta u Matuzićima gdje se nisam mogao pokrenuti, jer me snajperista pronašao i onda kada je prenio vatru na drugi dio, onda sam uspio otici odatle. Onda, u jednoj akciji u kojoj sam bio komandant, bilo je to dosta neizvjesna akcija gdje je jednostavno visio život dvjesta šezdeset boraca. Uspio sam da izvučem te borce iz potpunog okruženja. U tom okruženju nijedan borac nije poginuo. Bilo je dva ranjena borca. Tu sam... Tu akciju... Za vrijeme kada sam završio tu akciju, tri noći nisam mogao spavati. To je jednostavno bilo jače od mene, koliko je to psihološki uticalo na mene. Bilo je još tih situacija. Uglavnom, ne ponovilo se.

Da li se sjećate dana kada je završio rat, kada je bilo rečeno da je gotovo, da se vraćate kući?

Pa čini mi se da se sjećam. Tada sam bio na dužnosti u zeničkoj jedinici, gdje sam bio u gradu i gdje sam čuo, čini mi se na vijestima... Mada nisam lično u to vjerovao, jer je prije tog događaja bilo puno dogovora o prekidima vatre, o poštivanju plave kacige, šljemovi, UN, osmatrači, itd., tako da mi je to došlo nešto kao još jedan u nizu tih nekih *kobajagi* dogovora, ali izgleda da je to bilo, da kažem, konačno. I onda, kada je potpisana taj konačni Dejtonski sporazum u Parizu, kada je to već bilo izvjesno, kada je... Već sam video i ocijenio da je sudija svirao kraj. Onda sam već sutradan podnio komadantu zahtjev za moju demobilizaciju. Tu je bilo... Žestoke su to bile reakcije, odnosno to je bilo iznenađujuće za komadanta: „Pa zašto?“, pa ovo, pa ono i tako dalje. Međutim, prije toga sam već video što je taj rat sa sobom donio, što se to uvuklo u narod, što se to uvuklo u Armiju, što se to uvuklo u takozvani oficirski kadar. Oficir sam po vokaciji, završen oficir, gdje sam video da će ostati da mi komanduju neki obućari, električari i tako dalje, koji nemaju, uz dužno poštovanje, nemaju blage veze sa vojskom. Nisam želio da se to deranžira. Jednostavno sam znao da sebi mogu zaraditi kruha i na drugoj strani, tako da sam predao zahtjev za demobilizaciju negdje polovinom decembra i već sutradan sam dobio akt o demobilizaciji, negdje iza Nove godine u... '96. godine. 6. januara sam se konačno razdužio, predao u jedinicu zapisnički i tako dalje. I otiašao sam iz Armije.

Jeste li se tada vratili u Doboju ili?

Ne, ja sam se '92. godine oženio u Zavidovićima i već sam do tada imao kćerku koja je tada već imala dvije godine, pa sam se vratio porodici u Zavidoviće. Moji roditelji su ostali u Doboju i oni su iz Doboja izašli krajem '95. godine, te su prešli kod mene u Zavidoviće. Tako smo se, mi kao familija, okupili u Zavidovićima i ja se nisam vratio u Doboju. Moji roditelji su se vratili 2000. godine, kada su vratili imovinu. Onda su se oni vratili prvo u Doboju, a ja sam i dalje ostao u Zavidovićima, jer mi je tu supruga radila, i ja sam počeo da se bavim nekim privatnim biznisom u Zavidovićima. 1996. godine su se rodile kćerke blizanke, još dvije kćerke, tako da sam vezan za Zavidoviće. Tu živim. Posjećujem majku koja je sama u Doboju. Posjećujem je vrlo često. Tako da... Blizu smo i tako da komuniciramo.

Kako je vaše iskustvo utjecalo na vaš sadašnji pogled prema ratu? Da li

ima motiva za koje bi se opet odlučili da ratujete?

Pa ovako, motiva uvijek ima za osobe koje znaju naći pozitivne motive, odnosno znaju razlučiti šta je iza nekog rata. Ovo što se dešavalo na prostoru Balkana... Imam svoje mišljenje da je to jednostavno rat koji je bio apsolutno dirigovan od strane... Znači, to jeste bio rat između naroda i narodnosti ovdje na prostorima Balkana, ali pod velikom kontrolom velikih sila sa strane. Da su oni to htjeli prekinuti, to se moglo za dvadeset četiri sata prekinuti, taj rat. Da su mogli utjecati na to – jesu. Zašto su dozvolili da se ovoliko krvari? Mi to svi znamo. To znam i ja, a to znaju i oni koji su to mogli prekinuti. Međutim, puno je zla proliveno između ovih naroda zato što je to dozvoljeno i ovaj rat jednostavno nije trebao da poluci toliki jaz između naroda i toliko žrtava. Da li se to moglo drugačije šta uraditi? Sigurno jeste. Imam svoje razmišljanje, mišljenje i motive o tome da li bih opet učestvovao. Pošto živim u Bosni, ja nemam druge rezervne domovine. Naravno da bih opet učestvovao u tom, ne daj Bože, novom ratu, ali naravno pitanje je kakav bi to bio rat. Da li bi to bio rat profitera ili bi to bio rat golog opstanka i tako dalje. Znači, to su ti motivi koji bi opredijelili moje postupke u tom nekom budućem angažmanu.

Ima li još nešto što biste voljeli da dodate što se tiče ovog intervjeta?

Pa evo, upravo ovo prethodno pitanje koje je bilo. Možda bih još dorekao to pitanje. Mi smo u ovom zadnjem ratu bili samo figure koje su ispunjavale nečije zamišljene planove sa strane. Bivša Armija je, u kojoj sam bio oficir i gdje sam otprilike poznavao dosta kapaciteta te Armije, po nekim analitičarima utrošila/upotrijebila tek sedamnaest posto tih kapaciteta za vrijeme ovih ratova, što u Sloveniji, što u Hrvatskoj, što u Bosni. Znači da je ta sila, koja je bila ogromna, bila zauzdana od strane nekoga, da se ne upotrebljava masovno to oružje i da se neki narodi ne bi spržili sa lica Zemlje. S druge strane je drugim narodima dozvoljeno da se naoružavaju, a trećim narodima nije dozvoljeno naoružanje nego su jednostavno svojim životima morali da odbrane slobodu i bivstvovanje na Zemlji. Ovo što je proizvedeno iza ovog rata je karikatura, to su crtani filmovi koji se mogu vidjeti pred neke ozbiljne političke emisije na televiziji. Mi smo dobili jednu karikaturu države isto tako po principu crtanih filmova. Ovakve države nema nigdje. Da li mi imamo šta reći po tom pitanju? To jednostavno... Narod se uklapa i prilagođava svakoj situaciji, ispoljavaju se novi karakteri na površini.

Niko se u ovom ratu nije promijenio. Ovaj rat je, malo je za reći, uticao kao germa. Brže je pokazao karaktere određenih osoba kakve one i jesu. Nijedna se osoba, po mom mišljenju, u ratu nije promijenila, da je pokazala drugačije lice nego što je bilo. Nego je rat ubrzao otkrivanje lica takvih osoba i tako dalje. Ovaj rat je donio, kao vjerovatno i drugi ratovi prije toga, ratno profiterstvo i mnoge nemoralne stvari koje nemaju veze sa čašću i poštjenjem i one su se protegле i do današnjih dana. Nažalost, nije problem da je neko ratni profiter, ali je problem što neko kao takav uništi sudbine hiljade hiljada ljudi koji zaslužuju da žive normalno. Ne govorim sada specijalno o jednom, drugom ili trećem narodu, ali ovi narodi nisu zaslužili da ih tlače pojedinci koji su iz rata izašli. Nije ih nigdje bilo u ratu, a iz rata su profitirali i tako dalje. Tu je masa obespravljenih boraca koji su se borili za neku stranu, za neke ideale i tako dalje. Nažalost, ti borci danas nemaju nikakvih prava, obespravljeni su. Da li je to možda inicijalna kapisla za neke nove sukobe koje neko priželjkuje? Ne znam, ali ćemo ubrzo imati priliku vidjeti pošto je ova godina – godina recesije koja će roditi puno problema u ovoj državi i državama oko nas. Vidjet ćemo šta će ti političari i šta će nam Evropa skrojiti za u buduće, ali sigurno je da mi, nažalost, ne utičemo puno na svoju sudbinu.

Eto gospodine Memagić, zahvalio bih vam se na dobroj priči i vremenu koje ste odvojili za ovaj intervju. Želim vam sve najbolje.

Hvala i vama na ovome. Ako mogu kako ovim intervjuuom pomoći, uvek sam za. Uvijek sam za činiti dobra djela, u bilo kakvoj situaciji i do sada sam prepostavljam to činio. To vjerovatno znaju ljudi koji su oko mene, pa i ubuduće ču nadam se činiti dobra djela.

Anoniman

To su fotografije tih vremena

Gdje ste se rodili i kada?

Ja sam se rodio u Zenici, 2. 2. 1959. godine.

Tamo ste odrasli?

Tamo sam odrastao, od samog rođenja do preseljenja nakon izbjivanja posljednjeg rata u Bosni i Hercegovini.

Čime ste se bavili? Šta ste radili?

Što se tiče toga, bio sam kvalifikovani bravar u zeničkoj željezari. Na održavanju postrojenja u OUR-u valjaonice, znači, tu sam radio do negdje 1. marta '92. godine kada smo navodno upućeni maltene svi u stopostotnom iznosu na čekanje. No međutim, to je bila jedna varka, što se tiče nas, naročito kada su bili u pitanju radnici pripadnici srpske nacionalnosti. Tada se više nikada nismo vratili na taj posao. To više nije ni bilo čekanje; to je bio definitivni prekid radnog odnosa, dok su se pojedinci po potrebi vraćali nekada na posao, pripadnici drugih naroda, a ono je ostalo ovako kako jeste.

Poslije 1. marta vi ste se vratili kući na čekanje i poslije toga niste radio?

Poslije, zvanično od 1. marta '92. godine, samo se vratio kući i više nisam radio. Bili su veliki pritisci, bila su određena javljanja na radno mjesto, periodična. No međutim, uslijed raznoraznih pritisaka na cjelokupan život, na cjelokupnu životnu aktivnost u mjestu, u rodnom gradu u Zenici, tamo gdje sam živio, gdje se više nisu mogli izdržati takvi pritisci, morao sam doći do pomijeranja i preseljavanja. Takva odluka je pala ne samo na mene i moju porodicu, nego i na cjelokupni dio srpskog naroda koji je živio na tim područjima i na području opštine Zeni-

ca. Izvršili smo preseljavanje u sarajevsku regiju. Tu smo se zaustavili, tu smo živjeli, tu smo ratno vrijeme proveli. Teškom mukom, jer zname, rat kao rat nikome nije bio brat, to je stara izreka, starih ljudi i ponovo je potenciram. To su bila jako teška preživljavanja, teški uslovi života, nova sredina, nezaposlenost, ratovanje, mobilizacija, neimaština, kasnije će zahvatiti i loše zdravstveno stanje. Sve je to kulminiralo u jedan neprirodan ciklus, jedan nesvojstveni način i tempo ljudskog života gdje se to osjetilo u svakom segmentu; sve vrste negativnosti koje mogu da se prepisu jednom ratnom stanju.

*Da se vratimo malo na tu '92. godinu kada je sve to, kada je rat počeo.
Kažete da ste se morali javljati na posao.
Jeste.*

I kakvi su još pritisci vršeni na vas?

A što se tiče toga, znači, periodična javljanja bila su javljanja na posao, a uz određene provokacije svih dosadašnjih, da ih nazovem tako, nekadašnjih bratskih kolega, znači radnih, kulminirala su raznim uvredama pogotovo ako su bile nekakve plate, ako su se dizale u to vrijeme. Prebacivanja su bila: „Zar nisi otiš'o? A šta čekaš? A, nemoj se zaboravit' potpisat' cirilicom!”, u platnu listu kada se diže plata, i tako te stvari koje su negativno uticale na mene. Pogotovu na mene, znači koji sam bio čovjek orijentisan u onom pravom smjeru i smislu, čovječanskom, bez obzira na bilo kakve razlike, ni na boju kože, ni na vjeru, ni na nacionalnu, ni na što. Jer sam bio stvarno međunarodno usmjeren čovjek ka svim ljudima kao dobar radnik, kao dobar muzičar, kao dobar aktivista u mjestu življenja u mjesnoj zajednici u kojoj sam živio, znači u mjesnoj zajednici Gradišće, tako se zvala ta moja mjesna zajednica u opštini Zenica. Gdje sam bio dobar aktivista i na infrastrukturnoj izgradnji. Znači, kada je u pitanju ta mjesna zajednica i po pitanju kulturno zabavnog života, znači kao muzičar. Dugo godina smo tamo, i ja i moj najmlađi brat, bili članovi tog kulturno-umjetničkog društva. Bavili smo se određenim aktivnostima i kao vokalni instrumentalni solisti, i kao dobri pjevači. Znači, gdje smo sa tim dijelom tadašnjeg stanovništva, a koje je činilo većinsko muslimansko stanovništvo, prošli maltene čitavu Jugoslaviju, pa čak neke i od stranih zemalja gostujući sa tim svojim bogatstvom, kulturnim sadržajima u tom kulturno-umjetničkom društvu. No međutim, šta je bilo – bilo je. Posljednjim događajima sve

se to brisalo. Više niko nije uvažavao sve te moje vrline i moje porodice, nego su nastupili takvi pritisci, nesnošljivi. I tako da se čovjek zadržao tu onoliko koliko je smatrao da je mogao. Kada je to prevršilo sve ostale granice, kada je to više preraslo u takvu netrpeljivost, onda se moralo odlučiti onako kako se odlučilo i moralo se otići. Znači, sastav – došlo je do podjela između narodâ, tako da se čovjek morao preorijentisati, iako ne svojom voljom, nikakvom, nego tačno uslijed pritisaka, uslijed određenih nametanja, uvreda, vrijeđanja, čak i velikih stradanja. Mogu to komotno da kažem, velikih stradanja. Jer 20. 6. '92. godine smo imali jedno od najvećih stradanja na području opštine Zenica, moja porodica, gdje je moj lični komšija, napustio služenje Jugoslovenske narodne armije u Beogradu. Vratio se u mjesto življenja, da bi tada stupio u tadašnju Teritorijalnu odbranu Bosne i Hercegovine i bio na Ilijaškom ratištu, ratov' sa srpskim narodom, znači protiv srpskog naroda u Čekrčićima. U povratku uvečer, u jedan i pet poslije pola noći, razbio je staklo na ulaznim vratima moje kuće i ubacio ofanzivnu bombu kašikaru u po kuće, tako da je time težio i želio da nam uništi cijelokupno sjeme jedne porodice. Međutim, osvrnuću se ponovo na riječi starih predaka, kaže: „Ko jamu drugom kopa, sam u nju pada.“ Iako je to, ja sam takav čovjek, takvih ambicija, žao mi je što je došlo do takvih stvari, što se tiče toga, ali, znači, stradao je sam pogibijom. Poginuo je drugi, još jedan čovjek muslimanske nacionalnosti i jedan je bio teže ranjen gdje su kasnije rane preboljene i tako.

Tu na licu mjesta od...

Na licu mjesta što se tiče toga; na licu mjesta neposredno od moje kuće.

Od iste te bombe?

Ne od bombe. Bilo je znači... Poslije ubacivanja bombe u kuću počeo je da napušta moje to dvorište i trčao je ulicom. No međutim, nekada smo držali zajedničke straže, mješovite, međunacionalne. No, kada nas nisu kačile te zajedničke straže, grupa jedna, mojih najužih komšija, njih od nekih sedam-osam kuća, držala je i svoje privatne straže u tajnosti od srpskog naroda i od samog mene. Kada je natrč'o kroz te njihove straže, oni su ga zaustavili. On nije htio da stane; otvorio je vatru na njih. Po ubacivanju bombe u kuću znači, otvorio je vatru na njih u trčanju. Onda je utrčao u jednu od tih muslimanskih, bošnjačkih kuća i saopštio

čovjeku, također jednom od mojih komšija šta je učinio; da je meni kao i mome ocu ubacio bombu u kuću, da su ti četnici svi gotovi, da su ga tu na putu još neki četnici zaustavili i da je neke i od njih pobio. Čovjek, znajući da je i njegov sin na toj straži, jedan od pripadnika te straže, 'vata svoju pušku, svoje oružje i bateriju, baterijsku lampu, izlazi vani da to obide, da vidi. Tamo je našao na licu mesta svoga sina mrtvog. Kada je bio vidio to, povukao je zatvarač u zadnji položaj svoje puške i čitav okvir municije ispalio u njega. Eh! Eto, to je, to je istiniti događaj o čemu svjedoči i sudski izvještaj, gdje imam i izvještaj Osnovnog suda u Zenici. Pisani trag postoji o tome, o čitavom tom događaju. I on je uvek na raspolaganju bilo kome, kome bude trebalo, što se tiče toga.

Kako ste preživjeli tu noć?

Pa što se tiče te noći, vjerujte, čovjek se osjećao ni na nebu ni na zemlji. To je bilo jedno stravično tumbanje, maltene da svi letimo u vazduh, nigdje se ne možemo zaustaviti. Podijeljeni smo bili u tri, u tri sprata u jedinstvenoj kući, očevoj, na spavanju. Ono što je bilo najgore je to što sam tada imao i goste. U gostima su mi bili sestra, zet i njihovih dvoje djece. Došli su nam u goste iz susjednog, drugog sela sa područja opštine Zenica i događaj se zbio tačno u njihovom prisustvu. Tako da je bomba bačena od strane tog mog komšije na srednji sprat gdje je stanovao otac, gdje su tu prenoćili, znači spavali, noćili moj otac, dvije sestre, zet, sestrino i zetovo dvoje djece. U prizemlju kuće noćio sam ja, moja supruga, moj sin koji je tada imao samo nekoliko mjeseci po rođenju, i moja majka, dok su u potkroviju kuće bili moj brat i moja snaha. Stravičan prizor je bio. To je bila tolika detonacija kao da smo se tumbali u vazduhu i nikada više nit' smo gdje padali nit' smo se gdje zaustavljeni. Non-stop je atmosfera takva bila da lebdimo i da se uvrćemo u mjestu, non-stop. Iako sam naredio tada i supruzi i majci – svi na patos između ležaja da se legne, ali jedni za druge uopšte nismo znali šta se dešava u kući. Htio sam u nekoliko navrata da istrčim, da vidim kakva je situacija sa ostalim članovima porodice, no međutim, na zahtjev svoje pokojne majke, sada već pokojne... Umrla je prirodnom smrću u toku rata, '93. godine u sarajevskoj regiji, tamo gdje smo stanovali. Ona me molila da ne istrčavam, da ne izlazim nigdje. No međutim, i nakon toga kada se smirila ta eksplozija, čuo se veliki broj vozila; prolazila su nekakva vozila. Onda je uslijedilo pješadijsko naoružanje i pucnjava iz automatskih pušaka, puškomitrailjeza i ne

znam više koječega. To je paralo više i zidove s vanjske strane kuće, lomila su se stakla na sve moguće strane. Tako da sam negdje na taj način dočekao zoru. Negdje možda oko pola čet’ri – čet’ri ujutru sam ipak istrčao, nisam više mogao da se suzdržim. E onda sam vidio da su vanjska vrata sa tog sprata izletjela skroz vani. Vidjela su se odmah. Osigurač se video sa ofanzivne bombe kašikare u neposrednoj blizini. I jasno mi je bilo... Velika crna čađ se vidjela. Bilo mi je jasno o čemu se tu radi, da je tu bačena ili bomba ili neka vrsta eksplozivne naprave i tako. Tako da sam ja s vanjske strane glasom dozivao oca i ostale, tako da se otac moj prvi tada pojavio, također pokojni sada. Prije dvije godine je također umro prirodnom smrću i sahranjen je u Bratuncu; ovdje gdje živim. Plaćući izlazi iz kuće i tako. Pitali smo šta je bilo – evo šta je bilo, tako i tako. Vidjeli smo da je tu bačena bomba. Znači, uputio sam ga odma’ istog momenta u policijsku stanicu u Zenicu da izvijesti dolje policijske organe o čemu se tu radi. A dok sam ja pojedine komšije Hrvate, koji su zaista sa mnom bili u dobrim komšijskim i dobrosusjedskim i prijateljskim odnosima, zamolio i došli su da mi pomognu u adaptaciji bar onoga što se moglo hitno uraditi kada su u pitanju stakla, kada su u pitanju ostale vrste materijala. Jer stradanje je takvo bilo da je tu odmah pukla ploča od detonacije, betonska ploča, iako je ona deset centimetara debela, armirana ploča znači. Tu su izletjеле bile i vodovodne cijevi iz zida. Keramika je sva poodpadala. Elektro kablovi su svi ispali. Stolarija je stradala sva. Stakla su stradala. To je bila opšta lomljjava, znate, poslije bombe. Milon rupa, gelera. To, to u jednom, jednom zaista uskom prostoru, zatvorenom prostoru. Znate kako to je bučno?! Eto. Iako je to bio tih period, znači jedan i pet poslije pola noći, 20. 6., znači to je maltene, čulo se i... i do pola grada i u samoj zeničkoj željezari koja je u neposrednoj blizini, nekih kilometer-kilometar i pol vazdušne linije udaljeno od moje kuće. Zaprepašten sam samo bio što se tiče toga s obzirom na cjelokupne dobroljudske, dobronamjerne i prijateljske odnose koje sam im’o prije rata sa svim pripadnicima, znači i muslimanskog i hrvatskog i srpskog i svih ostalih naroda koji su živjeli na tom području, da niko ništa nije reagovao. Postojao je krizni štab, tada već osnovan, da niko nije došao da vidi šta se tu desilo, kako se to desilo. Nit’ je ko istragu vršio da vidi ima li ko da je povrijeđen, treba li ljekarska pomoć da se ukaže ili bilo koja druga, niko živ.

Ni policija nije dolazila?

Ma ni policija. Policija je došla tek sutradan po prijavi moga oca.

Da.

Ni za pogibiju moga komšije koji je ubacio bombu, ni drugih ljudi nismo uopšte znali do sutra ujutru, dok taj moj otac nije pošao u policijsku stanicu, ja sam pošao po komšije Hrvate da ih zovem da mi pomognu oko adaptacije kol'ko-tol'ko jednog dijela kuće. Nismo znali šta se desilo. Mi nismo ni znali konačan ishod jer sam čuo od prvih komšija tu, prva kuća znači muslimansko-bošnjačka koja je bila do moje kuće. Oni su mi saopštili šta se desilo i oni su mi saopštili i ko je bacio tu bombu. Oni su znali između sebe sve, ali mi nismo znali ništa. Oni su mi saopštili to i ko je ubacio bombu, u koje vrijeme, ko je poginuo, ko je povrijeđen i tako. Eto.

Koliko je taj događaj uticao na vašu odluku da odetе iz Zenice?

Pa s obzirom na svu vjeru u zajednički život kako sam ga provodio sa svojom porodicom, kako su naši preci rekli, od vajkada, s koljena na koljeno, ubijeđen sam bio i dalje da nisu svi ljudi isti. U svakom, kaže, žitu ima kukolja, pa sam smatr'o i tog svog komšiju koji je napustio Jugoslovensku narodnu armiju... To je mlad momak znači, koji je nije ni odslužio do kraja. Ubacio bombu u kuću. S vjerom i u dalji život i u razgovoru s ljudima, naročito sa aktivistima, prijateljima iz te mjesne zajednice iz užeg rukovodstva koji su sa mnom godinama radili. Dolazili su svakog božjeg dana i razgovarali sa mnom: „Nikuda nemojte ići! Vi ste dobra porodica, vi ste ugledna, uzorna porodica. Ko je šta tražio to je i dobio; ko je jamu drugom kop'o, sâm je u nju pao,” ono. Jeste, to je sve tako bilo; danju se govorilo, ali noću se ponovo nije moglo opstajati. Noću su bili ponovo napadi. Da li se to kamenovalo kamenjem po krovu, da li se to željezom bacalo po krovu, vatreno oružje, pištolji, puške, glasom. Šta meni više treba? Je l' trebam u takvoj sredini ja da živim, gdje moje komšije, momci mladi, momci mladići, Muslimani i Hrvati, pozdravljaju se sa pozdravom „Heil Hitler” i „Za dom spremni”, u prvim večernjim satima? Prijetnja mome ocu, kada navečer treba zaključati vanjsku kapiju, ubistvom oružjem, ubistvom ovim, ubistvom onim. Nekada je otac radio na pijaci kao privatni preduzetnik, pa su mu tada i tražene i pare: „Položi pare, ti si pun para,” pa, „ti si ovo,” pa, „ti si ono” i tako to. Čak je kulminiralo određenim krađama stoke. Jedan dio stoke mi je ukran u tom periodu. Još nisu zaživjela ratna borbena

dejstva na području zeničkog kraja, niti ih je bilo. Tamo su bili samo nekavi verbalni sukobi, da ih tako nazovem. To nije bio rat u pravom smislu. Tamo u nekoliko par etnički čistih srpskih sela u Zenici su se nekakve borbe vodile, nekakvih možda devedeset šest sati, više nije. Tu nije bilo značajnih ni zgibija ni ranjavanja, ni ovo ni ono, ali eto. Ipak se odnosilo i prelamalo na jadni i ojađeni srpski narod, to otvoreno da kažem, poštujući i uvažavajući sve ostale, ali se to prelamalo jer se otvoreno vidjelo da je na tapetu bio jedan otvoreni islamski nacionalizam i fundamentalizam u cilju stvaranja lično njihove države. Moji nazuži prijatelji u redovnoj saradnji, u redovnim svakodnevnim susretima su govorili u onom pravom smijanju i ismijavanju težeći da me uvrijede na taj najveći mogući način. A kaže, i mi hoćemo da imamo svoju maticu. Takvo je bilo znači njihovo ponašanje, znači i ono javno eksponiranje je bilo u tim momentima: „Pa i mi hoćemo da imamo svoju maticu”, eto. Znači, sve je rečeno time, šta je bio konačan cilj kada je u pitanju interes i cilj muslimansko-bošnjačkog naroda. Eto, to je uredu?

I onda ste se preselili u drugo područje, područje koje je, u kojem je, koje je bilo pod vlašću srpskog rukovodstva?

Jeste, upravo to što me pitate. Znači, preselili smo se negdje u oktobru. Vidite, pored svega... Samo da dopunim ovu stvar. Znači, u onoj svojoj nekadašnjoj težnji za zajedničkim životom, za zajedničkim prijateljstvima koja su bila, zajednička druženja, zajednička veselja, jer mi smo pored takvog dobrog učešća i dobrog slaganja sa svim ostalim drugim narodima i narodnostima na tom području, znači u toj vjeri da će ostati takav kontinuitet bez obzira što je to učinio pojedinac ili pojedinci, znači nikada ne svrstavajući kompletan muslimansko-bošnjački narod ili hrvatski narod ili srpski narod u jedno cjelovito geto, znači s takvom vjerom da će se to eliminisati, da je to počinio pojedinac ili grupa, ostali smo i pored tog događaja četiri puna mjeseca još da živimo u toj svojoj kući nakon ubacivanja bombe u kuću.

Da.

Nakon takvih stradanja, nakon novih prijetnji, nakon novih provokacija, nakon nekakvih pozdrava fašističkih i tako to. Toga je bilo sijaset, mnogo još toga, ali smo ostali još četiri mjeseca sa ubjeđenjem da ćemo moći opstatи, da će se to eliminisati, da je to jedna trenutna situacija, da će se ona prevazići. No međutim, ono je uzimalo sve jačeg i većeg maha i

to se već više pretvorilo u otvoreni rat. Iako tu nije ratovano kažem; u mome kraju i na zeničkoj opštini, ali je takav međunalacionalni rat zahvatio većinski dio Bosne i Hercegovine, tako da je to moralno kulminirati i na onaj dio srpskog naroda koji je živio tamo. Znači, to su bili nesnošljivi pritisci, uvrede, povrede, vrijeđanja, i ljudi to nisu mogli više istrpit'. Prvo ja nisam mog'o da trpim. Ja, kad ja nisam mog'o da to više pondesem kao ovakav čovjek, takvih ambicija, takvih raspoloženja, onda da ne govorimo dalje. Nisam nikada pripadao onoj tvrdokornoj liniji ni struji čisto nacionalnoj, ali eto, takva su vremena došla bila pa, bože moj, kaže, svaka ptica svome jatu leti i tada sam i otišao svome ponosnom srpskom narodu, mogu otvoreno, slobodno kažem, ponosnom srpskom narodu jer je srpski narod, sve sam to razmišljaо i analizirao, opravdano morao da uđe u odbranu i samo u lični spas i spasenje, ništa drugo. Srpski narod nikakvo raspoloženje drugačije nije imao, nije njemu bilo nikakvog ni do osvajanja ni bilo kog pokoravanja, bilo čije, nego je znači samo išao ka svome ličnom spasu i spasenju i opstanku, braneći lično svoja vijekovna ognjišta i nema tu priče. Ja ne mogu nikada, nit' ču ja to ikada da priznam: agresiju kaže izvršio srpski narod na Bosnu i Hercegovinu. Pa jesam li ja izvršio agresiju, bacio bombu sebi u kuću ili meni komšija Bošnjak-musliman bacio kao civilima, ne pripadnicima bilo kakve vojne formacije, čistim civilima, od najstarijeg moga oca i majke pa dolje do najmanjeg djeteta koje je imalo par mjeseci samo po rođenju, eto.

I...

Nakon, poslije toga, nakon tih dešavanja, selim se u regiju Sarajeva gdje smo imali mukotrpan život, bez obzira na smještaj, na kuće, tadašnje muslimansko-bošnjačke. Imovina je tuđa kao imovina. Tu je odmah uslijedila određena i mobilizacija, stupanje u rat znači, ali u rat sam stupio samo u cilju odbrane sopstvene, znači sebe, svoje porodice, naroda, bez ikakvih ambicija da ikoga uvrijedim ni lošom riječju, a kamoli ne daj bože da koga povrijedim ili, ili ubijem ili bilo šta drugo. I tako sam se ponašao u ovome ratu, eto. Bio je zaista težak život. Valja se snaći u novoj sredini. Vlast kao vlast, postojeća srpska, ona koliko je mogla u tom prvom, da kažem prvom valu da pomogne, pomagala je, pa bar kroz ishranu. Možemo da kažemo samo glad nije vladala i нико nije bio gladan. Bio bih najveći nečovjek kada bih rekao po tom pitanju nešto negativno. Mnogi izbjeglički ljudi sa područja zeničke regije su

se zadesili u novoj sarajevskoj regiji. Ali se sâm narod borio, a i vlast koliko je mogla. Pružila je jedan kontinuitet da bi se koliko-toliko normalizovao jedan ljudski život. Rat kao rat, ratište kao ratište, nikome nije brat i nikome nije dobrodošao. Veliike su to patnje. Valja gledati razne neželjene scene i pogibije drugova saboraca i ranjavanja, napade i NATO snaga, avijacije, naročito na taj kraj sarajevske regije, tamo gdje smo bili. Valja to živim očima gledati, taj jad, tu patnju, tu nesreću, tu katastrofu, kako hoćete da je nazovem, ali to je istiniti događaj, to je ovako bilo i to će zauvijek ostati u analima srpskog naroda sa svih područja tamo gdje su takvi napadi vršeni. Ojađenom srpskom narodu je bilo dosta njegove patnje iz normalnog života, a kamoli da te neko bombama, granatama ubija i mrcvari do kraja. Tu smo proveli suštinski vremenski period rata. Dolaze tu već u toku samog rata svi ti stresovi. Ti su svi stresovi bili i pod uticajem same situacije u Zenici upravo na osnovu ove situacije koju sam vam ispričao. To se negativno ponijelo i odnosilo i na samu majku. Devedeset treće godine u sarajevskoj regiji umire mi majka prirodnom smrću, ali je to uticalo. Svi ti strahovi, stresovi da je to kulminiralo visokim pritiscima, srčanim oboljenjima i svim kojekakvim drugim stvarima, tako da mi iznenada umire majka. Tu smo je i sahranili. Mi izdržavamo znači i onaj period do kraja rata. Tako da poslije Dejtona opet nastaje jedna teška konfuzna situacija pored svega toga. Iako je srpski narod vojnički zadovoljio, da kažem najprostijim onim riječima, zadovoljio, uspio da sačuva svoj narod, svoju teritoriju u sarajevskoj regiji, ali nesretni dejtonski sporazum je rekao svoje, tako da je došlo do ponovnog pomijeranja srpskog naroda iz cijelokupne sarajevske regije, tako da je preko sto, sto dvadeset hiljada Srba ponovo, ponovo moralо da krene u egzodus na teritoriju Republike Srpske koja je bila slobodna. Tako da smo se tada obreli iz tog dijela sarajevske regije. Znači, došli smo ovdje u Bratunac '96. godine, negdje na samom početku '96. godine. Tako da i danas dan živimo tu. I danas dan je zaista težak život. Non-stop se bilo bez zaposlenja; niko nije radio. Samo je otac bio sa svojom penzijom. Znali smo i snalazili se kako smo znali i umjeli; od trgovanja po pijacičnim tezgama, pa rada po hladnjacama, rada i privatno i kopanja kanala i svega ostalog što je trebalo, samo da bi čovjek preživio porodicu i sačuvao goli život onako kako može, eto. Što se tiče ove teške situacije i ratne i poratne, ja sam i u ratnoj situaciji, znači '94. godine već obolio. To je kulminiralo, znači, ova situacija i

dešavanja u Zenici, od bacanja bombe, pritisaka, vrijeđanja, ovo-ono, sve je to negativno uticalo i na mene i na brata. Tako da sam '94. obolio od šećerne bolesti. Nije bilo adekvatne ljekarske pomoći i zaštite. Čovjek se snalazio svakako, pa čak upućivan i kontradiktorno od onoga tamo gdje sam trebao biti upućen. Tako da to nije bila ni adekvatna terapija, nit' je bila adekvatna zdravstvena zaštita u opštem smislu. Ali kako-tako, borilo se, vuklo se nekako do tog Dejtona, tako da sam se preselio ovamo. Tada, poslije Dejtonskog mirovnog sporazuma, sam se nešto intenzivnije počeo liječiti ovdje u Bratuncu, ali je išlo vrlo teško, tako da je bolest uzela svoj mah. Šećerna bolest je znači kulminirala ovisnošću o insulinu. Već negdje od '98. godine stavljen sam na upotrebu insulina. Tu je već počelo da faljavaju i slabe i ostali vitalni organi, kada su u pitanju srce, kada je u pitanju krvni pritisak, a što je najgore, kulminiralo je oštećenjem i maltene totalnim zatajenjem rada mojih bubrega, gdje se danas predlaže i evo svakog momenta očekujem uputu na hemodijalizu bubrega.

Je li...

Sa... Što se tiče same te zdravstvene situacije, ona je jako negativno uticala na mene. Borio sam se koliko god sam mogao, i iako su postojale osnove za moje penzionisanje, znači za invalidsku penziju... Jer sam vidjevši stepen svog zdravstvenog stanja u negativnosti, onakav jako visok, već od 2001. godine, negdje od septembra mjeseca, počeo da prikupljam određene nalaze i ganjam invalidsku penziju, ali vidite kako u našem društvu ide što se tiče toga, da nisam imao uspjeha, nego tek 21. aprila sada ove tekuće 2009. godine, znači penzionisan sam. Nakon toliko godina potraživanja prava, jednostavno čovjeka penzionisu, kaže, kada je čovjek na samom izdisaju, eh onda, onda čovjeka penzionisu. Eh tako kod nas u društvu gravitira naše stanje, eto.

Da li vam je danas teško da se sjetite tih godina provedenih u sarajevskoj regiji u toku rata?

Pa jeste, da vam pravo kažem, teško mi je to što se tiče toga. Tada su prekinuta mnoga prijateljstva, mnoge saradnje, mnoge tradicije, maltene mnogi zajednički običaji koji su bili. Ali, šta ćemo, šta je – tu je, što rekao naš narod. Mi se moramo povinovati situaciji i sredini sada u kojoj se nalazimo. Ovo je jedan novopečeni život, jedan novopečeni sistem. Cjelokupan sistem jednog života, jednog naroda, jednog naro-

da, jednog srpskog pravoslavnog naroda, jer prestali su njegovi mnogi začeci od samih rođenja, razvitka i postojanja, ali sam uvjek rekao: neka nestane sela, po staroj narodnoj, ali nek' ne nestane običaja. Ovo je meni cilj, kažem, neka ostanu stari srpski drevni običaji, stara drevna srpska sloga, i kada to budemo postigli, Srbi nemaju potrebe da se plaše bilo čega, bilo čega. Povinov' o sam se i sam za time. Nestala su mi sela tamo, mnoga, na zeničkom kraju, ali je opet ostao dio srpskog naroda iako smo razuđeni. Ima nas, kaže, krenuću odavde pored Drine, od Višegrada do Bijeljine, pa nas ima u Srbiji, pa nas ima u prekoceanskim zemljama i ne znam koliko. Jeste da je razbijen taj korpus, ali opet se nađe vrijeme, nađe se metod i način, bar nekada, bar jedan-put godišnje da se taj narod okupi na bilo kakvom mjestu. Pa nas vežu i zajedničke, zajednička veselja, zajedničke svadbe, pa nek' su i sabrane, pa nek' su i rođendani, nek' je bilo šta. Ipak, nalazimo snage da se okupimo na bilo kojem mjestu. Tu je opet moj srpski narod sa područja sarajevske regije s kojim sam dijelio i dobro i zlo, koji su mi pomagali tada, kao izbjeglo i raseljeno lice, i meni i mojoj porodici i cjelokupnom srpskom korpusu sa zeničkog kraja. Stvorio se veliki broj prijatelja, veliki broj kumova, veliki broj brakova. Znači da smo došli ponovo u jedno prepleteno pravoslavlje što se tiče toga. I neka, ponosan sam na to. Što su baš te stvari na ovakvom nivou, tako da se snalazimo i susrećemo na raznorazne načine i danas u Bratuncu i svim ostalim gradovima, nije bitno. Gdje god se mi našli, što rek'o, poznajemo se, uvjek smo ostali dobri prijatelji. Pozdravimo se, pogostimo se, počastimo se, popričamo. Ja sam bio takav čovjek, takvih ambicija znači. Bilo gdje da čovjeka sreo, nije bitno na kojem kontinentu, na bilo kojem kraju, samo ako sam ga koliko-toliko u kolikoj mjeri poznav'o, ne može proći mimo mene da se neću pozdraviti sa njim, da neću razmijeniti bar petnaest-dvadeset riječi sa njim, eto. Eto.

Da li pratite neki rad kulturno-umjetničkih društava, sjetite li se te...
Što se tiče rada kulturno-umjetničkih društava, kako da ne. U srcu me i danas boli, eto vjerujte. Evo i danas dan vam mogu predočiti kasete koje sam iznio sa područja Zenice, kada sam izašao. Upravo imam te kasete vezane za rad kulturno-umjetničkog društva, a naročito kada je u pitanju rad folklorne sekcije, kada je u pitanju rad vokalnih solista, kada je u pitanju rad instrumentalnih solista. Čak imam, evo vidite, i jednu kasetu sa, iz termina prijeratnog, znači, koju je tada emitovao

Radio Sarajevo. Tu kasetu, pod nazivom emisije „Selo Veselo”, koju je tada vodio Nedeljko Opančić, Zlatko Prlenda, naš stari šaljivdžija Enver Šadinlija i tako to. Vrlo često tu kasetu pustim i prisjetim se tada onih zlatnih vremena i one zlatne pjesme kroz čitavu Jugoslaviju, neću da ka’em kroz Bosnu, nego kroz čitavu Jugoslaviju gdje je uvijek orila pjesma. Danas dan mi je vrlo često teško kad najđem ne samo kroz Bratunac, nego kroz bilo koji kraj zemlje, kada je to svak’ što je rek’o ojađen i spuštene glave. Čovjek ne zna da se predstavi i pozdravi kako treba, a kamoli da kaže nešto više od toga. To su stvari koje neću nikada, dok sam živ, odbaciti od sebe. Ja ih držim kod sebe. Čak, na to upućujem evo i svoga sina i svoju kćerkicu ako bog da, im predočavam te stvari. Čak fotografije, bez obzira na sva dešavanja koja su bila. To su fotografije iz tih vremena i ja ih imam, znači od najstarijih mojih žitelja tada, iz moje mjesne zajednice Gradišće, bez obzira što su to bili Bošnja... što su to današnji Bošnjaci, nekadašnji Muslimani ili Hrvati. Te fotografije i danas dan stoje kod mene i ja se podsjećam na njih, podsjećam se na ona zlatnija vremena koja su bila. Volio bih, i uvijek kažem i danas dan upućujem sve mlade: daj bože da se nekada vrate ona vremena, da mogu da dođu na taj nivo i na taj stepen, ali čisto sumnjam. Toliko je nacionalni razdor eskalirao, do tog nivoa, do tog momenta da ne vidim više vizije da ikada može biti onakva situacija i da, da, da... ni približna. Ni približna. Objektivno gledajući je stanje onakvo kakvo jeste. Volio bih, kažem, da žive mladi, da provedu taj svoj dio života koliko-toliko koliko mogu onako kako treba, dostojanstveno, ali, čisto onako kakve poglede imam, i danas dan bez obzira na ovo vrijeme mira od desetinu i nešto godina, vidim opet nacionalna previranja i ona se ne mogu ugasiti. Ne samo na području Bosne i Hercegovine, nego su ona zahvatila i područje čitave bivše Jugoslavije. Šta je tu doprinijelo, kako je to doprinijelo... Ali, to je opet, po meni lično, labilnost naših naroda. Ne može tu neko da kaže to je međunarodni faktor uradio, to je ovo-ono. Ne može. Što se ja nisam ophodio tako? Ja nisam svome komšiji nikada rekao ni jednu lošu riječ, a kamoli na daj bože da pomislim da ga ubijem ili da ga ranim ili da mu štetu bilo kakvu napravim u ovome ratu. E, tako sam se ja ophodio. Ni lošom riječju da ga uvrijedim. Došavši u sarajevsku regiju... Vjerujte, ovo je živa istina. Ja sam se uselio tamo u muslimansko-bošnjačku kuću. Kada sam prvo jutro pokucao na muslimansko-bošnjačka vrata, tražeći samo sjekiru da mi

daju da nacijepam drva, oni su se svi u jedan čošak tamo sabili, mislili da: „Došao je sad čovjek nepoznat, pobiće nas”. Pa, rekao sam: „Što ste se tu skupili, nabili u čošak?”, oni su samo ramena uzdizali. „Raziđite se, slobodno”, ‘vako sam rek’o, ovim riječima. A i danas stojim i umrijeću sa ovim riječima. Tako sam im rekao: (*kuckanje kažiprstom po stolu*) „Raziđite se slobodno, po kući hodajte, ja nisam došao nikoga ni da ubijam, ni da proganjam, ni ovo ni ono, ja sam pobegao od ovakvih stvari”. Od tih stvari sam ja otišao i pobegao i to je istina. I volim što prezentujem istinu i samo istinu i ništa više. Eto.

Dobro. Da li imate još nešto možda da dodate?

Pa eto, što se tiče toga, na sve ovo što se desilo, ja samo kažem, naše gdje je – tu je. Mi smo već dosta poodmakle generacije, ali uvijek kažem, želim sreću, želim napredak. Želim mir, što je najbitnije, mir koji je zlata vrijedan, za svakog čovjeka, za svakog pripadnika, bez obzira na vjeru, na naciju, bez obzira na boju kože. Da mir taj zavlada među ljudima, da ljudi žive onako skladno. Daj bože da to bude kao nekada, da ljudi s ponosom sa jednom čvrstom slobodom, sa jednom čvrstom orijentacijom, gledaju oči u oči jedan drugome i na kraju krajeva volio bih što se tiče toga, na sve ostalo... Jeste bilo stradanja na sve tri moguće strane, ali da ljudi ljudima... Dok ljudi ljudima, sami sebi, unutar, unutar države ne pruže ruku mira i pomirenja, drugog mira nema. Nema mira, ne može nas mirit’ neko drugi sa strane dok se sami ljudi, što rek’o onaj, ne pomire i ne pruže ruku mira i pomirenja i ne krenu onakvim tempom i načinom života kao nekada, pa bar približno kao nekada što je bilo. Ne vidim nikakve drugačije vizije života, ni bolje ni pozitivnije. Neka bog bude sa svima nama, da nas gospod bog sviju uputi na pravi put, da nam podari sreću, radost, blagostanje i životni napredak ako bog da, eto.

Hvala.

Živjeli.

Žuna

Milion pitanja, milion odgovora, a rješenje nikakvo

Gdje ste se rodili i kada?

Rođen sam 20. 9. '70. u Zagrebu, a živio sam s roditeljima u Dugom Selu. Tamo su roditelji imali kuću. Pohađao sam osnovnu školu do sedmog razreda kada je otac dobio od firme stan u Zagrebu. Onda se selimo u Zagreb. Osmi razred završavam u Zagrebu, šesti mjesec '85. godine. Nakon toga, upisujem školu, srednju školu „Ruđer Bošković“ u Zagrebu, smjer strojarstvo-brodogradnja, koju nisam završio zbog inih situacija kod kuće, socijalne situacije. Otac je tak' eto, malo cugao (*uzdah*), gdje je bilo i još ostalih nekih problema, gdje ja bježim od kuće, ne doslovno nego zbog situacije doma, tražim posao i tako dalje.

Našao sam posao u ondašnjoj tvornici namještaja „Šavrić“, sadašnja Škorpikova ulica. Tamo sam dobio posao u lakirnici s obzirom na sve ostalo, i tak' dalje, pošto sam se iskazao kao, ne znam, radnik. Tamo su me odmah počeli vrbovati za... da uđem u Savez komunista; kao to će mi biti idealno za napredovanje, veća plaća, bolje mjesto, što sam ja odbio s obzirom da kod mojih nitko nije bio ni u jednoj partiji iako mi je djeda bio prvorodac a nije bio član komunista. Ne mreš vjerovati, ali stvarno nije bio u članstvu komunista tako da nisam bio ni ja. Nisam imao nikakve pretenzije na to i tak' da sam to odbio. E, to nisam smio napraviti, jer to me je poslije koštalo, ovoga, svega ostalog i što se tiče posla. Znači, čim sam to odbio oni su me poslali na predvojničku u Rakitje na dva tjedna. U principu su mi napravili uslugu jer sam ja uvijek volio uniformu; to mi se čak i dopalo na neki način. To sam svoje odradio tamo tih dva tjedna, vratio se nazad u firmu raditi, međutim dobio sam otkaz kao višak radne snage. To je bilo obrazloženje, mada su stalno zapošljavali i trebali ljudi, ali eto ja nisam bio u Savezu komunista (*uzdah*) pa su me lijepo otpustili.

[...]

U međuvremenu sam se vucarao prije poziva za JNA kojeg sam dobio... bilo je to '88. godine u dvanaestom mjesecu. Znači, kada sam dobio otkaz, radio sam svašta. Bio sam pripravnik kod električara, i ovdje i ondje, nalazio si posao kod privatnika koliko je bilo. Mislim, vucarao sam se po poslovima, malo tu malo tamo, jer su me svi u principu primali na određeno vrijeme. Ne za stalno. S obzirom da nisam završio školu do kraja, svi su tražili nekakve izgovore, bla, bla i tak' da eto. (*Uz-dah*) U dvanaestom mjesecu '88., 6. 12., sam se trebao javiti u Pulu. Za vojsku sam dobio poziv u Vojarnu Svetu Katarinu. Ne, „Karl Rojc“. To je bila mornarička vojarna. Bila je sama mornarica. Ispunjivali smo nekakav, neki upitnik, kao šta bi htio biti, ovo-ono. Ja sam napisao da bih htio biti u nekakvoj specijalnoj postrojbi ili rad sa minsko-eksplozivnim sredstvima jer to me uvijek zanimalo, nekak' mi je to bilo, tak' filmovi, nekak', to. Izgledalo je zanimljivo.

[...]

Koliko je dugo trajalo služenje vojnog roka?
362 dana. Pustili su me tri dana prije. (*Smijeh*)

Znači, negdje krajem '89. ste izašli iz vojske?

12. 12. 1989. godine sam izašao, prije ručka, znači danas dvanaest sati. Čak ni ručak nismo dobili. Ajmo. I vojna policija nas je dočekala u Fažani. Ispratila nas je pod svjetlima do Pule i iskricali su nas na željezničkoj stаници. Vlak za Zagreb je čekao. Karte su bile spremne. Ukricali su nas u vlak i stajali su pred vlakom tako dugo dok vlak nije krenuo. Kad je vlak krenuo već je čitava kompozicija izašla, a onda kad je on već ubrzao da ne možeš izaći iz vlaka onda su oni otišli. Mi smo baš gledali na prozoru onak'... Imao sam jednu kolegicu u Puli pa nas je došla ispratiti. Znam da su nas gledali čudno malo, pa je ona poslije pričala da su stajali tako dugo dok vlak nije otišao. Cijelo vrijeme, oni su stajali tamo. Znači, već ne možeš izaći iz vlaka. (*Smijeh*) Ne znam zbog čega to. Možda neka njihova procedura, ali nema veze. Nije ni bitno. Taj prvi dolazak kući već onda. E, onda prolaziš kroz Knin. (*Stanka*) Jesmo li onda išli preko Knina? Ne znam točno. U Rijeci smo presjedali. Da, preko Knina smo išli doma. Znam da smo išli onuda. Nismo išli onom drugom prugom. U Kninu je onda bila ušla policija u vlak i pregledavala tko je, šta je, odakle je? "Osobne karte, molim!" Ovo-ono i tako dalje. Mi idemo, ali sad nemaš

osobne, nemaš ništa kod sebe nego daš vojnu knjižicu. „Aaaaa, đombe idete doma. A, gotovo je? Neka. Neka. Trebat ćete vi nama“. Šta je god to značilo, ne znam. Pazi u ono vrijeme. Nemam pojma. Dolaziš doma. Starci, ono, sretni što sam živ, jer su mene u međuvremenu... Stara me isipipavala kak' sam, jer su mene na tom kursu za protupožarca izgrizle stjenice. Ne samo mene, nego čitav... Nas stotinjak. Strašno. Ušššš. Svi kažu da je to od cigarete. Od stjenice je. (*Pokazuje ožiljke po rukama*) Po nogama, po vratu.

[...]

Ja, kad sam došao doma stara gleda: „Jesi li čitav? Jesi. Sve pet. Sad ostaješ doma i ne ideš nigdje više.“ Međutim, počelo se, ovoga... (*uzdah, pali cigaretu*) Počeće su te priče: Di? Šta? Kako? Al', znaš, kak' bi rekao, nekak' sve je prošlo. Mene na neki način nije zanimalo. Nisam bio u toku. Svi oko mene su o nečemu pričali, a ja ne znam o čemu. Meni je bilo u principu najbitnije da si ja nađem neki posao, kužiš? Nemam šta raditi sada. 'Oćeš ići u školu? Ma, idem ja raditi. Tako da sam ja negdje u trećem mjesecu '90. godine našao jednog čovjeka... Mogu reći slobodno, prek' veze upao, zaposlio se u „Industromontaži“, nisu primali ljudi, imali su dosta ljudi. Tam' sam išao među varioce i tu sam iskoristio priliku da onda završim školu. Poslao me je on preko firme i upisao u Građevinsku školu, ustvari ja sam se upisao a papiri od firme su išli za mnom. Na Črnomercu, Građevinska škola, ne znam, kak' se zove kvart, nije ni bitno. I tam' sam ti ja nekakvih manje od godinu dana. Onak', priznali su mi iz „Ruđera“ ono sve što sam tamo završio, ta dva razreda, tak' da sam, pošto je škola za varioce trajala tri godine, nepunu godinu dana tamo odradio. Završio sam za varioca, tak' da ono imaš bar nešto. Da nisi nitko. Tko će naći posao bez škole?! Bez ničega?

Ali, živjeli ste dalje s roditeljima?

S roditeljima smo živjeli, i to smo živjeli u Miramarškoj. E, da. Ja sam došao 12. 12., a stari je dobio 15. 12. rješenje da se može preseliti u Sloboštinu. Dobio je veći stan pošto nas je bilo četvoro. To je dobio od „Ine“. Tak' da smo se preselili, smjestili i ajde traži posao. Tu sam završio u „Industromontaži“ kao varioc.

Znači, vi ste bili radnička obitelj. Je li to bio dobar ili loš, težak život?
Pa, ne znam, ja sam uvijek imao bar za tisuću, hiljadu hrvatskih dinara...

Ne, hiljadu dinara veću plaću od svog starog, a moj stari je imao oko tri hiljade dinara plaću. Ja sam uvijek imao... Dobro, možda zbog toga što sam radio u „Industromontaži“. U „Šavriću“ sam imao beneficirani radni staž i nešto na uvjete, u „Industromontaži“ nešto na terenski rad. Dobro. Mama je uvijek imala nekakvih oko dvije i pol, nikada veću od toga. Dvije i pol tisuće dinara plaću i nas četvoro. S obzirom da su se onda knjige kupovale i sve... Solidno smo živjeli. Solidno smo živjeli. Normalno. Bilo je svega. Onda su bili sindikati vamo-tamo, tako da je uvijek nečeg bilo.

Vas četvoro?

Sestra. Imam mlađu sestru. Četiri godine...

Kakva je bila atmosfera pred sam početak rata u Hrvatskoj?

Sama atmosfera... Pred rat u Hrvatskoj, meni je sve to došlo zbumujuće jer sve ono što je prethodilo... Znači, '89. godine sam bio u JNA. Informacije nemaš nikakve.

Čuješ preko telefona. Mama se nije... Stari o tome nije puno pričao, a mama se nije usudila pričati o tome prek' telefona. Nije ni znala. Nikada nije bila politički nastrojena. Ona je više bila za ono, da ne bi sada ružno ispalio, za kuhinju. To je njezino i ne dira je politika. Iako, kad se sve to počelo događati, bilo je čudno. Zakaj ovo, zakaj ono, vamo-tamo. Dok recimo '90. godine, sedmi mjesec, osmi, kada su oni prvi balvani počeli na cestu... baš sam kolegu pita': „Šta se dešava? Zbog čega je ovo?“ Veli on: „Pa, di ti živiš?“ Rekoh: „Tu, gdje i ti.“ „Pa, je l' ti ne znaš?“ A, rekoh: „Šta bih trebao znat?“ „Znaš, ono.“ „Ne znam.“ Kak' bi rekao? Sve je bilo... Nisam obraćao pažnju. Nisam nikada politiku pratio. Nikada me politika nije zanimala do tog trenutka, a onda si počeо gledati vijesti da vidiš šta je i slušaš glasove. Slušaš ovo, slušaš ono. Sad odjedanput počinju izvirati nekakvi problemi van. Sad idu ustaše, idu četnici, pa su ovakvi, pa su onakvi. Rekoh: „Di? Tko? Šta? Zašto? S kim? Zbog čega?“ Počinješ loviti korak da vidiš zbog čega. Šta se dešava? Što točno je? I onda vidiš sad da ovi traže... Ovi su počeli da... ‘Oće neku svoju republiku Krajinu tamo napraviti. To je njihovo? Vamo-tamo. Od kud ti sad? Šta rade ovi u mom dvorištu? Mislim, gle. Tu živiš, nema problema. Čekaj, sad ćeš ti u mom dvorištu raditi još jedno dvorište. O čemu ti pričaš? Postaješ zbumjen. I onda polako... Polako pohvataš priče. I to se zahuktavalо, zahuktavalо. Počinješ vidjeti da tu ne bude

dobro. Znam da sam jednom prilikom išao u Dugo Selo; to je bilo '90. godine, osmi-deveti mjesec. Odjedanput je jedno pet-šest labudica sa tenkovima gore, ali su tenkovi imali na sebi ralice. Svi su imali ove ralice koje idu na koso kao za snijeg. Dok je jedan imao na sebi onaj, onak u špic. Da li znaš? Što ti na trg izlazi micati debla.

Za proboj?

Da, za proboj. Ovoga, kak' se zove... Znam da je autobusu zakačio retrvizor sa svojim i nitko ne staje. Ništa. Piče svi dalje. Rekoh, sad je vrag odnio šalu. Počela je velika, učestala komunikacija Vojarna Dugo Selo i Vojarna Maršalka. „Croatia“ tu u Novom Zagrebu. E, tu kad je to počelo, sad vidiš da je vrag odnio šalu, sad se stvarno nešto počelo zahuktavati. U to vrijeme su Babić i kompanija dolje po Kninu i Krajini i tu Posavina počela raditi svoje. Posao koji su namijenili. Balvani. Znači nekakvi skupovi, ovo-ono i tako dalje. Onda, kad je počeo Šešelj i onaj stari drugi, ne znam šta je, onaj njihov... Kak' se zove? Isto sa naočalamama... Isto prosvjede... Šta je držao... Počeli skupa držati govor da je ovo srpski narod, da je ovo srpski teritorij, zemlja, da su tu vijekovima, da ovo nikada nije bilo hrvatsko. I, svašta. Sad je već ovo vrag odnio šalu. Naša policija ništa ne može. Vojska sjedi, gleda i smije se i plješće. Rekoh, sada je gotovo. Šta bude, ne? Al', opet misliš ma bude, znaš, bude. Jer mi smo Hrvati čudan narod. Nek' kaže tko šta hoće. Bude, rekoh, bude se to riješilo. To su ekstremisti. Proći će ih to. Bude to policija riješila. Vamo-tamo. Međutim, na žalost nijeispalo tako.

Što je kolega zapravo rekao? Što se pričalo u tvojoj okolini?

Pa, kolega, konkretno od žene bratić... Nisam znao onda, nisam znao ženu. (*Smijeh*) Onda nismo znali da ćemo biti tako bliski. Nije ekstremno. On nije ekstremista, ma nije nitko od nas u stvari bio ekstremista. Ne znam zašto tu riječ stalno upotrebljavaju na nama. Ekstremisti su nekakva, nešto sasvim drugo. Nismo bili na onaj način orijentirani: „Šta? Ovo je Hrvatska! Samo Hrvati!“ Nije mu bilo dragو što se to dešava. Bilo ga je neki strah. Isto kao i mene. Pazi, oružje zvecka. Maše se svugdje sa oružjem. Znači, gdje god i sad da ti netko dođe i počne mahati sa pištoljem postaje ti nelagodno, a kamoli kad ti jedna nekontrolirana masa, raja, rulja... Kužiš? ...kojoj daš oružje u ruku počne mahati a nema pojma o tome... E, onda, to je vrag odnio šalu. Kužiš? To se onda više ne zna šta će. Tak' da nam nije bilo svejedno. Ali, veli on: „Kak' ćemo?“ A,

rekoh: „Ništa, vidjet ćemo kako će se odvijati situacija. Ne mreš ništa sam napraviti“. Tu je došla '90. dvanaesti mjesec kada su me pozvali u Novi Zagreb u policijsku postaju. Da li želim pristupiti pričuvanom sastavu Hrvatske policije? Bez razmišljanja sam stvarno potpisao. I tu su me... U stvari, to je bio... U stvari sredinom jedanaestog mjeseca, s tim da su me 1.12. pozvali i zadužio sam pištolj i onu uniformu, mi smo to zvali, ona sivo-plava, kao poštari smo izgledali, kao to je bilo za pričuvni sastav namijenjeno. I onda smo imali dežuranja tu u Novom Zagrebu. Neki su išli tu na sami most ovaj Jankomirski, jer su već onda počeli tenkovi paliti se. Vožnja po vojarnama, znači zastrašivanje ljudi i tako dalje.

Rekli ste „maše se oružjem“. Tko maše oružjem? Zar se onda nije mahalo sa zastavama?

(Smijeh) Pa, maše oružjem. Mahali su ovi Srbi na skupovima. Znači u Kninu, pa onda tu kod Petrinje; di god su bili ovi veliki skupovi di su ti Srbi održavali, baš Srbi, održavali svoje, ovoga, te skupove, velikosrpskog, srpske, ovoga, mahalo se oružjem. Oni su mahali. Doslovno su mahali oružjem. Tu je bilo nešto lovačkih pušaka, ali ako bolje malo gledaš na televiziji, sve oko njih... Znači, desetak lovačkih pušaka, sve ostalo su bili kalašnjikovi koje oni nisu imali doma pošto je to vojno oružje. Znači, dala im je vojska ili Teritorijalna obrana. I oni su iz svih svojih mjesnih zajednica i općina povukli i podijelili im oružje i oni su doslovno... u doslovnom smislu mahali puškama i tako dalje. Čak je bilo nešto pucnjave, ovo-ono. Pištoljima masovno. Svi su imali pištolje: TT, Crvena zastava. Nije puno ljudi imalo doma te pištolje. Imala su vojna lica koji su otisli, njihovi oficiri, baš oficir, od kapetana naviše koji su ih dužili i kad su otisli u mirovinu oni su dobivali te pištolje sa sobom. Ovi niži nisu mogli nositi. Znači oni su imali, a otkuda sad civilu takav pištolj? To isto kao da ti sad imaš ovaj, luger ili zbrojovku. Sad možeš imati, ali onih dana, kada nije bilo za legalizirati, kad je imala policija... Odakle sad tek taj pištolj. Nisi ga dobio u policiji, znači kupio si ga na crno ili ga ti je netko dao, a oni nisu kupovali oružje kao mi, oni su dobivali oružje... kak' se zove, od JNA.

A Hrvati?

Nama su uzeli sve.

Kako to mislite „uzeli su sve“?

U Novi Zagreb je došlo vozilo u koje je potrpano oružje duge cijevi, znači puške. Ostalo je samo nekakvih desetak kalašnjikova i ostalo pištolja. Pištolja je bilo brdo, jer pištolj na nekakvo oklopno vozilo, tipa transporter, ne znači ništa. K'o da ga rižom gađaš. Tak' ti je to u principu. Dosta oružja je otišlo i poslije, to je zapovjednik stanice rekao da je to otišlo u vojarnu „na pohranu“ u slučaju nečega. Ali, osnovno je na neki način... oduzeto je to oružje od nas i to nije samo tu bilo. U Zagrebu možda i ne toliko koliko je bilo recimo zastupljeno u ostalim mjestima, pogotovo recimo Glina. U Glini je totalno Teritorijalnoj obrani oduzeto oružje. I Petrinja. I podijeljeno je, odnosno prvo odfurano u vojarne i poslije podijeljeno i to sve Srbima, pod navodnicima „rezervistima“, kak' bi oni rekli, jer nije... Mislim... Rezervista... Oni su imali traperice i gore su imali onu jaknu i kaput samo iz JNA, ne? I, doviđenja! To su bili lokalni, domaći, lokalno srpsko stanovništvo kojima su oni podijelili i tako dalje. Hrvati nisu mogli dobiti ništa. (*Pali cigaretu*)

I tako ste vi postali policajac.

Da, ja. Kako sam se zaposlio u „Industromontaži“ trebao sam ići u Njemačku. Dobio sam pasoš, sve, radnu dozvolu. Ajde ti sad da ja odem lijepo u Njemačku raditi... (*Pali cigaretu*) Pošto sam trebao ići u Njemačku raditi negdje na škveru i sad gledam di ču, šta ču i ja i kolega, veli: „Ajmo lijepo u policiju.“ „Šta?“ „Ajmo u policiju, ne možemo svi ni otići van raditi.“ Pošto hrvatske vojske nema u tom smislu kao takve, bila je samo specijalna policija i temeljna policija, rekoh „ajmo u policiju“. Odslužili smo JNA, obojica, rekoh. On je završio gore u, u, u... Kak' se zove specijalna? U Nišu na aerodromu, ja sam ovdje. I idemo. I tak' smo otišli u Petrinjsku, u stvari na Zrinjevac, s ove strane Petrinjske i tam' smo se prijavili, predali zamolbu i kak' je bio natječaj otvoren i nakon petnaestak dana smo dobili poziv da se javimo na razgovor. Zbog čega želimo? Ovo, ono i tako dalje. Ja sam naveo razlog da želim zbog posla, naravno zbog egzistencije, jer ne možeš reći zbog ovog-onog. Još uvijek je u onoj, onda novoj policiji radio puno Srba, petokolonaša. Strašno je bilo. Više-manje svi su napisali te razloge. I znači unutar dvadesetak dana ja dobijem rješenje doma, krajem trećeg mjeseca. Ne, krajem drugog mjeseca dobivam rješenje da se moram javiti u Policijsku stanicu Trnje radi rasporeda na posao. I tam' sam došao i onda su rekli: „Ti si od 16. 3. u policiji“. I tam' sam se javio na raspored.

Dobili smo uniforme, dobili smo naoružanje koje smo nakon završetka smjene ostavljali jer ga nije bilo za.... Mislim, nismo imali oružja za dvije smjene. Mislim nije bilo da možeš nositi oružje doma jer je oružje krajem '90. izuzeto iz policijske stanice.

Znači, i iz policijskih stanica je izuzeto oružje?

Da, da. Izuzeto je oružje. Duge cijevi. Mi smo imali tamo... Znam, dok sam ja bio tamo da smo imali dvadesetak kalašnjikova, petnaest puškomitraljeza M-72 ili M-83, to ti je k'o kalašnjikov samo što ima nogice, i pištolja smo imali TT-ejca 7,62, more je toga bilo. More, ali... Kak' bih rek'o... Ali, zapovjednik nije sve dao van da ne bi bilo ne znam šta. I onda je svaka smjena kak' je dolazila tak' je dužila oružje. Ja sam danas ujutro uzeo taj pištolj, a ovome koji je došao popodne sam predao svoj pištolj. Znači, svaki put se pisala primopredaja tak' da je postojala neka kontrola. Možda je i bolje tak'. Tko zna? Nismo svi isti. Znaš, ne kontroliraju se svi sa pištoljima.

[...]

I što ste pričali između sebe?

Uglavnom su to bile političke priče. Šta? Kako? Šta će biti ako će biti? Šta će biti ako oni krenu? Šta će biti ako počnu pucat'? Da l' će doći do rata? Da l' se može izbjegići rat?

Bilo je milion pitanja. Milion odgovora, a rješenje nikakvo. Mali ljudi. Brdo toga se tebi od pitanja otvara, a nemaš odgovora od nikuda. A stalno problemi rastu. To je problem. Ali, znam da se čaša prelomila, prelila kad je poginuo na Plitvicama Josip Jović. Znam da mene... Trebao sam ići u toj smjeni. Prijavila sam se za tu smjenu taj, baš taj put da idem na put, da idem na Plitvice i smjenu prije, ali taj put sam inzistirao da idem kod zapovjednika. Ali nas još nisu puštali jer nismo bili ovlaštene službene osobe jer još nismo položili za značku. I kad je došlo to tamo ovi iz zasjede napali našu policiju i ove dečke iz Rakitja... Ne, Lučkog... Ne, iz Rakitja su dečki išli kad su ih napali i kad je Jović poginuo i njih nekolicina je bilo ranjeno. To je onda bilo, ne samo nama, kap koja je prelila čašu, nego tad se znači direktno, ajmo reć' službeno, otvorio sukob u koji je ušla hrvatska policija sa srpskim, mogu ih nazvati, ekstremistima. Slobodno.

To je bilo proljeće, Uskrs, '91. godine.

Uskrs, da. Takožvani „Krvavi Uskrs“. Na sam Uskrs.

Kada ste čuli što se dogodilo, što ste tada prvo pomislili?

Pa, bilo je ono... Opsovali smo: „E, sad je stvarno otišlo sve k vragu. Ovo ne bu dobro završilo“. Definitivno, otvoreni sukob na nas. Znali smo. Na neki način smo znali da će jednostavno sad krenuti lavina i da će se to proširiti što se i stvarno dogodilo. Oni su krenuli znači na sve. Kroz čitavu Hrvatsku. Znači od Plitvica. Knin se zatvorio, dolje Vukovar, Mirkovci su... Recimo glavna točka tamo kod Bogdanovaca. Zatvorili. Počelo je znači dijeljenje Hrvatske. Karlovac – Virovitica – Karlobag dolje, odvajanje, znači jug i sve ostalo počelo je gorjeti na svim mjestima, da tak' kažem. I nakon toga se, pošto je bila oformljena ne vojska, već ta specijalna policija, počela širiti. Osnovan je Zbor narodne garde kao dio specijalne postrojbe. Vamo, tamo i onda sam iz policije predao zahtjev, dobrovoljno nas dvanaestak. Znam da je još zapovjednik rekao: „Nemojte svi odjedanput. Otiđite po malo“, jer mu je falilo ljudi temeljne policije. Rekosmo: „Idemo svi odjedanput“. Potpisali smo papir da dobrovoljno pristupamo Zboru narodne garde. I onda sam otišao u Pionirski grad, gore, u 3. bojnu Žune. Tamo sam 16. ili 18. 6. potpisao djelatni ugovor, za djelatnu vojnu osobu.

I službeno postao gardist-vojnik.

Da.

Kako je na to gledala vaša obitelj? Roditelji i sestra.

Ammmm... Već je bilo problema kad sam otišao u policiju. A, di ču? Šta ču? Pa vidi šta se dešava. Pa 'oćeš da te netko ubije na cesti? Mada je bilo i po Zagrebu ono pucanja, ali ne pucanja u smislu puškaranja – rata, nego pucanja u zrak i tak' dalje. Tu je već mater dobila sijede. Starom nije bilo lako. On je nekako, ono... U jednom trenutku je bio ponosan... I ono pun sebe jer mu je sin hrvatski policajac, a u drugom trenutku mu je bilo jako teško. Znam da su oboje plakali. Ali, kad sam otišao u Gardu, tu je stara, ovoga... Znam da je stara od šestog do sedmog mjeseca '91. smršavila dobrih sedam-osam kila. Znam da joj nije bilo lako. Mada su, dok sam bio tu ispočetka, prvih tjedan dana u Pionircu u bazi, znam da su dolazili tam' k meni. Znam da me mati nagovarala da idem doma. Rekoh: „Gle, sad nema smisla da idem doma. Šta ču sad? Podviti rep? Ne znam. Okrenuti leđa svemu?“, i tak' dalje, jer stvar

je otišla već u krajnost. Znači, rat doslovno... neslužbeno, ali rat je bio počeo. Borovo se dogodilo. Znam da su nas digli u pripravnost kada su dečki otišli u Borovo, kada su ih tamo... To je znači poslije Jovića, to je... Jović je kao pojedinac bio ono početak. E sad, Srbi su kao počeli rat, a Borovo je bilo stvarno, nešto kao poruka. Bar sam ja na to gledao tako i nekak' doživio: „Sad ćete da nastrandate“.

To je bio svibanj '91. godine?
Svibanj '91. godine.

A sestra, kako je ona gledala na to?
Sestra, recimo ništa. Ona je dosta slična ocu. Ona je bila ponosna. Ono... Bila je velika sa suzama u očima...

I tako ste vi postali Žuna?
Da.

I krenuo je prvi teren.
Aaaa – prvi teren. Ne, prvo je bilo... Prvo je moje bilo kada je Kikašev avion sletio tu na Pleso. Blokada Aerodroma Pleso. To je bilo negdje kraj šestog mjeseca – početak sedmog mjeseca, ak' se ne varam. Tu su nas digli negdje oko dva ujutro. Sletio Kikašev avion i tu smo išli na blokadu Aerodroma. Vozili smo se u Bedfordu, zadnja stranica, prozor otvoren. Ja sam sjedio straga i dobili smo samo na brzinu marendu pošto nismo znali kada ćemo dobiti gablec. Dobili smo voće: banane, jabuke i ne znam što je bilo još. Znam da sam straga jeo jabuku kad je ovaj rekao: „Lezi! Glavu dolje! Tu, na kontroli leta, vojska ima svoje snajpere“. Ups, sad šta je. I to smo prošli. I mi smo došli s one strane prema ulazu u vojarnu na Pleso, tamo do „Zmaja“ i to smo bili u civilu jer smo se bojali ove Pete kolone jer su na ove dečke koji su došli prije nas prvi u uniformama – pucali su. Kada su vidjeli civile, nisu tak' pucali. Pa smo uzeli bijele Bedforde da dođemo tamo blizu, da se misli da smo kao aerodromski radnici, tako nešto. I tu smo se rasporedili. Traperice, majica kratkih rukava. No, zima. Jutro. Ono zima. Rosa. Tamo otvoreno. Puše. K. je rekao... zapovjednik bojne, K. je rekao da možemo na sebe obući uniforme i tako znaju da smo tu i nema šta. Tu sam dobio šarac koji je na sebi imao još gore i na cijevi i na kućištu kukasti križ.

To je još iz Drugog svjetskog rata.

To je iz Drugog svjetskog rata. Znam da sam još rek'o: „Čuj, možemo puknut' koji metak da vidimo je l' to uopće radi“. Ali, ne. Radi. Bija je u savršenom stanju. Cijev je bila savršena. Dobro je bija konzerviran i sve. Praktički je bija nov. Skoro nov. Bio je sjajan. Nigdje farba nije bila zguljena i tak' dalje. To je bilo na glavnoj cesti i onda su mene, i još jednog dečka prebacili na cestu prema „Zmaju“ i tu sam dobio onaj švapski automat onaj iz „Otpisanih“. Isto gore je ima' kukasti križ, baš švapski, kalibar 7,62 ide municija. (*Smijeh*) Bilo je smiješno, ali je bilo i onak', guba. Pazi, imaš nekaj tak' u ruci. (*Smijeh*) Mi smo se zafrkavali na taj račun. U jednom trenutku dolazi pintzgauer iz Dugog Sela. To smo saznali poslije da je iz Dugog Sela. Zastavnik je bio unutra, vozač i jedno šest vojnika, cirka šest vojnika. Zaustavili ga. Izvukli van. To je bilo moje, pod navodnicima, zarobljavanje, ali tu smo... Ja istrčao na cestu. Zaustavili pintzgauer, uperili automat. Znam da se ovaj nasmi-jao unutra. Otvorija prozor i veli: „Šta hoćeš?“ Rekoh: „Koliko god je smiješno, ali on puca. Nećeš vjerovati.“ (*Smijeh*) Bilo je smiješno. Smijali smo se obojica. Rekoh: „Hoćete izaći? Molim vas da izađete van vozila.“ „Zašto?“ „Molim vas da izađete iz vozila.“ I onda su izašli iz vozila van. U tom trenutku je dotrčao moj zapovjednik Željko. Ja sam u međuvremenu, dok je dolazio do nas, oduzeo pištolj. Imao je 7,65 Zastavu i vojnike smo isfurali vani iz pintzgauera. Bio je Srbin, bila su dva Makedonca, Slovenac i dva ili tri Hrvata. Tak' nešto, ne znam sad točno. Znam da ih je bilo stvarno miješano. Hrvate smo pitali odmah: „Ideš nazad u vojarnu JNA ili ideš k nama u Zbor garde?“ Veli: „A šta je to?“ Rekoh: „Hrvatska policija, a buduća hrvatska vojska“, znaš, onako ponosno. Sad gleda i ovi Hrvati vele: „Idemo, ali hoće li nas tko tražiti?“ „Možete i reći ostajemo u vojsci.“ I rekoh: „Dođite kod nas. Ostajete kod nas lijepo. Otpeljat ćemo vas u Pionirac, lijepo popisat', dobit ćeš telefon i javite se svojim roditeljima doma. Možeš ostat' u Gardi ili ideš, il' ćeš ići doma.“

Ovi Slovenci su odmah prešli. Nisu vjerovali. Prešli su sa nevjericom, strašnom, jako velikom nevjericom što će biti sa njima, šta ćemo napraviti sa njima, da l' će morati ostati kod nas, da l' ćemo ih maltretirati. Jer su ovi prodavali njima priče da će ovoga, da mi tučemo, da mi njih sve koji nisu od tu, pogotovo iz Zagreba, stavljamo ispred nas. Da ih guramo naprijed da oni prvi ginu. Da ćemo ih klati i svašta raditi. To su bile... Tada sam se prvi puta sreo sa tim pričama, ali gle, nisam

ih nekako doživljavao ozbiljno, jer mi je to bilo, znaš, ono... Mislim, nekak', glupa spika. Pazi, nisam vojnik, školovan, nisam rođen tak'. Tako da mi je to bilo na neki način smijurija, smiješno. Tak' da i ovaj Makedonac... Jedan je otiš'o, jedan nije. On se vratio. Vratila su se dva-tri vojnika pintzgaureom. Znam da je psovao i tak' dalje. Jeb'o majku kad je otiš'o. I još je ovaj G. htio pucati. Velim: „Nemoj!“ U tom trenutku kada je on otišao nije prošlo jedno deset minuta. Znači, koliko je njemu trebalo od našeg punkta. Mi smo ga ostavili do ulaza u vojarnu. Ni pet minuta pintzgaureom on je obavijestio šta se dogodilo. U tom trenutku dečki su naši furali ove tamo gore. Došlo je vozilo po njih i ofturalo ih u „Pionirski grad“. Ja stojim kraj jednog jablana koji je bio promjera znači cirkam petnaest centimetra. Mladi jablan. Iza mene, jedno 20 metara iza mene kuća. Odjedanput se kuruza strašno počela komešati, pšssssss. Komešati se, kuruza, onak'... Šta je? Iz kuruze izađu dvije gazele – helikopteri. Jedna ode. Onak', bočno se krećući ode duž ceste snimati gdje smo mi smiješteni, a druga iznad nas. Trojica smo bili. I stoji uz bešuman rad. U tome je on isključio bešuman rad i počelo je ono klopotati. I vidiš siluetu unutra, ima onu crnu masku, onu kacigu, onaj okvir dolje spušten, zaštitni. I ja sam onak' napravio sa automatom i frajer dođe. Pazi sad ovo. Frajer dođe, digne taj crni dio, vidiš mu oči. Brkove je imao. I ovak' pokazuje prstom ne, pokazuje prstom ne-ne. U tom trenutku sam spustio automat, stavio sam ga na leđa i kak' smo imali zolju tam', uzeo sam zolju i okrenuo sam. On se nasmije. Mahn'o mi je. Otišao bočno i okrenuo. Ja kad je... kad je on otišao, ja se nisam mogao maknuti sa toga mjesta. On je imao, zaboravio sam reći, imao je dva browinga sa strane postavljena. Ja se nisam mogao pomaknuti. Znam da je Grga došao kod mene i rek'o: „Daj se makni! Daj se makni!“ A ja... Ovo... U tom trenutku, ja se stvarno ne sjećam kak' sam došao i našao se iza kuće. Grga veli: „Dobro, sad možeš spustiti zolju“, a ja sam čitavo vrijeme držao zolju ovak' gore. To je bio moj prvi susret sa neprijateljskom vojskom (*smijeh*), da tako kažem, sa JNA. Znači, direktno oči u oči. I to je na neki način prelomilo nešto u meni. E sad, definitivno ne stajem! Ne idem nigdje! Ovo se jedanput mora završiti. Pa kome opanci, kome obojci, kak' oni su znali reći. To je, znači, moj prvi dodir bio.

Znači prvi teren je Zagreb? A onda?

Prvi teren je Zagreb, a onda dolazi... Tu smo bili dva dana na aerodromu. Povučemo se u bazu gore. E tam' smo sreli Slovence, te koje

smo ‘zarobili’, koje smo izvukli van iz pintzgauera i rekoh: „Dečki, kako ste?“ „Mi, joj, fala, fala.“ „Pa, u čemu je stvar. Je l’ ste dobili jesti?“ „Jesmo. Jesmo. Zvali smo mamica i očka došli buju tu po nas“. Kad su starci došli tam’, to je bilo nešto. (*Suze*) Vauuu... Znaš koji *feeling*. „Moja djeca“, vele, „Što moramo? Je l’ trebamo platiti što?“ „Alo, ljudi o čemu pričate, koja lova, kako platiti? (*Smijeh*) Mi smo ga pitali je l’ ‘očeš izači van. Imao je šansu ili otić’ nazad u vojsku ili da ode doma“, rekoh. „Je l’ on mora sada kod vas?“ „Ne mora“, rekoh, ide sa vama sada u Sloveniju i doviđenja“. Ljudi su bili presretni. Od ove trojice Hrvata kaj su došli k nama, dva su ostala, a jedan je otišao doma. Ali dečko je bio malo, onak’ – nije baš za vojsku. Malo je onak *baby*, onak’ *feeling* i ono bebast je baš bio. Nije ovo, nije za vojnika. Šteta da čovjek prolupa na terenu. Bolje da ide doma. Kužiš? Možda bude doma korisniji. Možda je kuhar pa bude kuhar, ne znam. Pekar, ono, pa bu nas hranja. Ne znam. Bolje da ide doma. (*Uzdah*) Nakon toga... Noć... To je bilo negdje oko desetog. Sedmi mjesec, ne znam točno datum. Ide se za Osijek. Došli smo do Đakova. Ušli tam’ unutra. To je jug Osijeka. Nova škola. Dvije do tri godine stara. Nove klupe. Nisu još išarane. Nema učenika. Nema škole, prekinuta. Žito. Veli: „Morate čuvati prugu tu i žito. Mislim, pazite da ne zapale žito.“ Ti imaš brdo. To je more žita tamo. Sve ravnica, gdje god da vidiš. Osvijetliš raketom, baciš, zapališ. I tu smo bili jedno par dana i nazad u buseve. Šišaj za Vukovar. Tam’ smo došli unutra i onda jedno tri autobusa su išla. Dva autobra. Jedan je išao za Opatovac, a naš je bus išao za Đeletovce. S tim da smo se morali vratiti nazad u Vinkovce i onda ići okolo dolje prema Nijemcima, pa za Đeletovac pošto su Mirkovci... Cesta Mirkovci je bila presječena balvanima, jer su ovi bili u Mirkovcima stacionirani. Došli smo u Đeletovce, u „Inu“ i tam’ su nas nahranili i onda na Pustaru. To je jedno kilometar i pol, dva kilometra od samih Đeletovaca. Pustara se zove taj dio, ali spada pod općinu Novi Čakovci. Novi Čakovci su slavonski Novi Čakovci. Tu smo bili gore. Nas je bilo dvadeset jedan ili dvadeset trojica, tako nešto. Sami. Imali smo svoje osobno naoružanje. Imali smo dva borbena kompleta. Nešto je još bilo tamo sa strane smješteno. Kuća. Garaža. Tu smo spavalici u garaži unutra i gore je bilo, onak’. Napravili smo izvidnicu, kućicu onak’ gore. Tu smo... To je ono kao osmatračnica jer ne vidiš ništa odozdo – kuruza je visoka. Sa ove strane hmelj. Ne vidiš. Praktički jedno petsto-sedamsto metara od kuće smo bili unutra.

To je nekada bio spomenik borcima NOB-a. Tu su bili još partizani prije. Neko spomen područje je uglavnom bilo. Nešto se odigravalo u toj kući. Ne znam sad točno na pamet šta. I tu smo bili, jeli, pili, imali patrole po žitu, po poljima i tak' dalje. Oni su htjeli silom presjeći komunikaciju prema Bogdanovcima sa istočnim dijelom Slavonije; Berak i ono sve. Pa nisu znali kako će. Onda su izazivali nas. Izazivali, izazivali, izazivali tak' što nisu dozvoljavali Hrvatima da vrše žito. Onda smo mi izašli van najedanput i onda smo došli na polje. Bio je kombajn i dva traktora sa prikolicama i najedanput, kako smo došli, ovi se razbježali. Ostali su samo vozači kombajna i jednog traktora. Rekoh: „Dečki, je l' se radi?“ „Radi.“ „Je l' da. Je li danas vaš dan?“ Veli: „Lijep je dan.“ Rekoh: „Je l' danas vaš dan za vršenje?“ „Nije.“ „Kak' nije?“, rekoh: „Svačiji dan je za vršenje“. I onda je zapovjednik prišao tamo: „Zbog čega ne dozvolite našima? Pogledajte vi, sada površite, sad će doći naši dečki iz Berka pa će vršiti svoje žito. Nemojte ih dirat, a neće vas nitko dirat.“ To je bilo. Ne mogu ti ja to ispričati.

Vi ste razgovarali sa lokalnim stanovništvom, sa Srbima?

Da, da, zapovjednik je pričao. Baš tamo, a ja sam imao sa strane ultimu, pukovnik K.; RPG znam da nisu htjeli pristati na to da kad površe da dođu naši. Da je bilo nekakvo komešanje. U jednom trenutku je rekao zapovjednik: „M., diži kombajn u zrak. Ako ne možeju naši ljudi ovi iz Berka vršiti, nećete ni vi vršiti“. I onda ovaj jedan polako dolazi do prikolice. Velim: „Je l' ima šta u prikolici?“ „Nema ništa“. Onda smo pretražili prikolice. Našli smo lovačku pušku, a u kombajnu smo našli dva kalašnjikova sa drvenim kundakom. I onda znam da je jedan došao i da će potegnuti, taj s kombajna, kuruzu. Njega smo priveli. S tim da ga stvarno, ali stvarno nismo tukli ni ništa već je doslovno ono policijski ga okrenuli i ajmo „Ruke na leđa stav!“. I sam je stavio. Otfurali smo ga u Berak. Da bi se na kraju ispostavilo da je to Srbin iz Berka koji je dolje došao i postao jak i jeb'o nam majku hrvatsku, ustašku. Sve. Da ćemo najebat'! Da će nas sve poklati! Ja ga gledam. Ja sam ostao iznenađen sa tolikom hrabrošću i bahatim... Ne znam kako bih to nazvao... Di on? Brdo vojske oko njega. Mislim brdo – nas sedam – tak' negdje otprilike, a ostalo su sve otprilike oko njega Hrvati, i on ima hrabrosti tak' nešto reći. Ja nisam znao koji omjer stanovništva je tamo u Berku. Kužiš? Do poslije kada sam saznao da ga gledaju njegovi Srbi, ovamo-onamo. U principu je bio domaći tamo koji je... Kako bih rekao... Obično su... Ne

obično, u većim slučajeva su ti domaći lokalni Srbi radili strašne stvari da je to bilo za ne vjerovati. Poslije se ispostavilo nakon rata šta su radili u Berku i to domaći Srbi.

Tko? Komšije?

Komšije. Da... Tak' da ti je to bilo to. I onda je došao 22. 7. Još uvijek smo tamo u Slavoniji na punktu Pustari negdje oko dva sata. Tak'. Dva sata je bilo. Ja sam taman otišao na stražu i prolete dva Galeba, mislim da su ravna krila imali; G-2. I u tom' slušamo i gledamo Hrvatsku televiziju i išla je ona traka kako su preletjeli, piše „Opća opasnost Zagreb-Sisak“. Ne, „Opća opasnost Osijek-Zagreb-Sisak-Karlovac“, vamo-tamo. U 5 i 15 je počinjala „Hrvatska danas“. Pomaknuta je bila; inače je išla u pola šest. Par dana prije pomaknuta je u 5 i 15. Palimo „Hrvatsku danas“, jer dosta se govorilo o tome kak' se i šta se dešava u Hrvatskoj. Bilo ti je pet sati, 22. 7. 1991. godine. U pet sati i dvadeset dvije minute, jer bija je sat gore. Tad odjedanput samo buuuuum, tududu, bum, bum, bum. Ja sam se našao na podu. Pogledao sam M. On je bio između dva kreveta. Tad su nas ti isti avioni izraketirali. Nisu u Zagrebu ništa dirali, i sad nemaju gdi, onda su nas tu. Znali su gdje smo i onda su nas izraketirali. Onda su se okrenuli. Počelo je mitraljiranje i zatim ponovno raketiranje i tu je M. poginuo. Njemu je... Malo smo zakasnili. Da smo bili trenutak brži možda bi ostao živ. Je l' kad je to bilo, mi smo pali na pod i čekali. U međuvremenu, kak' se oni okreću, stigli su se okrenuti i napraviti drugi val. On ti se dig'o i njemu ti je prošao metak... Ispod desne lopatice je ušao i ispod lijeve jeizašao. Mene je pogodilo u glavu, tu iza, kod desnog uha. Znam da sam onak', kak' sam polako dig'o glavu gore, ispod mene je bila lokva krvi i onak' kak' sam došao sa rukom, gurnem si doslovno srednji prst u to. Skoro mi je čitav propao unutra i ruka krvava. Znaš to, ruka čitava, onak'. Sve je tu bilo. Uho primam je l' čitavo. Nemam pojma šta se dešava. Strašno boli. Zveči u glavi. Buka. Malo dezorientiran, em što od straha, em od svega ovoga. U tom trenutku pogledam prema M. M. onako širom otvorene oči. Čovječe, nešto strašno. I onak', pruži desnu ruku i stisne me za ruku. Kako je on stisnuo, tako se vidjela lopatica. Tad sam prvi put video ljudsku kost... (*suze*) kak' čovjek umire... Kak' je... Pazi, još smo mi zajedno u policiji radili. Ja i M. Zajedno smo došli iz Trnja u Gardu i onak' vidiš... onak vidiš... onu krv ispod njega... vidiš tu lopaticu... tu... ta boja ljudske kosti, to je nešto strašno. Ja to vjerojatno neću zaboraviti dok sam živ. To je takva nekakva bolno bijela

boja. Strašno. Ne znam. Ja sam to tako doživio. To je bilo tako odvratno. Kak' bih rekao, ono bolno nekako. Psihički bolno. Ne znam kak' bih ti to objasnio. Osjećaj. Tko nije probao, ne zna. Tko nije vidio i doživio nešto slično... Stvarno ne znam... To je ono, što kažu, kad voziš auto moraš brzo probat' da vidiš što je brzina. Na sreću ne trebaju svi to probat', ali ne možeš znati dok ne vidiš. On je samo spustio ruku. U tom trenutku sam uzeo svoju jaknu. Jaknu, baš jaknu. Sedmi mjesec je, a ja uzimam jaknu i izlazim van. Jaknu smo uzimali zato što je strašno bilo komaraca. Tamo su komarci ogromni. Po dva centimetra veliki i kad te ubode izade ti plik od jedno pol centimetra veliki. Po noći, kad si na straži bio, imali smo jakne, kapuljače, one maskirne kape, sa očima samo koje vidiš, jer ti kad pružiš ruku gore i stisneš imaš jedno dvadeset komada komaraca u ruci a kad ubodu to tako bude kvrga velika. To je strašno, odvratno komaraca. I to ti velim. Istrčimo van; ja i još jedan kolega. On je Slavonac, ali ja sam ga zvao Zagorac jer je bio sav žuti. Rekoh, ne mogu biti Slavonci žuti već samo Zagorci. Pa je na to šizio skroz. Oko njega lokva krvi, mislio sam da je mrtav. Samo sam prešao prek' njega i izašao sam u rov. U međuvremenu su kolega i ovaj drugi dofurali M., stavili ga sa strane rova. I ovoga Slavonca. Stavili ga kraj mene i ja i B. ga... Zvali smo ga B. Bio je valjda najdeblji čovjek od sto četrdeset kila. Stavimo ga u rov i u tom trenutku netko vikne: „Avioni!!!“. Ja tog Slavonca, kak' sam zalegao, još lupim čizmom u glavu i rekoh: „Ako nije mrtav – sad je definitivno mrtav!“ (*Smijeh*) I u tom trenutku ja se dižem, ono gledam, i međutim putnički avion je bio. Pazi, to je paronoja; svi su se tada susreli prvi put sa tim kaosom. Uzimam jaknu i otvorim jaknu i da će gurnuti ruku u rukav, a u rukavu komad, dva komada ljudskog mesa sa kožom i salom. Onako unutra. Kak' je od M. onako zveknulo... Ideš na kolinje, jedeš sve ono je onako fino, ali ovo kad' znaš da je ljudsko... Ufff... (*strese se*) Ne mogu ti to opisati riječima. I to me malo dezentiralo i dignem se i onak' pogledam gore i vidim Slavonac hoda. Vidim ga tamo mrtav je ležao, a sad hoda. E, u tom trenutku sam ti ja, ovoga, pa mogu reći da sam pukao. Nisam znao di sam, šta sam, ni tko sam. Definitivno! Da l' sam živ, da l' sam mrtav. Ovaj više, ovi me vikaju. Ja ne čujem na ovo uho. Uho mi je puno krvi. U drugom uhu mi bubnja. Dolazi B. On me mota preko glave. Tu, zamota mi glavu. Ovak' sam gledao. (*Pokazuje na polupokriveno oko*) Desno oko mi na pola zatvoreno, ovo otvoreno jedva. Usta mi je zamotao. Ovaj me šalje

u Vukovar u bolnicu, ja ne idem, idem u Đeletovce – neću tamo... Ne treba ići, nek' idu ovi teže ranjeni. Vamo-tamo i dolazim u Đeletovce. I tam' je bila situacija... Ja sjedim dolje i neke ženske su bile, cure, tamo. I počele su se smijati: „Kakvi ste vi to borci? Kao nekakve curice ste, samo se plačete!“ Ja sam plakao... „Samo se plačete!“ Ja sam se digao, došao do nje i opalio joj šamar. I vratio se nazad. U tom trenutku dolazi sestra. Fura me u ambulantu. Doktor me pregleda i šišne mi injekciju. Ja ga ovak' pogledam i rekoh: „Nemoj me ništa pitati!“ I u tom trenutku, kada sam stao, meni opet suze idu. Dao mi je dvije injekcije za smirenje i od tog trenutka nisam više znao ni di sam ni šta sam. I tu mi fali filma. Ne znam ni di sam ni šta sam ni kak' sam spavao vani pred kućom, nisam ni išao unutra... To je bilo moje nekakvo pucanje živaca. Krštenje? Ne znam kako bih to nazvao. Uglavnom, u tom jednom trenutku sam doživio svašta. Obožavam avione i dan-danas strah me je kad' prođe. Evo, ovo danas na Dan pobjede *Oluje* i Dan branitelja, kad smo u Kninu bili, prošao je tako nisko dolje, a ja u tom trenutku nisam mogao doći do zraka. Jednostavno, kao da je iz mene izašao sav zrak van. Ja obožavam avione i meni su fascinantni, ali ih se i bojam do bola čak i sad... (*Smijeh*) Što se vojnih tiče...

Da li je bilo težih posljedica ranjavanja?
Meni?

Da.
Ja imam geler još i dan-danas u glavi. Ne mogu mi ga izvaditi jer se nalazi ispod živca koji su za desnu stranu. Za mimiku desne strane lica. Što se tiče fizičkog ranjavanja... A, ne znam, ja ne gledam na to tak'. Ja gledam na to nekak'... Gledam kao da je to sitnica naspram toga što su ljudi izgubili nogu, ruku i još ima dan-danas gelere po sebi. Ovaj jedan prijatelj ima još dan-danas gelere po sebi; po leđima, kod rebra i tak' dalje. Čak jedna kolegica... Jer su kod nas bile, a moram naglasiti da su kod nas od prvog dana kada smo došli u Zbor garde, konkretno u Pionirac, u Žune, bile i žene. Ne samo u sanitetu, ne samo u administraciji, nego je bilo žena koje su bile s nama. Cure, to su bile cure nekakvih dvadeset-dvadeset pet, a bilo je i starijih. Bilo je i žena koje su bile s nama ravnopravne, koje su bile s nama ravnopravne i u rovovima i išle na teren i nas pratile i tak' dalje. Bilo je moguće reći isto tak' da je bilo i Srba. Možda kad sad pričam, pa to sad prešutno prelaze, ono,

neće reći, ali bilo je Srba. Konkretno u Žunama bilo je. Ja znam za dva Srbina. Jedan je bio Srbin iz mješovitog braka koji je bio oficir u JNA pa je prešao k nama. Bilo nas je svakavih. Što bi reklo u Jugih svih nacionalnosti, više-manje. Bilo je i Slovenaca. Bio je jedan Slovenac koji je došao poslije; slovenskog je porijekla. Živi u Hrvatskoj i sve, ali je Slovenac. Tako da bilo nas je...

Kako su javili vašoj obitelji da ste vi ranjeni?

Mojoj obitelji? Hvala bogu... (*Smijeh*) Hvala bogu, na televiziji. S jedne strane, a s druge strane je bilo strašno. Mama me je vidjela na TV-u jer je Radio Studio Osijek, kada je video, a javilo je zapovjedništvo da smo raketirani i oni dečki sa TV-a su došlo odmah. I oni su nas snimili kada su nas vozili automobilima. Čak je ovaj došao kolima, pa s traktorom da pokupimo MTS, znači materijalno-tehnička sredstva da ne ostane тамо jer smo se bojali da ovi iz Mirkovaca ne dođu sad ovdje. Međutim, oni su još uvijek bili u zabludi. Nisu znali koliko nas ima. Oni su govorili da nas ima negdje oko šeststotinjak тамо. Sad ne znam na nekakvih sto dvadeset kvadrata prostora da l' to može stat'? Zemljiste gdje smo mi bili, ak' je tu moglo biti šeststo ljudi, svaka im čast. Ako oni to mogu napraviti... Tak' da su oni došli. Snimili su nas kak' smo odlazili i u tom trenutku mene u Đeletovcima kod Vatrogasnog doma kak' je sniman kadar. I stara me vidjela na TV-u. Rekla je: „To je M.!“. Veli stari: „Neeee!“. Pričali su: „Je“, veli, „ja ne mogu reći da jesi, a on viče samo da nisi, a ja vičem da jesi“. Zatim je došla sestra i veli: „Je, to je buraz!“ S tim da sam se ja tek javio 24. doma. Na telefon se javio: „Bok. Kak' ste? Doći će za par dana doma“ rekoh, „Ne mogu sad, moram još par dana ostati“. I onda je stara vikala: „Šta moraš ostati, nek' drugi ostanu, a ti dolazi doma. Gle kakav si!“ Rekoh: „Dobro, dolazim. Reći će ja da idem doma.“ Tak' da sam ja došao doma negdje 25. ili 26. 7. Znam da sam još htio ostati dolje u Đeletovcima jer sam smatrao da nisam strašno ranjen, ali zapovjednik je rekao da moram ići u Zagreb. Svi koji su ranjeni! Sve nas je povukao. Došla je smjena, tak' da su dečki ostali тамо, a oni su još puno gore prošli nego mi jer njih su avioni, mislim, negdje početkom osmog mjeseca, kada su iz Šida krenuli tenkovi i Đeletovce, zgazili. Oni su prošli puno gore. Njima je stvarno bilo... Ne znam.

Znači, poslije ranjavanja vi odlazite na bolovanje, pa onda u mirovinu?
Ne, ne, ja nisam... Ma koja mirovina. To je 1991. godina. Kakvo bo-

lovanje. Nisi... Nije to bilo... Gle, kad sam radio, kad mi se nije htjelo raditi, ono muka živa, ja sam nazvao šefa u Šavrić: „I gle, čuj, ono, imam danas rijetku stolicu, ne mogu doći.“ Ovdje nisam imao potrebu za tak' nečim. Bilo mi je... Trebalo mi je samo da odem i da budem dva-tri sata na miru, da dođem sebi ili da odspavam i tako dalje, da skupim, da si napunim baterija pa da mogu ići dalje. Ne, otišao sam. Tam' me je doktor previo i sve. U Đeletovcima me doktor zašio sa dva šava i tak' je to ostalo. Došao sam doma na jedan dan i onda su nas poslali u Jezerčicu i bio sam jedno četiri dana ili pet dana, nemam pojma. Četiri dana smo bili i znam da je došao Ž. i veli: „Dečki, znam da ne morate ići, ali treba nam ljudi i treba popuniti. Ide se za Okučane, za Novsku na autoput dolje.“ Mi smo se doslovce svi digli, sad ne znam točno koliko nas je bilo tamo. I stalno gubim te brojke. Uglavnom, nema problema – idemo. Nitko nije bio tak' teško ranjen da ovo, da je nepokretan, da šepa i tak' dalje. Imali smo svi pod navodnicima 'lakše' ranjavanje. Tak' da smo otišli nazad u Pionirac i onda smo otišli... Prva akcija – oslobođanje, pokušaj oslobođanja autoputa Okučani. Da, tamo kod Okučana. Tu smo bili. Došli smo u Novsku. L. nas je postrojio. Bilo je strašno puno mlađih ljudi. Onih domaćih je bilo čak... Da l' su zaboravili ili nisu služili JNA ja ne znam, samo kada smo dobili zolje on je pitao tko zna raditi sa zoljom, a mi smo, nas jedno, da ne pretjerujem, najviše desetak ruku. Samo. Ja znam da sam se primio za glavu i rekoh: „Ovo će biti strašno.“ I onda, šta je bilo. Došao je Ž. i rekao: „Uzmite si grupe po desetak i imate sat vremena da ih obučite kak' se radi sa zoljom.“ Ja rekoh: „Gledaj, Ž. (smijeh), ali to ne ide tak'.“ Veli on: „Mora se“. „Dobro! Da se. Mora se. Može se.“ Izolirali smo, bar što se mene tiče, one koje su me gledali sa strane. Ove koji su bili zainteresirani. Njima sam pokazao. Nemaš u principu neke prevelike tu pameti. Pogotovo kaj se tiče bliske borbe. Ideš tu u selo. Ne moraš ciljati. Ne moraš posebno. Nije to pokretno vozilo pa ti moraš sad gledati cilj pa bi morao oduzimati-dodavati. U kuću je dovoljno da cijev okreneš ili bunker i okineš. Tak' da je to prošlo tak' kak' je nekako prošlo. I onda smo išli ZET-ovim autobusom.

Je li ljudi bilo strah?

Pa nije... (*Pali cigaretu*) Ljudi nije bilo strah. Ljudi su bili, kak' se to zna-
lo reći, nabrijani. Imali su motivaciju: „Idemo! Idemo! Idemo!“ Možda
zato što nisu znali što ih čeka. Vjerojatno nisu znali što ih čeka. Jer smo
došli na te Vrbovljane, znači nadvožnjak prije njih koji su oni držali. I

pješke smo išli uz autoput. Znam da su nas oni gađali minobacačima. Mi smo mogli normalno hodati. Uspravno. Do pola, jer nisu gađali autoput. Gađali su tamo polje. Znam da je repa letjela svukud po nama. To je bilo strašno. Uglavnom, granate su padale u polje dovoljno daleko da nas ne ugroze na bilo koji način. Ono, poslije kada smo došli blizu, a onda je već bilo frka. Onda su počeli pucati. Imali su browsing, imali su trocjevce protuavionce. Tu su prali po nama tako da nismo glavu mogli dići. I onda u jednom trenutku, nakon par sati, dok smo bili doslovno prikovani na zemlju.... Nismo se mogli pomaknuti nigdje. Moj dio postrojbe – grupe je išao baš po autoputu, a bokovi su bili tam’ i onda znam da je u jednom trenutku tražio Z. od L. da nam da bočnu podršku da se možemo povući nazad. Onda su oni odvukli paljbu na svoju stranu tako da smo se mi okrenuli. Tada sam prvi puta u životu video puzanje u doslovnom smislu, ono *by book...* (*smijeh*) ...gdje nema guzice gore, nema nogu. To je bila jedna zmija. Ljudi su bacali, jer ih je tad ulovio strah, i višak munitije i zolje i sve. Znam da sam ja donio jedno dvadesetak kutija s metcima, samo u jaknu bacao unutra i jedno tri-četiri zolje. U jednom trenutku, kada smo došli na sigurni dio... Imаш odvodnu cijev ispod autoputa i kak’ sam ja ustao... “Trči!” Rekoh, nema sad tu potrebe trčati, „Snajper!“. Znam da je panika vladala. Strašno. I kak’ sam držao zolju, tak’ sam se popiknuo na žicu i primil ju za... zapeo s njom, popiknuo se i trebao past i s njom sam zapeo za tu žicu. Zolja mi se otvorila i klik. I meni mali prst na onom okidaču ukoso, ovak’ stane tu. I ja ovak’ padnem kolegi pred noge. Unutra pogledam... Znam da je Ž. došao i veli: „Što radiš!? Jesi li normalan? Brzo, digni to u zrak!“ Ja ovačko u zrak i velim: „Šta je bilo?“ Jao, kad sam pogledao što je, mrak mi je pao na oči. Mogao sam nas sve pobiti. I onda je on to uzeo. Sklopio je i metnuo tamo na stranu. Onda smo opet po noći išli s lijeve strane. Tamo nas je dragi Bog čuvao. Z. nas je vodio. Došli smo do nadvožnjaka jedva pedesetak metara i veli on:

„Tu ostajete. Tu je žbunje.“ Bila je kuruza. Iza nas jedno gusto žbunje. I on je otišao lijevo, onako uz bok da pogleda. Vratio se nazad i rek’o: „Polako, polako. Samo čelom nazad. Polako kroz kukuruz. Ali što, što lakše.“ I mi polako. I nismo prošli pedeset metara kad su oni nas skužili da smo tamo. Kad su oprali sa protuavioncem. Što je kuruza letjela; po vratu, po nogama. Kako udara u klip. Znaš ono? Raspršuje se onak’. Tu nitko, nitko nije ranjen ni opće. To je takva sreća bila, baš

je dragi Bog. Tu smo izvukli živu glavu. To poslije, kada smo išli gledati, to mjesto je bilo preorano od metaka. Poslije su bacali bombe. Da smo ostali tam', nitko ne bi preživio.

Kada kažete „dragi Bog“, jeste li nosili krunicu? U ono vrijeme se viđalo da hrvatski vojnici nose krunicu na uniformi.

Krunicu ja osobno nisam imao doma, ali sam je dobio. Dobio sam je kada je svećenik došao u Pionirac pa smo dobili tamo. On nam je podijelio i imao sam krunicu. Imao sam krunicu. Nisam je nosio kada samo bili na položaju, nisam je nosio na jakni ili na košulji jer me je bilo strah da je ne izgubim, jer se radilo o jednoj... Nije ono bila velika krunica, već je bila ona manja tak' da mi paše, kak' se zove, da je mogla lijepo stajati i nije zveckala puno, a bila je vidljiva, tak' da sam je imao u džepu od jakne i uvijek je bila sa mnom.

A, kako su drugi reagirali na to? Pa bilo je ateista, i Srba, znači pravoslavaca?

Nitko nije na to, barem meni se čini u mojoj blizini, nije to komentirao na bilo koji način. Pa, ne znam. Bar nije na glas nitko govorio. Meni je to bilo normalno. Ja poštujem druge vjere, pa čak i pravoslavnu. 'Čak', ovo sam rekao pregrubo. I pravoslavnu i židovsku i ovakvu-onaku. Ne znam, oni su svi krvavi ispod kože. Tak' da on nosi svoje obilježje. On je mogao staviti svoj križ, ovaj pravoslavac Srbin je mogao staviti svoje, ne bih mu ništa rekao za to. Pa vjeruj u svoga... Bilo je i muslimana. On ima svoje i doviđenja. Šta mu ja mogu. Pazi, on je patriota ove zemlje. On je musliman, ali on je došao u Zbor narodne garde, budući hrvatsku vojsku, tj. sadašnju, brani ovu zemlju. Ima jedna anegdota iz Sunje gdje je bio jedan zapovjednik jedne samostalne satnije, ne, samostalne bojne, ali nije bila puna. On je Srbin iz mješovitog braka gdje mu je otac vojno lice, gdje ga je otac, kada se čuo s njim, nazvao i rekao da on ide tamo da se vrati. I gdje mu je dečko rekao da se on ovdje školovao, radio, školovao, on ovdje ima... našao si curu, sadašnju ženu i ima djecu s njom i on odavde ne ide. Ova zemlja mu je dala sve i on nema kamo odavde ići. Preko on nema ništa. On je sve izgubio, veli: „Ali ja prema njima ne osjećam ništa, prema Srbiji. Ja osjećam prema Hrvatskoj i ja će tu ostati“. I stari je otišao preko. Mater je ostala, mislim da ima čak i sestruru. Oni su ostali tu. Ne znam, meni je to normalno razmišljanje. Sada je glupo. To je isto kao da ja sada odem u Srbiju ili u Njemačku. Kaj

bum ja iš'o u Njemačku? Kaj dođeš u Njemačku? Pa ja sam uvijek tamo stranac i nikada ne budem svoj.

Tad ta akcija, autocesta Novska-Gradiška, nije uspjela?

Ne. Oni su iza toga... Iza Vrbovljani-Okučani, oni su imali mjesto Čovac. Tam' su imali bazu. I u tom trenutku, kada smo mi krenuli, njima je došlo jedno desetak autobusa s pomoći tako da mi nismo mogli sa svojim snagama, što se tiče sredine i desnog boka, izdržati njihov pritisak. S tim da nam je lijevi bok uletio u zasjedu. Uletjeli su u selo koje je bilo prazno kada su naši išli gledati u izviđanje. Selo je bilo prazno i netko je valjda dojavio da mi krećemo i tu su nam postavili zasjedu. Bilo je par mrtvih i sva sreća nije bilo puno. No, eto. Na sreću nije bilo puno mrtvih i nešto malo ranjenih, jer se dečki nisu uspjeli na vrijeme povuć', jer su ovi prerano otvorili i nisu ih pustili skroz kroz selo već na početku, tak' da su se ovi uspjeli povuć'. Tak' da smo ostali bez jednog boka i morali smo se vratiti nazad. Ne možeš uletjeti u klin bez bokova.

Tad ste ranjeni i drugi put.

Ne tad. Ne tad. Nakon toga smo se povukli u Novsku gdje je ovoga A. osnovao kao zapovjednik Novskog djela ratišta. Mene su poslali u moju grupu – nas nekolicinu u Donje Rajiće, ne, Gornji Rajići. To su bili hrvatski, a Donji su bili njihovi. To je par kilometara od Novske. Selo. Tu smo bili. Tu smo trebali pokušati očistit' selo, mislim očistiti, oslobođenito selo Donje Rajiće da možemo oslobođenito prugu i put prema Jasenovcu.

Osloboditi od koga?

Od Srba. Ne Srba. To ti je bilo, nešto je bilo JNA, a dosta je bilo četnika. Reći će četnika jer su nosili one šubare i kokarde, one njihove gore, znači bili su četnici. Tak' su se i nazivali, tak' su i vikali da jesu tam' dolje. (*Uz dah*) Da bi to očistili tam' dolje, jedan je dio naše, moje postrojbe je otišao na Bročice, jedan na Kriške međutim dosta smo bili razvučeni tako da taj pokušaj da oslobođenito taj dio pruge i puta prema Jasenovcu nije uspio jer je tamo bio dio Banjalučkog korpusa. Tamo je mislim bila jedna njihova bojna iz sastava Banjalučkog Korpusa. Bilo je nešto tenkova i transporterata i dosta ovih domaćih koji su se jako dobro snalazili na terenu i tu smo se morali povuć'. Taj put, kada smo mi krenuli, došli smo na ničiju zemlju u zonu razdvajanja i iz jedne kuće pala je granata minobacača. Hvala Bogu na slavonskoj zemlji što je me-

kana. (*Smijeh*) Inače, tko zna kako bi završilo. Mislim da se radilo o 82 mm gdje je mene detonacija odbacila u kuću, ne, na šljivu jednu. Našla se tu nekakva šljiva. Uglavnom stvorila. Uglavnom na nju me bacilo. Od nje sam pao dolje. U međuvremenu je pala druga, pa me bacilo na kuću i tu sam udario glavom o zid i otvorila mi se rana. To je bilo, znači, ni mjesec dana nije prošlo od prvog ranjavanja. I tu mi se otvorila rana i tu sam morao... Otišao sam kod doktora u Novsku gdje mi je čovjek na školskoj klupi otvorio tu ranu i izvadio nešto stakla od prije što je bilo. Ovo nije mogao i samo mi je prišlo i dogovorio operaciju u Zagrebu na 'Šalati' gdje sam ja trebao doći kao danas navečer u Zagreb i sutradan bih bio operiran i doma. Samo da se očisti. U principu me nisu mogli operirati jer nisu mogli vaditi to, taj geler van jer se nalazi iza živca. (*Uzdah*) Tako da bi to bilo samo saniranje, što se stručno kaže. E, tu je došlo... Tu sam se posvadio sa zapovjednikom A., zapovjednikom Novskog ratišta. Di smo se posvađali... bla, bla. Bilo je svakakvih riječi. Uglavnom, ja sam otišao za Zagreb to sanirati ali me je dočekalo... dočekala me je depeša u Pionircu da se... da sam... dezertirao. I to je bilo strašno. Znam da me je tu Z. pitao šta se dešava, pa šta je to bilo. Ja mu ispričam šta je bilo i onda je on uspio, ovaj... Nije dao i poslao je depešu u Stožer. To je bilo povuci-potegni, povlači ovamo-tamo. Ja sam rekao u jednom trenutku: „Z., ja će otići nazad u Novsku i ja će ga dopeljat' za noge tu da ti potvrди šta je bilo jer znam da nisam otišao. Ja sam iz Slavonije otišao ovdje, došli smo u Novsku. Tu smo organizirali obranu i Novske sa njim. Čistili smo i Vrbovljane i na Okučane krenuli i bili smo u poluokruženju gore na Strugu pili novu vodu i dobili svi nekakve groznice. Proljeve.“ To je bilo strašno. Nas desetak bilo u komi ali nitko nije išao doma. Pazi, nitko nije išao doma. Nitko nije tražio dopust da ide doma, da je on bolestan ili ovo-ono. Ja znam da sam samo tražio zapovjednika kako god ide prvi u Novsku ili da javi kuharima da mi donesu tablu čokolade za kuhanje da me samo to prođe jer ne mogu više. Čovječe, stalno. Svakih par minuta moraš ići na WC. Mislim na WC – nije ih bilo. Znaš i sama kak' to izgleda. Tak' da ti je to, ovoga... I vamo-tamo, pošto je ovaj zahtjevalo otpust, onda je... Zvali su i L. i onda je rekao: "Uz častan otpust", i sve hvala i ono. Tak' da sam otišao iz Tigrova van. Još sam dobio iz Zbora garde preporuku namjere, zamolbe i sve u jednom je bilo da se nazad vratim u MUP raditi jer da se vratim u MUP raditi onda bi mogao dalje raditi, negdje drugdje otići.

Međutim, ne znam zbog čega me nisu primili. Rekli su da trenutno ne trebaju ljudе, da ćeмо vidjeti. I to ti je bilo negdje 28. 9. 1991. Negdje... Bio sam domа i znam da je stara rekla: „A, super! Super! Ne ideš nigdje! Sada si domа. Nek' sada drugi malо. Ti si dosta dao“. I onda sam čuo da se u Novom Zagrebu bude vršila mobilizacija. I tu sam se prijavio. (*Pali cigaretu*) 102. brigada se osnivala. Tu sam se došao prijaviti. „Je, pa potpiši poziv!“ Rekoh: „Neću potpisati poziv jer sam se sam došao javiti.“ „Pa to ti je isto.“ Rekoh: „Ne. Neću potpisati poziv. Napiši da sam sām došao do vas se prijaviti.“ Kaže: „Dobro“.

Tu je postojala neka bitna razlika?

Je. Za mene je značila. Prvo moralna, a poslije se ispostavilo kada si došao sam se prijaviti dobio si status 'dragovoljac', a oni su bili pričuvni sastav koji su dobivali pozive. Međutim, nisam znao onda tu razliku. Međutim, nekakva moja... kak' se to kaže... Jednostavno sam morao naglasiti da sam došao sām i hvala Bogu to je tak' napravljeno. I ništa, rekli su mi da dođem 1. 12. 1991., ne tu negdje oko 25. 11. 1991. ili 28. 11., ne znam točno koji dan, u Borongaj da se javim u vojarnu tamo. Tamo je postrojba. I tam' sam došao. Pošto smo ja i još dvojica u našoj bojni imali ratnog iskustva, ostali nitko, mene su ti stavili da budem dozapoјednik voda tamo. Mislim, prvog voda druge ili treće satnije.... Ne, treće satnije... gdje bi na kraju, prije nego što bi krenuli na teren, zapoјednik me stavio da budem zapoјednik tog voda. Tu su nas potrpali u autobuse i via Letovanić Kupa.

Ti si imao ratno iskustvo. Kažeš da ostali nisu, pa kako je to izgledalo u autobusu?

Strašno. To je bilo strašno. Sama organizacija. Mislim, ne krivim ja te ljudе za ništa. Mi smo došli u autobuse. I oni su svi dečki bili ono – sad će mo to tamo rasturiti. Kaj buju po nama pucali? „Daj, rekoh, dečki, dajte malо smirite strasti. Nije to baš tak' kak' izgleda“. „Ma kaj nije, sad buš videl, idemo svi.“ I onda, kada sam ušao u bus, tamo vidim što se... di mi je koje naoružanje, di mi je čovjek stavio da mi M-48 bude na vratima autobusa, znači prednjim i zadnjima, a da mi M-53 bude na sredini. Kad sam ga pitao zbog čega je to napravio kaže: „Tako da ako dođe do nečega ovi iz autobusa pucaju, a ovi izlaze van.“ Rekoh: „Halo prijatelju, jesи li ti normalan? Što će se dogoditi ako ti 'ovaj' zapuca i ti otvorиш iz autobusa vatru, a ovaj ti zvekne tromblon unutra? Što ćeš s

njim? Ili ti baci ručnu bombu ili bilo šta. Ne može!“ I onda, ajmo ništa. Raspodjela. Kasnili smo s polaskom jedno dobrih dvadesetak minuta. Još je Deda došao; tak zvali smo zapovjednika. „Šta je? Šta je?“ Ja mu velim kaj je i onda su se svi autobusi, a bilo je dosta autobusa – pazi, čitava brigada, doduše nije bila puna. Ne lažem. Čitava bojna je išla dolje na moj smjer na prijelaz Svetе Katarine. I onda su svi autobusi preorganizirani. Ja sam došao samo pogledati. Oni sjede тамо. Rekoh: „Ne možete tak“. Idete u područje u kojem se puca. Idete u područje gdje možete naletjeti na zasjedu. Idete u područje gdje ne znaš uopće što te čeka.“ „Je, naši su na pontoncu.“ „Je, naši su na pontoncu, ali na dečke svaki dan pucaju. Tamo svaki dan avioni prelijeću. Svaki dan bombardiraju, raketiraju taj pontonac ali ga ne mreju; baš je na lijepom mjestu, na zavodu pa nije pristupačan. Ali, postavljali su i zasjede na cesti. O čemu vi pričate?“ Tak' da ti je to bilo iskustvo, onak... Ispostavilo se da je u toj brigadi, '91. godine kada je osnivana, tada su bili, mi smo to u šali znali reći „Dečki koji nisu išli na WC bez auta“. Bilo je strašno. Došli smo na Svetu Katarinu gore. Ispred Svetе Katarine prođeš pontonski most u Letovaniću i Nebojane. Ne znam točno. Lagao bih sada... Nije ni bitno. Uglavnom ispred brda Svetе Katarine sa desne strane... Glinska Poljana čitava. To su držali četnici. Iz te Katarine pokrivaš čitavu Poljanu. Došli smo gore. Razmjestili ljudе po kućama. Tamo organiziramo stražu i sve da bih negdje legao oko dva ujutro i probudio se oko četiri sata jer sam morao ići na WC. Stavim frajera sa šarcem na stražu, a on zbriše doma. Meni je taj dan iz voda zbrisalo šest do sedam ljudi, a iz satnije nam je zbrisalo malo manje od voda. Znam da sam poludio do daske. Ostavi mi krilo, bez straže, bez ičega i to prema Poljani. Mogli su nam doći i mogli su nas poklati kao zečeve da su znali što je bilo.

Dezertirali su, a da nisu barut omirisali?

Ništa, a otišli su. A znam da je ujutro počela biti neka demokracija na djelu. Sad bi oni kao glasali je l' idu doma ili ne. Rekoh: „Dečki, o čemu vi pričate? Kakvo glasovanje? Jeste li vi normalni?“ „Kaj, kurac! Tu nema ovog. Nema onog.“ „A daj, kaj ste vi došli.“, rekoh, „Sad bumo janca okrenuli, pa ljudi ginu. Kaj vam je?“ I bla, bla, bla. Rekoh: „Tko ide doma?“ Veli: „Idem ja!“ „Možeš, ostavi oružje i možeš ići doma.“ Jer to je bila takva bila situacija di je došlo do pucanja i ti sad više nisi mogao te ljudе zadržati. Ako si i htio, na njih ne možeš računati, oni neće ničem koristiti. Oni su totalni *out*. Shvaćaš? Bez volje, bez ičega. Doći će do

panike. Na kraju biti će više problema nego što mi treba. Ništa, onda su neki htjeli: „Ja idem sa oružjem doma, jer idem kroz neprijateljsko područje.“ „Gle prijatelju, uzmi oružje i ja pucam u tebe.“ „Ti to ozbiljno?“ Rekao sam: „Tko ide s oružjem doma, ja mu dajem metak.“ Veli ovaj jedan: „A ti si kao neki frajer?!“ „Je. To je moje pravo kao zapovjednika, kao svega ostalog, a ti po zakonu ne možeš napustiti liniju ako odlaziš samovoljno sa oružjem.“ I otišao je. Njih četvoro, a ovi ostali su ostali. Sad ćemo se lijepo reorganizirati, vidjeti tko je ostao, vidjeti što imamo, što nemamo, što i s kim baratamo. Došao je zapovjednik bojne. Ja mu velim situaciju. „Joj šta ćemo sad?“ „Ništa, idemo se čuti sa 2. brigadom da vidimo šta je. „Dečki su bili iz 2. brigade. Tam' su imali dva ili tri poginula. (*Uz dah*) Nismo mogli doći do njih da ih izvučemo jer je s naše strane jedino bilo pristupačno kaj se tiče ceste, ali nam nisu opet dali 'ovi' – sjekli su nas sa minobacačem, jednostavno nismo mogli doći do dolje. Oni nisu imali pješačku vatru, ali su nas držali minobacačima na odstojanju. I tu su ovi iz 2. brigade rekli: „Sad se povucite nazad jer će vas sve potući.“ A mi da smo otišli malo naprijed, sve bi nas potukli. Oni su sa druge strane imali bolji vidik. Tak' da smo se vratili i taj dan su dečki uspjeli doći do Svetе Katarine s druge strane i uspjeli su povući sve ranjene i mrtve dolje i to je došlo 'ajmo nazad. Kad' oni svi piče prema pontoncu. Rekoh: „Ne idemo prema pontoncu. Idemo ravno, ovak'. Presjeći ćemo onuda jer to je dio Poljane gdje nema vojske; nije uopće prolazila tuda. Tu su kuće i tu nas neće gađati.“ I oni su gađali cestu prema pontoncu i dva ili tri puta prema Poljani gdje je isto drugi most, tamo niže. I tu smo došli. Oni su zbrisali na sve moguće strane. Ja sam uglavnom preuzeo čitavu svoju satniju; ostalo je sve skupa nekakvih devedesetak ljudi. Došao do Kupe i našli smo dva stara čamca; ona što imaju ribari, drvena onak' i njih je šest prešlo preko jer čamci nisu više mogli izdržati, a da ne potonu. Oni su s druge strane uzeli dva plastična čamca, kao velika kade, ali stane unutra jedno osam ljudi u svakoga, tako da smo mi na par puta prešli preko s time.

Znači „forsiranje reke“?

Pa forsiranje reke. Da. To mi je... U principu, to nije bio zadatak. (*Smijeh*) Oni su me to... drugovi iz JNA naučili da to radim.

I koliko je trajalo to prebacivanje jer vi ste jedni od rijetkih koji su prešli?

Da, da, naši su prešli Kupu. Moja satnija, moj dio je prešao Kupu. Mislim, namočili su se toliko koliko su ušli do čamca i iz čamca van, ne. Dok su ovi drugi, što su malo više uzvodno gore prešli, ljudi su se utapali. Plivali su preko Kupe. Dvanaesti mjesec bilo koje rijeke nije ni za pomisliti ući u vodu, a kamo li u panici ili bježati. Ljudi su skidali sa sebe sve. Puške bacali. Desna strana Kupe je bila puna oružja. Srbi su imali su lijep trofej ak' su došli do oružja, a bilo je svašta. Dosta se... dosta... Mislim, po podacima se utopilo, ako sam dobro zapamtio, da se nekakvih sedam ili deset ljudi utopilo po službenim podacima. Ne znam, neću komentirati, jer ne znam.

Kako se ta neuspjela akcija očitovala na moral u jedinici koji ni na početku nije bio baš sjajan?

Ma nikako. Ovoga... Jer, mi smo ono malo što je ostalo ljudi potrpali u autobuse. Došli su autobusi iz Siska i otfurali smo ih za Zagreb. Ljudi su zaustavljeni. Tu ja stanujem i izašli van s oružjem. Ovaj ja... Ja sam stanovao u Sloboštini. Njih jedno pet-šest sa zadnje strane je bilo, a ovaj je sa OSOM izašao van i kroz kvart sa OSOM ide. Tak' da smo imali prikupljanje naoružanja jedno mjesec dana poslije toga, okolo. I kada smo došli u vojarnu na Črnomerec onda smo se pregrupirali i organizirali i išli smo po ljude obavješćivati i prikupljati naoružanje. Tu je bio problem. Nailazili smo na adresu, kucali smo na vrata ljudi, onima i koji su poginuli. Bilo je strašno, ali to su bili počeci; dosta je bilo neorganizirano. Neke stvari – puno se stvari moralo odigrati jako brzo, a ako nemaš kadar koji će to odraditi, znači kadar časnika koji su školovani, koji mogu držati, onda je to jako veliki problem. Mi ga nismo imali tamo. Nama je jedan novinar bio zapovjednik bojne. Svaka čast, on je u svom poslu idealan i on se je dosta... jako, kako dobro snašao u zapovijedanju bojnom ali mu je falilo štiha. Znam da je on zvao i mene i ovoga tu: „Kak' ću organizirati stražu?“ Mene su u to vrijeme zvali Rambo, hoću ovo, hoću ono. Zašto Rambo? To je smiješno. Svi se na to smiju. Zato što je bila jedna anegdota iz Sunje, kada je došlo do uzbune, da ćemo imati pokušaj probroja na desnom krilu, znači do Save. Ja sam se digao i uzeo sam svoju pušku. Uzeo sam svoj rezervni borbeni komplet, uzeo sam rezervne cijevi za šarca i dva borbena kompleta sam uzeo u ruku, onih kutija, ranac na leđa i ššaj na bunker i još sam zolju stavio na leđa. „Vidi Ramba“, veli „šta ćeš ti do Knina? Ma ne do Knina, do Banja Luke pa za Knin.“ To su bile neke smiješne situacije kojima su

se oni smijali dok nisu neke stvari vidjeli. Meni je to bilo normalno pa mi nije bilo teško. Stvarno mi nije bilo teško. Ne znam. Nismo svi isti. Stvarno nismo svi za to. Netko može, netko ne može. Više njih ne može nego što može, tak' da ono, kak' se tko prilagodi. Bitno je da se svaki čovjek može prilagoditi. Ja znam, kada sam ja bio zapovjednik satnije, znam da ja nisam tip osobe koji ima *leadership*. Mogu biti dozapovjednik, tu se lakše snalazim, i nekakav čovjek iz sjene, ali nisam za direktne komande. Meni to ne leži. Dozapovjednik mogu biti, nema problema, tu ču ja svoje odraditi što trebam odraditi ali ono ostalo mi ne ide. Ne volim, kak' bih rekao... Možda to nisam volio zbog puno mrtvih kojih je poslije bilo...

Uz zapovjednika ide i odgovornost, možda zato?

Ma ne, ne, nisam se bojao odgovornosti. Nije stvar u odgovornosti, nego se nisam nikada video da budem nekakav vođa. Zato što smatram da neke stvari... Ne znam, i nisam nikada za to obučen pa ne bih htio... Ne mogu ići mijesiti kruh a nisam pekar, ako me shvaćaš. Mogu ja zamijesiti, ali neće to biti isto. Onda radije prepustiti to nekom tko je za to stručan, tko je za to bazu usvojio, bar neki staž, pa onda ima rad. Poslije smo dobili jednog čovjeka koji je imao staž u JNA; mlađi vodnik, to mu je bio staž, koji je imao neku kvalifikaciju, koji je imao volju, koji je mogao staviti neke stvari na noge pa je to onda funkcionalo.

Znači, 1991. su obilježile neuspjele akcije. Pa, kada je došlo do preokreta?

Misljam da je do preokreta došlo u prvoj polovici '92. godine. Moje viđenje stvari. Moje osobno viđenje stvari. Znači, kada smo dobili vodarne, kada smo došli do naoružanja, kada smo uspjeli prikupiti kadar, što iz prebjega iz JNA, što od ljudi koji su od prije bili nešto pa su došli k nama. Ne znam. Izvana i ne izvana. Znači, kada smo se uspjeli organizirati. Pa je netko imao čin prije u JNA pa je tu došao. Ne znam, oprosti kapetan ili kapetan I klase, on mora znati voditi bojnu. Bojnu on vodi sam tak'. Znači, zna organizirati. Dok smo organizirali postrojbe, pješadiju od desetina vodova pa do satnija i bojni pa logistiku pa tehničku službu, sanitet, sve je onda počelo sjedati na svoje mjesto. Sve je do tada bilo, neću vrijeđati da ne umanjim nikoga, ali je sve bilo na improvizaciji i mogu reći da je sedamdeset posto u omjeru funkcioniralo dobro.

U četvrtom mjesecu 1992. dolazi UNPROFOR i počinju četiri UNPA zone. Što si ti tada radio? Što si bio, kako si doživio uopće dolazak UNPROFOR-a i taj jedan početak, recimo, linije razgraničenja?

A joj, to je bila mrtva točka. Bar za mene. To je bila mrtva točka. Ne možeš naprijed, ne možeš nazad. Ne možeš lijevo, ne možeš desno. Gdje god se okreneš, tu je on. Odeš na WC – UNPROFOR. To su bile strašne stvari. Mi smo bili sa 102. u Sunji na terenu. (*Pali cigaretu*) Malo, malo pa su dolazili tamo u kontrolu, pa „Ne smijete pucati!“ Nama se mjerio... Ma šta je bilo meni najgore kod njih što se nama svaki metak brojio – da li si ga dobio, ili iznio ili si ga ispalio. Njima – srpskoj vojci se nije tako gledalo. Na kraju krajeva, da sada ne bih izmišljaо, ima televizijskih emisija i dokumentaraca raznih gdje se vidi da oni s njima plešu, piju i žene se i kumovi su i tako dalje. Ili ne znam, kasnije u zadarskom zaleđu. Nisam smio... Meni pečate minobacače, a ovaj iz Čiste Male, i to iz groblja i grobnica, puca po nama. Mislim, smiješno je bilo. Taj UNPROFOR nije u principu napravio ništa pametnog. Imali su dvije-tri uspješne razmjene, a sve je ostalo propalo. Evo gore Vukovar–Vinkovci, šta su napravili tamo? Ništa. Potukli su u stvari ljudi. Tak' da mi nije bio... Ništa lijepo ne mogu reći.

Sada kada ste spomenuli Vukovar–Vinkovce, kako ste doživili pad Vukovara?

Meni je pad Vukovara pao u principu jako teško. U prvom redu zato što mi je u bolnici poginuo kolega koji je '91. sa mnom otišao iz policije. Kod mog ranjavanja on je ostao tamo i nije nikada izašao iz Vukovara van. Druga stvar, smetalo me to što Vukovar znam od prije rata. Kao klinac sam par puta prošao kroz njega i '91., kada sam došao u Vukovar prije terena, još je bio. Nije se sam grad još tukao, već rubni dijelovi i samo okolna sela. To je bio stvarno prekrasan grad. On je bio čist, tu je bio red, dvorac baroknog, uglavnom starog stila. Bio je tako lijep. Zeleni; jedan fini grad. Bogat, mogu reći, grad, onak'. Tako kada pogledaš, uništili su, stvarno su uništili svu kulturu tamo u Vukovaru. Vukovaru su ubili dušu. Ono što nikome nije uspjelo, stvarno im je uspjelo ubiti dušu jednom gradu i jednim ljudima. Jer ako netko nema milosti prema tamo kulturnim spomenicima, prema crkvi, prema običnim ljudima koji mu nisu ništa krivi i ono oni su išli na totalno, doslovno uništenje. Kak' su oni mislili to vratiti nazad, ne znam, ali znam da mi je pad Vukovara jedna strašna stvar. Jedna strašna stvar koja se dogodila čitavoj Hrvat-

skoj. Ali, nisi si mogao pomoći. Vukovar je na žalost morao past' jer bilo je pitanje gdje će se... Uglavnom, on je pao iz vojnih razloga. Mislim da nije iz političkih razloga pao jer mi nismo imali toliko mobilnu vojsku. Mislim, koliko treba nama iz Vukovara i Slavonije da dođemo do Zadra ili Dubrovnika, a oni su od Vukovara ili Dubrovnika bili za dva sata. Nama je trebalo pet-šest sati, ako ne i više, šest sati ako imaš malu postrojbu, a ako ti ide brigada i više, a mi nismo bili toliko mobilni i to su oni iskorištavali. On je Bosnu presjekao i evo mene dolje ili nije trebao ni to, on je iz Crne Gore došao tam', ajde sad ti Đukanoviću pošalji tamo vojsku i ožeši malo. Tak' da su oni bili u toj prednosti, zato je Vukovar pao. Vukovar je jedna... Meni je strašno velim ti i zbog toga što je meni osobno, što se tiče... Prijatelj mi je ostao tamo, a i sam grad kao grad je meni bio strašno lijep grad. Svi kažu da je bio lijep grad.

Vi ste u 102. bili pričuvni sastav. Da li ste cijelo vrijeme rata to ostali?

102. brigada je čitavo vrijeme rata, od osnivanja do kraja, do raspuštanja, bila pričuvni sastav ali pričuvni sastav Zbora narodne garde. Znači, brigada koja je kao i sve druge pričuvne ZNG imala jedan malo, malo drugačiji status kako bih rekao – ratna postrojba. Znači, bila je bliže profesionalnom sastavu. Znači, bile su profesionalne ZNG, pa si imao pričuvne i običan pričuvni sastav – domobranstvo. Tako da je možda imala nešto više naoružanja, ali se zato i gura, stavlja je se na neka mjesta potporne točke da se drže i više se njih forsiralo. Dok su se sa domobranstvom više popunjavale rupe. Sada da ne umanjim njih; imali su i oni djelovanja i sukobe gdje su puno nastrandali, gdje su imali veće, čak i puno jače, dodire i s neprijateljem nego neke druge postrojbe. S time da ja nisam ostao do kraja u 102. Ja sam prešao raditi u negdje četvrtom mjesecu '92. godine, nisam točno siguran. Prelazim u Vojnu policiju Sisak. Tamo sam bio u ispustavi i radio na osiguranju ceste, prilaza prema Gušču, pravac Sunja i onda tamo ti se ujedno ide iz Siska za Komarevo. Tamo je Gušće bilo i onaj dio prema skeli Sunja. Tamo u pozadini smo imali jedno vrijeme stacionirane i one 203 milimetarske haubice pa je tu bilo malo jače osiguranje, a ujedno prema Komarevu kada je bilo ono jako granatiranje, kada su naši jako granatirani dolje, kada je došao Banjalučki korpus; zaleđe dolje u Petrinju, onda su bili tukli i Sisak i Sunju, ali Komarevo su jako. Tamo su naši imali jako puno ranjenih. To je isto bila '92. godina, ne znam sad točno koji mjesec. U principu sam u policiju prešao samo iz jednog razloga, jer nisam nikako

mogao prijeći u profesionalni sastav, a iskoristio sam je doslovno za odskočnu dasku da odem raditi u Centar Jasku. Centar za obuku vojnika Jaska. Znači, za obuku ročnih vojnika koji su dolazili na odsluženje kao vojnog roka. Tak' da negdje kada sam došao, negdje u šestom, sedmom mjesecu prelazim u Jastrebarsko raditi i tamo sam ponovno dobio status djelatne vojne osobe. Tam' sam bio zapovjednik desetine za obuku temeljne pješačke obuke.

I kako je u ratu raditi obuku ročnih vojnika?

Uhmmm, nezgodno je zato što sam ja gledao na te stvari puno drugčije. Ja sam njima pokazivao stvari koje će im spasiti glavu. Znači, oni kada su kopali rovove i pravili grudobran oni su ga samo nabacali zemljom gore i to je dobro. Ma rekoh: „Malo jača zračna puška će ti to probiti ili malokalibarski metak, a kamoli kada ti dođe...“ Pa su mi se smijali, da kaj ja sada pretjerujem, kaj sad sam ja ovo-ono. U nekom smislu falilo je strogoće. Falilo je vojničke, ali one vojničke stege gdje bi se njih prisilili, pod navodnicima ‘prisililo’, da postupaju na neke stvari. Prva generacija je prošla bar meni tak'-tak', dok je moja druga generacija bila već stručnija. Znači, izgradio si stav. Vidio si nedostatke, tak' da je to krenulo onak'. Počeli su se vidjeti jako veliki pomaci gdje više vojska nije „Čujte, kaj možemo se malo porazgovarati“, pa bi se otislo na pivu i tako dalje. Nekak' sam bil flegma prema njima i nisam se više zaštitnički postavljao. Malo sam im previše popuštao na početku, dok već vremenom, kada sam dobio drugu generaciju, to je prestalo ići. Rekoh, vrag odnio šalu, izgubit će glavu zbog toga, znaš ono. Pa sam se postavil onak', mada se još uvijek osjećao onakav jedan prijateljski odnos; nije to još uvijek bio čisto vojnički, išlo se na dogovor. Zašto? Zato što smo mi '91. godine išli na dogovor. Sve se dogovaralo. Na dogovor. Nije bilo „Ti odi! Ti ovo!“ Znaš, strogo pozdravljanje kao iz američkih filmova. Više se išlo na poštivanje. Poštivali smo zapovjednike, „Gospodine zapovjedniče“, i tako dalje, ali se išlo na dogovor. Tako smo i mi imali takav neki odnos gdje su oni nas slijedili i dobivali smo da su nas oni slušali. Već treća i četvrta generacija; to je puno veća razlika. Tu se dobito na svemu. Dobio si i literaturu i bio si sretan. Nije bilo sredstava ispočetka. Oni su dužili one kineske puške pa su se smijali na to. Nisu to shvaćali. Rekoh: „Ona puca kao i bilo koja druga.“ Opet imaš oružje da možeš raditi obuku. Imaš fin osjećaj. Kod treće i četvrte generacije već su bila materijalno-tehnička sredstva. Znači, dobili smo školske mine,

dobili smo školska streljiva za ručne bacače i tako dalje; bilo je i meta. Svega je bilo. Baš smo sve polako popunjivali, vidjelo se. S time da sam ja – mene su pozvali, u stvari kontaktirali Z. i K. da se osniva 7. gardijska; ako bi htjeli preći. Jer 7. su osnovali kao bazu iz 1. gardijske brigade, jer je svo zapovjedništvo iz 1. brigade došlo u 7. brigadu, gdje se radilo o tome da je 5. bojna temelj za sve ostalo i gdje je pokojni Korade dobio zapovjedništvo nad cijelom brigadom.

Znači, iz Tigrova u Pume.

Znači, iz Tigrova u Pume i tu sam bio zapovjednik desetine, ne borbene grupe jer ustroj iz 1993. godine na prvom mjestu je krenuo sa borbenim grupama, znači četiri do šest ljudi unutra. Tu su bile borbene grupe pa su onda ustrojem prešli na desetine i tu sam ja dobio desetinu i to se vuklo negdje do 1994. godine kada sam otiašao zbog ranjavanja i ostalih stvari raditi posao nekadašnjeg ‘čate’, po hrvatski sada satnijski dočasnik.

Sada je 1993. godina – da li ima promjena u nacionalnom sastavu, spolnom?

Nema promjena. I dalje su prisutne i druge nacionalnosti. Samo moram priznati da nisu dolazili do izražaja. Oni koji su bili Srbi, nisu govorili da su Srbi. Nisu se javno deklarirali – ja sam Srbin i u Hrvatskoj sam vojsci. To nisu. Šutjeli su, ali to ne znači da nisu radili svoj posao ili da su bili destruktivni prema tome. Joj, znaš samo sam tu da smetam. Radili su svoj posao kao i svaki drugi pripadnik postrojbe. Što se tiče spolne strukture, bilo je više žena. Konkretno kod nas u 7. gdje sam isto bio 3. bojna, bilo je žena. Satnijski dočasnik topničke bitnice je isto žena. Djevojka je ona imala dvadeset četiri ili dvadeset pet godina. Cura. Satnijski dočasnik topničke bitnice minobacača od 82 mm i 102 mm. Pa sad nek tko god kaže da nije teško, prevarit će se. Nek' si misli šta je. Onda sanitet koji je bio direktno u postrojbi, koji je bio sa mnom u Stankovcima na prvoj liniji. Spavao kuću do mene. Znači, ista stvar. Ja spavam tu, ona spava do mene; bila je tu blizu. Dobro, to što je sanitet... Jedino kod mene u gardijskoj brigadi nije bilo žena koje su bile direktno baš u rovu kod mene. Tamo unutra. Mislim da su žene više bile u pričuvnim gardijskim brigadama. Pričuvne ZNG brigade, mislim da su tu više dolazile – mislim njihovo isticanje jer ih je veći broj bio unutra.

Da li si ratovao u BiH?

Ne. Nisam bio u BiH. Kada se krenulo u BiH, ja sam bio 'čato' u 7. i moje je bilo samo da opskrbljujem postrojbe sa materijalno-tehničkim sredstima, kompleti i šta treba, to se pripremalo u Hrvatskoj, natovarilo u kamione i vozilo se njima, tako da ja nisam išao u Bosnu di je zapovjednik rekao da nema potreba da idem tam' i da ja tu moram odraditi drugi posao. Tak' da nisam, ali mogu reći da i nisam imao ni nekakve prevelike želje, da budem iskren.

Zašto?

Zato što je tamo prevladala prevelika neorganizacija. Ono je bio, bez uvrede, lonac koji stalno ključa, ključa, vrije pa se mjeđući sudaraju sa svih strana; takva je bila Bosna. To je bilo strašno, a to su sve jako dobro koristili Srbi i srpska vojska, protiv nas, protiv muslimana i bilo koga drugog. (*Zvuk telefona, pauza*)

Bosanski lonac je ključao i odjednom HV postaje neprijatelj, odnosno ulazi u neprijateljske odnose sa Muslimanima, ne samo HV već i Hrvati na području BiH. Kako ste vi to doživjeli?

Ja osobno ne znam. Nisam bio u Bosni, ali znam što su mi dečki pričali i gardisti koji su bili muslimani. Ne znam, oni nisu pre ekstremno... Nisu to pokazivali. Vjerojatno to i njima nije bilo u redu. Ne mogu o njim komentirati, ali mogu reći ono što su moji ljudi, moji suborci doživljavali kada su bili dolje. Posebno kada je 7. išla prema Vitezu, kada je jedno vrijeme bila stacionirana dolje, pa onda kada su išli na Grahovo i tako dalje. Bilo je jedno selo tam', ne znam sada kak' se zove, gdje je bila situacija. Znači, bila je 7. dolje ali nije bila jer su imali oznaku HVO. Ispomoć je bila. Zatim, bili su četnici i bili su muslimani. Jedan slučaj, koji su oni meni ispričali, bio je kada su Srbi došli i rekli da oni danas neće ništa djelovati, neka mi riješimo sa njima šta hoćemo, da bi drugi dan došli muslimani i zaklali troje-četvoro naših u bunkeru jer eto nisu imali sreće pa su zaspali, jer dolje nije bilo smjene, nije bilo ničega i dečki su bili strašno iscrpljeni. San te ubije, uzme te samo. Ti jednostavno u nekim trenucima ne možeš protiv toga. Dok bi recimo nakon par dana dogovorili s muslimanima da oni neće ništa osim što će isprobocirati Srbe pa neka se mi obračunamo s njima jer smo mi jači.

Znači, opći kaos?

Jedan triangl. Opći kaos koji se stalno vrtio. Ali, govorim ono što su mi pričali. Ja ne znam situaciju jer nisam bio dolje, ali jedan opći kaos je bio dolje. Totalno rasulo. Tako da mogu reći jednom riječju da mi je drago što nisam iskusio to tamo.

Da li je vaša porodica znala što se događa s vama?

Pa je i nije. Više nije nego što je. Kada sam bio na terenu, kada sam se javljao doma, nisam im pričao o tome. Uglavnom je to bilo kratko: „Dobro sam, sve je u redu, doći ću doma za ne znam kratko vrijeme“, pa me nema dva, tri mjeseca doma. Pa dođem. Svaki put kada sam došao doma iznova: „Pa di si? Kak' si? Joj kak' si mršav. Kak' si ovakav-onakav.“ Da, pa nisam na ljetovanju dolje, tak' da je mater kao mater, u većini slučajeva... Ma svaka mater sjedi pred televizorom i gleda što se dešava, pa zna da sam ovdje, da sam ondje pa gleda kaj se tamo dešava. Koliko puta je bilo recimo primirje, ne puca se a u principu je znalo biti djelovanja, tak' da oni u principu nisu znali ni deset posto onoga što se dešava, a ja ih nisam htio ni opterećivati time da ne bi bilo dodatnih emocija. Mama mi je za vrijeme rata, dok sam ja ratovao, posivila i oboljela tako da je morala štitnjaču operirati.

Koliko ste sveukupno bili u ratu?

Sveukupno u ratu? Čekaj. Nisam to nikada brojao. (*Smijeh*) Četiri godine i nešto sitnog.

I u mirovinu ste otišli temeljem PTSP-a?

U mirovinu sam otišao temeljem PTSP-a; pa i toga i ranjavanja.

Jer izgleda da ste kao 'čato' prolupali?

(*Smijeh*) Mene su kao čatu stavili zbog ranjavanja, zbog ovog u glavi. Nisam što se tiče zime mogao biti dugo zimi vani, dolazi do grčenja vilice, imao sam strašne glavobolje i tako dalje, pa mi se poslije i vid strašno pogoršao i dan danas na daleko ne vidim ništa, a na blizu još dobro. Uostalom, bilo je tu puno toga u igri. Tako da sam na procjenu svog zapovjednika otišao na posebne pretrage i na temelju psihofizičkih sposobnosti procijenjeno je da moram imati terapijsko liječenje od PTSP-a i onda su me poslali u mirovinu.

Kao umirovljenik ste upoznali vašu suprugu?

Suprugu sam upoznao dok sam bio na bolovanju, još nisam bio u mi-

rovini. Bio sam na bolovanju i nju sam upoznao... Ne, lažem, nju sam upoznao kao umirovljenik 1995. godine.

Pa, kako je izgledalo to kada ste se predstavljali?

(Smijeh) Ma ne, prvo je bilo normalno. Razgovor je bio onak'. Znači, da mi nije bilo te priče i onda u jednom trenutku mislim nakon mjesec, ne petnaest dana, kako smo hodali došlo je do spike da... Kak' je ona iz jednog slavonskog mjesta i da je taj onaj kolega koji je na početku bio ranjen u glavu i što sam ga udario, da je, onaj što sam ga Zagorac zvao zato što je žuti, da je iz njezinog mjesta i tako dalje, pa je onda ispala priča da sam ja u mirovini. Nisam nikada volio pričati o tom ratu, bježao sam od njega. Kada sam upoznao suprugu bilo mi je da se odmaknem od njega. Rat je praktički i službeno gotov. Znači, ideš se intenzivirati u civilno društvo, znači da počneš normalno živjeti i tako dalje. Tak' je to ispalo. Ali ništa, pitala me je samo kada bih se mogao vratiti, da li bih se vratio u vojsku. (Smijeh) Rekao sam joj da ne bih. (Smijeh) Jer, vjerojatno to ona ne bi mogla podnijeti tak'.

Kako je izgledala ta vaša integracija u civilno društvo?

Pa gle, nezgodno. Meni je osobno bilo nezgodno. Svaka čast njoj, imala je živaca za puno toga. Ja sam ispočetka bio... Ja se još dan-danas bojim aviona. Ima jedna anegdota: Mi smo hodali po trgu, Trgu Bana Jelačića, i čujem helikopter da dolazi i odjedanput se pojavi iznad Trga gore i meni su se samo odjedanput noge odsjekle, ja sam kleknuo dolje i samo sam se pokrio rukama po glavi. Ljudi te gledaju blijedo. I ona je došla onak' baš smireno i veli: „Dobro, daj se digni, pa ljudi te gledaju.“ Rekoh: „Pa kaj da sada radim? „Pa, ništa, idemo dalje. Kaj te briga.“ Pa onda buđenja po noći. Pa me nađe da spavam kraj kreveta dolje umjesto da spavam na krevetu. Ja sam jako dugo spavao na podu dolje jer se nisam nikako mogao na krevetu namjestiti. Bilo mi je premekano. I dosta dugo sam spavao dolje. Pa lupanja šakama po zidu, pa do govorenja u snu. Pa, bilo je tu ispada. Ja ne volim, nisam nikada volio da netko diže oružje na mene, toga nije prije rata bilo – konkretno noževe. Jedno jutro išli smo doma, već mi se kćer rodila, prvo dijete i frajer, čovjek, je stao nasred ulice. Jutarnja smjena – ne možeš proć. I ostavi auto pod sva četiri. Rekoh: „Daj stavi auto na stranu da mi ostali možemo proć“. Kaj, je l' ja uopće znam tko je on? Rekoh: „Baš me boli ona stvar tko si i šta si. Makni auto da mogu drugi ići!“ „Sad bum ja tebi, ovo-ono, nekaj

pokazal'!“ Sad, nekako ga je tramvaj prošao i žena ga zaobiđe autom. I on lupi po haubi gore. „Šta je kravo jedna?“ Ja rekoh: „Stani!“ Izađem van. „Sorry stari, ne mremo se tak' razgovarat.“ I sad ču ti prepričati, jer ne znam točno detalje: „Šta ti konjino? Sad bum ja tebi, sad ćeš vidjeti šta duga devetka radi u koljeno.“ Na to sam ja pukao i kada sam video da je on posegnuo za pištoljem iz auta, ja sam... preskočio sam auto i udario sam frajera glavom onak' na auto gore. U tom trenutku je žena njega počela vikati: „Ivo, nemoj nemoj!“ Ja pogledam i ona ima dijete isto tak deset-šest mjeseci kak' je moja bila. I onak' ga pogledam: „I daj, odi si rađe ženi i djetetu“. I onak' se je primil' kak' sam ga razbil', kak' mu je krv iz nosa išla i onak vikal': „Srest ćemo se mi opet!“ „Ma znaš šta stari, šeći, ne?“ I onda sam ušao u auto. Tu me presjeklo to što sam video ženu mu sa djetetom. Da nije bilo žene s djetetom, možda bih drugačije reagirao. Ne znam. I onda je izašla i moja van: „Daj nemoj, smirite se!“ S time da smo čitav promet zaustavili na raskršću Savske i Vodnikove. Prometni policajac stoji i ne dolazi. Mi prolazimo: „Kolega, imali li problema?“ Ja rekoh: „Sve je u redu“. „Ajd, bok!“ I tak' smo prošli. Ljudi se još uvijek nisu miješali u nekakve sukobe. Mada je bilo i drugih branitelja koji su imali nekakvih ispada. Bilo je vruće. Sad je to drugačije. Sada je to puno drukčije. Sada praktički ne smiješ reći da si branitelj. Maltene, skoro. Osim kada su predizborni skupovi.

Koliko djece imate?

Djece? Četvoro.

Kako je vaša porodica gledala na vaše zdravstvene probleme?

Mama je dosta trpjela zbog toga. Njoj to nije bilo baš jednostavno gledati jer prije nego što sam se oženio, kako sam živio sa roditeljima, ona je prva ustvari vidjela to. Tu je bilo izlazaka van, pa se malo i napiješ. Ja doduše mogu reći da sam dobar kad se napijem. Mislim, sada ne pijem. Nekad si popijem i onda idem samo spavat'. Bilo je tu lumanja šakama po zidu, podvlačenja ispod, pogotovo ono '96. godina, krajem '95. nakon *Oluje* i sve. Pa do sredine '96. godine, to je strašno. Avioni nisu smjeli proći gore, mene je bilo strah i ja sam se tresao. Ma strašno je bilo, ne znam. Pogotovo kad se znam izgubit', ne znam, počnem se tresti. Dok se nisam oženio i onda kada sam dobio prvo dijete, onda jednostavno kao da sam se odvojio od svijeta. Posvetio sam se samo tom djetetu i sam sebe sam pokušao kontrolirati i loviti u situacijama

da ona ne vidi to kak' je. Ona mi je bila centar svijeta i svega. I šta god da sam imao nekakvih problema, da imam potrebu vikati ili tko zna što, ona je u principu to smirivala na neki način tak' da ono ugušim u sebi, tak' da kada nema nje u blizini ili kada sam negdje vani onda se ispušeš i tako dalje, ali se ispušeš da ne razbijaš, vrijeđaš, već na nekakve svoje načine društvene i tak'.

Kako je ratno iskustvo utjecalo na vaš pogled na svijet? Mislite li da ste se promijenili?

Pa mislim. Da. Svi mi koji smo otišli u rat smo izgubili jedan dio svog života, jedan dio našeg životnog filma jer dok smo mi bili, reći ću grubo u globalu za sve, znači '91. – '95., bili smo na terenima. Da li je to bio dečko bez žene i djece, a bilo je i onih koji su imali doma i ženu i djecu, da taj dio života fali, jednostavno fali. To je kao da ti netko uzme kockicu iz tvog reda, i taj dio će ti uvijek faliti. Izgubio si puno toga, pogotovo mi mlađi. Dok si recimo imao dvadeset godina, devetnaest godina kada si otišao u rat, a do svoje nekakve 25. trebao si izlaziti sa društвom, ajmo slobodno reći ganjati cure, zabavljati se, znači trošiti svoju mladost u punom smislu riječi. Ti toga nisi imao. Ja toga nisam imao. Dok recimo moj kolega koji je u rat otišao sa nekakvih trideset, trideset pet godina, on je prije mene to sve prošao – ja nisam. Mada je i njemu na drukčiji način teško vratiti se u društvo jer, ako ništa drugo, izgubio je jedan dio ritma.

Da li se vaš odnos prema neprijatelju promjenio u odnosu na neka saznanja koja ste eventualno naknadno dobili.

Pa gle, jučer kada smo išli u srijedu iz Knina za Zagreb sreli smo jedno pet-šest auta sa BG tablicama. Čak je jedan imao, mogu reći imao hrabrosti kroz Tvrđu sa okolne strane pred osiguranje, dopeljao se iz Sremske Mitrovice. Mislim, ja sam ga pogledao onak' i u sebi si mislim „Baš si hrabar“. Gle, ja nisam zaboravio i niti ću im zaboraviti. Od moje familije nisu ubili nikoga, nisu mi nešto spalili ili zapalili, ali drugim ljudima su napravili svašta. Pobili čitave familije, spalili sve što su imali i ne smije im se zaboraviti. Ali da je bilo normalno da će nakon rata oni dolaziti ovdje i da će naši ići tamo – da. Evo ti samo za vidjeti ova recesija, u šoping se sada više ne ide u Sloveniju i Austriju; ide se u Srbiju jer su pedeset posto jeftinije stvari. Znači da će i recesija i sve smiriti nekakve odnose, ali da će ljudi zaboraviti – neće. Neće sigurno. I

dan-danas ono što su radili dolje u Srbu, oni prosvjedi, ljudi onak' šute i gledaju i komentiraju: „Kaj budu opet neke provale“. Ljudi s nevjericom gledaju na njih, bar sam ja takav dojam stekao, ali da će im zaboraviti, neće zaboraviti. Sigurno, nikada, i da će uvijek biti korak distance od njih – hoće. (*Uzdhah*)

Kako sada gledate na mir? Što je za vas mir?

Mir. Što je mir? (*Smijeh*) Pa, mir je, mir... mir... mir... Vjerojatno se pretpostavlja mir, znači mirnodopska situacija, nema rata, bombi, aviona koji bacaju bombe, nema tenkova na ulicama. Ne znam. (*Smijeh*) Ma ne znam kako bih to rekao. Da, mir je mirnodopsko stanje; ljudi rade egzistenciju, mada je u stvari borba čitav život kada pogledaš. Možda da, vidiš je, meni borba malo jača... Ja se borim sa nekakvim svojim problemima, recimo ne vidim dobro. Posljedica je definitivno rata, od ranjavanja; glavobolje, strašno puno zaboravljam, kičma me boli strašno, noge me bole, zglobovi su mi u banani, počele su mi i vene iskakat mada imam trideset devet godina – ne bi trebalo, a možda i treba, ne znam, ali uvijek neka borba postoji. Pa da, imaš pravo, tehnički vani je mir, ali onaj nemir u meni još uvijek postoji. Znači, borim se sam sa sobom, pogotovo što se tiče djece da ne vide te promjene na meni, da, što je najgora stvar, pokušavam da i društvo oko mene ne vidi te promjene na meni i pokušavam sakrivat'. Sada, koliko ću u tome uspijevat'... Vidjet ćemo.

Vaša supruga radi?

Trenutno ne. Trenutno je nezaposlena, ali radila je.

Dok je radila, tko je čuvao djecu?

Ja. Prije nego što su išla u vrtić sam ja čuvao, a onda su normalno išla u vrtić.

Nije li to bilo malo čudno? Obično se čudnije gleda kada muškarac čuva djecu, brine se za djecu?

Ne. Zašto? Pa moja su djeca, nisu to tuđa. Pa i tuđa, čak znam i tuđu djecu čuvat' ako treba nekaj pomoći. Pa nije mi to čudno. Zašto? Zbog čega? Zar je žena manje vrijedna? Ili nekakvo nepovjerenje. Pa ona je majka na kraju krajeva. Na kraju, ravnopravni smo svi. Doduše, ja ne vozim, ali ako muškarac može voziti auto – i žena može voziti auto, znači to je nekakav sitan primjer. Zbog čega muškarac ne bi mogao

čuvati djecu? Zar je to omalovažavanje muškarca? Na kraju krajeva, jedni najveći kuhari su muškarci – zar su oni papci? (*Smijeh*)

Obično se za veterane kaže da oni imaju tradicionalne vrijednosti. Uz tradicionalne vrijednosti u pravilu ide žena u kuhinji.

Tradicionalne vrijednosti? Da, ja ču to ovak' reći kaj se mene osobno tiče. 5. 8., Dan Državnosti, Dan domovinske zahvalnosti, Dan branitelja, pa nekakve sve ostale praznike koji se tiču za branitelje za mene je tradicionalno. I ono što ču ja pokušati jeste sačuvati uspomenu na njih pa prenijeti mojoj djeci kada porastu, kada budu svjesna nekih stvari. Što se tiče mačo, žena u kuhinji, žena krevet – kuhinja; ne gledam to tak', stvarno ne.

Jesu li one žene koje su bile sa vama na ratištu utjecale na to ili je to oduvijek bilo tako?

Nisu one utjecale. Meni je čak mogu reći osobno da sam se prema ovima, tima kolegicama što su bile sa mnom, ova u topničkoj bitnici i ove dvije iz saniteta koje su konkretno bile s nama na prvoj liniji, postavljao sam se zaštitnički prema njima. Nemoj ići tu, ostani tu, mi ćemo te zvati. „Ne, ja ide' s vama.“ – „Ne, ti ćeš ostati tu pa kada će trebat', mi ćemo te zvat'. Nemoj se izlagat'. Nema potrebe.“ Shvaćaš? Bez obzira koliko su one imale potrebu, volju i želju ići na prvu crtu, direktno na onu prvu liniju, uvijek smo ih gurali straga da i ostanu straga, ne zato što su one manje vrijedne i tak' dalje. Ne, nego zato što je, ne znam, ona je ipak nježnije biće. Ne da je ona 'ženska', ona je ipak nježnije biće kada bolje pogledaš, pa onda da ona mora trpjjet'. Teško mi je to sada izgovoriti, kak' sam mislio reć... Zaštitnički smo se postavljali prema njima. Bar je kod mene uvijek tak' bilo.

Kakve su vaše reakcije kada krene priča o ratu ili 'ratne priče'? Da li pričate između sebe ili slušate li druge kada pričaju?

Ma pričamo. Kak' ne bi pričali? Sada, u zadnje vrijeme, prvo poslušam da vidim šta pričaju pa ak' mi se čini vjerodostojno onda se uključim u razgovor. Ak' mi se ne čini vjerodostojno onda preskočim razgovor, ili se maknem jer ima dosta... Pa sad je to široka tema... Ali ima ljudi koji imaju 'lovačke priče'. Ali, volim popričati. Volim popričat'. U stvari, ima jedan krug ljudi kojima vjerujem pa s kojima, kada pričam, ne prepričavamo neke stvari, pa se sjetiš, netko ti vrati pamćenje pa

onda to obnoviš. Da, s vremena na vrijeme mi odgovara da popričam o nekim stvarima, ne predugo. Na kraju, kada se sjetiš, imaš osjećaj kao da ti je netko onaj odušak, ventil pustio pa ti je malo lakše. Više to podsvjesno dolazi iznutra.

Vi ste i član neke udruge?

Udruge dragovoljaca i veterana podružnica grad Zagreb.

Znači, u biti ostali ste i dalje aktivni unatoč tome što ste u mirovini?

Pa jesam. Tamo volontiram, u toj udruzi. Ima nas koji smo konstantno tamo, koji volontiramo i podijeljeni smo na poslove, oni koji organiziraju organizacijski dio i onda uglavnom sve oko branitelja: Dan branitelja, igre, pa za djecu branitelja socijalnih slučajeva, onda imaš poklone za djecu za Uskrs, Božić itd. Pa kada skupimo donaciju, veći ili manji broj i onda se to podijeli. Da, u principu nisam izašao iz toga jer nekak' na toj strani se osjećam doma, što se tiče udruge, a sve ono ostalo je nešto gledaš kada izadeš van među ljudi... Pogotovo mlađu populaciju – srednje škole, pa kada kreću na fakultete, imaju neku svoju drukčiju spiku i nekak' sam onak' sa strane, kao da idem mimo njih. Tako da se tu ne osjećam previše doma. Volim popričati s ljudima, volim pričati, ali brzo to splasne, sva ta situacija. Oni imaju svoju drugu priču, neke nove fore, neka drukčija razmišljanja. Mlađi su pogotovo ambiciozniji, brži su. Ja sada polako usporavam stvari.

U Hrvatskoj su veterani zapravo branitelji i mi smo u razgovoru upotrebjavali pojam veterana kao jedan internacionalizam, ali sad bih vas konkretno pitala što mislite zapravo o susretima veterana nekadašnjih zaračenih strana? Znači, veterana iz srpske vojske, muslimanske, HVO, Kosovara?

Što se tiče srpske vojske, Srbi su imali JNA, imali su dobrovoljce koji su bili u JNA, imali su četnike i imali su ljudi koji su bili prisiljeni jednostavno da moraju ići u rat. Da, jesam za to da se i nađu, sretnu se. Pazi, oni su išli za neke svoje ideale; oni jesu drukčiji narod. Ja njih ne mogu omalovažavati ili vrijeđati jer oni razmišljaju na način na koji razmišljaju. Oni su u većoj patnji nego što smo mi sada. Oni su poražena vojska i nitko ih ne voli, koliko ja imam saznanja. Druga stvar, jesam, da se vratim opet na to, da, jesam, zašto se ne bi susreli. Mene strašno... Mene osobno strašno zanima kako oni sada razmišljaju o tome. Njima bi čak

bilo i pametno da se počnu družiti sa nama. (*Smijeh*) Zbog svega i zbog nekakave integracije u EU, mira, da se nekakve stvari pokrenu. Meni bi bilo drago da se susretnem s njima, i da ih probam okrenuti na neku drugu stranu da vide da su neki ljudi pogriješili, mada to i oni sami znaju. Ono što vjerovatno ne bih... Vjerujem se ne bih sreo sa onim četnicima, jer njih ne možeš promijeniti. Vjerujem da ne možeš, jer četnici jesu četnici i oni će uvijek tako razmišljati i oni su pokazali sada 5. 8., kada je bila *Oluja* i sve – jedino su četnici i oni ekstremni Srbi izašli van, govorili da je to zločin, da je to ovo-ono, da je to svašta, samo zato što još uvijek žele tuđi dio kolača.

Znači, vi u biti radite razliku između JNA i četnika, tih vikend ratnika, pobunjenih Srba?

Da, razlika je, razlika je između svih kojih... Postoji razlika, velim i opet ču reć: četnici su četnici i oni se neće promijeniti. Neće promijeniti razmišljanje. Oni će uvijek biti ekstremni i prijetnja. Oni će uvijek biti prijetnja. Ne samo Hrvatima, nego i Bošnjacima, muslimanima, Kosovarima i bilo kome drugome. Oni će biti prijetnja i Englezima i Europskoj uniji. Oni su uvijek prijetnja. Zbog toga ih Europska unija i gleda na taj način na koji ih gleda i svijet i ostali. Dok ovi drugi, ovi koje su mobilizirali u noći da idu u Vukovar... Čovjek izade pred televiziju i govori kako je frajer ušao u auto i kako mu je otkinuo glavu, a on je skoro izludio. I on priča kako je bilo strašno i on priča kako su četnici, kaže on, opet četnici, znači s kokardama i tako dalje, što su radili. On ne može to proglutati. A ima brdo koji su bili... dokumentarci na televiziji, javno, pa je prikazano gdje se ljudi zgražaju na to; njihovi. I vjerujem da u tom njihovom govoru ima barem minimalno pedeset posto istine. Čovjek ne može izmišljati neke stvari. Ne može se ni ježiti na neke stvari, ne može sam tak'. Znači da on govoriti neku istinu i vjerujem da govoriti istinu. Da. Radim razliku, jer četnici su bili, pa ne možeš ih nazvati ni paravojska. To je jedna rulja, ništa drugo. Dok JNA, oprosti kakva god, bez obzira što su bili agresor na nas, ipak je bila vojska pa njihov onaj pričuvni sastav, znači ipak je bio mobiliziran – a ne onaj pričuvni sastav koji je tu radio, mislim što su bili četnici. To isto ono četnici i partizani. Poslije su svi bili partizani; nema toga. Tito je to uspio napraviti. Mi to ne trebamo raditi, niti ćemo to ikada raditi. Znači, mora postojati razlika.

Kada bi razgovarali s nekim tko nikada nije bio u ratu, što biste mu

rekli?

Rat je nešto najgore što čovjek u svom životu može doživjeti. Rat je nešto stvarno najgore što može, ne on kao pojedinac, već bilo tko doživjeti. Neku zajednicu, narod, najgore što može zadesiti je rat. Rat razara od vrha vlasni na glavi do malog prsta dolje, duše, svega živog. Da, i fizičko i materijalno i psihičko. Sve živo uništi totalno. Rat je jedna strašna stvar i ne bih htio da moja djeca dožive bilo kakav vojni sukob.

Hvala vam na ovom razgovoru.

Aga-Pop

Nikad se nisam razočarô – u te svoje
komšije, te male ljude

Recite mi gde ste se rodili i kada?

U Trubaru '49.

Gde je to?

To je opština Drvar, Bosanska Krajina.

A gde ste odrasli? Isto tamo?

Pa odrastao sam... Do 4. razreda osnovne škole tamo, onda sam prešao u Vojvodinu, tamo sam nastavio do 8. razreda i srednju školu, tehničku, u Bačkoj Palanci.

U Vojvodinu ste prešli kad... koje godine?

'59.

I onda?

Onda sam se posle srednje vratio tamo u Drvar. Tamo sam se zaposlio, radio sam svoj posô do početka rata.

Recite mi nešto o vašoj porodici.

Pa, ja sam kao djete odrastô u mnogobrojnoj porodici, gde su bili strîcevi i njihova djeca... bilo nas je ukupno, do moje osnovne škole devetnaestoro u familiji... posle se to raselilo... taj baš stric moj je odselio '59, ovaj mlađi stric je odselio '58. prešô u grad, oni su prešli u grad svi... moj otac je ostao sa šestoro djece i djedom i babom u selu, a ja sam otišô u školu.

A vaša porodica posle?

Pa moja porodica... Pa, ja sam porodicu tek stekô... '84. sam se oženio. '85. dobio sina, '87. dobio čerku, to je pred rat... tako da su oni u školu

pošli u toku rata, tog našeg rata, bosanskog. Žena radi sad sa mnom u istoj firmi.

Čime ste se to bavili?

Pa, ja sam bio radnik i žena radnik... u stvari bio kao inženjer na održavanju; radnom mjestu inženjera na održavanju u svojoj firmi.

Gde na održavanju?

Pa na održavanju, mašinskom održavanju postrojenja.

To je bila neka firma u...?

Pa, bila je jedna veća firma, nekada sa par hiljada radnika, tada je već bila sa oko hiljadu i dvjeta radnika.

Gde je bila?

Pa u Drvaru, u centru Drvara bila, celuloze, proizvodnja celuloze... Tu sam radio. Od njih sam dobio stan, živio sam u gradu...

Kako se sećate tog perioda pre rata? Kakva je bila situacija u mestu iz kojeg ste i kasnije kad ste radili u Drvaru?

Ja sam bio član Partije do '79, onda sam prije Tita napustio partiju, a posle je bilo... uglavnom, u Drvaru su radili komunisti i oni su držali glavnu reč. Ja sam se tako slučajno, pred početak rata, te '89. zatekao u Srbiji, ovde u Beogradu se zatekô i tako igrom slučaja sam otišao tako baš što me interesovalo Kosovo, što me lično interesovalo Kosovo... mislim manastiri i ta... otišo sam na Kosovo zbog toga, na tu proslavu, a kad sam se vratio u Drvar...

Izvinite, koje godine je to tačno bilo?

Pa '89. je bilo za godišnjicu proslave šeststogodišnjice. Kad sam se vratio u Drvar, oni su me proglašili kao bogomoljca, ja sam partiju napustio 10 godina pre, a međutim... kad se počelo je... organizovati stranke, pa ja nisam htio ni u jednu stranku da idem, a onda su me oni proglašili da sam stara komunjara pa zato da neću da budem ni u jednoj stranci... (*smejh*), a ja sam im tako u humoru govorio uvijek, nisam tol'ko zastranio da budem član neke stranke, je l', mislim, ta svaka stranka, pogotovo te nacionalističke, više su me podsećale, aludirale na fašističke stranke.

Zašto?

Dok se, dok ti je nacionalizam glavna preokupacija, onda me to više podseća na fašizam i da, na neku vrstu više tog nacionalnog bezumlja koje... koje su moji znali za Drugi svetski rat koji im je ostao u sjećanju duboko, i onda video, a i ako po pitanju tih stranaka, video sam da... da je to više stvar ličnih interesa pojedinaca i proganjanje, nego što je to bilo stvar neke ideologije i šta ja znam, tako da nisam bio zainteresovan ni za to, ni za kakvu drugu stranku i to.

A koje su to stranke bile u Drvaru?

U Drvaru je uglavnom bila i ta, znači, bila je ta stranka komunista i bila je stranka SDS, te su bile najjače, a ove su druge bile sasvim minorne stranke.

Koje druge?

Pa ove druge, mislim, te liberalna, te građanska, HDZ nije ni bio, bilo je možda pojedinačnih članova koji su se sa strane učlanjivali i HDZ to sumnjam da je možda bilo, jer Drvar je devedeset devet posto srpskog stanovništva, opština drvarska.

A šta mislite, kakva je to retorika SDS-a koja je vama ukazivala da je to, ne znam...?

Pa, podsećalo me je na primer na neku idealizaciju četničkih pokreta i to... jer ja sam imao u familiji te podjele, prije rata, tako da su moji jedni stričevi bili u partizanima, drugi su bili u četnicima i uglavnom sam video da se tu podijelilo, da je to bilo, što bi Čopić rekao „...u početku bila situacija preživljavanja“, posle je maltene otišla u neke krajnosti koje nisu bile dobre ni za familiju ni za okolinu, ni šta ja znam...

To mislite pre Drugog svetskog rata, je l'?

Da. Za vrijeme Drugog svjetskog rata to je dosta bilo... moja dva strica rođena su bila u partizanima, moj otac je više volio kralja, drugi njihovi stričevi su otišli jedni u partizane, jedni u četnike i tako da je to bilo uvijek prepucavanje međusobno, tako familija, da ne govorimo po pitanju sela ili drugih djelova opštine i šta ja znam... Sve su to bile priče na osnovu netačnih informacija, svak je to svoje nešto idealizirao, nešto doterivo, svak je svoje hvalio, tako da to nije bilo neke veze sa, sa nekom istinom, znaš, sem one koju sam ja direktno prije toga čuo, ovako spontanim razgovorima od ljudi, onda si mogao ti sam zaključiti šta je bila istina i šta, o čemu se, o čemu se u stvari i radilo, je l'.

Kakva situacija je bila baš u vašoj okolini, mislim pred sam rat? Jeste li primetili da se nešto dešava? Mislim, gledali ste TV, svi ste pratili medije, je l' tako? Šta se pričalo, šta ste radili u to vreme, mislim, da li se osećalo da se nešto, da kažem, kuva ili dešava?

Jeste, osećalo se. Bila je to propaganda i s jedne i s druge strane i treće. Uglavnom se sve baziralo na, na lažima. Sve se baziralo na čistoj laži, koju nisu ljudi mogli opovrgnuti, a drugima je koristilo za tu propagandu, znaš. Jer ja znam kad su bili izbori u Sarajevu, da su govorili naši da je došlo iz Sandžaka, da, da... SDS je to pričo da je došlo iz Sandžaka ne znam kol'ko, trideset, četrdeset hiljada ljudi da glasa u Sarajevo, da bi preglasali Srbe, a kad sam ja njima rekô da je to kompozicija... tumačim onako, pa kažem, to je kompozicija, ne znam kol'ko autobusa, to bi se vidilo, recimo dva, tri kilometara autobusa da ide, da bi to mogô neko primijetiti, onda su oni tako... prešute to, pa onda okretali na neku drugu priču... tako da uglavnom taj srpski nacionalizam jeste zaživio u Drvaru i nije se moglo odbraniti... nisi se ti ništa ni pitô, znaš. Posle su komunisti popustili u tome, onda više to nisu bili komunisti kao nekada komunisti koji su imali neku ideologiju, to je većina tih ljudi bila u stranci radi ličnog interesa, to se... Zbog toga sam ja i napustio i tu stranku, u stvari tu partiju, prije nego što je do toga došla, jer to se vidilo da to ide rasulu, samo se čekalo eto tako... da Tito možda umre pa da to eskalira posle. Eto, dobro smo se i držali to deset godina, to nije prije tako puklo, al' dobro što je kasnije bilo, to je crnje.

Kako ste se vi osećali u toj sredini, pošto ste imali, vidim, možda neke drugačije stavove od većine?

Pa imô sam... nisam ja imao od većine, nego većini ljudi nije bilo do tih gluposti, znate... ja, pošto sam bio inače uvijek optimista, uvijek sam optimista i zato sam ostao čitavo vrijeme tamo na toj teritoriji, uvijek sam se nadô da će ljudi prevazići te gluposti, pa da će se jednom sastati... i ljudima sam govorio, pa ne može... ne mogu budale dovijeka vladati, je l'... proći će njihovo vreme, pa čemo se morati opet vraćati u normalu, pa čemo opet morati gledati prvi svog komšiju, pa onda da ti... jer ti ne možeš pobjeći od svoga komšije. Ne možeš ti osnivati jednu državu, a da on osniva drugu pored tebe. Ja sam uvijek pričo kako i po pitanju republika prije, znam kad moj komšija i moji su bili raseljeni u nekoliko republika, prije toga, tako da taj nacionalizam iz zasebne države nije nikom odgovarao... Kad ja jednog dedu upitam gdje ti je

baba, a on kaže: „znam u kojoj je državi, al' ne znam u kojoj je republići“. Ja kažem, sad da je Milan živ, ne bi znao ni u kojoj su državi... eto, kad se razdijelilo tako... al' eto vidiš...

Kako ste se vi slagali sa komšijama drugih nacionalnosti? Jesu vam bili prijatelji?

Pa, malo sam ja imao tih komšija i to mi je najveća, najveća, ovaj... na primjer, ja dok sam živio u Vojvodini, nisam imao osjećaj neke nacionalne mržnje nit sam imao osjećaj te vjerske mržnje, a i ja sam bio tol'ko radoznao da me interesovala svaka vjera, svaki čovjek i svaki pojedinac, a pogotovo sam sretan bio kad upoznam nekoga ko je različit od mene i po vjeri i po shvatanju i po ubjedjenju, tako da sam imao neke ovako... zdraviji razgovor, ako su ljudi različiti, ako ti neko kao papagaj ponavlja samo ono što si ti rekô, onda ništa nisi ni... nisi ništa ni postiga time... al' na primjer, ja u Vojvodini da sam bio... imaš za čudo raditi... meni jedan kolega kad je zatražio kad treba ići na (*nerazumljivo*) katolički Božić da slavim... i sad ja, bio predsednik razredne zajednice i sad tu neko zavođenje, samoupravljanje, mogô sam pustiti, bez razrednog starešine na dan, dva... pa da mu ja pravdam... Ja kažem, što moraš ići... pa kaže, ja slavim Božić. To meni nije bilo čudno, jer je moj otac slavio Božić otkad ja znam za sebe. Ja sam bio komunista, a on je slavio i slavu i Božić i sve živo. Nisam mogao shvatiti da neko ne može slaviti ni slavu ni Božić ni šta ja znam, bez obzira što je kod mene bilo posle rata dosta tih... čistke, je l'... to se zabra... ne zabranjivalo, nego ljudi koji su... Komšije bile zavidne, pa onda na neki način da bi se revanširale, pa su rekle, eno onaj slavi ono, eno on ono... ima sliku onoga... tako je to bilo... to je bilo uglavnom proganjanje tih ljudi...

Da se vratimo na '89. S obzirom na celu ovu priču što ste pričali tu pred sam rat, vi ste nekako otišli na Kosovo...

Slučajno sam se ja zatekô tu, ovde u Beogradu, pošto imam tu rodinu, tu imam brata i sestre, koji su ranije došli tu... Znači, imao sam ove u Vojvodini, imao sam ove u Beogradu, ima sam u Hrvatskoj brata, rođenog isto, ja sam bio u Bosni, tako da sam bio putovao po cijeloj Jugoslaviji i odlučim slučajno doći kod njih kad je to bilo organizovano ići na Kosovo dole, na proslavu...

Ko je organizovao, kako ste to... ?

Ne znam ko je bio to organizovao, opšta je bila organizacija, opšta u Srbiji, ne znam, to je bilo tako da si mogao besplatno otići autobusom, otići dole... A mene uglavnom, pošto nisam bio nikad ranije na Kosovu, baš posebno interesovalo... i Gazimestan i... pogotovo ti... Gračanica i taj, taj prostor dole, kako se dole živi... Međutim, kad sam dole otišo, zanoćio sam u Štrpcima, pa smo preko Prizrena došli u Gračanicu, e onda kad sam video kako ljudi dole žive, ovi koji nisu, koji su van grada i ti Srbi, pa i Šiptari, pa sam se podsjetio negdje života, svoga, pedesetih godina u Bosni, jer je to bio nivo života takav, jadan i bijedan i tako... Jedino oni koji su u gradu živili ti su nešto imali, oni po selima, to je bio život, život kao kod nas u Bosni pedesetih godina...

Recite, bili ste na tom mitingu, glavnog?

Bio sam na mitingu...

Kako je to u tom momentu vama zvučalo?

Pa, ja čak ni nisam mogô prići od te... kol'ko je to gužva bila direktno odmah kad se govor držô do Gazimestana, nego, to je u toku, u toku govora sam prišô, mada to meni nije značilo ništa, taj govor mi nije značio ništa, meni lično nije značio, ne znam drugima, da li su bili općinjeni... Meni više značilo, na primer, bez obzira što sam bio eto doskorašnji član Saveza komunista... dosta, dosta mi je više značilo... ti prospekti o srpskim manastirima i srpske istorije i tako, ne zbog nacionalizma nego zbog toga što ja to faktički nisam ništa znao... malo sam... znao sam nešto, nije da ja nisam čitô tako neke... nije da nisam ništa znao, ali nisam znao direktno o Kosovu, je l'... jer nikad ranije nisam bio na Kosovu, tako da eto možda igrom slučaja se tako desilo da i odem tu u to vreme na Kosovo, baš kad je to bilo.

Jeste li prepostavili tad da gledate u budućeg vođu srpskog naroda?

Vođu koji će srpski narod voditi narednih deset, petnaest godina?

Pa, nisam mogo zamisliti. Nisam mogo zamisliti, jer ja, mislim što se tiče Miloševića, nisam znao ništa o njemu... u stvari, ne ništa, nego sam znao ono kol'ko se serviralo tad sa televizije. Ja nisam inače tih govornika velikih, retoričara, ja sam više se nadô u razumne ljude intelektualce da će moći nešto... Međutim, video sam da to, razdor u Srbiji, pa kao i u Jugoslaviji između stranaka, između naučnih radnika, između vjerskih ljudi, razumeš ti to... Ne možeš, kad imate razdor između vjerskih ljudi,

koji bi negdje, negdje mogli živjeti u nekoj apstrakciji, je l' da... da bi trebali biti čiste savjesti... Ajde da ovi drugi svi imaju neku bazu većih interesa, materijalnih, kod vjerskih ne bi trebalo biti neki materijalni interesi, međutim, uvjeroj sam se da je i to tako, na granici, da je malo tih ljudi koji su ostali čiste, čiste duše i savjesti...

Najveća moja... moja najveća ljubav su bili obični ljudi, obični građanin koji je živio onako kako može, provodio dan za dan i gledao svog komšiju, prijatelja i nikad se u njih nisam razočarao, u svoje te komšije, te male ljude, to... a ovi, kod velikih ljudi nisam više ništa ni očekivao, jer sam vidio da je... Ja sam se inače ranije bavio politikom malo dok sam bio tamo član komunista, al' nisam na taj način... ja kad dobijem na partijskom sastanku, on me potapšće po ramenu i kaže, jes' ti si u pravu al' nisi za ovo vrijeme, ti si kao neki idealista bio, nešto tako, mlađi čovjek, je l'... čisti proleter, eto tako sam mu bio...

I onda '90, '91. pred sam početak rata, jeste li još putovali ovako do mora, da kažem, u susednoj republici?

Pa ja, da... jesam, ali stvarno nisam nikako mogao zamisliti, jer ja u svojoj mladosti sam više mislio da će rat i vojska, da će se totalno izbrisati, da će se to sjediniti kao možda danas neke... mada to je i pitanje, ne može se to ni danas... jer većina svijeta živi od rata. Ja nisam mogao nikad... nikad ni zamisliti da bi bio takav rat, da... da tako može... da se može tako desiti, mada i... kad gledaš da čovjek, bez obzira što možda komunisti ne bi mogli tako... kad gledaš ta proročanstva il' nešto, onda da je to sasvim normalno da se desi... da je to neminovno, neminovni svijet... jer meni kad je tako rečeno sedamdeset neke godine da će doći do rata, sigurno... nisam se nasmejao, nisam htio dalje da komentarišem ko mi je to rekao, mada taj ko mi je to rekao, sve je vjerovao u to... da ne dubim dalje o tome, šta je bilo to...

Recite mi onda o samom početku rata, kako je došlo do njega, on je prvi, znači '91? Tad se još nije ratovalo u Bosni, je l' tako?

Pa nije, nije u Bosni, ali kod nas jest blizu, taj deo do... Hrvatske, to je nama blizu... Plitvička jezera, bez obzira ovamo što Borovo Selo i ovo dalje... ali s obzirom da sam ja znao za... kakvo je stanje bilo, pošto sam ja u vojsci bio '71. kad je bilo Hrvatsko proljeće... i još se dobro sjećam doktora Žanka kad je istupio protiv hrvatskog nacionalizma da su ga istjerali iz partije i da... govorili su da nema od nacionalizma ništa,

mada je to već bilo uzelo toliko maha da je to bilo začudo kako se još onda nije tako nešto desilo. Samo, onda je Tito bio živ, pa je bila ta neka velika maska, znači to.... jer onda, '69. u Šibeniku kad čovjek baca pisanje čirilicom i psuje majku svakom onome ko je... (*smeh*), ja to nisam mogao shvatiti da takav čovjek postoji, je l'... šta je to, (*nerazumljivo*) kao sad ti gledaš dolar, onaj piše arapski, onaj... (*smeh*), uzmeš arapski dinar ili bilo koji... (*smeh*), ne gledaš kako je napisano nego gledaš kol'ko imaš vrednosti, a onda on uzô bacô, vidi čirilicu, pa psuje majku i onom ko je štampao, ko je doneo u Hrvatsku. To nisi mogô... to čovjek nije mogao shvatiti, jer mi smo bili, bez obzira što je to bilo Jugoslavija kao celina, mi smo tol'ko bili izolovani jedni od drugih, da je to čudno da se to nije tol'ko mješalo, mješale su se pojedine grupe koje s živjele u nekoj apstrakciji bratstva-jedinstva...

[...]

Sad ta '91... do vas dolaze neke vesti s ratišta, je l' tako, čujete da se...?

Ne sa ratišta, pa to je odma' tu pred kućom...

Šta vi čujete, vidite na vestima?

Pa čujem, čujem i vidim ono što znam da će biti, da Hrvatska hoće otcepljenje, sigurno, ali vidim da razdor u vrhovima jugoslovenske vlasti i da nema šanse da to, da se to normalnim putem riješi... to meni sasvim jasno bilo odma' na početku, jedino pitanje je, kako će riješiti, a sumnjam da se moglo to riješiti međusobnim, jer oni su već bili u zavadi da... jer to su bile najpre finansijske igre, razumijete, kod nas je bio... ja, na primjer sam glasô za Fikreta Abdića u Bosni i Hercegovini, nisam glasô ni za jednoga srpskog predstavnika nego tog... međutim Fikret Abdić se odrekô toga da bude predsednik Bosne i Hercegovine, on se odrekô da bude predsednik, pošto je to čovjek koji je više bio poslovni čovjek, koji je više vodio preduzeća, a uostalom i Fikret je radio svoj posao na svoj način i on je upropastio Zagrebačku, Ljubljansku, Splitsku banku, da bi „Agrokomerc“ radio, je l'... a to je tako bilo u to vreme, kol'ko je on bio u pravu, kol'ko su... al' nisam mislio...

[...]

Kako počinje rat u Drvaru? Kad se to dešava? Kad uopšte počinje... ti prvi dani pred rat... pa onda, kad uopšte počinje rat?

Pa, to kad je rat u Hrvatskoj počô, onda su Hrvati, normalno, što su inteligenjniji, daleko, imaju jače savjetnike, oni su, da se to ne bi vodilo u Hrvatskoj taj teret prebacili u Bosnu, a normalno u Bosni da ima... pošto, to je bilo tad sedamsto hiljada Hrvata u Hercegovini pogotovo i gore nešto u Posavlju, da su to oni preuzeli tu, glavni borci u Hrvatskoj su bili Hercegovci... i u Hrvatskoj... jer inače ti ljudi s kamena su malo više oštiri nego ovi iz Barskog podneblja...

Šta znači to oštiri?

To su žešći, onako ljudi, temperamentniji, znaš... i oni su uglavnom i vodili borbu, borbe po Hrvatskoj, ti iz Hercegovine i oni koji su selili ranije, i oni koji su naknadno dolazili, dok se prvo vodila u Hrvatskoj. E onda Hrvati, da bi sebe rasteretili dok se ne pripreme, oni su svu tu, sve to prebacili Bosancima koji su ipak pokazali da su najgluplji s time što su to sve prihvatali i to je bilo sad odnos već kakav je bio po broju stanovnika, to je bilo oko sedamsto hiljada Hrvata, bilo je oko milion i četrsto hiljada Srba, ostalo su bili kao Muslimani ili ne znam, bilo je... dvadeset posto se izjašnjavalо kao Jugosloveni, jer dosta je bilo mješovitih brakova, pogotovo Tuzla i Mostar, gde su tu bili ti veliki centri, industrijski, vojni, šta ja znam... de se po komandi prebacivalo, a posle... Nema, ti Jugosloveni su odumrli, nema više te nacije, je l'...

Šta onda u Drvaru, šta se dešava?

U Drvaru dolazi do opšte mobilizacije tako da te niko ne pita kao pripremu na to šta će biti, kako će biti, a pošto je to uglavnom samo srpsko stanovništvo onda nema drugog izbora nego tako se formiraju te jedinice neke... teritorijalne odbrane...

Koji je to datum, kad je to?

To je bio već... kad je, te prve su, ovaj već u aprilu mjesecu posle te petljanije u Sarajevu, znaš... posle ubistva, onog svata u Sarajevu, ja mislim da je to bilo, možda je nešto bilo, tih stranačkih nekih priča, ono kao grupisanja ovako razgovorom da to nešto u nivou stranke da je bilo, ja nisam u to ulazio uopšte, a glavna mobilizacija je bila posle onog atentata u Sarajevu na svata, ja mislim da je tako bilo, što je bilo nešto kao... gde si se morao odazvati, jer je bio poziv kao teritorijalne odbrane, znaš već to... dobijaš poziv direktno iz opštine, tako da se ti ne pitaš ništa o tome...

Je l' to kao bila opšta mobilizacija?

Kao opšta mobilizacija je bila, baš je bila kao opšta mobilizacija...

Je l' došao neko po vas...?

Ne! Dobijaš poziv da se javiš tu i tu i dobiješ formiranje jedinica i pravo... kao teritorijalna odbrana koja je ranije bila planirana... pa ranije što je bilo, u okviru Jugoslavije je bilo... to su ljudi koji dođu... odsluži vojsku, dobije raspored teritorijalne odbrane i tako dobije jedinicu, tako da su svi bili pozvani, tako te nije niko pitô, jesи član neke stranke il' nisi član neke stranke, šta ja znam... i te jedinice nisu (*nerazumljivo*) bile u okviru grada, dok posle nije počô...

Gde ste vi onda otišli i kako? Šta vam je pisalo u tom pozivu, kuda ide-te?

Da se javiš jedinici i onda nas stavlja na liniju razdvajanja, znaš, nacionalnih razdvajanja, kako su već bili postavljeni. Ja nisam odma' išao u toj prvoj, u toj prvoj grupi... ja sam bio u okviru jedinice u gradu...

Kad ste vi tačno otišli, koji je to dan, šta je tad bilo?

Pa ne znam koji je to dan bio, ja mislim da je to bio kraj maja kad sam ja otišô, na... prema livanskom ratištu, jer se nadalo otuda da će preko Livna napad biti na Knin iz Hercegovine, tako da sam štitio to područje, nije niko razmišljô o tome da bi neko napao na Drvar, jer Drvar je bio ogromno prostranstvo sa malo broja stanovnika, tako da to niko nije bio tad ni zainteresovan da...

I u koju jedinicu ste prvo otišli?

U okviru prvog bataljona... formirana su nekoliko bataljona i tako u okviru Drvarske brigade...

Jeste li imali neku obuku prvo ili ste odmah išli tamo na...?

Ne, nisam imao obuku kad sam već služio vojsku, tako da nisam imao neke obuke, ništa... to je bilo nešto obuke, ovako je bilo, to je bilo kao više... jer te sve jedinice su uglavnom vodili ljudi koji su i ranije vodili jedinice, kad se izvrši neka vojna vežba, ranije kad se vršila, razumiješ, kad se mobilizacija vršila... ranije za vježbu kad se vršila, svi ti koji su bili komandiri jedinica, četa, TO-a ti su bili i dalje ostali, koji su bili, koji su bili bitni komandanti, je l' tad u početku, dok nisu malo počeli rovariti ti koji su na... koji su uglavnom bili iz stranaka posle da se ubacuju, mada

je tih malo bilo... Uglavnom su bili komandanti ti koji su bili komandanti teritorijalnih jedinica, tako, u početku...

Da li je ona imala neke veze sa JNA?

Ta... nije imala ta nikakve veze, ne znam, možda je imala po komandi, ali u okviru Drvara nije bio nijedan profesionalac, bar za početak tih... znam kasnije, kasnije vreme kad je došlo, kad je bilo profesionalaca, ali nije bilo sa drvarske područje, oni su se negde povukli, ne znam gde su bili... bili su na kraju rata, kad je ono bilo već da se vrate ljudi, kad je Srbija vraćala tamo na područje, tamo '94. ne znam koja je to bila... '93, '94. možda, kad je vraćala one koji su rođeni na tom području, al' i to je malo bilo da je vraćeno, uglavnom je to bilo drvarsko stanovništvo.

Vi ste sad u kojoj jedinici i po kom zadatku?

Drvarske brigade, i raspoređeni smo na liniju nacionalnih razdvajanja opština, jer je Drvar bio, drvarska i grahovska opština, glamočka, petrovačka, to je bilo većinsko srpsko stanovništvo onda ideš... na jednu zonu idu uglavnom prema hrvatskom području, najpre su krenuli prema hrvatskom, tamo ono livansko ratište i na Kupres i na Kupres, isto opština... pretežno srpsko stanovništvo...

I koje je vaše zaduženje, baš lično?

Ne, ja sam bio borac samo, uopšte borac... ja sam bio ranije... ja sam bio radarista, mislim po vrsti službe... u mornarici, pošto sam služio u mornarici. Pošto tu nemam mornarice ni radara, dobro, bili su radari... to su već zauzeli ljudi koji su imali svoje veze, pa sam onda posle bio ABH jedinica... to je hemijsko-biološka zaštita...

Od bojnih otrova...?

Da, atomska A, B biološka i H hemijska zaštita, pa pošto i tih nije bilo jedinica nego su se te jedinice kasnije osnovale, da bi se pojedini ljudi povukli sa ratišta, jer tako da... to je bilo mutljave tamo... ja nisam htio, bio sam sa tom, sa tim svojim običnim ljudima, zato me nisu nikud ni... a to je bilo uglavnom na livanskom ratištu, prvo kupreško i livansko ratište, to je bilo na granici sa Hrvatima, je l'...

U redu. Sad taj prvi dodir s ratištem. Kako ste to... taj prvi dan kad ste čuli prve pucnje... Kako je to izgledalo doći na ratište?

Pa dobro, ja sam već čovjek bio stariji, ja inače u životu nikad nisam

imao nikakvog straha i nisam imô neke želje za ubijanjem tako da se nisam ničeg bojao i nisam ni htio pucati dosta dugo, nikako nisam pucô, jer nisam imô na koga, jer nismo bili (*nerazumljivo*) nije se ni vodio rat, nego se držalo samo to područje, znaš, nije bilo direktnih sukoba, bila su ovako granatiranja...

Šta to znači?

Znači, bacale se granate i topovske, a oni, Hrvati još tad nisu ni imali topove, oni su bacali ove minobacačke sa minobacačima tad, tako da ovaj, bitno je bilo da se skloniš... Samo su bile linije razdvajanja, nije bilo isto direktnih sukoba za tih prvih par meseci.

Jeste li zadužili neko oružje? Mislim, jeste imali neko oružje?

Dužilo se, dužilo, svak je dužio neko oružje. Od pištolja, puške do polu-automatskog, u početku, posle na automat il' na PM zavisno od situacije, kako gde. Uglavnom, na tom, na toj deoni su bile raspoređene artiljerij... artiljerija ona vojna, na prvi pogled je bilo nešto artiljerije al' uglavnom su bili minobacači i nije direktno dolazilo do sukoba. Znam sad, nije se ni išlo na to da se ide u sukob, niko nije forsirovali neki sukob, slučajno je jedan od njih, sa vatrogasnim kolima prešo na našu liniju, ne znajući uopšte ni gdje je linija, ni šta, nego pošo tako, ne znam da l' je bio negde tamo u selu, pa iz Livna pošo pa su ga odveli u Drvar sa tim vatrogasnim kolima. Drvar tad nije ni imâ te vatrogasne... taman im dobro došao.

I kako to padaju po vama granate, levo desno... ili kako, šta se dešava?

Pa, padaju, znaš oni kad dobiju, Hrvati kad dobiju nešto, je l', oni tad u početku nisu ni bili tol'ko naoružani, kad dobiju, onda imaju tako jedan period i kad se boje napada, onda oni preduhitre sa nekim bacem... (*nerazgovetno*). Na primer, znam tad, ne znam da l' je to bilo prvog, prvi put kad smo išli il' drugi put, bio taj neki njihov Svon Anton, da su bacili možda preko sto tih minobacačkih granata na naše položaje, al' mi smo imali tad dobra skloništa, niko nastradâ nije, ništa.

A kako kad ste vi granatirali, koliko ste vi...?

Ne znam kol'ko smo, da l' je bilo štete, jer mi nismo imali uvid u to ni kako ni šta, mada pričalo se to: ovo bilo, ono bilo, znaš to je bila sve stvar propagande... i malo je bilo žrtava, slučajno ako nekog rani i tako.

Ne znam šta su radili...

Koje ste vi ciljeve imali, tamo?

Mi smo imali cilj uglavnom te linijske borbe i zadržati ako bi oni slučajno napali, na, na ta srpska sela, jer tu su bili na toj, u toj livanskoj opštini, na toj periferiji je bilo tih par sela prema Grahovu, srpskih, koja su bila čisto srpska, a to baš u tome gde smo bili je bilo mješovito i već Hrvati su odatle pobegli, tako da je uglavnom ostalo to srpsko stanovništvo, bar za taj početni period.

Koje su vaše dužnosti bile, baš lično vaše?

Ne, to je... lično je bilo samo čuvanje te zone. Linije.

Šta ste vi radili ujutru?

Nosio si položaj, imao si rov i sad to određeno vreme budeš u tome rovu i onda dođe smena zamjeni te, onda ideš na odmaranje i tako, na liniji prema frontu, kao zamišljenoj liniji i tako...Tako da, nije tu bilo direktnе borbe, već kasnije, kad je...

I kako protiče taj dan na ratištu, šta se dešava?

Pa to je tako, tako, uglavnom čekaš, nadaš se, niko ti ništa ne govori, samo te ostavi na položaju tu, ne govori ti, kaže u slučaju... pratiš situaciju da neko ne prilazi, u slučaju bilo šta da prilazi otvaraš vatru i nemaš, nemaš... niko da ide po komandi šta, negde... (*nerazumljivo*) te rasporedi i ostavi tu na liniji. Imaš svoje komandire i oni ti prenose šta, kako, kad se menjaš, ili čuvaš kao granicu tu neku, zamišljenu, postavljenu...

Kako ste se vi osećali što ste tamo? Jeste li bili ponosni, zadovoljni, ne znam, jer ste znali da radite pravu stvar?

Ne, nisam znao, znao sam da ne radim pravu stvar al' nisam imao nikakve, ja nisam imao nikakve vojne inspiracije, nisam imao ni neke junačke inspiracije, jer je to tako bila glupost i samo sam bio tu radi toga, što sam se nadô da će se to normalno nekako... da će doći do... razumni ljudi da će to neko rešenje naći, jer to nije neko, neka... U početku to i nije bio neki vid borbe, tako da... ne samo u tim prvim aktivnim borbama koje su bile, tad mi, tad ja nisam bio, tad je bila ta jedna od ranijih brigada, koja je taj deo očistila, verovatno od hrvatskog stanovništva, pa su oni pobegli do te zone... Šta se mislilo i kako se

mislilo ja ne znam, jer je bilo to, pitanje povlačenja ovog korpusa preko Livna, JNA iz Hercegovine. E tu kako je bilo, šta je bilo sad u Hercegovini to već znaš, kako je bilo sa tim povlačenjem, kako je bilo sa otimanjem oružja to već ne znam, e sad se mislilo da se ona tuda povuče jer je to najbrži put bio do područja đe je srpsko stanovništvo, jer uglavnom JNA se već tad u većini rasula, tako da se nije znalo ko je s kim i šta ti... po pitanju tih nacionalnih struktura, pa i vojnih...

Koliko ste puta bili na ratištu?

Kol'ko sam puta?

Koliko puta, da, u tih godina rata?

Pa, ne znam, ja recimo, do Dejtona sam bio možda jedno šeststo dana. Nekad odeš, budeš petnaest dana, nekad osam, nekad budeš dvadeset, mjesec dana, otprilike za te... do šeststo dana. Onda posle Dejtona više nisam ni vodio evidenciju, nit sam... taj mir (*nerazumljivo*). Posle Dejtona isto bilo, situacija je bila više ratna nego pre Dejtona.

Jeste li učestvovali u nekim nezgodnim akcijama u kojima je bilo baš opasno po život?

Da, bile su akcije, jer smo mi... uglavnom smo išli kao prateća jedinica, kad udarne jedinice zauzmu položaje onda mi idemo, ili budemo im krila, ili držimo taj položaj koji su oni zauzeli. Po... (*nerazumljivo*)... ovi mlađi, kad zauzmu neku teritoriju, onda mi dođemo na to mjesto, zauzmememo položaj, onda se oni povuku na odmaranje do sledećeg napada i šta ja znam... ako je bilo zauzimanja tih teritorija. Al' to je bilo...

Je li bila neka opasna situacija koje se sećate?

Opasna situacija?! (*smeh*) Tu je bilo stalno opasno, pogotovo kad smo prebačeni, moja jedinica... druge jedinice su bile na drugim mjestima... Ja sam posle prebačen prema Jajcu, tamo isto prema Hrvatima, pa onda sam otisao na Rogaticu, a onda je za moju jedinicu i mene bilo prema Bihaću.

Šta se desilo?

Pa, to je, to su iznad grada (položaji), Bihaća, koji je imao veći broj stanovnika nego što je ova druga zona, tako da su oni bili uvek „aktivni“, svaki dan smo imali sukob, napade i tako...

Šta se desilo baš toga dana kad se...?
Nije to bio dan, to je bilo danima, danima...

I noću?

Držali su se ti položaji i oni su imali i mlađe i jače stanovništvo, i dobro, bili su u okruženju pa su morali, tako kako su živeli... proboje, svaki dan su pokušavali proboje, tako da je svaki dan bilo žrtava, na desetine, nekada je bilo da danima nema nikoga, tako da...

Da li je u vašoj blizini neko poginuo? Neko od vaših poznanika, prijatelja?

Pa, poginulo je dosta, ne znam ja, ja nisam pisao pojedinačno, znam samo da je u drvarske opštini dosta poginulo, znam da se poginulo pored mene na ratištu, znam da sam ja dosta pokušao spasiti ljudi, neke jesam spasio, neki su umrli posle spašavanja...

Pisali ste nešto?

Pa jesam pisao, u početku sam pisao i onda sam htio da to sve zaboravim.

Šta ste pisali?

Pisao sam dnevnik i pisao sam tako te interesantnije stvari – što mi se dešavalо... Posle sam video da je najbolje da to čovek sve pokuša zaboraviti... da to, da vidiš koliko su ljudi životinje... kad dobije pušku pa misli da je neko i nešto što može drugog ubiti, al' ti si bio zavisan u tome...

A šta se to dešavalo?

Pa, vidite u normalnom životu se svašta dešava je l'? E, sad u ratu to, to je još gore, u ratu su ljudi ostali i bez cilja, i bez smisla života, i zavisi kako kome, kako kome, ko je u kakvoj situaciji. Ljudi se izgube, izlude od straha, pa ne pozna nikoga, ni svoga, ima svakakvih slučajeva. Onda izgubi nekoga svog bližnjega, onda nema osjećaj ni za svoje ni za one tamo. Zaluta, ode... jedna žrtva je bila.. (*nerazumljivo*) on nije, nije mogao da shvati da treba ratovat protiv ljudi s kojima je juče radio. Poznavao te sve ljude i na liniji se dozivao sa njima, nije bilo otvorenih sukoba, i on je zapucao, nije zapucao, nije počeo pucat, nego što mi kažemo... idem ja kod njih i zdravo... i pokupio se i otišao, oni su ga ubili. Nije uspostavio kontakt sa njima, ti ljudi koji su bili tamo, i nije ni izvučen nego tek posle

dve godine, trava ga probila... jer nije mogao da shvati, jer kod nas nije bilo te neke nacionalne mržnje. I to je ipak bio grad proletera, Drvar, i više naklonjen Titu, nije taj nacionalizam bio toliko ispoljen. Al' u tim Titovim predratnim godinama i te mržnje nije bilo, i taj čovek koji je bio vozač autobusa koji je dovozio te radnike u Drvar, iz tih okolnih mesta, jer Drvar je bio industrijski centar te oblasti, jer je to bila opština sa šesnaest hiljada, sedamnaest hiljada stanovnika, jedanaest hiljada radnika u gradu. A, grad je imao sedam hiljada stanovnika. Znači ima više radnika nego stanovnika. I on je dovozio svaki dan te radnike i sad je odjedared došlo da on mora protiv njih ratovati. Nije mogao shvatiti kako ja s njima ratovati, a da... krene prema njima tamo, izgubi glavu, nisu ga ni oni pitali ni ko je ni šta je, ni za šta je pošô.

Kako je vamo to palo u tom momentu?

Kako mi je palo?

Da.

Pa, mogu ti reći u početku, prvu godinu-dve dana, bilo je tako teško, a posle je to već postala navika i ništa. Posle mi je... ne, to već nije bio kao rat. Bila borba za opstanak.

Jeste smatrali to kao organizovan rat? U onom smislu da ste znali...?

Ne organizovan, pogotovo od strane Srba, za ono naše područje, to je tol'ko glupo bilo, mi smo bili u neobrano grož... ja znam da je, možda je bio za nekog, neki je, neko je vodio konce, iza, ja ne znam ko je to vodio... ja znam kad je došlo do sukoba između, jer je Zapad forsirao da bude civilno zapovedništvo nad vojskom u Bosni, pa je Karadžić od-glumio to, sebe proglašio vrhovnim komandantom srpskih jedinica, a Mladić to nije dao, je l'? Došlo je do sukoba između njih. I sad taj dan... (*nerazumljivo*) dolazi, drži govor, nas poziva sa linije, povlači u neke... (*nerazumljivo*), drži govore o tome, šta da se radi? Pa kažem, šta? Kad ti ne znaš šta da se radi! Sad ti nama kažeš, znaš li ti o čem' se radi? Ja nisam vojnik, nit' sam civil. Civil nisam jer su mi obukli vojničku uniformu, a vojnik nisam jer mi nije do rata, što je rekao Branko Čopić. A, protiv koga, zašta? A dođe do sukoba između Karadžića i Mladića. I šta ti onda možeš reći, za koga si? Za čiju ćeš ti stranu i ko je u pravu? Jer, ti tu, ti obični vojnik sa linije, koji... ne znaš ni kad si se okupô, a da znaš za koga ćeš prići? I kome, za koga da se borиш. To ti nije znao niko doći...

Ja za četiri godine rata, nikom, ja, u početku nisam htio ići ni na kakve partijske sastanke stranačke, te nisam išao nikada. I nikad nije došo neko pred vojsku i rekao da se borite za to i za to. Tol'ko bilo besmisleno da niko ne smije izać pa reć, ljudi pa vi se trebate boriti za to i za to. Smisao rata i to koji je smisao? Mi smo tako, ja sam tako proveo, a neki drugi možda jesu, neke druge nagovarao, ako je imao neke paravojne jedinice, pa ih nagovarao, idi se sveti ovamo ili onamo. Tih gluposti je bilo, ti si mogao slušati svaki dan te gluposti, od pojedinaca, al' da je neko pred mene ili ispred jedinice izašo i rekao, vi se drugovi, ili vi se gospodo, ili vi kako hoće da ih nazove, trebate se boriti za ovo i za ovo i vi se borite... Ja nisam nikada pomislio, mislio da bi se mogao boriti za Vel'ku Srbiju, glupost, ako išta sad tu... (*nerazumljivo*), ja sam ipak volio Bosnu, više od, ja sam se u Bosnu vratio i sad mislim da se u vratim u Bosnu, tako da... uvijek maštam o tome, tako da... O Velikoj Srbiji? Ja sam mislio da se može živeti u Velikom Balkanu, u Velikoj Evropi, u Velikom Svijetu, a ne o tome da ti možeš staviti negde... ja, mene muka kad ljudi odrade kuću, pa mu ne možeš prolaziti mimo, razumiješ, kad sam sebi napravi zatvor, a ne o granicama...

Kako ste vi zvali neprijatelja? Ko je za vas bio neprijatelj?

(Smeh) Ja nisam zvao neprijatelja nikako. Ja neprijatelja nisam imao i ljudima sam uvijek pored sebe govorio da onaj тамо nije naš neprijatelj, tako sam uvijek... i zbog toga ljudi... tako bili, tako sam im djelovao, jer znam kad preko linije kad oni viču otuda: „Četnici, četnici!“ Jedan došo pa viče: „Čćedo, čćedo!“ ono, nama viče, a jedan je došo tek sa sela ga pokupili, pa kaže: „Nije ovde Čćedo, ovde je Stevo, Čćedo nešto bolestan, ostao kod kuće!“, nije znao o čem' se radi. Takvih ljudi je bilo, to je ovako simpatična stvar. Čuj, a ja da sam njih zvao ustašama ili mudžahedinom, kad nisu bili ti direktni sukobi, na našem području. Bilo je, kasnije se videlo po tim zločinima, ko je gde bio, šta je radio. E, onda su dva mladića došla iz Livna, Hrvati su mu oca izbacili sa petog sprata u Livnu, i da su oni govorili baš kao neki borci i obadva su poginula. Jedan je poginuo, a drugi se ubio zbog njega, tako da... pa su i oni izgubili smisao, a bili su obojica momci, dvadeset i koju godinu.

Pomenuli ste malopre paravojne formacije, da li ih je bilo tu gde ste vi bili?

Pa, bilo je, tih paraformacija je bilo odma' u početku je bilo neke, neke

paraformacije, znam da je bilo...

Kako su oni izgledali?

Ja se sa njima nisam sretô direktno. Ja, nisu, nisu naši dali da prođu, ti koji su bili huligani više, koji su pravili zlo. Obr... (*nerazumljivo*)... ovi u mojoj jedinici nisu dali, sad ne znam kako je u ovim drugim jedinicama koje su bile udarne i šta ja znam. I znam tamo da su na Jajcu bili, kad su, prije nas, da su bili, kad su napravili neku svinjariju, da mi to posle nismo mogli održavati nakon... ni tu liniju. To su bili, pa to su ti bili ljudi pokupljeni neki huligani, koji ti dođe da te štiti, da ti ovaj kao napravi neku udarnu akciju, onda ti napravi toliko štete da ti ne možeš sa tim narodom normalno održavati nikakav kontakt. Je l', tako su ubacivali te grupe...

Kako su se zvali?

Ne znam kako sam ih zvao, ja ih nisam zvao nikako, jer kod mene nisu ni dolazili, niti bili sa mnom, to su bili uglavnom u kontaktu sa tim diverzantskim jedinicama i sa nekim ovako, ne znam šta su oni, u kom su svojstvu dolazili, ko ih je zvao ni koji ih je vraćao. Znam i na kraju kad je bilo rasulo totalno, kad su Arkanovi došli, nisam znao ni ko ih je zvao...

Kako su izgledali ti Arkanovi? Jesu bili ljudi odavde iz Srbije?

Ne znam odakle su bili, oni su bili uglavnom... Arkanovci su došli na kraju rata kad smo se mi već počeli povlačiti, kad je bio pad Drvara i to, oni su mislili zaustaviti tu ofanzivu, neki su bili mladi dobro obučeni da... Kad su se povukle ove naše neke jedinice, onda je ošišao sve te neke, koje je on povatô, do glave... Kod nas to nije mogô to ništa, niko nam nije smio ništa jer smo bili jedinstveni i onda kad smo došli, onda su nas primili, jer se nismo rasuli. A, ovako de su pojedinačno 'vatali, tu većinu su kao 'vatali, kažnjavali, šišali, kao da se vidi da si begunac, mada je bilo već totalno rasulo '95. avgust. Arkana sam drukčije zamišljaо, jer znao sam šta je Arkan, i ko je Arkan. I zamišljaо sam ja sam vidio to i ljudima objašnjavaо i oni kad govore, šta on ima sa nama, jer ovi moji nisu voleli Arkana, tako ti koji su bili nisu ni mislili nešto o Arkanu. Onda je jedan tako dobio dobre batine, otišo je sam, pa uletio u njihovu jedinicu i ne znam i danas je obolio teško...

Zašto, šta se desilo?

Isprebijali su ga.

Zašto?

Zato što je on rekô da Arkan nema ništa sa njim, da on ne pripada Arkanu ni njihovoj jedinici, niti da mu išta znaće, ali otišô je ispred naše jedinice, tako da su njega sama uhvatili, ali Arkana sam smatrao jednom... kad kola kao kamen, zlo koje se može, zavisi ako ga podložiš pod točkove, kad kola krenu niza stranu, da kola ne idu niza stranu, ili ako ga lupiš u glavu, da razbiješ glavu čoveku. Zavisi kako kamen, kako ga upotrebiš. Kad je bilo zlo u Srbiji sa njim, a ne tamo. To su bili uglavnom ljudi koji su zadržavali neke položaje, da bi se neki drugi mogli naplačkati. Uglavnom je tako se smislilo... U početku ne znam, na mjestima gde su se borili, ja znam da nisu bili ti pojedinci, pojedinci su bili dobri borci, ali ovi drugi koji je... s njima manipulisao, ne znam šta je radio.

*Da li su se po vašem saznanju dešavale neke pljačke, ratni zločini?
Šta je l' ja?*

Po vašem saznanju, to što ste čuli i videli?

Da, da, da, pljačke su, pa oni su pljačkali srpske kuće, pojedinci su pljačkali srpske kuće, tamo kad nađe napuštenu kuću sve se ispraznilo to i uništilo i uništilo znate... i uništilo sve, te, tol'ke... pa rat je, to, to je haos totalni. Pa da, pljačke, to su kamioni, po Drvaru su išli kamioni iz Krajine, Hrvatske, kupili sve kad su se ovi... povuklo stanovništvo... šleperi. Pa ja sam bio u jednoj kući, komanda je bila, čovjeka iz Njemačke, koji je radio u Njemačkoj i zamisli šta može imat neko ko je radio u Njemačkoj godinama, trideset godina, četrdeset.

A ko je došao njemu u kuću?

U njegovu kuću su došli komanda, pa se ta komanda navodno premeštila, pa je došla druga komanda i to su na primer Srbi, iz jednog tamo grada srpskoga, otjerali dva šlepera robe iz te kuće. Srbi iz srpske kuće. A da ne govorim ovo, gde god su ostale puste kuće, to su sve pljačkali i jedni i drugi, tako da to je negde sve propalo tako...

Da li se moglo nešto da učini tu u tom momentu?

Ne, ne glupost. Ništa niste mogli da učinite. Ne bi ništa ni napravili, znate, jer ako vi danas od nekoga zaštitite da ne opljačka, sutra bi to drugi zapalio i uništio, razumete? Ja sam došao u jednu školu Agići, selo Agići, tamo do Bosanske Krupe, do Novoga to je mjesto, gdje je

bilo, ne znam, preko hiljadu đaka, preko šezdeset nastavnika je bilo, to je mješovito stanovništvo, možda je bilo više srpsko, to je napravljeno u akciji sto škola u Bosni. Savremena škola sa laboratorijom, sa svim. To su demolirali, napravili kao da je stoka bila. To je već kraj rata, to je već totalno rasulo, nije se znalo ni ko šta... Nisi mogao ni dobit nešto za jesti.

Kako je bilo tu krajem rata, je i' bilo teže?

Pa sve teže i teže je bilo, na kraju smo mi završili tako, moja jedinica, da se nije znala kako se prehranit. Nisi imao ništa, nisi dobijao danima ništa za jest'. Tako ideš po njivama podsječeš nešto, pod snjegom, kupus što je ostao, pa onda obariš ga u kanti, moliš boga da dobiješ hljeba malo. Onda bila ta tamo, napuštene stoke koje su bile baš u to vreme, pa onda nešto tako ako nađem, nađem, to je retko. Raspalo se i to.

Šta ste jeli, kako ste se hranili? Jeste li dobijali nešto iz komande?

Znate šta se jelo? Bile neke zalihe pasulja koje si jeo za doručak, ručak i večeru. Ako skuvaju, ako ne skuvaju, onda dobiješ za jedan obrok i onda tako... To je bilo posle Dejtona, par meseci posle Dejtona, jer sam ostao do Dejtona. Posle Dejtona sam ostao još tri meseca.

Je li stizala pomoć iz Srbije u hrani i to za..?

To, ta, pomoć je dolazila u opštinu, a onda opština, kom su dijelili, na ratištu nismo skoro ništa. To se podijeli u okviru opštine i onda... Desilo se na primer, ako se dobiju ti suhomesnati da se pokvare prije nego što se oni dogovore kom će podijeliti.

Šta je bilo najteže?

Kada?

Šta vam je bilo najteže?

U toku rata i' poslije?

Do kraja?

Ovako mi je bilo: taj rat sam ja doživeo kao neku nuždu, to se moralo desiti, isto kao u pozorištu što nešto morate odglumiti, e sad da li vam je to negativna uloga, ili pozitivna ili bilo šta, samo čekate da se ta scena završi, al' eto što je to dugo tako trajalo. I tokom rata ništa nije bilo teško jer ja sam imao svoj neki način života, način ophođenja prema

svemu, nisam dao da idem nešto mimo... moj moral, moje shvatanje, nisam nikome dao, ni onome pored mene, dok je sa mnom, al bilo je teških momenata. Tako jednom kad sam se vratio sa ratišta, samo što me ni djeca nisu poznala jer sam tako jednom ostao odsječen na ratištu, kad se nije znalo, mislili su da sam poginuo, al' sam se vratio, sa tih dva'est dana, onda sam oslabio dvadeset dve kile. I onda znaš kako sam se vratio, neobrijan, neošišan, u sivomaslinastoj uniformi (*smeh*) što me nisu djeca poznala, onda sam tako mislio, koji je to smisao, šta tražim, deću, kud će, to je bilo negdje druge godine rata.

Šta, došli ste kući i...?

Pa, došo sam kući i žena kaže djeci da idu preda me i izađu i ne poznaju me. Ja sam ličio na čudovište, tako, oni su bili mali. Eto ti... to mi je možda... tad mi je teško bilo, tad sam ono kao, možda zaplakao i kad sam došo u Srbiju, onda mi je bilo još teže, onda nisam imao na šta doći. Tu sam imao svoju familiju, ali oni nisu bili toliko moćni da me pomognu, al' bili su moćni da me ostave da živim, da radim i tako. Nisam onda... tražio sam samo deću raditi i samo kad čovek radi onda ne misli o tim drugim glupostima.

Kako vas je zatekao kraj rata?

Pa, eto kraj rata me je zatekao...

Kako ste videli potpisivanje Dejtona?

Znate, kako sam ja doživeo rat, doživeo sam rat jer ja nisam se imao gdje vratiti, nisam znao gdje mi je familija.

Kako se niste imali gde vratiti; šta se desilo tu pred kraj rata?

Drvar je okupiran i to su uzeli Hrvati. Drvar su uzeli Hrvati ja se nisam mogao... ja sam bio na ratištu, nisam znao gdje mi je familija, ništa, znao sam da imam moju rodbinu u Srbiji, jedina šansa je da odem prema Srbiji i amo...

Kako ste zbrinuli porodicu?

Ne, nisam ja ni zbrinuo, ona se sama snašla, prešla ovamo u koloni, nisam ni znao gde su i onda je posle Dejtona, posle Nove godine... ja sam prepostavljao da su u Srbiji i onda kad je već potpisana Dejton ja dobijem par dana da se idem okupat, al' se nemam gde okupat kad nemam kuće, nemam ni gde. Kad treba da pređem za Srbiju, jer sam

dobio par dana odmora, jer sam dobio par dana odmora, kažem ajd da vidim bar tamo... i sad dođem do granice do Srbije, oni mi ne daju da pređem. Imam potpisu dozvolu da sam slobodan, oni mi ne daju...
[...]

Ko vam ne da da pređete?

Ne daju mi ovi iz Bosne, ne daju da pređem u Srbiju...

Mislite na granici?

Granica. Kad sam došo. Na Rači me vrate nazad, pa sam ja mislio...

Ko vas vrati, srpska...?

Bosanska. Bosna.

Policija il' ko?

Policija, ma graničari bosanski, vrate me u Bijeljinu, ja iz Bijeljine...

A što vas vrate? A šta kažu, šta...?

Ne daju mi u Srbiju, to je zabranjen prelaz u Srbiju, naređeno da nikо ne ide u Srbiju...

Vama je već porodica tamo?

A ja ne znam... prepostavljam da mi je porodica u Srbiji, jer to mi je jedino... i ja onda odem u Bijeljinu nazad, pa se nekako prebacim u Loznicu i onda preko mosta u Lozniči pređem pješke, nije imo carinu... i kad su me zaustavili tamo, ja kažem da mi je familija tu u Lozniči, ne znam ni de je Loznica, kol'ko je daleko... ranije nisam bio u Lozniči... kažem im da mi je familija u Lozniči i da idem kod familije u Loznicu, da mi je tu prešla, izbjegla... i oni me puste tako, nije me nikо kontrolisao, srećom, da me vrati nazad... onda iz Lozniče odem ovamo za Beograd i tako...

I gde ste našli svoje?

Pa našo sam tu... tu sam ja došo kod rodbine i onda sam video da su oni tu... tu su bili kod sestre, žena, djeca i otac i majka, svi su bili kod sestre... i tako sam ja bio par dana i onda sam se opet... opet vratio tamo na ratište...

Zašto ste se vratili?

Pa, ne, ne, ne... nisam dobio potvrđenje da sam... da je završen rat, ja

sam samo dobio... kao odmor...

Čekajte, tad još nije bio potpisani Dejton?

Dejton je bio potpisani, al' mi nismo raspušteni kao jedinica.

Jeste li vi to doživeli kao, sad... mir je... počeo je mir, pobeda je nečija ili nešto tako...?

Ne...

Kako ste dočekali taj mir...?

Dejton sam ja dočekô kao dobro da se prestane ratovati. E to! Ne kao rešenje nikakvo, ni za Balkan ni za Bosnu, nego dobro je da se prestane ratovati... da se pokuša razumom nešto napraviti, razumeš... Pa kako se ljudi dogovore, dogovore... ne može, ništa nije sveto, je l'... ako se ne može ostvariti... samo ono što sam ljudima u Titovo vreme... da prođe to jednom, vladavina tih budala... (*smejh*), kao negde, pa da oni koji su... ko može s kime nek živi, pa nek ide tamo i zdravo... e, i ja sam se vratio opet tamo na liniju, jer je to već bilo mirnije, nije bilo sukoba...

Koji su to meseci?

To je januar i onda sam...

Januar '96?

'96. I u februaru '96. su mi zaključili onda sve... e sad, kad sam došao '96, onda sad... sad je obrnuto, sad mi ovi ne daju da uđem u Srbiju... sad se obrnula... (*smejh*)

Koji?

Sad Srbijanci ne daju da uđem u Srbiju, jer onda onaj neki Miloševićev... pa sam onda kad sam došao...

Koji Miloševićev? Šta?

Pa onda je nesporazum bio Miloševića i tih iz Republike Srpske, zbog toga... i sad, kad sam došao u Raču, pošto sam već imao iskustvo, ja nisam... sa autobusom sam došao u Raču, oni su me zaustavili, ja sam onda otišô... izišô iz autobusa i onda sam otišô kroz kukuruze, pa sam išô preko nekih polja, pa sam dočekô sa druge strane drugi autobus i sjeo i došao u Beograd sretno, tako sam dva puta bio prebjegô preko granice...

Tih prvih dana, nedelja, pošto ste se vratili iz rata, kako sad u miru... kako ste spavali...?

Znate kako sam... Ja prvih tih dana sam bio kao u bunilu, tako da nisam znao ni gdje sam ni šta sam ni ko sam... Nisam znao, nisam o tome ni mogao shvatiti ni kud ćemo... pogotovo kad sam došao u Srbiju, pa video kakva je Srbija, onda mi je tek bilo najteže to prihvati...

Zašto?

Kad sam vidoio da je to totalno rasulo... da je to neke... da su to malograđanske borbe, međusobno, obračun pojedinaca, da to nema nikakve želje da se napravi država kao država... da su to samo nera-zumne manipulacije pojedinih grupa i mafija, to i dan-danas isto tako...

Kako vam je bilo kad ste došli tu u porodici?

Pa, znate... čovjek može biti sretan kad je sve to preživeo, znate... šta se sve dešavalо, ostala ti je uža familija živa i... mada si izgubio tako neke svoje voljene prijatelje, ljudе i šta ja znam... i relativno si ti zdrav, je l', da možeš raditi da ih prehraniš...

Šta znači to relativno?

Pa... ipak, bez obzira čovjek kad sve to doživi pitanje je kako na psihu, znači... kako je i šta će biti sutra...

Kako je vama bilo?

Pa ja sam dobar, znate, jer ja ipak to nekako pregrmim preko svega, sem par puta, ne jurim ovako kad... (*smeh*); nekada nisi u elementu ni u normalnom životu, a ne...

Šta to znači?

Pa dobro, malo čovek sa živcima popusti, bar kol'ko-tol'ko, ako ne... Znaš šta, mene nerviraju gluposti i tako te beznačajne stvari kad čovjek gleda šta je to... šta se sve desilo, kako je, onda te te svakodnevne sitnice ne znače ništa, a ako čovjek zapne za te sitnice, onda te to još više nervira, razumijete, jer čudno je da... jeste da život prave sitnice, ali ni ne mijenjaju ga puno... Kad ti znaš da, da, da je to sve odjed... jednog dana može biti i ne biti, tako da to... šta ti to znači... Evo ja sam imo tamo, moji su imali imanje koje je nekad vredilo možda milion maraka, a sad ne vredi ni dinara, jer je sve pusto, izgorelo u kršu i eto... i šta sad,

ne mogu tu...

Kako je rat uticao na vas... mislim, da li je baš ostavio nekog traga?

Pa ostavio je traga... od onoga nekadašnjeg života, takoreći, pa uglavnom bezbrižnog, je l'... to meni nije neka preokupacija neka bila materijalna, materijalno bogatstvo, nego mir i ovako, sklad u životu bio... i kad ti od svega tog, kad je to sve rastureno i kad ti vidiš da je to krčag koji se ne može više zalistiti, onda se čovjek još više razočara... Pa ja sam se bio vratio, mislim, kad sam video šta je Srbija, onda sam ja uvijek imao želju da se vratim tamo, bez obzira na... kako je to upropošteno, razumijete... da se vratiš, ono, da si svoj na svome, pa što napraviš dalje u životu, jer ja ne mogu sad sa šest banki birati i imati neke ideale i imati nešto...

Koliko ste imali godina kad se završio rat?

Pa imô sam... kol'ko sam imô... četrdeset pet godina... i sada, pogotovo sada, sad da ti kažeš, e praviću neke ideale i imaću neke ambicije ili sticaću nešto, ovo il' ono; bitno da živiš normalno i da ne praviš gluposti i koje bi mogô, a ovako, ipak je najmirnije kad ti dođeš na svoje pa, šta je, nek je koliba, koliba, ako sam mogao četiri godine biti u rovu, mogu i sledećih deset biti u stanu, je l'... pa što imam, imam...

Od čega ste živelii kad ste došli ovde?

Uglavnom, radio sam sve, na crno sam radio, kao i danas što radim na crno... više na crno, nego na bijelo... (*smeh*). A kad sam se vratio '98, ja sam odma' oti... '97. sam otišô u Drvar, otišô sam u svoje selo tamo... ptice nije bilo u selu... ptice nije bilo... i... e, tad sam zaplakô... Eto, godinu dana posle rata, što ono kaže... ne znam koja je to priča, vojnik pjeva posle rata, ja kažem, ja sam plakô... kad sam došô u svoje selo, iznad... i sad vidim tu, znam da nema niko živ i ne možete ptice viditi, ptice ne možete viditi u selu... u kome sam ja kao djete išô u osnovnu školu, u kom je bilo do 4. razreda preko sto trideset đaka, razumiješ... u mom selu, kad sam ja išô u 4. razred bilo preko sto trideset đaka i sad ti... Sjetite se toga djetinjstva, eto... čovjeku u tim momentima proleti kroz mozak, je l' to... koja je to radost bila, koja je to mladost bila, koja je to živost bila u tome selu, recimo, što bi neko rekô... u pustinji, ali nije pustinja nego džungla, ali nek je džungla, ali to je radost... koja je to radost bila tih godina, bez obzira što je tamo tad bilo siromaštvo neko,

materijalno, pedesetih godina i sad vi vidite koje... da l' je... prva misao mi je bila: da li se može neko čudo desiti opet, jer to su... to područje su naši Srbi naselili prije možda dvesta pedeset godina, a koje je bilo pusto... koje je bilo ratovima i kugom potpuno uništeno i ostalo pusto... nije nikakvog stanovništva bilo, to su Srbi naselili... i sad misliš, kakvo bi se opet čudo trebalo desiti da to opet tako bude živ prostor... Onda naiđu jedinice kanadskog KFOR-a...

SFOR-a?

Dobro, mi smo ih zvali KFOR... i sad oni mene... imali su prevodioca, jednu žensku, Bosanku jednu... i oni mene trefe tu na cesti, ja sam našo jednog Hrvata da me odveze koji je bio ustaša, znaš, jer je dobio da taksira u Drvaru, a to su inače bili ti koji su poznati bili po tim... i on mene vozi jedno dvadeset kilometara asfalta, ja sad imam jedanaest kilometara makadama, tamo me ne smije on voziti, jer tamo nema ni... tu me ostavi i ja tih jedanaest kilometara idem pješke i strefe me ti iz KFOR-a i pitaju: „Šta je?“... ja kažem: „Tu sam se ja rodio, tu u tom selu, ako vidite da ima išta od sela, je l'... pa se mislim vratiti, mislim...“ i kad sam tu stao, do dole, to moje selo je u jednoj kotlini velikoj, oko njega je bila nekada pruga, sad je cesta oko čitavog sela, to je bilo možda oko dvadeset kilometara pruge oko sela s jedne i druge strane... vidi se crkva, škola i ta prodavnica nasred sela... e, tad su... tad su mi suze pošle kao potok, eto... da nikad nisam u toku rata zaplakô, eto, ni kad sam nosio ranjene, ni kad sam nosio mrtve, ni kad sam... eto, tad kad nisam zaplakô, djecu kad sam video kad sam se vratio i tad kad sam se vratio u svoje selo... to mi je bio najteži, e ovako, momenat, kad mislim se... i za taj čitav kraj sad kad dođem tamo, isto tako mislim se... Kad tu može živjeti? Kad to može malo... kad nema tu neke perspektive... (nerazumljivo)

I pokušali ste živeti ponovo u Drvaru, je l' tako?

Pa vratio sam se u Drvar, tad '98. ja i žena tamo. I vratili smo se u stan, kao, je l' stan nije jer je to bilo pretvoreno u kasarnu, ta naša zgrada. Pa su oni, pošto nije bilo vojske u Drvaru prije rata, oni su to nekako isforsirali da se njihova vojska koja je tu bila prebačena u Drvar, kao regrutski centar da bude za Hrvate, a na tom području nije bilo nikakve kasarne na našoj opštini, pre rata nije bilo kasarne, tako da ni oni nisu imali pravo valjda, po tom nekom dogovoru da drže, i oni su tu bili

napravili kasarne, poligon za obuku, napravili su tu heliodrom ispred naše zgrade, između škole i naše zgrade... To su sortirali za sletanje helikoptera, međutim, srećom te međunarodne snage su suzbile i onda su tu vojsku povukli, mi smo se vratili u stan... i isto taj autobus što je išô nazad, žena da se vrati odma', pošto su tu djeca ostala, starci kod sestre, ja sam ostô, kao da priključim struju i vodu, pa da bi' se ja... uzeo neku pomoć i vratio se nazad... tako smo nešto ubacili od stvarčica što smo tamo dobili, ne znam, nešto za ležaj i za... šporetak neki i tako to u tome... Međutim, šta su oni uradili? Ja sam otišô stvarno bio, oni su bili ljubazni tamo, priključili mi struju, vodu i to, ti koji su vladali... tad Hrvati su preuzeli, jer je Franjo Hrvate iz centralne Bosne sve preselio tu, misleći da taj deo zapadne Bosne konfiskuje, da zamjeni za centralni deo Bosne da bi pripojio Hrvatskoj, jer je mislio da će moći mijenjati granice... i tu je preselio sve te iz centralne Bosne, a ti iz centralne Bosne, Hrvati su zarobili bili sa Muslimanima, pa su oni najpre proterali Muslimane, a kad su Muslimani dobili pomoć, onda su oni njih protjerali... tako su oni pričali da oko trideset šest hrvatskih sela da su Muslimani protjerali, i Srbi su ih prihvatali tamo da pređu preko naše teritorije, preko Drvara...

Nisam vas to pitao, a hteo sam da vas pitam... Je l' bilo neke trgovine tog tipa između zaraćenih strana?

A to je bilo... Hrvati su se povukli iz centralne Bosne preko slobodne, tada srpske teritorije, kroz Drvar i onu su... prošli su dolje za Dalmaciju, Hrvati su naselili po tim hotelima napuštenim i to, međutim, kad su zauzeli tu bosansku, a da bi prešli preko te teritorije, valjda su oni dali neku određenu količinu nafte Srbima koji tad nisu bili... jer mi nismo tad imali, tad je kod nas bila litra goriva sedam maraka...

A čime se trgovalo, inače?

Znači da su oni to na visini trgovali... Tamo, tamo prema područjima prema Krajini, ovoj Hrvatskoj je uglavnom bio šverc goriva, glavno bio šverc goriva i šverc cigareta, šverc kafe, brašna i tako to...

Ko je to radio?

Znam, mi kad smo se dovikivali, naši ovde su se dovikivali sa ljudima u Bihaću... poznavali su se ljudi pa se čuju i tako se dovikuju... pa onda je bilo prebacivanja, kako kad je vreća brašna bila hiljadu maraka... tako

da prebaciti vreću brašna u Bihać je bila veća zarada nego raditi, nego biti u vojsci pola godine... jer ja za vojnu nadoknadu sam imô šteku cigara mjesечно... plata vojna bila šteka cigara, ako je kupiš taj dan kad dobiješ platu, ako ne kupiš taj dan, sledeći dan ne možeš ni cigar imati, je l'... za te pare koje sam dobivô... Uglavnom je šverc bio, šverc radio i to bilo kakvih gluposti, čovjek bolje da ne priča...

I šta se desilo onda kad ste se taj dan...?

I vraćam se ja taj dan, vraćam se u stan i ostô to da sredim sve i nemam se otud sa čime vratiti i nađem neki za Novi Sad, neki autobus bio... Ljilja vanredno organizovala to da dođu ljudi da vide, i tu kad sam došô kod sestre, pošto ne ide u Beograd, ja sam izišô u Mitrovici, pa sam onda vozom ovamo došô, tako se nekako prebacio ovde u Beograd i onda odma' ujutru legô spavati i žena me budi, kaže: „Gori naša zgrada u Drvaru...“ Oni su popisali sva mjesta, to evidenciju, gdje su priključili struju, gdje su se ljudi vratili, sve i jedan stan su zapisali i onda oni da bi... da se Srbi ne bi vraćali tamu, sve i jedan taj stan su zapalili, gdje se god ko vratio, a gdje se više vratilo, pošto kao u mojoj zgradi, onda su zapalili čitavu zgradu... tako da to se nije moglo vratiti od toga...

I zašto ste onda vi otišli ponovo u Beograd?

Pa onda su... vratio se... šta, onda sam ja ostô u Beogradu, nisam ni imao tamo gdje dolaziti, je l', dok taj stan... išô sam povremeno da vidišta ima, tako... stari su mi tada bili živi i baš te godine kad su popravili stan tad su mi i starci umrli, a oni nisu imali želju nigde ovde da umru, tamo su prebačeni u Prijedor pa su umrli kod sestre i onda sam ih odvezô, tamo sahranio u selo gdje su proveli osamdeset godina, tako da su to bar... Ja sam se najviše bojao da će umrijeti u Srbiji i da će tu biti sahranjeni... a tamo su živjeli osamdeset godina, u tom selu, je l'... I onda su to zapalili i onda igrom slučaja u mojoj zgradi je stanovavala profesor engleskog jezika koja je posle bila prevodilac pri tim međunarodnim organizacijama i ona je nekako sredila da se taj deo zgrade opravi... i u taj stan i dan-danas odem... i tako, budem neko vreme, kad mogu...

Rekli ste da biste se vratili u Bosnu, je l'?

Pa najverovatnije ču do kraja, samo evo da k'er završi... sigurno vratiti, bar kol'ko-to'l'ko da živim...

A zašto?

Ne... ne... ne, ja Beograd ne mogu, ja nisam čovjek za ovaj grad, neko malo mjesto blizu velikog grada, da, ali u velegradu, mene ne interesuju beogradske ulice... Ja prođem pored Beograđanke, ne znam ni da sam prošo pored nje, da l' mi to išta znači... (*smej*), šta meni znači to... i Knez Mihailova...?

A šta vam znači Drvar, Bosna?

Pa znate, to je, to je, to je... duša ostane čovjeku tu, upije se u mozak i sve ti to... ja sad govorim, u mome selu, na primer, svako drvo koje je ostalo... ja kad sam, pored moje kuće koja je izgorela, srušena, stare kuće, gdje sam se ja rodio, iznad nje su ostala dva ovako hrasta... e... koja nije požar uhvatilo, ja kad sam sa zetom tu bio, kažem: „Eto što sam sretan“, kaže: „Što?“... „Što mi ova dva hrasta nisu izgorela“, jer svaki taj detalj u tom selu nosi ti nešto iz mladosti iz djetinjstva... iz djetinjstva, iz mladosti, iz života koji sam ja momkovô, eto, hvala bogu, trideset i kusur godina je ostalo upijeno u mozak, tako da... a pogotovo ti ljudi... ti obični ljudi, moji mještani koji su... a kojih sad više nema... Ja i kad odem tamo, nemaš više, znaš... nemaš tog svijeta, nemaš tog života...

Šta mislite, hoćete li moći sad posle svega da se vratite i živite tamo?

Ne... ne... pa mogu ja da živim svagdje, nije meni problem živjet, samo mislim da bi mi tamo bio jedino mir, znate, jer ne možete vi stablo hrasta od pedeset ili sto godina presaditi, tamo gdje je navikô, navikô je... ili bilo šta da presadite. Nešto možete dok je mlado da presađujete, ali... na kraju krajeva, živim gdje moram, je l'... nije to bitno da l' ču ja sad živjeti u Beogradu il' Novom Sadu il', šta ja znam, Sarajevu, ali... ali, nije to ono što ja hoću... Mada vi ne možete vratiti te ljude koji su izginuli i šta ja znam i prijatelji koji su već propali; tamo kad dođete vi ne možete poznati čovjeka posle dvadeset godina, niste ga vidili, a on je oronuli starac...

A šta je sa drugim nacijama?

Ne, pa ne mogu se tu više razvijati neki, ovaj... al' to se povuče u svoju ljušturu i tako živi kako može, razumete... jer, ja na primer, izađem na ulicu, jer moj otac je tu bio, pa danima šeta ulicom... šta... on ne zna, šta njemu znači ulica, šta njemu znači... (*smej*) nema njegovog društva, nema nekog koga poznaje, nema ništa... razumijete, a ja na

primer u Drvar kad sam se vratio, meni ide čovjek, maše rukom i priđe meni čovjek koji je sa mnom radio... priđe meni i zagrli me i kaže: „Znaš kol'ko sam ja sretan što sam tebe video“, razumiješ, kad čovjek priđe tako i kaže: „Znaš ti kol'ko sam ja sretan što sam tebe video“, samo što me video... ko zna, možda je mislio da sam poginuo, možda je mislio da li sam živ, nisam li, ali, eto, video me je posle petnaest, dvadeset godina... eto... i neko se obraduje vama tako da, da vidite... i onda uvijek kažete, šta znači meni u Beogradu neko il' nešto... (*smeh*)... šta znači... znači mi mir neki, tišina i eto da se može živiti, da se može sastaviti kraj sa krajem i eto... nema tu više... dosta sam ja Dunavom trčô, je l'...

Ima li još nešto što želite da ispričate a što vas nisam pitao?

Znate šta... u ratu ima tako, sem tih masa gluposti... ima tako finijeh, finih... al' meni je najteže što nisam zapisao eto taj jedan slučaj koji mi je tako ostao u sjećanju, da se vidi kol'ko su to sve gluposti, znate... Sad, ne znam toga čovjeka ime, ne znam kako je završio, šta je sa njim bilo, znaš... možda bi volio... mada i neki drugi imaju nekih interesantnih primjera... To je bio jedan iz jedinice, ne moje... i kad se išlo u akciju, muslimansko neko selo, njega su pokupili ovi naši da ide u jedinicu... a kad je došla tamo, svi su pobjegli ti iz tog sela muslimanskog, ostala je jedna ženska sa majkom pošto nije mogla bježati sa materom, a njegova mater je ostala u selu sama, pošto i nema je ko... (*smeh*), a on je jedinac bio, a on je njoj lijepo rekô, kaže ovako: "Sad si ti moj zarođenik i lepo ja tebe i twoju mamu vozim kod svoje mame i ti ćeš meni čuvati..." , ona Muslimanka... (*smeh*)... "ti ćeš meni čuvati moju mater i svoju, ako bog da pa se ja vratim iz rata, pa će ja tebe lepo oženiti"... i sad ne znam kako se ta priča završila, al' to je bila istini... to je bio istinit događaj, ne znam kraj samo... da l' je... uspeo se vratiti iz rata, a verovatno jeste, ako je tako sretno postupio, da, da mu se i to desi.

Rekao sam da nemam šta više da pitam, ali imam samo još u vezi Branka Čopića kojeg ste često pominjali...?

Da... (*smeh*), već kol'ko Branko Čopić volio, ovaj, tu Krajinu... on je meni neizmerno, jer to je... on mi je preslikô dušu Krajine i to je mene vratilo tamo u Krajinu... to me vratilo tamo u Krajinu i tako sam prihvatio ljude, takvi su izvorno, baš onako prirodno, ono što na umu to na drumu i tako ti kažem... Sjećam se jedne njegove priče kad je partizan otišô u rat, onda se, kao i kod mene... sramota bilo da čovjek nije borac, da

nije ratnik, jer je to moralno, znači Krajišnik je morao biti borac i morao je biti uvijek spreman... i kaže, kad bi on otišao tamo, nije se vraćao, nije se vraćao i onda on čuje da mu se cura udaje za nekog tamo u selu, i on, pošto je bio momčina, zgodan onaj, je l'... i on njoj kaže: „Pa moja Zorka, kako se udaješ? Pa znaš ti, onaj ko nije za vojsku da je to škart i kud ćeš se ti udavati za škart, zašto ti je to?“... i ona njemu piše pismo i kaže: „Moj Milane, moja jabuko, nit je tebi do rata, nit je tebi do škarta. Što se mora, mora... ljubi te tvoja Zora“... tako je i njoj ostalo to što je ostalo u selu, onda je to i prihvatala... e tako i meni nije bilo do rata, al' eto... što se mora, mora... tako je to... tako je bilo... A tih slučajeva, božje sačuvaj... e sad vidi kol'ko se zla pravi po Srbiji u mirno vrijeme, kad ljudi mogu normalno da žive, razumijete, kad mogu normalno da žive... ne mora svak ni raditi... može Srbija hraniti i milion neradnika, je l'... a kad se može normalno da živi, narod pravi petljaniju, a ne u ratu kad, kad više niko ne zna ni ko je ko, ni šta je šta, ni gdje je gdje... (...) Kad kažu meni, Srbijanci kad kažu sad: „Da niste vi izbjeglice došle, mi bi bolje živili“... pa kažem ja, sad neki tu iz južne Srbije ili iz bijede, jer ja ne znam kako južna Srbija živi sa pedeset eura mjesecne plate ili sedamdeset eura... to je bijeda... ja kažem: „Pa čovječe božji, shvataš jednom, da si ti pobjegao odozdo, od bijede, a ja sam pobjegao što sam morao, jer ja... u Beograd sam dolazio na utakmicu, nisam dolazio što sam željan bio Beograda, a ti si izbegao jug Srbije“... i tako je to...

Hvala!

Majke, supruge, sestre,
kćerke, sinovi...

Ida

To je postalo sastavni dio mene

Hoćeš da se predstaviš?

Ja sam I. Dolazim iz Bosne. Imam dvadeset pet godina. Diplomirani sam psiholog, psihološkinja. Momentalno živim i radim u Beogradu.

A gde si rođena? Gde si odrasla?

Pa, sad... Formalno sam rođena u Sarajevu, iako su moji roditelji u to vrijeme živjeli u K., gdje sam odmah po izlasku iz bolnice i ja otišla. Tako da u stvari, čitav svoj život, sve do kraja srednje škole sam provela u K. I eto. Tu sam živjela i to mi je praktično rodni grad, iako formalno tu nisam bila rođena.

Početkom devedesetih, kada je počinjao rat u Bosni, koliko si imala godina?

Devedeset druge godine, kada je počeo rat u Bosni, ja sam imala sedam godina... sedam i po, '84. sam godište i u to vrijeme sam bila prvi razred osnovne škole. Budući da je to bio neki april... Dakle, to je bilo pred kraj prvog razreda osnovne škole i u to vrijeme smo živjeli... mislim da... u to vrijeme smo još uvijek živjeli u K. i ja sam tu išla u osnovnu školu. Moja sestra je tu išla u osnovnu školu. Moji roditelji su radili u to vrijeme u K. Tako da, imala sam, dakle, sedam godina.

Kažeš "kad je počinjao rat u Bosni", jesи li bila svesna da počinje neki rat tu? Sećaš li se tog vremena?

Pa, ja se sjećam onako parcijalnih nekih slika iz tog perioda. Mislim, bila sam isuviše mala da bih mogla osjetiti neku atmosferu početka rata. Moje neko prvo sjećanje o tome da rat počinje i da se stvari mijenjuju je bio kada sam otišla te '92. godine... valjda april... sam krenula u školu. I sjećam se da sam se kao spremila i da sam, koliko se sjećam, čak

i fizički bila krenula do nekog dijela puta i da su me moji vratili i da su rekli da od tada više ne idem u školu. Zato što počinje... mislim... Zato što se nešto dešava. Niko u tom trenutku nije... mislim moji roditelji... Niko u okruženju nije znao da počinje rat kao takav. I budući da smo mi imali vikendicu koja je bila udaljena sat vremena vožnje od K., u jednom selu koje se zove T., pored B. odakle je moj otac porijeklom. Mi smo se spakovali da li već taj dan ili sutradan. Dakle, nisam otišla u školu. Mi smo se spakovali i otišli smo svi za tu... u tu vikendicu, zato što su moji mislili da će biti sigurnije, nego u gradu; zato što su već krenule te priče da se ljudi naoružavaju, da su vojske otišle na brda okolo i da se nešto vrlo čudno dešava.

Sećaš li se da li su pominjane neke vojske, neki ljudi?

Pa, u tom trenutku mislim da nisam bila svjesna ko je i šta je. U ovom trenutku, kada bih rekla da jesam bila svjesna, to bi bila projekcija sadašnje pozicije, zato što sam poslije dobila gomilu informacija. Ali mislim da u tom trenutku niko nije tačno bio svjestan. Iako po onome što su mi roditelji pričali, tad se znalo da neki Srbi idu iz stanova, nestaju tako misteriozno preko noći sa stvarima. Budući da sam tokom tog rata nog perioda... Mislim, K. je mjesto koje se nalazi u Hercegovini, neka-ko ispod te neke granice između Bosne i Hercegovine, tačno negdje između. Tako da će se poslije desiti i rat sa Hrvatima, ali te '92. je bio, mislim, početak rata samo sa Srbima. Ono što bih danas nazvala... je srpska vojska, u stvari. Ali, u to vrijeme... Dakle, budući da su moji bili svjesni i čuli su sve te priče da se neko naoružava, kreću u neko ludilo... Na tom samom početku mislim da niko tačno nije znao ko, šta, gdje; nego neki ljudi koji su bili srpske nacionalnosti su se iseljavali iz stanova, odlazili na B., što je bilo jedno brdo iznad grada i unutar tog brda je bilo jezero. Tako da će poslije odatle srpska vojska da puca na grad i to će biti neko ključno mjesto poslije. Ali, u tom trenutku... Mislim, ne sjećam se da je bilo ikakvih direktnih informacija o tome ko i šta. Mi smo otišli na tu vikendicu, taj dan. Moj tata je trebao u to vrijeme da otvori neki restoran i od toga svega je odustao, tako da je te stvari prenio dolje. Mi smo ponijeli nešto stvari. Ne sjećam se kako smo i kada otišli. Znam da smo dolje proveli nekih godinu dana skoro. Ne znam da l' je bila cijela godina, ali sve do '93., dok nije krenuo rat sa Hrvatima.

Kako ste živeli tamo? Sećaš li se možda nekog svog dana?

Da, da. Mislim, u tom periodu, dok smo bili tamo, bilo je zanimljivo to što... Mislim, to je selo. Mi nikada nismo živjeli na selu, tako da je to bilo vrlo zanimljivo. Nismo išli u školu, što je bilo potpuno ludilo. To nam je bilo čudno. I ono što je bilo zanimljivo jeste da je u to vrijeme dosta vojske tuda marširalo, zato što je tada postojala vojska. U to vrijeme u Hercegovini su bili zajedno Hrvati i Bošnjaci vojno. I kao borili su se protiv srpske vojske. Tako da je u to vrijeme tu bilo jako puno vojske i bilo je potpuno nekih sumanutih stvari iz sadašnje perspektive. Znam da su bile one čokoladice koje su izgledale kao 'Životinjsko carstvo' na kojima su bili hrvatski vojnici, tačnije, mislim, crtani likovi, ali su bili u uniformama, sa puškama, sa oznakama šahovnice, koliko se ja dobro sjećam u to vrijeme. Tako da je bilo sve sumanuto. Dakle, nama su roditelji... Kupovali smo te čokoladice. Ja se dobro sjećam kako je to izgledalo. Moj tata je tu bio nešto kao već u vojci. S tim što se ne sjećam tog vremena dok je bio u toj vojsci; bilo je to onako poprilično slobodno, neformalno. Dakle, nije išao na neke položaje, koliko se ja sjećam. Barem nije u početku. Ono što mene vezuje za taj period je da je to bilo selo i da smo imali hrane i svega. I potpuno smo *okay* živjeli u tom periodu. I ono što nam je u stvari govorilo o ratu, čega se ja sjećam, najviše su bile vijesti, zato što je na tom početku rata, a to će se poslije nastaviti tokom čitavog rata, bilo ludilo zato što se rat završavao svaki dan. Svaki dan si imao vijesti: „E, sad se desila ova akcija; nakon te akcije je gotovo”, jer su svi mislili kao “Tri mjeseca i doviđenja” i nakon tri mjeseca će sve biti *okay*. I... I ono što nas je još vezalo za rat su priče ljudi koji bi došli da se sklone kod nas na neko vrijeme i slično. I što su se čule granate koje su padale tu na grad s vremena na vrijeme. Dakle, u zavisnosti od toga gdje bi pale, sjećam se da su se kao iz daljine čule. Granate. Mi smo tu bili onako – klinci. Sjećam se da sam htjela da imam životinje, kozu, zato što su svi ti moji prijatelji koje sam tu stekla, bili djeca sa sela koja su čuvali krave, ovce. Izgleda da sam bila duboko isfrustrirana tim kako ja nemam sada nikakvu ovcu koju čuvam. I meni je tada bilo sedam godina. Znam da sam imala neku imaginarnu ovcu; ovcu koja je bila neko drvo koje sam tako privezala tu. (*Pokazuje rukom; smeh*) I to je bila moja ovca. Dakle, pokušala sam negdje u osnovnoj da se uklopim i da nastavim neki koliko toliko normalan život u tim okolnostima. Moja sestra, koja je starija od mene šest godina, je imala potpuno neku drugu dinamiku života. Ona je već bila osmi razred, tada

sedmi. I ona je... Oni su se već družili. Imali su svoja neka društva koja su funkcionalisala tako što bi ona otišla u susjedno selo. I dosta ljudi, koji su imali tu vikendicu, preselili su se iz grada. Tako da bi se oni družili. I tek poslije ču ja saznati da je jedan dio njenih drugova čak i poginuo godinu, dvije nakon. Da su oni kao već odrasli koji su shvatali da je to stvarno rat. Mislim, moja percepcija u to vrijeme kad smo bili na vikendici – to još ništa nije bilo strašno. Mislim, to je bio neki tih život kao na nekom selu. Kao, znaš da se negdje nešto dešava što nije dobro, ali oni su već prolazili kroz taj period gdje su bili svjesni šta se dešava.

Sećaš li se neke priče koju si onako pretpostavljam letimice mogla da čuješ? Iz tog perioda? O ratu? O nekim dešavanjima?

Pa, sjećam se da je tata jedanput došao i rekao da je pala neka vrlo čudna granata blizu naše kuće, odnosno bomba... Tada su to još uvijek zvali bombama. ...koja nije eksplozivna, koja je bila neka takozvana krmača, pošto su bile te neke ogromne bombe koje su tako zvali. I to su baš bile bombe, ne granate, nego nešto... Ne znam tačnu razliku. I sjećam se da je on došao i pričao da je to palo i nije eksplodiralo. I oni su to vidjeli. A u to vrijeme je stvarno, mislim i za njih, bio to eksperimentalni period, jer ni moji roditelji nisu bili direktno u ratnoj zoni, zato što je to... Mislim, bilo je tu jako puno vojske, ali ta vojska nije radila ništa. Mislim, nije djelovala konkretno. Više je bila ono kao skupljanje u kasarnama i kao neka podrška. Dakle, iz tog perioda vrlo malo sjećanja, zato što... Mislim, poslije počinje frka. Već nakon nekih sedam, osam mjeseci je krenulo polako da se... (pauza) da se sukobljavaju Bošnjaci i Hrvati, da se taj odnos zaoštrava i da se te vojske dijele. E, iz tog perioda se sjećam da su recimo nama prolazili pored kuće i pucali. Tako da smo mi ležali na podu u to vrijeme. I sjećam se jedne noći koja je u stvari... koja je bila... koje je posljednje moje sjećanje vezano za taj period, proveden na toj vikendici. Sjećam se da smo moralii... Pošto je naša vikendica bila u selu, ali je bila malo izmještena. Dakle, ono kao bilo je par vikend kuća i onda je kretalo baš selo – selo u kojem je živjela moja nena u tom periodu, koja je bila tada živa. Tatina majka. Sjećam se da je tata u to vrijeme bio negdje izvan kuće i da smo bili neki rođaci i mi tu koji su se svi bili skupili. I da nije bilo sigurno, da mi, kao sve žene i ne znam, djeca, budemo na toj osami, nego smo otišli kod nene u kuću. Ipak smo u selu ako se nešto desi. I u to vrijeme su se jako zaoštravali ti odnosi između...

Izvini, kakav je bio sastav tog sela, etnički? Znaš li možda...

E, to je zanimljivo. Znam. To selo je bilo većinsko bošnjačko, ali je tu bilo dosta Hrvata. E, u tom periodu kada kreće frka... To selo je jako poznato. T. je jako poznata zato što je... To još uvijek... Sad kreću (*pauza*) tužbe i sad se pronalaze ljudi koji su... Zato što... U tom periodu, kada je krenula frka između Bošnjaka i Hrvata, mi smo otišli kod nene. Nakon toga smo mi otišli za K. Jedva smo se izvukli. Doći ću do toga kako smo otišli. Ali, kada si pitala za selo... Dakle, bilo je većinsko bošnjačko, a onda je krenuo rat u tom selu između Hrvata i Bošnjaka. Tako da je bošnjačka vojska, Armija BiH pobila jako puno Hrvata, civila i budući da su... Većina mladih je otišla u vojsku na hrvatsku stranu, ostali su starci. I onda su otišli za Hrvatsku, negdje dalje ili su otišli u vojsku. Ali ostalo je dosta staraca. Mislim, ono kao starijih ljudi. I tu je stvarno bilo jako gadnih zločina od strane Armije BiH...

Da li se to dešavalo u tom periodu ili kasnije?

To se dešavalo kasnije. Mi smo uspjeli da odemo za K. prije nego što je izbio pravi rat. Dakle, mi smo bili tu fizički prisutni u to vrijeme kada je već krenulo da bude zategnuto. Pa, budući da su moji u to vrijeme držali prodavnici, koja je bila jako blizu K., mi smo otišli nešto... Pošto su se u ratu vrlo nepredvidljive stvari dešavale. Nekako ljudi nisu znali kada će se desiti taj preokret da se, ne znam, Bošnjaci iz, ne znam, te zajedničke vojske izdaju ili Hrvati izdaju, pa dođe do sukoba. Nikada nisi znao šta će se dešavati. Tako da smo... Moji su otišli regularno u tu prodavnici koju smo držali. Dakle, to je još uvijek početak rata i oni su to držali na mirnoj zoni. Dakle izvan K., jer je K. već u to vrijeme bio granatiran od strane srpske vojske. I mi smo slučajno otišli zato što su... Pa, moje mame brat je imao tu vikendicu pored prodavnice i mi smo tu otišli. Moja sestra je ostala u vikendici u T. I onda je došlo do zatvaranja granica. Dakle, tačno su postavljene granice na izlazu iz T. i tu je krenula frka između... odnosno rat između Bošnjaka i Hrvata koji su do juče bili zajedno u vojsci. I onda su moji uspjeli da se probiju tamo, uzmu sestruru i imali su problema pri povratku, zato što tatu nisu htjeli da puste i ne znam, neko ludilo. Al' budući da je tata odatle rodom, znao je tog čovjeka koji je u to vrijeme bio u hrvatskoj vojsci i pustio ga je.

Da. U to vreme T. pripada... Tamo su Hrvati...?

Ne. Tamo su svi zajedno u tom trenutku kada se mi pokušavamo... kada

se moji izvlače. Tamo su svi. Mislim, i jedni i drugi, zato što je bilo, kao što sam rekla, većinski bošnjačko selo. Bilo je i Hrvata i tu je bila ta zajednička vojska. I u trenutku kada kreće frka su svi tu. I zato je došlo do rata. I jedni i drugi su na tom prostoru. Mi smo se uspjeli izvući prije nego što je nastupio rat. Znam da je tata rekao da je ostavio pušku jednom rođaku koji je ostao tamo da se bori. A mi, svo četvoro, smo se izvukli. Tako da mi u vrijeme pravog sukoba nismo bili tu. Dakle, mi smo bili... Njih troje su se izvukli u to vrijeme kada je već krenula frka. Oni su postavili granicu. Samo ne mogu da se sjetim kako se tačno zvala ta jedinica. U to vrijeme već nastaje... Formira se HVO kao čisto hrvatska, formira se Armija BiH kao... Sad se tu da razgovarati da li čisto bošnjačka ili miješana. Uglavnom dolazi do raskola. I u to vrijeme se tamo dešava stvarno zločin, ogroman od Armije BiH, ljudi su čak zapaljeni u kućama. Neki od tih naših komšija su ili ubijeni, pa zapaljeni ili zapaljeni u kućama. Mi smo to poslije saznali od ljudi koji su bili tamo. I budući da sada kreće ta tužba, zanimljivo je to da što je u to vrijeme došla... vojska iz drugih dijelova BiH. Dakle, nije bila... To nije bila samo Armija BiH formirana od ljudi, Bošnjaka koji su bili tu, nego su došli ljudi iz drugih dijelova BiH. To se dosta dešavalо, zato što se išlo tom pretpostavkom da... Ipak, kada je komšija na komšiju, ipak može doći do toga 'da l' mogu il' ne mogu?'. Ali ako dođu ljudi sa strane, onda je to išlo malo lakše.

*Kada si čula za to... o svim ti dešavanjima? Pretpostavljam da...
Sad se ne mogu sjetiti tačno.*

Da li se sećaš možda svoje reakcije na tu vrstu vesti?

Pa, mislim, to meni nije bilo ništa dramatično, zato što u tom trenutku se mi selimo za K. i tamo je bio apsolutni rat. Tako da... Ne sjećam se nekog šoka. Ja sada... Sada kada razmišljam, ja se ni ne sjećam dana kada smo mi došli u K., kako je to izgledalo. U stvari, sjećam se da smo neko vrijeme prvo bili kod rođaka. Ali, mislim... Ne sjećam se da li sam do tih informacija došla poslije rata il' tokom rata. Ali će se u sljedećem periodu... Sljedeće tri godine u ratu će se dešavati toliko stvari da te informacije... Meni ni sada nisu strašne u odnosu na ono što sam lično preživjela. Tako da mi je to onako... mislim... nije mi nešto tragično, tragičnije u odnosu na gomilu drugih stvari koje su se desile. Ali jeste zanimljivo kao nešto što je nastalo kao konflikt nakon što smo mi otišli.

I sa komšijama i sa ljudima sa kojima smo živjeli u tom periodu.

Dakle, vi dolazite u K. U K. je već... jesli rekla, bio opšti rat?

Da. U to vrijeme dok smo mi još bili tamo, tokom te godine dana, trajao je rat između srpske vojske i u to vrijeme... Nisam sigurna da l' se to zvalo... zajedničke vojske Hrvata i Bošnjaka. E, kad mi dolazimo u K., dakle još uvijek je aktivan rat između srpske vojske i (pauza) do tada zajedničke vojske Bošnjaka i Hrvata. I u tom trenutku, mi dolazimo u K. Dakle, nastaje rat sa hrvatskom vojskom. Dakle, u tom trenutku, na tom području, u čitavoj Hercegovini, Mostar takođe... Ali u tom dijelu gdje smo mi bili nastaje rat između Armije BIH, HVO-a i srpske vojske. I tada mi dolazimo u K. koji je bio zatvoren, poprilično i sa svih strana. I mi ostajemo u K. sljedeće tri godine. U apsolutnom ratu.

I kako ti je izgledalo? Sećaš li se možda? Sećaš li se nekog događaja? Nekog svog osećaja?

Sad me pitaš kako, tokom te čitave tri godine? Mislim, tokom čitavog tog rata?

Da. Kako god želiš. Ako se sećaš, možeš da mi ispričaš kad ste došli i kad je krenuo taj opšti rat. Da li si uopšte shvatila da je ovo ipak neki prekid sa prethodnim, nekim relativno mirnim životom?

Da. Ono što je zanimljivo jeste da u to vrijeme kada se mi doseljavamo u K.; vraćamo u K., naša kuća je bila zapaljena. Dakle, naša vikendica (u kojoj smo bili predhodni period) je potpuno zapaljena. I mi dobijemo tu informaciju. I moji... U toj vikendici se nalazilo jako puno stvari koje smo imali. Taj restoran koji sam pomenula da tata treba otvoriti, sva ta oprema se nalazila dolje. I to je bila nova kuća koju su moji izgradili. I dakle, potpuno je uništена. I sjećam se da mi dobijamo tu informaciju i da su moji potpuno hladni; kao 'okay'. Zato što tokom tog perioda se mi nalazimo u ratu. Granatiranja se dešavaju svakodnevno i onda mislim, to fizičko uništavanje imovine nam u stvari nije uopšte bilo nešto posebno bitno. Kao okay, kuća je srušena, svi smo živi. I to je bilo nešto što je bilo bitno u tom trenutku. E, sad se ne sjećam tačno, mislim, kako sam se ja osjećala kad sam shvatila da padaju granate i sve to zajedno. Tog nekog prekretnog perioda se ne mogu tačno sjetiti. Ali uglavnom, ja se nakon nekog vremena navikavam; svi se mi navikavamo na taj život pod granatama. Krećem da idem u školu i ono što je bilo zani-

mljivo, jeste da je moja škola bila poprilično udaljena od moje kuće, tako da sam morala tokom mog odlaska od kuće do škole, dakle, pored te mogućnosti da granate krenu padati u svakom trenutku, morala sam preći pored, preko raskrsnice koja je bila centralni dio grada na koji je pucao snajper. Iz ove moje sadašnje pozicije, to je bilo potpuno suludo zato što sam u tu školu išla svaki dan. Ne znam zašto, ali me je mama vodila zato što nas nije htjela... nije me htjela pustiti samu. Bilo mi je osam godina u to vrijeme. I sjećam se dobro da je tu bilo potpuno ludih stvari za te tri godine. Sjećam se jedanput da smo prelazili preko toga raskršća gdje nam je metak tako pored glave prozuao i kao nešto smo se pokušali sakriti. I sjećam se jedanput da... ono što... To je dan koji mi je jako, pored par ostalih, ostao u sjećanju.... jeste da smo bili u školi, a škola je bila neko staro skladište neke fabrike namještaja, recimo. I mi smo bili u podrumima te fabrike i... ovaj... I onda bi mama došla po mene i počelo je da puca. I mi smo krenuli... kad smo krenuli da se vraćamo kući, krenulo je da puca. Sad to je bilo ... Ta moja škola je bila udaljena od kuće, ne znam, možda... Koliko je to moglo biti kilometara? Ne znam da l' bješe dva, tri, pet maksimalno. Mislim da nije bilo više. Al', mi smo išli od negdje jedanaest ujutru do sedam, osam uveče. Dakle, tih pet kilometara. Zato što bi to izgledalo da... Kao mi krenemo, krene da puca, krene granatiranje, sakrijemo se u neku zgradu. Pa, opet krenemo par koraka, pa krene granatiranje. I mi smo se sve tako sakrivali. I sjećam se da je bio grozan trenutak kada smo najzad uspjeli da dođemo do ulice, naše ulice. Mi smo živjeli u kući. Bile su stepenice do te kuće. I mi smo došli do ulice, nakon tih nekih sedam, osam sati pokušaja da stignemo do kuće i preživimo. I došli smo do stepenica. Ispod stepenica mama je rekla: „Trči! Ja ne mogu više“. Kao, noge su joj se odsjekle. I sjećam se da sam rekla: „Neću“. Kao: „Nema šanse da te sad ostavim samu“. I sjećam se da je ona govorila: „Idi, ja će doći. Ne mogu sad da se popnem uz te stepenice“. Valjda jadna žena čitav dan pokušavajući da mene spasi i da mi dođemo do kuće i više nije mogla. Sjećam se da sam tu počela da plačem i da sam rekla: „Ja neću sama da se penjem. Ja tebe ne mogu ostaviti“. I ona je uspjela negdje da pronađe snagu i da se mi zajedno u tom trenutku popnemo. I gore je bila sestra sa nekim prijateljima. I to je bio, recimo, jako specifičan dan. Pored toga, mislim... Sad se tu razvijao neki normalan život. Mislim, ono što je zanimljivo jeste da u ulici u kojoj smo mi živjeli, u K., da smo mi

jedini bili kao muslimanska porodica do početka rata. Sve ostalo su bile srpske i hrvatske porodice. Što će se naravno, u mom nekom sjećanju poslije iskristalisati. Zato što sam, mislim, bila isuviše mala. Vjerujem da su se te razlike uvijek znale, zato što ne mislim da je to neka... Ne vjerujem u tu priču da su '92. svi skontali koje su nacionalnosti. Ali ja sam bila još uvijek mala. Sa sedam godina uopšte nisam kontala.

Sećaš li se odnosa sa komšijama, mislim Srbima i Hrvatima?

Mi smo imali super odnos prije rata, ali se ne sjećam toga puno, ali znam da smo imali super odnos tokom rata. Mada znam da su neki od tih ljudi, mislim...Sa nekim od tih ljudi, pravilno je reći smo imali... (*vibrira telefon*) Sa nekim od tih ljudi smo imali... (*gleda telefon*) Dragana. Je l' možeš zaustaviti? Ali to se ne smije raditi?

(Pauza desetak minuta)

Nastavljamo. Pitala sam te da li se sećaš kakvi su odnosi bili sa komšijama u tom periodu?

Da. Tokom rata smo imali, iz moje perspektive kao djeteta i kao nekoga ko je imao prijatelje tu... Mi smo imali stvarno super odnose i tu stvarno nije postojala neka razlika. S tim što znam da su neke od naših komšija odvodili zato što su bili druge nacionalnosti. U to vrijeme se to zvao zatvor. Poslije će se ustanoviti da... Ja ču iz svojih saznanja ustanoviti da to nije bio zatvor, nego logor. Ali, to se još uvijek zvanično u Bosni, odnosno u tom mjestu zove zatvor. Ali to je bio logor koji je bio u sportskoj dvorani koja je pripadala mojoj školi, iznad moje kuće. Ovaj, i znam da su neke od komšija odvodili. To nisam nikada vidjela, ali sam... ne znam... čula priče da su... ne znam, jedno-dvoje komšija odveli tam.

Sećaš li se kako si reagovala na te priče? Kako su drugi kometarisali to što neke ljudi odvode?

Pa, ja mislim da u to vrijeme... Ja sam sve to... Ja sam svega toga postala svjesna tek poslije...

Sećaš li se možda da li je tvoj otac u tom periodu pominjaо kako se on osećao?

Ne. Ja se ne sjećam da je moj otac uopšte pominjaо to kako se osjeća tokom rata. Mislim, ja imam vrlo malo sjećanja na njega tokom tog

perioda, zato što on većinu vremena ne bi bio tu. (*Pauza*) Ono čega... što... Slika koja je meni jako upečatljiva, povezana sa mojim tatom, je nešto što je meni bilo šokantno iz te perspektive, a to je da se sjećam da je otisao u nekom trenutku na položaj, na liniju. I on je dakle jedan period tokom rata je bio na dužnosti, vodio je zarobljenike. Jednu noć je proveo na liniji, na prvoj liniji, gdje je bilo, po njegovim pričama, katastrofalno. I te večeri se sjećam (to je bilo negdje na početku, kada smo se mi vratili u K.) da je mama ludila zato što je on otisao od kuće i niko nije znao gdje ide. On nije znao gdje ide, nego su ga kao pozvali na dužnost. I znam da je mama pokušavala da čitavu veče dođe do informacija gdje se nalazi, zato što ga nije bilo čitavu noć. I znam da je to bila katastrofalna neka noć u kojoj smo mi tako... Nismo ni spavali, mama je histerično pokušavala da zove telefonom svakog koga je znala da dođe do informacija. I on je pričao poslije, sad isto se ne sjećam u kom trenutku nam je to ispričao, kako je ta noć bila katastrofalna zato što on nije bio pripremljen za liniju. Mislim, nije znao šta da radi. I tu noć je, čitavu noć je pucalo oko njih. Oni nisu znali ni gdje se tačno nalaze, ni šta rade. I oni su... Poslije se ispostavilo da su bili na prvoj liniji. U tom trenutku dakle, kada je došlo do raskola, toliko se pucalo, da je to bilo strašno, i da su granate padale svuda oko njih. Neki čovjek je bio ranjen i... Mislim, potpuni haos. Ali se ispostavilo poslije rata da je on sreo... da li tog čovjeka... Ali, mislim da je sreo nekog drugog druga koji je rekao da je bio sa tatinim jako dobrim drugom, koji mu je rekao kako ga je gledao na nišanu tu noć, s druge strane. I kako su... (*pauza*)

Izvini, s tatinim dobrim drugom koji je bio s druge strane?

Koji je bio s druge strane. Dakle, sve... Mislim da je sve to pričao tati neko treći koji je sreo tog njegovog druga. I to je bilo poslije rata. I to je jako zanimljiva priča ako je istinita. Mislim, oni svi tvrde da jeste. I pošto je tata pričao da se tu noć toliko pucalo da njemu uopšte nije bilo jasno zašto protivnička vojska nije osvojila taj položaj zato što su mogli doći i sve ih pobiti. Zato što su to bili... To je bilo '93. i tu su bili ti neki ljudi kao moj tata, koji nisu baš do tada imali rat; iskustava u direktnom ratovanju. I rekao je, da ga je on vidio preko tih nekih nišana, dvogleda, čega god. I da je rekao da nije znao šta da uradi. Da je znao da ima dovoljno vojske da može sve njih da pobije, i da zarobi i da osvoje taj položaj. I da je rekao kao... spustio je dvogled... da je on bio kao vođa ili šta li, i da je rekao: „Njih ima užasno puno. Moramo čekati do sutra

ujutru da bismo krenuli na akciju“. Dakle, on je to izmislio zato što je znao da će sutra doći smjena i da će moj tata otići. I na taj način je on ustvari, recimo, potencijalno preživio ili nije završio u logoru. Što je jako zanimljiva priča.

Jesu li se oni nekada sreli nakon svih...?

Ne znam. Ne znam. Nisam sigurna. Mislim da ne, al' nisam sto posto sigurna. Mislim, ono što je zanimljivo u svom tom periodu, i poslije, i sada i kada posmatram tako... Ne znam sada svog tatu i u tom periodu svog tatu, mislim... Nemaju oni taj osjećaj da bi on trebao da se ode naći sa tim čovjekom. Dakle, nema tu... Ne postoji tu neki senzibilitet u tome da bi on možda sebi pomogao da ode popričati s tim čovjekom. Nego su to poprilično neke zakopane pozicije. I u ovom trenutku ne mogu reći koliko je tu prisutna sada ta mržnja, nacionalna odvojenost ili ne znam šta, već... nego... Sada razmišljam o tome, koliko ustvari on pokušava sada da vodi normalan život, ne osvrćući se pretjerano na taj period i ne dajući tome neki veliki emotivni značaj. Dakle, kao desio se rat, on je bio vojnik i to je sad prošlo. I on sada treba da ide da živi normalan život. I sad zaboga, zašto bi on išao da se nalazi s nekim?!

Da li si ikada pričala s njim, sada kada je rat prošao? Da li si ikada s njim pričala o ratu? O tome šta se dešavalo?

Pa, da, mislim. U Bosni, konkretno u mojoj porodici, postoji ta... eto neka... ja to zovem kolektivna terapija. Dakle, ljudi jednostvano stalno pričaju o tome da bi im bilo lakše. A... Ali u stvari, to je poprilično nekonstruktivno, zato što se to svodi na tako to prepričavanje događaja. Kao što ja sad tebi pričam. Ali tu nema nekog konkretnog djelovanja. Tako da, da. Mi pričamo jako puno o tome. On je meni pričao sve ove stvari. Ja to inače ne bih nikada znala. I baš, zadnji put kada smo se vidjeli mi je pričao o svom prvom iskustvu kada je išao u Republiku Srpsku, kako se osjećao kada je sreo brata od svog dobrog prijatelja, koji je bio u jednom logoru koji je bio pored K., koga su ubili tamo. I kako je on bio prestravljen od toga da sretne njegovog brata i da nije znao kako će da reaguje taj njegov brat, budući da se tata sad nalazi u Republici Srpskoj, u gradu u kojem taj čovjek živi. I kako je taj čovjek njega zagrljio, kako su se oni pozdravili. Al' prvi put mi je pričao o tome kako se on osjećao u tom trenutku. Što tokom rata i sada... Mislim, ono što mi priča je kao da se osjećao loše kada je bila ta noć, gdje nije znao da li

će preživjeti, neće li preživjeti. Ali većina toga se ustvari svodi samo na prepričavanje. Čak i kada priča o tome kako se osjećao. Mislim, ja bih njemu nekada rekla: „Pa dobro, zar ti stvarno nemaš želju da vidiš sve te ljudе?“ Mislim, kao: „Šta ih imam sada vidjeti i to je sad prošlo. Ljudi žive svojim životom. Ja živim svoj život“. Tako da većina toga, i kada se priča o emocijama, priča se na način da mi pričamo o nečemu, ali nema tu neke konkretnе... Mislim, čak ni s moje strane. Recimo, ja nikada nisam osjetila potrebu da odem naći svog učitelja. Dakle, nije zbog toga što ja mrzim tog čovjeka ili bilo šta, nego zbog toga što je tu isuvije ljudi koje bi ja trebala vidjeti. To je, mislim, iz moje perspektive, a vjerujem da je tako i iz njegove. To je toliko kompleksan proces da... Ne kažem da je to razlog zbog koga treba odustati, ali ono na šta sam ja u ovom trenutku fokusirana i što mislim da ustvari prvobitno mora da se desi, to je da se ja lično pomirim sa te četiri godine, zato što su svi ovi parcialni događaji o kojima mi pričamo samo dio priče. Ono što je za mene mnogo važnije... Dio te priče jeste to, što je to toliko traumatičan period da... Mislim, tu ima toliko događaja. Kada si me pitala, kao: „Ajde, ispričaj mi jedan dan“. Mislim, meni je to sada, iskreno, poprilično besmisleno, zato što ja tebi mogu ispričati pet, deset, petnaest jako bitnih događaja za mene iz tog perioda. Ali mislim, mogu ti ispričat neku rutinu, kao ja sam išla u školu, i bilo je strašno zato što je moglo da puca. Ali, ja sada nemam neke konkretnе emocije vezane za to zato što mi to još uvijek izgleda kao neki film koji se nekada desio. Ali postoji tu gomila stvari da... Taj događaj za koji sam krenula da ti kažem, koji je vezan za moga oca i koji mi je jedino možda onako eksplicitno povezan za sjećanje na njega. A to je bio... da je otišao na liniju i da ga nije bilo određeni vremenski period. Sjećam se da sam stajala na toj terasi, pošto smo živjeli ovako blizu (*pokazuje rukom*), blizu kraja te ulice. I tu je bila ta šuma i tata je bio na položaju u nekoj šumi, gore negdje, valjda. Jer se sjećam njega potpuno promijenjenog, potpuno sijedog, jer... Ja se njega nisam sjećala toliko sijedog kada je otišao. ...kako trči odozgo sav tako prestravljen, mršav, sijed, preplašen. Mislim, tačno se sjećam u tom trenutku njega tako u toj uniformi, neke kose narasle, sijede, potpuno mršavog, promijenjenog. I znam da mi je to bio onako poprilično upečatljiv i traumatičan odnos prema nekome ko ti je otac. Imaš osam, devet godina i gledaš svog oca potpuno promijenjenog i potpuno prestravljenog. Sjećam se da je došao kod nas kući, da je do-

nio po prvi put u životu neki *large* paket neke hrane, strane, koji su oni dobili, koju mi nikada eto, uz svu tu neimaštinu tokom rata, nismo pojeli, zato što smo mi ipak neka bosanska porodica koja sada tu neku gotovu hranu u nečemu... Nikada je nismo ni otpakovali da vidimo šta je unutra. (*Smeh*) I to je genijalno. Vjerovatno da smo imali neku glad da nemamo šta jesti da bismo to na kraju pojeli. Ali recimo, to je, mogu reći, jedno od vrlo rijetkih, recimo, eksplicitnih sjećanja da mi je bilo povezano s njim. Čak možda i jedino sjećanje da ga se, iskreno, sjećam u uniformi tokom tog čitavog period. A bio je stalno... Mislim, išao na položaj.

Sećaš li se svog osećanja možda? Bila si mala, ali sada si opisala taj momenat, on je sed, narasla mu je kosa, mršav je, trči... Možeš li da se setiš osećanja dok si ga gledala takvog?

Znaš šta, tu imamo jedan mali problem, zato što se ja ne sjećam, generalno, osjećanja vezanih za taj period. Mislim, prolazeći kroz psihoterapiju, terapeutkinja mi je rekla da je to zato što se ja nisam još uvijek suočila sa svim tim. Većinu tih stvari imam samo na nivou sjećanja. Ali još uvijek je to poprilično onako, kažem ti, na apstraktnom nivou filma. Tako da se sjećam sebe kao vrlo male i u ovom trenutku, ali to stvarno nije osjećaj. Ali, ono što ja mislim da sam osjećala u tom trenutku jeste bilo to, da mislim (sad je ovo već psihološko tumačenje) da sam doživjela njega kao nekoga ko mene ne može da zaštiti, ko je sav preplašen, mislim, ko treba da bude otac koji će vas voditi u životu, koji će ti dati sigurnost. Mislim, ja sam njega vidjela kao jako preplašenog i izmijjenjenog. I ono što ti jedino mogu reći je da znam sa sigurnošću da sam tada osjećala šok. Kao, apsolutni šok. I znam da stvarno nisam mogla vjerovati koja je to transformacija. Mislim, potpuno mi je... I ono što je možda ustvari još bitno, a vezano je za tatu, jeste... mislim kao... U toku te tri godine postoji nekih faktografskih par važnih slučajeva... Na nivou fakata u stvari jeste da je moja rodica poginula. Ćerka od maminog brata koja je tada imala četrnaest godina. I ona je poginula od granate. I to je jedna stvar koja je kao fakat. Nešto što je obilježilo nas sve i to se, nažalost, desilo na kraju rata, već '94. kada smo... Pošto smo mi porodično jako bliski. To je mamin jedini brat. To je s mamine strane jedina porodica koju imamo tamo. I s njima smo bili čitav rat. I svima je bio cilj, i to se osjećalo, da preživimo do kraja. I znam da smo uvijek bili zahvalni, kada bismo se skupili, na tome da smo svi na

broju. Dakle ono, kuća nam je izgorjela, stan su nam... i stvarno ništa nije bilo bitno. I znam da moji nikada nisu tugovali za tom kućom u tom periodu, niti za bilo čim. I stvarno smo bili sretni da smo svi uspjeli da doguramo do kraja. Zato što... '93. sam ranjena u ratu. (*Pauza*) I ono, to je bio poprilično traumatičan događaj, naravno, za nas sve koji smo bili tu prisutni. Zato što... Mislim, ja nisam nešto puno ranjena. Ovaj, imam geler u nozi, ali moja jako bliska prijateljica koja je, kao eto... Zanimljivo je da taj dan u toj sobi... Sad ja skačem ovako. Je l' to *okay*?

U redu je, naravno.

Ovaj... Jer taj dan u toj sobi... Po pitanju tog tvog pitanja kako smo se slagali... smo bili ja, moja sestra, moja, u to vrijeme, najbolja prijateljica, S. koja je bila Srpskinja i najbolja prijateljica moje sestre, D., koja je bila Hrvatica. I mi smo svi živjeli u istoj ulici u to vrijeme, dok je bio rat sa Srbima i sa Hrvatima i sa Bošnjacima. Dakle, svi su sa svima ratovali. I nas tri smo sjedile kod nas ustvari i granata je pala preko puta. I moja sestra i njena prijateljica su se izvukle bez ičega. Ja sam ranjena malo. Ali S. je jako ranjena i ona je jedva preživjela u tom periodu. I mislim, sjećam se tog trenutka kao nečega što je bilo potpuno kao nadrealna filmska scena, u kome se sjećam jedino bljeska. I sjećam se mirisa baruta i mame koja histerično otvara vrata i viče nam da izađemo. I kao, ja se sjećam da sam ja izašla potpuno normalno i da je izlazila S. ispred mene i niko nije... Mislim, to su stvarno sekunde bile. I izlazile smo iz te sobe koja je bila sva tako zadimljena. I kao jednu, po jednu... Znaš šta... Kao, prva S. sa tako nešto nekom rukom... I ona je već u tom trenutku... (*zvuk petardi od spolja*) Utakmica... Govoreći kako je slomila ruku i mama joj kao govori: „Ma dobro, nije ti ništa. Uđi unutra“. Pošto smo se mi sakrivali u WC-u koji je bio bukvalno u brdu. Nije imao prozora, nego tako... Da smo vrlo rijetko išli u podrum stvarno. Zato što je on imao istu funkciju kao podrum. I mama, koja njoj histerično govori: „Nije ti ništa. Sjedi. Slomila si ruku, nemoj da dramiš“. Koja potpuno... Mama, koja je racionalna u tom trenutku. I ja, koja idem. I u tom trenutku se mi nalazimo u tom WC-u sa nekim bijelim... To se kod nas zvalo jambolija, al' to je ovo (*pokazuje rukom na čilim*), kao čilim bijeli. I S. koja okreće leđa, koja su sva krvava i koja počinje da povraća krv. I moj tata, koji je prije toga uvijek padao u nesvijest kada vidi krv, koji nju uzima... Ona počinje tu da povraća krv i da govori kako će umrijeti. A ja u tom trenutku... Dakle, to je '93., ja imam devet godina. Ona ima

deset godina u tom trenutku. I tata koji nju iznosi. I u to vrijeme, budući da je bila '93. i... Taj dan je bio zanimljiv, zato što je u to vrijeme došlo do nekog sukoba sa hrvatskom vojskom i to baš u našoj ulici. Odnosno, u to vrijeme sa hrvatskim civilima, civilima hrvatske nacionalnosti. Odnosno, muškarcima koji su otišli iz ulice na okolno brdo i Armije BiH koja ih traži okolo kao, zato što idu na neprijateljsku stranu. Dakle, absolutno je ludilo. I u to vrijeme, na svu sreću, pored nas u toj kući (jer je S. živjela preko puta), u nekoj polu-izgrađenoj kući, je bilo jako puno vojske Armije BiH. Tako da su oni uletjeli u tom trenutku, zato što se kod nas dešava haos. S., koja je sva u krvi, koja ima prostrijelne rane tu i mi, koji smo... Troje nas koji smo u absolutnom haosu. Još uvijek ne kontajući šta se dešava, zato što su to bukvalno minute u pitanju. I tata moj, koji nju iznosi. Mislim, ona je jedinica kod roditelja i to je absolutna strava. To se dešava kod nas u kući. I neko je tu valjda... Ja tu nisam prisustvovala... To je sada njihova priča, jer sam ja u WC- u u tom trenutku. Nju je neko odveo u bolnicu. I taj čovjek koji ju je odveo... kad se vraćao, poginuo je. Zato što ga je snajper pogodio. (Pauza) I moje sjećanje je to, da ja po prvi put svog tatu... zato što moj tata nije pušio šest godina... Dakle, ja ga se ne sjećam kao pušača. ...kojeg ja prvi put vidim sa... Možemo li...? (Pokazuje da prekinemo snimanje)

Pričale smo o momentu kada si videla... kada je S. bila ranjena, tvoja najbolja drugarica tada, i o tvom tati koji je izneo... aha?

Da. Pričale smo o tome kako sam ga tada nakon... prvi put u životu vidjela da puši. I sjećam se, da mi je to ostalo onako, poprilično upečatljivo zato što mi je to bilo šokantno. Mislim, ne toliko šokantno, koliko vjerovatno u okvirima čitave te situacije još nije... Vidiš nekoga ko ti je otac da po prvi put puši, to je malo onako, poprilično čudno. I to je bilo posljednja stvar onda... Pošto u tom čitavom trenutku niko nije skontao da sam ja ranjena, pa ni ja sama. I onda smo mi sjeli u to kupatilo. Ja se sjećam da sam sjedila pored WC šolje onako, naslonjena. Pošto smo mi provodili užasno mnogo vremena u tom kupatilu. Mislim, većinom tokom te tri godine. I ja sam tako stavila nogu i onda je moja sestra počela da vrišti zato što sam imala neku roze trenerku i ona je vidjela krv. I vidjela je da je tuda pocijepana trenerka. I ona je tu počela da vrišti i... U to vrijeme, S. je već bila otišla, to jest odveli su je. Budući da je bilo isuviše riskantno da me voze negdje, a to je bila isuviše mala rana, došao je neki vojnik, od tih koji su bili tu. Budući,

dakle, da je on od onih na liniji koji non-stop gledaju te rane, pa da kao on pogleda, da vidi da li (*pauza*) ima potrebe da me voze negdje. I došao je to i pogledao. I rekao je to *okay*, da će zarasti. I to je posljednja stvar. Mislim, njega se posljednjeg sjećam da sam ga vidjela. Budući da je mama negdje izronila apaurin u tom trenutku, koji mi je dala i koji sam ja popila, zaspala sam nakon toga i kada sam se probudila, je sjedim u našoj dnevnoj sobi. I ovako je do pola zazidan prozor... ovim betonskim blokovima zato što je tata onda odlučio da sve prozore zazida. Tako da smo sljedeću godinu i po živjeli sa potpuno zazidanim prozorima. Nije malterom zidao, nego je naslagao tako te betonske blokove. A tamo u sobi, gdje smo mi ranjeni, stavio je ova naša vrata i stavio ih tako pored, u slučaju da padne ponovo granata, bar da se nešto zadrži tim vratima. Mada, nismo nešto provodili vrijeme u toj sobi uopšte. Dakle, nismo tamo nešto pretjerano ulazili, nismo više ni spavalici u toj sobi. Sjećam se da su u tom krevetu, na kom smo sjedili, na tom kauču, po toj stranici je bila gomila gelera koji su se zadržali. Tako da je samo jedan uspio, jer sam ja držala ovako nogu... (*pokazuje*) Tako da je samo jedan uspio da prođe, na svu sreću. Al' sjećam se da je to godinama poslije stajalo tako. Valjda mislim, da je to još jedna zanimljiva situacija. Mislim, specifična situacija koje se sjećam. Da mi je tata bio onako specifičan... Mislim da je nešto specifično bilo povezano s njim.

Pominješ tatu, šta je sa mamom? Jesi li sa njom pričala o tome šta se dešava ili šta se dešavalo tada? Kako se ona nosila sa svim tim?

Ona je u stvari, imala negdje, što se tiče nas porodično, i težu ulogu u svemu tome. Mislim, iz moje neke perspektive. Zato što je ona morala da vodi računa o našoj sigurnosti. Dakle, svaki dan da mene vodi u školu i da vraća. Da vodi računa o B. koja je u to vrijeme... Mislim, kroz taj period je B. trenutačno mnogo teže prolazila, rekla bih, nego ja.

B. je tvoja sestra?

B. je moja sestra. Zato što je ona bila 6 godina starija i bila je u pubertetu u tom vremenu. Tako da je za nju to bilo više neizdrživo. Mislim, po čitave dane zatvoreni u tom kupatilu. Ona krene da izađe, pošto su se oni sastajali u nekoj drugoj ulici, u podrumu. Imali su kao uređen podrum za njih raju. Ona krene, granate krenu da padaju, ona mora da se vrati. A u tom periodu je imala dečka i mislim, to je bilo

potpuno ludilo. I onda je mama morala da vodi računa o tome da I' je ona sigurno stigla do tog podruma, gdje se nalazi, da I' imamo šta da jedemo, gdje je tata. Tako da, ja u stvari iz ove perspektive, uopšte ne mogu da zamislim kako je njen život izgledao. Ona je u osnovi bila *okay*. Mislim, mi smo svi bili manje-više *okay* u tom periodu. Mislim, B. bi kao imala veće probleme s vremenom na vrijeme. Govorila bi na kraju: „Ja više ne mogu. Ne mogu“. (Pauza) Ali nekako, kada se nalaziš u tim okolnostima... Mislim, probudi se ta čovjekova sposobnost adaptacije, jednostavno tako da... Iz ove perspektive sve je to bilo suludo. Kao kakva škola, kao mani školu. Stvarno, ljudi... Kad se tako nalaziš u tako potpuno nenormalnim okolnostima probaš da izgradiš neki normalan život. Zato što je to jedini način da živiš u stvari. Tako da je mama bila *okay*, sve do perioda dok moja rodica E. nije poginula, zato što... To je bila čerka njenog brata. I mislim, sjećam se tog dana, mislim, kad je pala ta granata koja je ubila E. Mislim, mama je krenula automatski. Pošto to je bila već '94. i mi smo već mogli da procijenimo kad padne granata u koji dio grada je pala. I mama je procijenila da je pala u njihov dio grada. I ona je histerično krenula da ih zove. Pošto su u K. radile veze unutar grada cijelo vrijeme. Nije se moglo dobiti Sarajevo ili ništa izvan. Ali manje-više... Kako u kojoj kući, ali kod nas su, mislim, skoro čitavo vrijeme radile. I onda je ona njih krenula histerično da zove i nije mogla da dobije nikoga. I ja... Tek su negdje na kraju dana, nazvali i rekli da ju je samo staklo posjeklo iza uha i da je u bolnici. I mama je pitala: „Da li je svjesna?“. I oni su rekli kao: „Pa eto, manje-više“. Da bi se ispostavilo... Ujutru u šest je njen brat nazvao. Brat moje mame, otac E. i... mislim, to je bilo poprilično... Zato što je on bio policajac. I on je nama uvijek bio neki autoritet. Čak i više nego tata, zato što je bio taj policijski tip. I sjećam se da je mama pričala kako je on urlao preko telefona, da je plakao iz bolnice. Meni je nekako još tada ostala u sjećanju ta moja imaginarna slika njega kako plače. Nekoga koga doživljavate na takav način i on je... Mislim, on i danas plače kada odemo na groblje i tako to. Ali znam, od tog trenutka mama je postala pogubljena. Ona je to jutro krenula prema njima. Pošto ta moja rodica ima stariju sestruru koja je još uvijek živa. I ona se usput oblačila. Kako ona kaže, tako po gradu, potpuno sumanuta. I onda je došla tamo i ušla je u kuću i pitala je gdje je sestra, Dž. i... Tu je bila još neka rođaka koja je prespavala tu, i rekla je: „Spava“. I moja mama je histerično ušla u sobu, pošto je moja

mama taj tip, i rekla: „Šta ima da spava? Sestra joj peginula“. I onda je ona to njoj rekla. I ova se tu naravno, pogubila. I od tog perioda je mama naravno, onako malo bila utučenija. Dosta bi bila tužna i... Al' to je trajalo možda godinu dana... možda... da, nešto više... oko godinu dana. Dok se nije završio rat. Tako da... Ona je ustvari pokušala negdje da sve nas drži pod kontrolom. Mislim, tata je manje-više, iz moje sadašnje percepcije te situacije, a vjerujem da su se i oni tako osjećali... Ne sjećam se neke drame, manje-više je bio siguran zato što je ostatak rata tata bio na dužnosti u kuhinji i kuhao bi hljeb. Tako da ne bih rekla da je išta više bio izložen opasnosti nego da je bio u gradu. Mislim, tako da... Ne znam koliko se ona za njega brinula. Nikada nije pričala o tome. Ali mislim da... Kada se nalaziš u tim okolnostima gdje prvo moraš da vodiš računa o djeci, da l' su živa, da l' imaju šta da jedu, da l' smo svi mi živi. I o tome da imaš komšiluk okolo, prijatelje čiji su isto tako muževi negdje. Vjerujem da to daje taj neki osjećaj zajedništva u kojem se svi oni lakše nose s tom situacijom. Tako da se ne sjećam nekih drama, gdje je tata, šta je tata? Mislim, ne sjećam se generalno nekih drama s njene strane. Osim tog trenutka kada smo bili na tim stepenicama kada ona nije više mogla.

A sećaš li se možda njihovih odnosa? Kako si ih videla? Da li si se uopšte bavila time? Kakvi su odnosi između njih dvoje?

Tokom rata?

Da.

Pa, ja ne bih rekla te... Tako da se taj odnos negdje unormalio ustvari, tokom rata. Zato što on nije izlazio, bio bi na liniji i vratio se nazad. Nekako, ali u isto vrijeme taj odnos u toku rata nije ni postojao zato što... Potpuno je čitava pažnja bila usmjerena na druge stvari. Tako da se ja ne sjećam nešto pretjerano njihovog odnosa osim što smo provodili neko vrijeme zajedno kada je tata tu. Mislim, tata bi se brinuo koliko je mogao. Mislim, njen brat se dosta brinuo za nas, zato što je on bio u policiji i bio je u gradu cijelo vrijeme. Tako da bi nam donosio stvari. A što se tiče njihovog odnosa... Mislim, ne pamtim taj odnos kao nešto specifičan. Osim kao nešto bliži zato što... Mislim, normalniji u smislu: kada nije na liniji, kući je.

Ti si bila jako mala kada je počeo rat. Da li se sećaš da li je rat doneo

neke promene kod njih u odnosu na ono kakvi su bili pre rata?

Definitivno, da. Mislim, postali su... Ja bih rekla da su tokom rat postali više usmjereni na porodicu i više usmjereni... Mislim, rat je toliko neka iščašena realnost da se sve okreće oko života, ali u onom apsolutnom egzistencijalnom smislu. Tako da, u stvari, tokom tog perioda, ja bih rekla, smo bili i više i nego i poslije, usmjereni jedni na druge zato što je to postala stvarno svrha. Mislim, po prvi put i jedini put u životu smo imali to iskustvo da smo apsolutno usmjereni na egzistenciju. I to, onako u mirnodopskim uslovima rečeno, mislim uslovima, nemaš taj osjećaj da ti svaki dan možeš da umreš, da te nešto može da udari na ulici. Ali, tokom rata stvarno imaš taj osjećaj da svaki dan nekog nema i ti se jako privikneš na to. Jedan dan ti pogine neko ko ti je jako blizak kao sestra, pogine ti prijatelj, pogine ti kao... Tako da, ja bih rekla u isto vrijeme pokušavaš da izgradiš tu iluziju normalnog života, a u isto vrijeme si apsolutno usmjeren na apsolutnu egzistenciju, egzistenciju sebe i egzistenciju drugih. Tako da bih rekla da se taj njihov odnos promijenio. Više su bili onako usmjereni na to da li preživljavamo, šta sutra, šta ćemo jesti...

Sećaš li se možda svoga odnosa prema onima s kojima se ratovalo?

Da. Sjećam se jako dobro. Da. Mislim, ja sam imala... Toga se jako sjećam zato što je bilo zanimljivo da je... S. otac je bio inače iz S. I nekako... Mislim, naša slika je bila da su to četnici. To je bila zvanična priča. I to su četnici. I ja njih stvarno u tom periodu... Sad kad vratim sliku, moja slika neprijatelja uopšte nije bila ljudska. I to je fakat. Kada bih zamišljala to, te neke druge tamo iza, uopšte ih nisam... Ali ja sam bila dijete i ovo je potpuno crtani-film varijanta i za mene vjerovatno jedina moguća u tom trenutku. Nisam ih zamišljala nešto s puškama, četnike, bradate. Nego su meni ti drugi bili životinjice, otprilike. Stvarno na tom nivou đavola koji oko žele svima da napakoste. I ono što je zanimljivo za to jeste da sam ja... Meni je sestra u to vrijeme rekla za Balaševića. Ja imam užasno čudan odnos sa konceptom Balaševića zato što smo... Zato što sam ja njega manično slušala u tom periodu. I bila je ona pjesma koju i dan danas obožavam. I to mi je možda i najdraža pjesma u životu... ‘Čovjek sa mjesecom u očima’. Od tog trenutka, baš... Naravno, kad imaš sedam, osam godina ne možeš da razumiješ šta tačno pjesma hoće da kaže i sve to nekako sebi približiš. I u jednom trenutku ide stih kao ‘crni ti je princ poljubac dao, kao zverko ludila što si se probudila,

crni ti je princ poljubac dao...'. I ja se sjećam zanimljive scene apropos tih drugih: ja ulazim u podrum u koji smo išli kad je stvarno bio haos, kad nam kupatilo nije bilo dovoljno. I ja kao... meni ta pjesma znaš... Kao negdje je čujem. Ne stvarno, fizički, nego mi u glavi odzvana. I ja stvarno zamišljam tog drugog kao crnog princa. I ovo je sad stvarno iz perspektive djeteta, al' to je meni tako izgledalo. Dakle, nije to... Nije to bila neka klasična slika nekog drugog kojeg su vjerovatno i odrasli zamišljali ili vidjeli ili ne znam šta. U okolnostima kada si civil i nemaš direktnog kontakta sa linijom, to stvarno je zamišljanje kako izgledaju ti drugi. A meni je to tako izgledalo. K'o crtani neki čudni likovi koji sada tu pokušavaju nas uništiti. Ja se sjećam toga da je S. otac bio iz S., a S. ujak ili stric, svejedno, ne znam šta je to... Mamin brat?

Ujak.

E, za njega postoji mit koji nije provjeren, da je on otišao na brdo, na te B. i da je bio тамо u srpskoj vojsci. I S. otac, kako je pucalo i mi se nalazimo u skloništu, on je krenuo da psuje. Za nas Bosance u tipičnom srpskom maniru da ovo, da ono. I znam da je uvijek psovao na tog njenog brata: „I tvoj brat ode u četnike“ (*smeh*). I ja se sjećam kao dijete, da je meni to... Znaš kao, on sad tu priča o nekim četnicima, o nekom njenom bratu i... I onda je dosta on spominjao: „...Oni тамо iz Beograda доšli i...“. I znam, sjećam se trenutka kada sam razmišljala: „Bože, kako ti ljudi sad u Beogradu...“. Ali, ono što mi je sada zanimljivo jeste da je meni taj Beograd bio, ne onako kao što bi se možda očekivalo, kao ne znam... neko leglo četnika i neprijatelja, nego, sjećam se tačno te neke svoje slike, to je bilo mirno mjesto, ali opet ono drugo. Nisu sad ti moji... te neke slike zlih đavola тамо hodale, nego je bilo mirno, *okay* mjesto koje je kilometrima daleko. Zato što... U tom trenutku, dok si u tim ratnim okolnostima u gradu, sve mirnodopsko ti je ne... Ti ne možeš nikada da dođeš do тамо, zato što je to fizički nemoguće. Kao, znam da mi je bilo mirno mjesto i nisu bili tu neki đavoli okolo. Ali mi je bila ta opet čudna percepcija ipak drugog. I zanimljivo mi je to što nikada nisam povezivala Balaševića koji je iz Srbije, jer je on meni u tim trenucima stvarno jako puno značio, koliko god sada ono zvučalo bezvezno. Mislim, nisam nikada uspjela da povežem na tom nivou generalizacije, niti da je on iz Srbije, niti da je on nešto. Stvarno nisam u tom trenutku... Mislim, nisam kao dijete uspjela da predočim da je to negdje neki Srbin. To su stvarno onako poprilično imaginarnе, crtane

figure. Zato što je to jedino što ti možeš imaginarno da funkcionišeš u tom trenutku. Isuviše si mali da bi imaginarno zamišljao vojнике koji su sa druge strane, nego jedini način imaginacije su ti crtani filmovi.

Ali kad kažeš, to mi je jako zanimljivo „Beograd, to je neko mirno mesto, ali nešto drugo“. Da li bi mogla da mi objasniš malo detaljnije?

Da. Mislim, ta moja slika uopšte i mislim, pojam Beograda je bio iz te perspektive... što bi taj S. otac to često spominjao, znaš. Zato što je on bio iz Srbije. Ja vjerujem, sada kada razmišljam kao odrasla osoba, da se on osjećao jako defanzivno i ugroženo. Jer definitivno je njemu kao nekome ko je iz Srbije... On je pričao ekavicu čitav svoj život, nije bilo lako s nama Bošnjacima, u tom trenutku u istom podrumu, dok padaju granate. Mislim, ja vjerujem da je to njega egzistencijalno ugrožavalo, da on nije znao šta da očekuje. On nije znao da li će moj tata ustati i njega ubiti u tom trenutku. Mislim, ja vjerujem da bih se ja tako osjećala. Tako da mislim da je možda... možda je imao potrebu... Pošto je on to jedini pričao. Ja nikada to nisam čula, ne znam, od drugih ljudi, mojih roditelja i od drugih ljudi koji su bili Bošnjaci, koji su bili tu zajedno sa nama. Nego je on to uvijek potencirao. E, sad ja vjerujem da je on to radio kako bi obezbijedio svoje mjesto, osjećao se sigurnije i, na kraju krajeva, sebe smjestio na kojoj je on strani. Ali znam da je on dosta pričao o tome i da... Ja sad ne znam na koju foru sam ja stvorila tu sliku. Ali mislim da mi je to kao onako bilo da... kao ljudi koji su otišli iz grada ili su otišli na brdo ili su otišli u Beograd. Tako da... Mislim da sam nekako u tom trenutku uspjela da tu razliku Beograda kao nekog mjesta gdje su otišli... Ali ne mogu pucati na nas, pa mi je zato bilo mirno. Ili nekoga ko je otišao tamo negdje gore, negdje gdje iznad i ipak fizički puca na nas. Tako da mislim da ta moja percepcija ‘nečega što je drugo, a mirno’ dolazi iz takve... Da su ti ljudi otišli tamo, ali da nam ne mogu ništa. Što u stvari, možda objašnjava sve to.

A kada se rat završio u K.?

Pa, rat se završio sa potpisivanjem Dejtonskog sporazuma, kao i svugdje drugdje al'...

Sećaš li se možda tog nekog perioda? Pomenula si '94., Dejton je '95. ako se sećam... dakle lagano se ide ka tom nekom kraju rata. Sećaš li se tog perioda?

Pa, nama je bio malo teži taj period, zato što je E. poginula '94. i mi smo se svi potpuno... onako... pogubili u svemu tome. Zato što smo bili stalno kod njenih i... sve to zajedno. Ali ono što je zanimljivo jeste da sam bila bolesna na taj dan pošto... Mi nismo imali struju nekih šest mjeseci '93. Vodu smo imali cijelo vrijeme u K., ali struju nismo imali na početku rata sa HVO-om... Tako da je to bilo nekih šest mjeseci i onda smo opet dobili '94., '95... kad je već krenulo... '94... A ja sam bila bolesna na taj dan. Ja se sjećam da smo mi gledali televiziju i tačno se sjećam tog potpisivanja Dejtonskog sporazuma i te ceremonije... kako smo je gledali na televiziji i kako je ustvari u mojoj percepciji bilo kao... Ono što je meni značio kraj rata jeste da ja mogu hodati ulicama, a da mi se ništa ne može desiti. I tačno se sjećam toga... Mislim da mi je mama čak i govorila, kao ono: „E vidiš, od sutra možemo da se šetamo, moramo biti oprezni, ali trebalo bi da sve bude *okay*“. Tako da je u mojoj glavi to neki završetak rata. Ali, to mi je stvarno nastupilo... onako... u mom sadašnjem sjećanju naspram toga kako sam se osjećala... kao neka onako... relaksacija... Tako mi je to nastupilo. Nije kao nešto da je sad sve super, nego kao kad si... Jako su ti stegnuti mišići i sad osjećaš da si opustio... Još uvijek nisi u redu, ali kao opustio si. I to je sada proces koji ide ka normalizaciji. Već tada sam mogla da osjetim to kao neko postepeno opuštanje, ali ne kao... ono... prelazak iz svijeta u svijet. Sada mi to izgleda kao crna rupa, pa bijela rupa, ali tada to nisam tako doživljavala.

Sećaš li se reakcije tvojih roditelja na kraj rata? Tvoje sestre?

Ne. Ne sjećam se. Ne, sjećam se da ja taj dan mama bila tu, ali... Ne, ne sjećam se. Mislim, ja se ne sjećam gomile stvari tokom rata. Ja se ustvari sjećam jako malo stvari, tako da... ne. Iako sam bila mnogo starija, nego za neke stvari kojih se sjećam... toga se konkretno ne sjećam... ne.

A šta se dešavalo posle toga? Dakle, '95., ako sam razumela, vi ste još uvek u K...?

Da. Mi smo cijelo vrijeme u K. Sljedećih deset godina.

Aha?

Pa, ono što je za mene, kao promjena nastupilo... to jeste... što smo mi promijenili školu. Već '95. sam bila kao peti razred i mi smo iz tog

podruma prešli u našu staru školu. I toga se sjećam. I to nam je bilo kao 'ajde neka normalizacija. Aaa... pa, ono čega se još sjećam... evo sad kad ovako razmišljam, jeste to... ako pričamo o porodičnoj dinamici... U nekom mom sadašnjem sjećanju, to kreće polako da se osipa, al' na način da... Budući da tokom te četiri godine, prostor u kom funkcionišeš je jako skučen i ti nemaš baš puno izbora... E, onda se tog perioda sjećam kao nekog gdje svako odlazi da radi nešto svoje. Sestra kreće u školu normalno, nastavlja sa srednjom školom. Devedeset sedme odlazi na fakultet. Tata kao uzima taj restoran koji je počeo da pravi prije rata i kao to polako sada nešto kreće da radi. I mama dugo poslije nije imala posla, ali mi djeluje kao neko ko je počeo da sad živi koliko-toliko normalnije. Tako da... Kreće mi taj period osipanja u tom smislu da smo svi mnogo slobodniji da radimo neke stvari koje želimo.

A šta se s tobom dešavalo? Dakle, s izlaskom iz rata ti imaš... koliko godina, '95.?

Jedanaest.

Pretpostavljam, nastavljaš školu?

Da. Mi prelazimo dakle, u tu našu novu-staru školu. Nismo više u tom podrumu... Pa, vidiš to je zanimljivo. Nikada nisam razmišljala šta sam radila nakon rata... Pa... nemam pojma. Šta smo radili? (*Pauza*) Da. Ono što mi je ustvari zanimljivo... da... U petom razredu počinju da se vraćaju ljudi izvana. Sjećam se da je '95. sa mnom krenula u školu drugarica koja je bila u Hrvatskoj tokom rata i koja je poslije postala moja najbolja prijateljica. I znam da mi je to u stvari bio šok, zato što su se ti ljudi vratili mnogo normalniji od nas. Znaš, mi smo bili onako kao poludivlja djeca koja su tako... još uvijek pogubljena... nosimo te... ne znam... humanitarnu pomoć... ove majice i ruksake i... Svi smo tako nekako malo poludivlji... Čak i slike kad gledam.... I onda ulijeću ti ljudi koji uopšte... ne pričam ovo s namjerom da kažem da je njima bilo lakše ili... to je potpuno nebitna stvar. Nego, dolaze kao neki ljudi sa nekom drugačijom odjećom, sa nekim drugačijim pričama. Znam da mi je to ustvari bio popriličan šok i da... Mislim, nisam ja nešto osjećala u tom periodu kao ljutnju na te ljude. Još smo mi bili klinci, isuviše smo bili mali, ali znam da je to ustvari prvi neki dodir sa... onako... sad bih rekla... normalnim svijetom. U tom trenutku je meni to ustvari bio jako čudan svijet. To mi sad izgleda, u mom sjećanju, kao da ti je sve okolo...

onako... malo prljavo i... sivo i takvo, sve nekako... I onda imаш tako par ljudi koji su svijetle tačke, koji dođu tako, sa potpuno drugačijim svijetom (*nerazumljivo*). Tako da bih to navela kao neke prve početke procesa normalizacije u stvari, u svemu tome.

A u kakvima su odnosima bili, ako se sećaš, deca koja su bila tu i deca koja se sad vraćaju?

Pa, znaš šta... bilo je malo problema... mislim, ja sam se... Ja sam poslije razmišljala o tome... Bilo je malo problema, zato što recimo, nastavnici su dosta imali problem s tom djecom zato što još uvijek postoji... a što idemo unazad... to su sve bile izražajnije... nakon rata, taj osjećaj izdaje. Znaš, kao oni su otišli. Sad dolaze ta djeca koja često baš i ne znaju naš jezik, ako nisu bila na području bivše Jugoslavije. Ti imаш djecu koja su otišla sa sedam godina i vraćaju se sad sa jedanaest. U ključnim godinama su učili neki drugi jezik i znam da nisu nešto pretjerano bili spremni da... kol'ko se ja sjećam... vjerujem da tako nije bilo svugdje... da sad posvete neku pretjeranu ekstra pažnju... Znam da nam je bilo jako smiješno to što je došao jedan drug koji je bio tokom rata u Norveškoj i koji je gledao tako mapu BiH i njemu ništa nije bilo jasno na tome. Kao, mi smo učili neke planinske prijelaze i da je on tu potpuno lupe-tao stvari i da smo se mi njemu beskrajno smijali... Još on nije znao ni jezik, niti je znao planinske prijelaze u Bosni... Mislim, iz Norveške... (*smejh*) I takve stvari, tako da... U suštini, bio je to *okay* odnos i negdje... Sada kada razmišljam, moji najbolji prijatelji su bili ljudi koji su se vratili. Dosta njih su meni postali super prijatelji. Ali mislim da je bilo malo čudno. Ne mogu reći da je bio isti odnos između mene i nekoga ko je bio tu tokom perioda i mene i nekoga ko je bio negdje, pa se vratio. Ali ne sa stanovišta 'mrziš ih i nećeš da se družiš', nego više u tome da su to stvarno... kada su mala djeca u pitanju, to su stvarno različiti svjetovi. Znaš, potpuno je drugačije. Ono što mi je još ostalo u sjećanju jeste da su ta djeca imala veliki osjećaj... ono... odgovornosti, krivice i tereta na leđima. Tako da... ta moja super prijateljica... Njoj je otac poginuo tokom rata i znam da je ona to jako potencirala. Mnogo više nego neka djeca koja su bila tu cijelo vrijeme i koja su izgubila roditelje. Tako da mislim da je to ustvari bio onako, iako smo bili djeca, period u kojem smo pokušali da se negdje izjednačimo i da ipak budemo samo... ono... kolege iz škole.

Sad kad gledaš iz ove perspektive, pitanje je možda trapavo, na koji način je rat obeležio tebe? Mada o tome si i pričala, ali kad probaš da sumiraš na neki način... Na koji način čini ono što si ti danas?

Pa, znaš šta... O tome baš dosta razmišljam u proteklo vrijeme, zato što... Kako sam se preselila u Beograd, malo imam drugačiji odnos prema svemu tome zato što... Jednostavno moraš da izadeš iz Bosne. Moraš da izadeš iz tog svog primarnog okruženja, ja bih rekla traumatičnog, da bi postao svjestan koliki problem stvarno imaš. Zato što nije isto živjeti s ljudima koji... od kojih većina imaju slično iskustvo i živjeti s ljudima od kojih većina nema to iskustvo. Znam, recimo, da sam postala svjesna toga da sam ranjena tokom rata i da je to neobična stvar, tek kada sam se preselila ovdje. Prvo, jako mali broj ljudi to generalno zna, zato što... Nije zato što ja to krijem, nego zato što sam ranjena kada mi je bilo devet godina i tu svoju ranu nosim čitav život sa sobom. Uopšte nemam taj odnos prema tome kao nečemu što se desilo, nego je to postalo stvarno sastavni dio mene. I sada, što sam starija, noge me više boli i to osjećam i to mi je kao nešto što... ne znam... boli te glava, s vremena na vrijeme, ali imaš glavu čitav život, pa, bože, šta da radiš sad? Otprilike, prirodan dio mene. Recimo, to da je to nešto što je neuobičajeno i nije baš normalno, sam ustanovala prvi put kada sam došla ovdje i kada sam šepala jedan dan jer me je boljela noge na promjenu vremena i kao pitao me kolega na poslu: „Šta ti je?“. Ja sam rekla: „Ma, ništa“. To mi je najlakše... Sad ljudima da objašnjavam... On je rekao: „Pa, što si slomila nogu?“. Rekoh: „Nisam. Nisam lomila nogu“. I onda, on je insistirao „Šta je... šta je... šta je...“ I sad glupo mi da lažem, a opet mi neugodno da kažem i ja kažem: „Ma, ništa, tokom rata sam ranjena.“ I ja nikad neću zaboravit taj izraz na njegovom licu. To je stvarno bio apsolutno zaprepašteni šok. I on je samo rekao: „Jeb'o te, šta si ti preživjela“. I to je bio kraj komunikacije otprilike. I onda...

Izvini što te prekidam, rekla si: „Nisam želela da lažem, a bilo mi je neugodno...“?

Huh... da. E, pa da. To je sad drugi aspekt koji se nadovezuje na tvoje prvo pitanje... što sam, kada sam se doselila ovdje, shvatila to da... kako to da kažem... na nekom iskustveno-reaktivnom nivou se razlikujem od... recimo konkretno, od mojih kolega, zato što... To je krenulo da isplivava malo nakon što sam došla. A to je funkcionalo na način da... Kad vani grmi, ja imam malo drugačije asocijacije na to... Nije da

se plašim, nego ne volim to da slušam. I to... to me stvarno izluđuje. A kada nestane struje, to me tek izluđuje, zato što mrzim svijeće i vani grmljavina mi je noćna mora. To mi uopšte nije romantično, (smeh) recimo. I onda je to, recimo, primjer u kome ja reagujem drugačije od drugih ljudi. I onda... Sad već ne toliko, zato što sam naučila da se cenzurišem. Al' na početku bi mi izletjele tako stvari... tipa... sad ne znam... „Mene ovo podsjeća na nešto“. Ili mi izleti nešto što je povezano sa ratom i onda sam prvo primjetila šok kod ljudi. A drugo sam primjetila... dobro... to, ljudi najčešće ne bi reagovali. Bila bi neka sumorna atmosfera i prazan prostor. Ja sam ustvari nekako sebe doživljavala u tim trenucima kao nekog ko je jako crn, ko samo priča o tako... crnim stvarima. Što ja, dok sam bila u Bosni, stvarno nisam primjećivala, zato što je da ti kažeš da se nečeg plašiš normalna stvar. Kažem ti opet... ljudi imaju drugačije iskustvo. To je jedino što čini razliku. I ovaj... i onda tokom tog boravka u sredini koja je... koja ima drugačiji kontekst, ali... mislim... živjeti u Srbiji kao neko ko je proveo četiri godine rata u Bosni, nije isto kao živjeti u Australiji kao neko ko je proveo... Zato što... Jednostavno, te neke stvari ovdje više bole, nego što bi te boljele тамо. Ali, svejedno je negdje dovoljan odmak da možeš da razmišljaš na drugačiji način o iskustvu. I ja sam krenula na psihoterapiju sad već... prije nešto oko godinu dana. I plus taj odmak, i ja sam u stvari shvatila da je to absolutno promijenilo moj život. To ratno iskustvo. Stvarno sam, do trenutka prije nego što sam krenula na terapiju, mislila: „Dobro, zaboga, bio je rat i to je utjecalo na mene tako što se nečeg plašim više, nečeg manje“. Al' nikad to svoje iskustvo nisam doživljavala kao da je... nešto da sam ja sad istraumatizirana oko toga. I onda sam krenula na terapiju. I onda smo kao malo po malo došle do toga, da ja imam poprilično klasične traumatske reakcije na stvari. Odnosno traumatske okvire u kojima funkcionišem i koji su poprilični. Tipa nemam emocija, nemam pamćenje, imam otklon, imam... gomilu stvari, da ne ulazim u to. I ja sam u stvari tokom tog perioda postala svjesna toga da, živeći u društvu u kojem su ljudi, uslovno rečeno, normalni, to jeste nemaju to traumatično iskustvo... većina njih nema u životu... sam shvatila da je to stvarno mene potpuno obilježilo... E, sad još uvijek nisam došla do tačke gdje... gdje sam prihvatala to iskustvo i sad živim s tim. Još uvijek funkcionišem na popriličnom nivou paralelnih svjetova. Dakle, to ćeš primjetiti. Recimo, kada završimo ovaj intervju, ja ću se ponašati kao da

se ništa nije desilo. A sad stvarno imam osjećaj da sam u '93., '94. I to je jednostavno način na koji ja funkcionišem. Dakle, imam te klik-stvari. Dok sam u tome – u tome sam; kad izadem – potpuno sam normalna. Što ustvari nije normalna reakcija na stvari. I... Postala sam svjesna da to jeste dio iskustva koji je definitivno obilježio moj život. Baš sam neki dan čitala neki članak koji je eto, nekim čudom, vođen sa jednim od mojih drugova koji je dijete Srebrenice, čiji je otac jedan od ljudi koji su poginuli tamo. I on je baš rekao to, kako se nalazi često u životu na tom mjestu gdje u stvari razmišlja o tome kako da u stvari živi svoj život. I to je tačno ono što ja osjećam. A to znači da li ja mogu da nastavim živjeti normalan život. Ili ću ga provesti tako što ću živjeti u sjećanju na stvari. Dakle, i bukvalno se nalaziš u tome da nekad stvarno imaš taj ljudski nagon da živiš, ja to nazivam polusvjesno, možda nije *okay*. Imaš posao, imaš kuću, radiš stvari, čitaš, baviš se normalnim stvarima. I ne razmišljaš o ratu, ratnim dešavanjima, kontekstu, regionu. Ili ćeš da živiš u tom nekom drugom svijetu u kome ćeš pedeset ili šezdeset, sedamdeset posto svog vremena provoditi sa tim emocijama, sjećanjima, istraživanjima. Zato što, kada imaš to traumatsko ratno iskustvo na stvari, ti to ne možeš posmatrati kao čisto istraživački rad, jer to nije. Ja ako se bavim time, razmišljam o tome, ja sam stvarno posvetila svoj život toj nekoj recimo, bolnoj strani svog života ili svog iskustva. Dakle, nalaziš se u tom procjepu da li da smogneš snage da živiš neki normalan život ili da živiš život usmjeren na to. Ali, možda najbolje tvoje pitanje... Najbolji odgovor je to, možda to što sam jedanput bila u autobusu sa nekim Francuzom s kojim smo razgovarali, s kojim sam razgovarala. I on je tako pitao. Ustvari, kao došao u Bosnu da vidi šta je tu bilo. Putovali smo na relaciji Sarajevo-Beograd. I on me pitao tako stvari kao o ratu i ja sam pričala. U jednom trenutku mi je rekao: „Ali ti pričaš o tome kao da je normalno. Ali to nije normalno. Kako možeš na takav način da pričaš o tome?“. I on to nije rekao osuđivački, niti sam ja to shvatila kao takvo. Ali sam ustvari, shvatila iščašenost svega toga. Ja ne mogu zamisliti... nečiji život bez da ima ratno iskustvo, što je u stvari znaš kao... I onda me je to počelo da boli. To što znam da postoji gomila ljudi na ovom svijetu koji žive gore živote nego ja i imaju gora ratna iskustva, naravno. Ali da je meni trebalo ovoliko da se izvučem bez tog iskustva. I moj život bi definitivno bio puno drugačiji. I to je ono u stvari, znaš što ti nekad... te stvarno onako izluduće. U tim trenucima bi htio da živiš

taj život, znaš kao, prosjeka; da to iskustvo negdje zatrpaš i kao nije se desilo, ali u isto vrijeme si svjestan da je to nemoguće. Tako da... Mislim, jako je obilježilo. To je u stvari, poenta. To je stvarno dio tebe na koji se stalno vraćaš. I tako će vjerovatno uvijek biti.

A rekla si: „Kad sam se preselila u Beograd....”, kako se to desilo? Koliko je to tebi bila teška odluka ili nije bila teška? Da li se sećaš?

Da, naravno. U trenutku kada sam se preselila to mi nije bila teška odluka, ali... (pauza) Mislim da je ta odluka... da. Ustvari, problem je bio prvi put doći u Beograd. Zato što sam ovdje dolazila negdje dvije i po godine prije nego što sam se preselila i ovdje sam provodila dosta vremena. Ali se sjećam svog prvog puta u Beogradu i to je stvarno bilo, mislim, apsolutno strašno. Ja mislim da se taj put desio pod bilo kojim drugim okolnostima, da ja nisam bila zaljubljena, pa mi je to bio ono... znaš, kao, čitav svijet, jedina važna stvar, pa je potisnuto negdje sve to drugo. Ja sam mislila da je... U trenutku kada sam se spremila i kada sam trebala da dođem u Beograd, o tom uopšte nisam razmišljala na način: „Ja sad idem u Beograd“. To znači ovo, ovo i ovo. Nego, to mi je bilo kao da idem u Amsterdam. Znaš, kao zaljubljena sam, super. Sve do trenutka kada smo došli do granice i onda sam u stvari, postala svjesta se dešava. Odnosno, isplivala je ta druga... drugi sloj emocija i sjećanja i svega ostalog. U trenutku kada je ušao (pauza) policajac na graničnom prijelazu, sve sa ovim grbom Srbije i mislim, potpuno normalno, obilježjima države, ja sam se u tom trenutku stvarno osjećala prestravljeni. To je bila naravno već 2006. i u Srbiji je sve funkcionalo normalno i bile su jako male šanse da tebi neko nešto uradi zbog tvog imena i prezimena. Ali, čisto ta njegova pojавa sve sa tim oružjem i sve sa tim grbovima, za mene su ona bila prestrašna. Dala sam mu dokumenta i on, kada se vraćao i kada je krenuo da nam vrati te dokumente, i krenuo da čita imena i prezimena... I meni je to stvarno bilo strašno. Ja sam u tom trenutku, kada je on pročitao moje ime... Ja sam imala osjećaj da čitav autobus gleda u mene zajedno sa njim. I da će se tu desiti ne znam šta. Međutim, naravno ništa se nije desilo i sve je bilo u redu. I svaki sljedeći put je bio sve lakši i lakši. Sjećam se da kada sam došla u Beograd prvi put, da su me zastave, recimo, izluđivale. Mislim, to mi je bilo onako stvarno užasno. I sjećam se da je na početku, još u to vrijeme, bio onaj četnički štand na autobuskoj stanici. Tako da mi je to bilo potpuno čudno. Tako da, mislim da sam u to vrijeme

grenula da dolazim pod tim okolnostima, da bi navikavanje na sve to bilo nemoguće. Ali budući da su okolnosti bile kakve su bile, ja sam krenula da se navikavam na to. Tako da u trenutku kada sam se odlučila preseliti, to sada nije bila stvar odluke te težine. Da li da se preselim u Srbiju ili ne? A ovo što je zanimljivo jeste da ja nisam bila svjesna šta to nosi sa sobom. Ja sam postala svjesna toga tek par mjeseci nakon. Zato što u vrijeme kada sam dolazila u posjetu, čitava moja družina se svodila na jako mali krug ljudi. I to su bilo ljudi koji dijele slična uvjerenja, stavove i sve ostalo. A onda je drugačije kada ti stvarno počneš da funkcionišeš u tom društvu. I onda, mislim, ono što je meni danas teško, to što mislim: „Ovdje gomila ljudi ne zna šta se dolje desilo poslije“. I to je još i *okay*. Mislim, neke ljude to ne zanima. I to je sve *okay*. Ustvari, veliki broj stvari koje meni danas smetaju bi bile uredu u svakom drugom scenariju da ja nemam traumatska iskustva vezana za sve to. Tako da u stvari, nekada tu stvarno dolazi do sukoba potpuno različitih svjetova zato što, kada nešto što je meni toliko važno, kao što je... ne znam, emocije koje imam vezane za rat, naiđe na indiferentan stav sa druge strane, to te negdje zaboli na istom nivou kao da ti neko kaže nešto ružno po pitanju toga. Ali... (*pauza*) Mislim, ne znam. Ja se sada već navikavam negdje na sve to i nekako sam navikla da cenzurišem sebe u stvarima. I navikla sam ustvari, da funkcionišem u tom društvu, što je ustvari pravi izraz. Nije to više stvar svjesne cenzure. To je sada stvarno. Nije svjesna cenzura nego to... jednostavno se navikneš. I to je ustvari, najbolji odgovor na to.

A kad si odlučila da se preseliš u Beograd ili pre nego što si se preselila, kad si krenula da dolaziš, kakva je bila reakcija tvoje mame i tate? Koliko...

Pa, znaš šta, specifično je to što moji mama i tata nisu ta klasična bosanska porodica sa bošnjačke strane, zato što... I mislim, moji nikada nisu imali problema sa tim da se mi družimo, zabavljamo ili bilo šta, s nekim ko je druge nacionalnosti, etničke pripadnosti ili tako nešto. I stvarno, ja se ne sjećam da su ikada išta bilo... ono... rekli protiv toga da imamo prijatelje ili dečka ili bilo šta neke druge nacionalnosti. Tako da, kada je... Kada sam krenula sa čitavom tom pričom i kada sam odlučila da se preselim u Beograd, mislim, oni stvarno nisu nešto meni niti zbranjivali, niti su ustvari ikada rekli da imaju išta protiv toga. Mada, na kraju ja nisam sigurna koliko su se stvarno oni emotivno pomirili sa

svim tim. I nisam sigurna koliko je to njima emotivno *okay*. Ali imamo takav odnos u kojem, u ovoj situaciji, oni ne bi rekli zbog mene ništa protiv toga. Tako da konkretno, od njih tu nije bilo nikakve negativne, mislim, reakcije. Niti emotivne, niti bilo koje druge. Ali mislim... Ja sam se sada dosta udaljila od tog svog primarnog srednjoškolskog druženja u K. Ali mislim, da kada bih došla tamo i kada bih iskreno uspjela da popričam sa ljudima, da gomila ljudi to ustvari ne bi odobravala. Ne mislim... Mislim da bi većina... mislim da većina misli da je to idiotluk i da je to izdaja i da je to ne-znam-šta.

A da li su tvoji roditelji bili u Beogradu?

Jesu. Da. Moji su dolazili par puta.

Kako je to izgledalo?

Pa, mislim...

Možeš li da proceniš kakva je njihova reakcija bila?

Pa, znaš šta, ja opet mislim da je nešto slično onome kao što sam ti rekla. Da su oni u osnovi rekli da su u redu, da... Mislim kao, znaš kad kreće priča oko toga... pa kao „Vidi zastave“, „Vidi četničke“... ne znam šta... oni kažu: „Pa, dobro, ekstremizma ima na svoj strani, na svim stranama.“ Al' to ti je nekako, po meni, dobar način da kaže da nije *okay* s tim, al' da znaš kao eto... šta da radiš sada. Tako da oni su... Super im je grad, super im je sve to zajedno. Mada mislim, da se u osnovi nisu osjećali nešto pretjerano *okay* u svemu tome. Mislim da im je uredu. Da sve to izgleda mnogo bolje nego što su oni zamišljali. Tako da mislim, da negdje... Da je to dobro za njih. Za rušenje te neke slike koju su potencijalno imali u glavi, ali mislim da nisu u redu u potpunosti i da se ne osjećaju baš najbolje kada dođu ovdje. Ali mislim, da nije tako loše kada dođu ovdje kao što su očekivali. Mislim, nisu nikada rekli da očekuju nešto loše, al' poznavajući njih rekla bih da su očekivali mnogo gore stvari.

A da li si ti sa svojim prijateljima, u Beogradu dakle, prijateljima bliskim koji nemaju to ratno iskustvo... Da li pričaš nekad o...?

Pa, najčešće ne. Zato što mislim... Osjećam, u većini slučajeva osjećam taj teret toga, da su to jednostavno isuviše teške teme da bi se ljudi koji nemaju to iskustvo opterećavali tim. Zato što mislim da bi ljudi koji nemaju to iskustvo mnogo više emotivno prihvatali, nego ljudi koji

imaju. Tako da se negdje ne osjećam lagodno u svemu tome. A ono što je još problematično u svemu tome, jeste što je još uvijek... dobro, sad ne toliko sa bliskim prijateljima, ali sa prijateljima sa kojim nisam toliko bliska.... Mislim, to je malo *tricky*, zato što uvijek moraš da objašnjavaš poziciju sa koje govorиш. I onda je to vrlo nezgodno, znaš. Zato što ipak sam ja neko ko ima muslimansko ime i prezime i dolazi iz Bosne u kojoj je bio rat, što te automatski smiješta na određenu poziciju. I sad mislim da sam se malo umorila, da prvo moram reći šta sve tamo nije *okay*, da bih mogla reći šta negdje drugdje nije *okay*. I mislim da sam se malo umorila od tog osjećaja nelagode. Taj osećaj nelagode nije rezultat... meni niko nikada nije ništa ružno rekao, ali... (pauza) taj osjećaj nelagode, tog muka i praznog prostora kada kažem nešto što je povezano s tim. I onda, ti onako ustvari imaš reakciju da rađe to ne bi govorio; da imaš osjećaj te etikete nekoga... mislim, ne nenormalnog, al' nekoga ko se tu stvarno smara sa nekim crnim stvarim o kojima ne želimo da razmišljamo. Ili želimo da razmišljamo o nekim drugim kategorijama. Možda zato što mislim... Ovdje je ljudima pričati o tome, znaš, kakve su devedesete bile... Ali, znaš, ne osjetim toliku potrebu da ljudi pričaju o tome kako je bilo negdje, gdje se stvarno vodio rat tokom devedesetih. Tako da, mislim, najčešće ne. Mislim kako kad, al' najčešće ne.

Kako si?

Dobro.

Kako si sada?

Sad sam *okay*. Rekla sam ti da ćeš vidjeti promjenu.

Hvala ti.

Nema na čemu.

Mira

Svako je izašao sa nekim svojim ranama

Moji mama i tata kad su se venčali živeli su u jednoj maloj garsonjeri na Detelinari, i tu sam se ja i rodila. Posle dve godine su baka i deka pomogli mami i tati da se kupi stan veći, dvosoban, i onda smo prešli isto samo par ulica dalje u tu ulicu našu Đule Molnara, znači u taj dvosoban stan, tako da sam od svoje druge godine u stvari praktično ceo svoj život i provela u toj ulici.

Ovde u Novom Sadu?

U Novom Sadu, da.

*Možeš li mi kazati nešto o svojoj tadašnjoj porodici sa kojom si živila?
Ko ju je sačinjavao?*

Pa ja, mama i tata živeli smo zajedno u tom našem stanu, majka je bila domaćica i nije uopšte radila, a otac je bio kondukter, tako da je njegov sam posao iziskivao da izvesno vreme boravi van kuće. Znači, nekad se dešavalo da ne dođe ceo dan, celu noć ako je neka dalja relacija pa se onda vrati tek sutradan ali to je uvek bilo, taj njegov povratak je uvek bio neki praznik, uvek smo to tako doživljavali i sve onako najlepše emocije nosim iz tog perioda. Sećam se, jednom su me odveli kod bake i deke na selo za raspust i tu sam bila strašno očajna i tužna što su me odvojili od njih i to je bilo prvi put, i onda mi je baka svaki dan izmišljala kako je stiglo pismo i kako mama i tata pišu da će doći sutra i onda sledeći dan opet je kao nešto stiglo opet će doći sutra, da bih ja na kraju rekla „Sutra pa sutra, kad će više to sutra?!” – ja sam jedva čekala da ih vidim. Nekako, najveći utisak i u tom mom sećanju, sad ima to posle, još jedna priča, a zašto je u stvari moj otac – jer... prva vožnja biciklom, znači, on me je naučio da vozim bicikl. Kupio mi je rolšue, išao je sa mnom, uz mene, dokle god ja nisam stala sama na noge ali onda,

onda se, onako... bio je sav ponosan kako sam ja to jako brzo savladala. Klizanje, nikad neću to zaboraviti. Nismo imali para pošto je on sam radio, i onda su mi kupili, kupio mi je one što se stavlju na cipele, što se kače, i ja sam uporno pokušavala da obiđem ceo krug. Međutim, nikako nisam mogla jer mi je to stalno spadalo s nogu pa sam došla samo do pola, pa sam ih uzimala u ruke i peške preko klizališta dolazila do njega da on to meni ponovo montira, zavrne, pa onda opet sama, tako da sam ja praktično klizala samo pola kruga non-stop i prelazila onamo peške. A, hm, sve te neke stvari koje sam naučila i koje su mi davale krila to je u stvari bio on, majka je tu bila kao majka, da brine o meni. Ne umanjujem uopšte njenu ulogu ali nekako je ona uvek bila tu, on nije stalno bio tu i kad je tu to je onda stvarno bio praznik. I prvi razred, zimski raspust, baka i deka su isto dali pare da se kupi auto i kupili su auto i sad iskreno ne znam da li da se zahvale ili zbog ne znam čega ali uglavnom mi smo otišli kod njih kolima tamo za taj moj zimski raspust i to veče sam se ja nešto jako naljutila na tatu pošto se on jako šalio pa me je tu nešto isprovocirao, ja nisam htela sa njim uopšte da razgovaram. Sutra ujutru on kreće za Novi Sad kolima pošto treba da se javi na posao, ja i majka ćemo ostati pa ćemo doći autobusom da li sutra ili prekosutra sad to nije ni bitno, uglavnom, sad se oni tamo dogovaraju, on je seo u auto, otvorio je vrata i dogovaraju se da nas kad stigne dočeka i kad ćemo mi i šta će on i kako. Uglavnom, ja sam sve vreme ponavljala: „Veži tata pojasa, veži tata pojasa“. I on je na kraju rekao, već onako kao „Vezaću ga kad izađem iz dvorišta, nema potrebe sada dok sam ovde, još nisam ni krenuo“. A, sutra ujutru negde oko četiri, pet ujutru došao je jedan čovek koji je radio na železnici tamo u selu jer je tamo bio telefon da javi da je Uroš poginuo u saobraćajnoj nesreći... I, sahrana, kod bake i deke, kod njegovih roditelja, pošto su tako odlučili da ga tamo sahrane da baki bude bliže... Jako puno ljudi je bilo to se sećam, znači, sva rodbina i ovi koje uopšte nisam ni poznavala, koji su radili sa njim i svi su nešto tamo razgovarali, ja sam se tamo šetala, muvala i jedna rečenica se meni onako, jednu rečenicu sam čula koja se toliko urezala da i dan-danas odjekuje, a to je: „Eh, da je stavio taj pojasa sad bi bio živ“. (Pauza) Izvinjavam se. Sad, jeste tu prošlo dvadeset i puno godina i više ali ja, a, ah.

Koliko si ti tada imala godina?

Sedam.

Sedam godina.

(Pauza, duboki uzdah) Taj osećaj krivice da sam ja to mogla da sprečim, samo da sam bila upornija... (Pauza) Ja dugo s mamom nisam uopšte htela da razgovaram o tati, zato što sam mislila da sam ja kriva, i da sam ja to mogla da sprečim. I ja onda, od jednog takvog nekog deteta koje je bilo, znači, sve sam mogla i nije bilo prepreke za mene, ja postajem toliko nesigurna, da je... učiteljica me poslala da odem u drugi razred da uzmem neku knjigu, ja sam izašla ispred vrata i stajala sam i razmišljala: „Gde me je poslala i po šta me je poslala?“. I pošto nisam mogla da se setim onda sam mislila kako da uđem sad nazad i da joj kažem da jednostavno ne znam šta treba da uradim i na kraju sam to nekako pregrmela, ušla, i ona je poslala neku drugu devojčicu. I onda je krenula neka druga priča, onda smo krenule ja i mama da živimo same i onda sam ja stalno imala utisak da ja sad nekako moram da sve to, da se nosim s tim da ne smem da joj pokažem koliko mi je teško i da ako sve to držim i čutim da će to biti mnogo bolje za nju jer je ona jadna radila od ujutru do uveče i nekako smo nas dve izgurale kako smo znale i umele. U principu se svaka moja uvažavala reč i moje mišljenje i navela sam da mogu da odlučujem ja u kući ravnopravno s njom šta ćemo i kako ćemo i uvek smo se oko svega dogovarale i trudile smo se, ono, jedna drugoj maksimalno da budemo podrška i da se pomažemo. Njoj je bilo užasno teško kad je počela da radi, ona pre toga nije nikad nigde radila, a tada je radila, pre podne je spremala kancelarije, a popodne je išla kao kurir, raznosila im je tamo poštu i ne znam šta sve. A mene je čuvala neka komšinica koja se tako iživljavala, ma dovoljno...

To je bilo tvoje detinjstvo.

Da.

Kada se u tvom životu pojavio Goran?

Goran se pojavio u srednjoj školi ako se to zove srednja škola sada, znači, taj deveti razred posle osnovne škole. To je bukvalno bio najgori period u mom životu kad sam ja potpuno ono, onaj pubertet, ono ludilo, kad se čovek traži pa ne zna gde je, ne zna gde mu je mesto. I ja sam pre njega imala dva ili tri momka nešto nisam baš, nisam nešto imala potrebu da sad imam momka samo zato da bi se o tome sad pričalo ili ne znam šta, a onda se Goran pojavio, išli smo zajedno u školu u isti razred i on je tako uvek bio elokventan, zabavan, šarmantan, u njego-

vom društvu je tako uvek bilo puno smeha i verovatno me je to najviše u tom prvom momentu i privuklo jer mi je trebalo tako nešto, nešto što će da me... ajde, da me podseti na nešto kako je nekad bilo. Moj tata je isto jako puno voleo da se šali i stalno je bilo... stalno su bile neke smičalice u kući, tako da mi je to, to mi je jako imponovalo. I on je stalno bio glavni u društvu. I to se desilo, tako. Otišli smo jedan dan, pobegli smo iz škole, otišli smo na tvrđavu ja i drugarica moja kao najbolja i on, i još jedan drugar. I onda smo se tamo nešto družili. Krenuli smo kući preko mosta, peške i onda me je Goran u stvari zagrlio i tu smo nas dvoje kao nešto krenuli. Sećam se da sam sutra jedva otišla u školu i bilo mi je strašno neprijatno, nisam znala kako da se ponašam i šta sad treba da radim pošto mi momak u razredu... (*Smeh*) Jednostavno ono, ludilo. Tako, da, '82. godine.

'82?

5. aprila.

Taj datum se ne zaboravlja?

Pa ne zaboravlja se, da, mada ja stvarno imam problem i sa datumima i sa imenima, mada neke datume čovek prosto ne može da izbriše.

Kada ste počeli da živate zajedno?

Venčali smo se... e... sad, juče sam napravila lapsus, 13. juna '87. godine smo se venčali. Juče sam rekla jula.

Dešava se.

Da.

Kakve uspomene imaš u vezi tog vremena?

Pa vidite sad, ulazite... prvo i prvo ja i Goran smo bili jako mladi, dvadeset i jedna godina. E, mislim sad, moj sin kad bi odlučio da se ženi ja bih se jako zabrinula. Plus sam ja bila trudna, to je bio jedan od razloga, tako da smo odmah u startu krenuli sa, sa nekim stvarima koje su opterećivale. Jer, prosto smo mladi, idem, krećemo u nešto, puni smo ljubavi, volje, elana da sve to ispadne kako treba, a šta nas na tom putu sve čeka prosto ne znamo, nemamo pojma, nismo svesni. I onda smo krenuli, pa sećam se, onako ležerno, opušteno, baš nam je bilo lepo, išli smo na more u avgustu mesecu, moja majka je platila, kao, dala nam je da idemo na medeni mesec. Pa smo se vozili trajektom i njemu je

bilo užasno loše pozlilo mu je pa sam ja onda nosila i njega i stvari sa trajekta (*smej*). Ali je sve to bilo tako... uštimavanje. Jesmo se mi dugo zabavljali ali, taj zajednički život od ujutru do uveče smo zajedno pod istim krovom, e sad je tu trebalo dobro da se naviknemo na to, plus meni dodatno što smo živeli u kući kod njegovih roditelja gde je njegov otac bio jedna dominantna ličnost koja ne trpi „ne“ i koja misli da samo on može da ima mišljenje i da donosi zaključke, a ja nisam navikla na takav život, i onda mi je bilo jako teško da se prilagodim i priviknem na sve to i mislim da se nisam u principu nikad ni prilagodila ni privikla, prosto sam takva, nisam dala prosto na neke stvari. Ja i Goran smo se, u principu, jako lepo slagali i bilo nam je lepo kad smo zajedno i počeli smo onako polako da krećemo ozbiljnije; ja sam dobila jedan posao na određeno pa onda sam ostala bez posla, uglavnom sve, svi naši neki problemi su se svodili na to što ja nemam stalni posao, dete dolazi, sad tu treba para, malo ta neka finansijska nesigurnost. Nemanja se rađa, rodila sam ga pre vremena sa osam meseci, to je isto bio jedan, onako, stres i šok za sve nas jer je bilo vrlo neizvesno kako će sve to da ispadne na kraju. On je bio mali i doktor je na kraju priznao da se jako plašio da se on neće uopšte ni izvući ali na kraju se izvukao, hvala bogu i... Posle toga ja nalazim prvo jedan posao na određeno pa ostajem bez tog posla, pa onda nalazim drugi posao na određeno i onda dolazim do prvog pravog posla gde sam prijavljena, gde imam dobru platu i još bolji bakšiš i baš...

Koje je to godine bilo?

To je... Jao, teško. Imam problem sa godinama ali to je bilo '89. godine ja mislim.

To je vreme uoči rata.

Otprilike '88, '89. Da. Možda čak 1. januara, ja sam počela da radim... To je taj restoran kod Matice, to je sad takozvani Čercil, na ovom prednjem delu gde su sendviči. Ja sam počela da radim 5. januara jer je to bio prvi radni dan i moguće da je to onda '88. ili '89. ne znam, ali uglavnom uoči rata. Te godine smo išli na more iz prosto zdravstvenih razloga, Nemanja je stalno imao upale ušiju i doktor je savetovao da bi bilo najbolje da idemo na more, a ako ne, onda će mu operisati taj treći krajnik. I mi smo išli jedne godine i sledeće godine smo išli na more i vraćamo se sa mora i ulazimo u Bar, znači u železničku stanicu, dolazimo

da vidimo da l' nam je postavljen voz i tu, u stvari, doživljavamo šok, prvi jezivi, užasni – cela stanica je bila preplavljenia kompozicijama koje su natovarene sa tenkovima, haubicama, bacačima, mislim, strašno, strašno, a svuda okolo su bili vojnici u rezervnom sastavu, naoružani, sa šlemovima u tom nekom julu avgustu mesecu, znači jezivo, jezivo.

Kako si se ti tada osećala?

Užas. Užas, ja sam bila toliko zbunjena, stalno se sad tu nešto, e sad prvo moram da naglasim, ja sam jedna osoba koju apsolutno ne interesuje politika. I dokle god je bio taj naš putujući cirkus kako su ga zvali, dok su se oni tu nešto dogovarali ja sam maksimalno pokušavala to da ignorišem da ne slušam i ne pratim, al' mene to užasno nervira. Nerviraju me stvari koje se... Pogotovu ako ocenim... i ako saslušam jedanput ili dvaput, vidim da tu nema ni volje ni želje da se bilo šta reši, onda sam ja prosto, da se ja ne bih nervirala i ulazila dalje u tu priču, pokušala onako da gurnem sa strane i da jednostavno ignorišem. I... I da projektujem samo moj život i, znači, moju porodicu i da mi je samo to bitno, a sad sve ovo ostalo okolo je nebitno... I kažem, kad smo došli posle deset dana odmora i, znači, ideš sa godišnjeg odmora kući, sad Goran je presrećan što ide kući ja bih mogla da ostanem još, dolazimo na tu stanicu gde sve vrvi od, od vojske od tenkova od oružja, znači užas, užas. Šok, stravičan šok. Tu sam baš onako ostala bez reči potpuno. Znam da je Nemanja nešto ispitivao i Goran mu je objašnjavao, ja jednostavno nisam imala snage da se uključim u bilo kakav razgovor. Čak je Goran i razgovarao sa jednim od tih ljudi koji su тамо, vojnika koji su bili... Ali sam ja pokušala potpuno da ignorišem sve to, jednostavno da me se ne tiče, ništa nisam videla, ništa nisam čula. Onda dolazimo u Podgoricu i pitamo, sad, otvorili smo prozor i pitamo da li smo stigli u Titograd. Mislim, bio je Titograd. Pogleda nas jedan tamo i kaže: "Ne, no u Podgoricu". Ja se okrenem prema Goranu i kažem – šta je sad Podgorica, da l' smo mi sad u Titogradu ili je to sad Podgorica, neko drugo mesto? Tako da smo tu u stvari se susreli sa tim nečim što bi moglo da nagovesti šta će dalje da se dešava.

Šta se dalje dešavalo u životu vaše porodice?

Pa eto...

Kako kod tebe tako i kod Gorana?

Znači, Goran je imao siguran posao, ja sam imala taj neki siguran posao, primanja redovna. Nismo imali potrebu da Nemanju dajemo u vrtić ili bilo gde, bili smo kući... Znači, tu smo već prešli kod moje majke i moja majka i moja baka su živele sa nama; one su ga čuvale i krenuli smo u nekako... Znači, sad imate više, imate dve plate, sad možete neke rupe da popunite koje do tada niste mogli. Možete neke stvari više sebi da priuštite. Mada nikad nismo gledali, nikad nismo se nešto posebno rasipali sa parama ali nešto, neka sitna zadovoljstva prosto da zadowoljimo neke naše potrebe i nekako smo krenuli tom uzlaznom linijom, krenuo nam je kao neki bolji život, kao neka, nešto, da bi to moglo da bude na kraju sve još bolje jednog dana, i sve lepše. U to vreme, sećam se, pošto sam ja radila u tom restoranu puno ljudi je tu cirkulisalo, Pašićeva ulica je pogotovo specifična, ima jako puno firmi i mahom svi tu dolaze na doručak ili na jednu jutarnju s nogu, ili na kafu, ili usput, ne znam, taksisti, uvek je tu bila jedna garnitura ljudi koja se kretala i uvek je bilo puno, pored tih đaka iz škole uvek je bilo tu ljudi. I tu su krenule neke priče koje nisam mogla da izbegnem. Sećam se da sam dolazila kući i onda pitam Gorana, ne znam, da li je istina da je... Da se nisu dogоворили, da će biti to i to ili ne znam to... Ali prosto čisto onako... Ja sam svaki dan bila pod tom presijom, stalno sam to nešto slušala da se to sad nešto... Krenuli su... ne znam... ti neki tipa... bićemo mi velika Srbija pa će onda nama biti bolje, ne treba nama... niko. Ali ja to jednostavno nisam mogla da sagledam, nisam mogla da shvatim.

Da li si se osećala ugroženom?

U tom momentu još uvek ne. U tom momentu sam se osećala, ono, kažem... Ja sam osoba koja kada napolju grmi, duva vetar i pada kiša ja volim da smo svi kod kuće. Čim neko fali – ja se odmah ne osećam dobro. Znači, ne, ne mogu drugačije da funkcionišem, ne osećam se dobro. Što se mene tiče može napolju da grmi, da pljušti, da duva – ako smo mi tu zajedno u kući, ja sam mirna, meni je dobro. Znači, u tom momentu da i nisam puno ni obraćala pažnju ni htela da se bavim svim tim stvarima koje se dešavaju i svim tim stvarima koje se, u stvari, zahuktavaju sve do momenta dok nisu došli po Gorana. Čak ni tada nisam u stvari znala šta se dešava. Nisam mogla da sagledam šta se dešava. Jer, to su sad opet neke stvari, jesmo mi pripremljeni na neki život i na nešto, jesmo mi slušali i učili tu neku istoriju i te neke ratove, jesam ja imala kući baku koja mi je pričala da je rođena četrnaeste godine, da

je imala nedelju dana kad je njen otac otišao na Solunski front i vratio se preko Albanije bez oka. I da je moja mama imala četiri godine kad je počeo Drugi svetski rat i da su dedu odveli u zarobljeništvo i da je četiri godine bio u zarobljeništvu, a da su one ostale kući same i da su se snalazile kako znaju i umeju, ali to se sve nekada davno nekome dešavalo. I to jesu priče ali vi ne možete na osnovu jedne priče da se pripremite i da budete sto posto spremni i kad dođete u takvu situaciju da jednostavno ste... spremni na sve i da vas ništa ne može iznenaditi.

Pomenula si da su došli po Gorana...

Da.

Kako je to izgledalo?

Iskreno, ja mislim da su... Da je on dobio taj poziv. Ja se, u stvari, samo sećam da je on meni rekao da je dobio poziv za mobilizaciju. I da on treba tog nekog dana u toliko i toliko sati da se javi u tu kasarnu kod nas i da je to to. E onda kreću pitanja, po meni sasvim normalna i logična: zašto, hoćeš ostati u toj kasarni, ako nećeš a gde ćeš otići, mislim, gde vas vode, i koliko ćete tamo ostati, i zašto vi tamo idete, i jednostavno ne znam, ja sam državu, otadžbinu doživljavala kroz himnu, zastavu, grb, reprezentaciju. Ja platim porez na vreme i niko me ne dira. Država su bili moja porodica, moji prijatelji i niko ko me ugrožava. Ako me neko i ugrožava znam kako ću da reagujem ali u ovom momentu mene ugrožava država. Znači, oni su bukvalno ušli u moju porodicu, uzeli su mog supruga i oca mog deteta i sad oni njega negde vode. I oni sad odlučuju o životu i o smrti. Užas. A ja tu, u celoj toj priči, u celoj toj situaciji ali bukvalno ne mogu ništa. I ja mislim da za čoveka ne postoji gora situacija nego kad je doveden do te granice nemoći da ne može da se brani, da ne može, da ne može da postavi pitanje, da na pitanje ne može da dobije odgovor, da jednostavno ne može ništa. Nemoćan. Ništa. Sećam se da sam otišla, prvo što sam uradila kad su ga odveli je da sam otišla u Komandu grada. Nikad u životu nisam znala da je tamo Komanda grada. To mi uopšte nije bila bitna informacija: sto puta sam tu prolazila kad idem na pijacu ali ta zgrada kao zgrada je meni bila samo lepa fasada, a šta je tu unutra i čemu to služi jednostavno mi nije bilo bitno. Otišla sam tamo da pitam, da dobijem informaciju – gde je Goran. I onda mi je taj vojnik koji je stajao tamo napolju sa tom puškom u rukama, mlad neki dečko, rekao da ja ne mogu da uđem

unutra. I, postoji neki broj telefona koji mogu da nazovem i tu ču dobiti neku informaciju. E pa strašno. Ja dajem nešto, ostajem bez nečega, niko nije dužan da meni i mom detetu dâ bilo kakvu informaciju. Priče! Posle sam došla kući pa sam zvala taj telefon pa ja ne znam koliko puta. Zauzeto. Zato što su svi zvali na taj broj telefona. I sećam se, imali smo onaj stari telefon, koji nije digitalni, pa morate stalno da vrtite, još je taj brojčanik bio onako malo krući. Sećam se da mi je prst već utrnuo, nisam ga osetila uopšte kol'ko sam okretala (*pauza*) da bi se na kraju javio jedan čovek i kad sam mu ja rekla da zovem i da se informišem o Goranu da me interesuje gde je i šta se dešava, da bi mi on rekao da je to podatak koji on ne može meni da je to je prosto kao neka vojna tajna ili već ne znam šta i da ja budem strpljiva i da čekam, a oni će ako nešto bude trebalo mene obavestiti. E, pa, onda da mi je lupio šamar ili dva ja bih se bolje osećala... (*uzdah*)

Kada su stigle prve vesti o Goranu?

Iskreno, ja sad stvarno nemam pojam o tom vremenu i ne mogu da se setim koliko je tu dana prošlo. Prosto ne mogu da se setim, meni je to delovalo kao čitava večnost. Hm, svi su tada... Tada je stalno bila priča – mobilisan je ovaj, onaj. Ovaj je pobegô, sakriva se. Znači, opšte jedno ludilo i haos. U celoj toj... U celom tom ludilu i haosu je neki od Goranovog... od Goranove sestre muža brat rođeni, on je bio raspoređen isto negde, nešto je vozio pri vojsci ne znam šta i u tom nekom prolasku kroz ne-znam-gde-mesto je on video Gorana i onda se valjda kad se ponovo vraćao u Novi Sad rekao Zoranu da je Goran u Srpskom Miliću. I onda su, sećam se, Goranov tata i čika Miloš otac od tog Živka što je bio, što je vozio to, otišli da prvi vide gde je i šta je i vratili su se sa vestima da je tamo sve u redu, da su oni u nekoj... ne znam šta je to... kasarni... Nije kasarna, ne znam stvarno, ne znam šta. I da je, eto, da je to sve u redu. Da nisu otišli nigde preko, da su tu. (*Pauza*) Ali, to meni nije nikako bilo dovoljno... Iz prostog razloga da bih ja bila sigurna... Nema tu sad nikakve sigurnosti nego prosto da bi meni bilo kao lakše ili ne znam... Onda sam ja otišla, odlučila, u stvari, da ja odem tamo. I sad... Sad kad sa ove distance kad sve to posmatram, ja sam povela Nemanju sa sobom. Nemanja je tada bio mali i sad stvarno sam se zapitala da li je to bilo pametno uopšte s moje strane – da vodim dete sa sobom. Ne znam, stvarno. Prvo, on je bio mali nikad se nije vozio autobusom na tako nekoj većoj razdaljini. Obožavao je

vozove i mi smo stalno negde išli vozom. Mi smo ušli u autobus i njemu je jadničku bilo muka. Ceo put je njemu bilo muka, on je povraćao, nije mu bilo dobro. I onda tako izmučeni i on i ja smo izašli tamo u taj Srpski Miletić kao, ne znam... Prosto, ne znam sad gde da se okrenem, na koju stranu treba da idemo uopšte, a sve nešto prolaze i ti meštani i ta vojska... Sve nešto... Strašno. I onda smo se rasplitali i onda su nam rekli samo pravo pa desno pa sa leve strane, videćete već. I onda smo videli. I, videli smo Gorana i sedeli smo tamo i razgovarali smo i... Bili su tamo neki njegovi drugovi koji su otišli sa njim i... I Nemanja je video tatu i... Onda smo mi došli kući, a on je ostao tamo. (*Pauza*) I onda stvarno ne znam da l' mi je bilo gore ili lakše. S jedne strane sam ga videla, živ je zdrav je, doduše – neokupan pošto nisu imali neke uslove da se kupaju nego su se prali na ulici sa nekim crevom, a ovaj, sa druge strane on je opet ostao tamo gde smo ga i zatekli, a mi smo se vratili... Al' tu je non-stop prisutan moj posao. I taj neki taksista je bio za Šešelja, bio je neki koji je bio za Vuka al' ja nemam pojma čime se on bavio... i moj gazda koji je bio za Miloševića. Njih trojica su svaki dan od ujutru do kraja moje smene raspravljali o politici, koji je bolji – Šešelj ili Vuk ili Milošević. Non-stop su se svađali. Mislim, ulazili su u žučne rasprave, hm, pa je bilo da se naljute jedan na drugog, svašta jedan drugom kažu, pa onda ne mogu više da pričaju pa se onda vrate za pola sata. Tako da sam ja bila pod konstantnom torturom i presijom, znači, ja sam svaki dan slušala njih trojicu, oni su uvek bili glavni akteri koji, a tu su se dodavali još poneki, koji su svi odreda imali iz prve ruke informaciju kako napredujemo na kom frontu, kol'ko ima poginulih, kol'ko ima zabiljjenih, kako smo mi sad već osvojili ne znam, i došli smo ne znam dokle... Da je Goran kod kuće i da nije tamo gde jeste i da samo njih slušam svaki dan, ja mislim da da da... ja se sećam u jednom momentu više nisam mogla da ih slušam, nisam mogla, uzela sam neku tešku kristalnu skupocenu pepeljaru, užas, uzela i bacila sam je dole... Dole su pločice, mermerne neke, i svi su učutali i pogledali šta se desilo... Ja se sećam da sam samo rekla – ja ne mogu više da slušam... I onda je Dragan uzeo, kao, ajde idi ti gore idi nešto jedi, ja ću uzeti šank i prati te sudove... Ja sam otišla gore i sad oni su gore čuli da se nešto dole razbilo i ja dolazim gore i onda su me pitali šta je bilo, ja kažem ništa nije bilo... I, sad, jedna kuvarica, ona jednostavno nije imala nikakvog takta nikada, ona jednostavno nije ni shvatila, nije me ni pogledala i

ona je tako uporno nastavila da me ispituje šta se desilo, šta se desilo, da sam ja rekla – molim te, ‘oćeš da i ovde sad nešto razbijem, ‘oćeš da učutiš? Hajde, molim te, učuti. Em ne znam šta se dešava, a svi ostali kao znaju šta se dešava, em ništa mi nije jasno, i dokle će to da traje i kako će to sve da izgleda, a krenulo je vrlo loše, ljudi su ubijeni, a kad krene loše, kad je neko ubijen, znači, tu ne može nikako nikad dobro da se završi... Hm... Odveli su ga, ja nemam pojma gde su ga odveli... Hm... Ponekad se javlja telefonom pošto je vezista. Ali to meni ništa ne znači u smislu da ja mogu da budem sigurna... Bojim se nepoznatog s jedne strane, s druge strane se bojim poznatog... Prosto se bojim jer znam kako to izgleda kad neko pogine... I, i, prošla sam kroz to, i kao stala na noge posle svega toga, i sad, ako to treba ponovo da mi se desi, aaa... Kad sam bila mala, sad se izvinjavam što skačem, onda sam rekla sebi, kao nešto sam se sama sebi zarekla da moja deca kol'ko god ih budem imala da nikada neće živeti bez oca. I u tom momentu i u toj situaciji... hm... se život potpuno poigra i dovede me u poziciju da ja ne mogu apsolutno da ispoštujem to što sam rekla... Jer kako ja sad mogu da garantujem mom detetu da neće rasti bez oca? (*Pauza*) Nikako.

Kako je bilo kada se Goran vratio?

Ja sam se stalno trudila i pokušavala, e sad ovo prvo da vam objasnim, znači, ja ne kupujem ničiju ljubav nikad, pare u mom životu nisu primarne za sreću i za zadovoljstvo, meni su neke druge stvari mnogo važnije, a pogotovo kada je moje dete u pitanju, znači nikada, ni u jednom momentu mi nije palo na pamet da ja njemu bilo šta kupim da bih ga kupila, uvek mi je bilo najvažnije da on pored mene oseti da ima svu moju ljubav, svu moju pažnju i da ču mu ja biti uvek tu da mu pomognem, a ako ču mu nešto i kupiti, to je prosto, samo se nadograđuje na sve ovo. I onda sam se trudila da to vreme dok smo nas dvoje sami, da ja njega tako vodim u grad da se mi šetamo – Dunavski park, pa na kej, svuda tamo gde je on voleo da ide i gde smo mi išli zajedno, nas troje i na tvrđavu i svuda smo išli. Jedan dan smo išli na SPENS, šetali smo, znači potpuno neobavezno ništa i naišli smo na jednu radnju gde se prodaje neka sportska oprema. I ooo njemu su oči bile ovolike, znači on i sport i fudbal to je bilo strašno. I u celoj toj radnji je bio jedan dres od ovaj... Hm, momenat samo... Jao, bože, ne mogu da se setim koji klub je sad u pitanju, setiću se, nije bitno, uglavnom taj dres je bio njemu jedno četiri puta, broja, veći, sigurno, minimum, ali on nije

skidao pogled sa njega. I ja sam ga kupila. I sad dan-danas kad se nešto tako priča, kad se povede priča on se seti, holandski tim je u pitanju, ne mogu, ovaj, sad sam to zaboravila, mi se uvek setimo tog dresa. Pa sam ga (sina Nemanju), između ostalog, vodila jedno veče i u piceriju. Pre toga smo otišli kod Goranove sestre. I bili smo tamo, i onda smo, ono, otišli da ih vidimo, da on vidi braću i rekla sam – a sad nas dvoje idemo u piceriju. I tu kod njih u zgradi dole negde je bila picerija. Seli smo za sto, poručili smo sok, sećam se, njemu smo uzeli gusti od breskve. Sedeli smo i čekali da čika doneše picu, i onda je čika došao i rekao: „Ja se izvinjavam, sad vas je zvala tetkica telefonom i rekla da vas tata čeka kod kumova“, a mi smo picu već spakovali u kutiju (*smeh*). Ja ne znam, autobus nikako da stigne, pa kad je stigao nikako da da pređe tih šest-sedam stanica, maksimum kol'ko ima. Pa kad smo izašli iz autobusa nikako tom stazom da pređemo i da dođemo do ulaza. Znači, to je bilo... Ja to ne mogu da opišem. To je bilo prvi put da je došao kući.

To je bilo odsustvo, ili?

Odsustvo. Da. Sećam se, ušli smo kod kumova u stan i on je tako sedeo pravo kad se uđe na tom krevetu u toj uniformi. Pio je kafu, oni su mu skuvali kafu i, e tu smo se videli, tu je prvi put došao kući. A onda kad je došao kući posle ta tri meseca (*uzdah i pauza*)... Tri meseca je dug period, pogotovo kad živite sa svim tim strahovima, problemima koje ne možete da rešite... Hm... sa tim pritiskom, u tom večitom nekom grču i stresu i strahu, to je užasno dug period. To nisu tri meseca, ja mislim da su to tri godine. I ta tri meseca smo mi prosto morali da naučimo da živimo sami bez njega, da se sa svim problemima nosimo sami i, i da jednostavno nema pomoći, nema, to nam je što nam je... Sad, s jedne strane sam ja to već iskusila al' sam bila u drugoj ulozi. Pa sam se onda nekako stalno trudila da Nemanji što više, kol'ko god mogu, da olakšam, mada sam ja vrlo dobro znala da on iako deluje da se igra i da je on sad raspoložen da ni slučajno to nije tako. Ovaj, tako da smo se mi za tri meseca prilagođavali i prilagodili tom nekom našem životu. I onda stiže Goran sa sasvim nekog drugog mesta, sa nekom svojom pričom, sa nekim svojim strahovima, sa nekim svojim životom koji je preživeo tamo ta tri meseca. I, ne znam, s jedne strane osećate i olakšanje što je sve to gotovo i sreću što je on tu ponovo kući i zadovoljstvo što se vratio što mu se ništa nije desilo jer tol'ki su ljudi do tog vremena već i poginuli i nestali i ranjeni, a s druge strane

sad odjednom krećete... Prosto ne zname odakle krećete. Da li krećemo sad iz početka ili krećemo tamo gde smo stali... Ili, ili teško je baš... Goran je takva osoba da jednostavno ne pokušava da nas optereće s tim nekim stvarima, to su bile onako šturiće priče, bez nekih preteranih detalja, a s druge strane, ja sam bila od svega toga već umorna i izmrcvarena i zastrašena da prosto nisam imala ni želju da čujem možda neku lošu priču ili neki događaj, ne koji se njemu desio, ne zbo... Ne, ne znam kako to da objasnim nego jednostavno mi je bilo važno samo da je tu, da je stigao kući i da sad mi krećemo, krećemo nekako. I ono, u početku sve kao, sve kao super nam je, u stvari, ja s jedne strane ne želim da ga opterećujem, da mu pričam šta se sve dešavalо i kroz šta smo mi sve prošli dok njega nije bilo, jer sam prosto takva osoba; on s druge strane ne želi mene da opterećuje i onda mi to tako svako za sebe nosimo, svako svoj teret i idemo dalje. Idemo dalje do sledećeg poziva, do sledeće mobilizacije.

Koliko se to...?

Taj vremenski period ne znam. Prosto mi, ne znam. Imam utisak da je nešto jako brzo se desilo, ponovo. Ne znam. Onda su ga ponovo odveli, i onda je sve to počelo sve iz početka.

Da li je otišao na isto mesto ili?

Pa...

Negde drugde?

On je meni rekao da samo treba da se javi u kasarnu i da će biti raspoređen i kad bude raspoređen da će mi se javiti. A onda kad je bio raspoređen i kad mi se javlja onda mi baš i nije govorio na kom je mestu... Pošto nije smeо da mi kaže, pošto me je zvao sa te njihove centrale. Aha. Sa centrale se javljaо i prepostavljam da onda nije smeо da mi kaže odakle se javlja. Ali smo u principu znali da je to negde Slavonija i da to više nije ovde na sigurnom i na bezbednom i da je to sad već mnogo ozbiljnije. On je i prvi put kad je otišо kad je bio na ta tri meseca bio tamo na bezbednom i sigurnom samo mesec dana čini mi se, a onda su ga već prebacili preko, samo što mi to nismo znali.

On je, zapravo, vas htio da poštedi toga da...

Da. Ali zname kako, kol'ko god je on htio mene da poštedi, i kol'ko god sam ja htela njega da poštēdim i kol'ko god smo se mi trudili da

poštedimo Nemanju... hm, prosto okolnosti nisu hteli da nas poštede. Našli smo se u situaciji gde prosto ne možemo da kontrolišemo ništa. Ništa ne zavisi od nas... (pauza) To je baš onako... to je užasan osećaj, sad se ponavljam, ali kad vi nemate, nemate mesto, nemate, nemate čoveka, nemate nikog gde možete da odete i da dobijete neku informaciju ili bilo kakvu reč. Ja sam posle vrtela film, od onog prvog razgovora, kad sam nazvala tu komandu grada kad su mi rekli ako nešto bude da će mi javiti. I, i onda sam prosto razmišljala, a šta će mi javiti... Šta, šta mogu da mi jave. Vašem suprugu je dobro, on je na bezbednom, znači, ni slučajno mi to ne bi javili. (Pauza)

Da li vam se neko našao od pomoći u to vreme?

Pa vidite, svi su hteli da budu od pomoći. Znači, moja majka, moja baka, Goranovi roditelji, Goranova sestra, kumovi... hm, na poslu... svi su hteli da budu od pomoći. Ali od kakve pomoći, mislim, ta pomoć koja je meni bila potrebna, tu niko nije mogao da pruži tu pomoć. Nisam ja nezahvalna, nisam ja, ne mogu da kažem da nisam cenila sve to što se oni trude, ali jednostavno šta oni mogu da mi pomognu. Jedna jedina osoba s kojom sam ja tad mogla da razgovaram to je bila komšinica od preko puta. Nas dve smo inače odrasle zajedno u ulici ali se nikada nismo družile jer je tu bilo neke dve, tri godine razlike; ne znam zašto, nikad se nismo družile. Ona se udala i otišla da živi u Gložanu, i sećam se samo da sam je videla, kad su Gorana odveli, posle par dana sam je videla u ulici sa detetom. Ja sam izvodila Nemanju napolje i videla sam nju ispred ulaza. I jedan dan, drugi, treći i onda mi je već bilo onako sumnjivo šta sad ona tu radi kad znam da je uedata, živi negde, i pitam je, mislim, otkud ti tu. Kaže, pa eto došla sam kao sa detetom da budem tu kod majke pošto su supruga odveli, mobilisali su ga. E, jedino s njom sam ja mogla da razgovaram. Nisu meni ostali ljudi uopšte bili dosadni, ni najmanje, znači ja njih sve volim, ja, ja, ja sa svima njima volim da budem ali jednostavno ne mogu sada... Sve što ja kažem... oni mogu da saosećaju ali niko ne može da me razume. I kol'ko god sad oni hoće nešto da mi pomognu, oni nemaju pravu reč da mi pomognu, prosto ne zato što neće nego jednostavno ne znaju, nemaju je. Ja ne znam kako se ta žena zove, stvarno ne znam kako se ona zove ali ja sam svaki dan izlazila napolje da bih s njom razgovarala. Jedina ona je bila ta gde sam ja mogla da kažem jednu rečenicu i da ona potpuno razume svaku tu reč u mojoj rečenici. Jedino je ona mogla da me uteši,

jedino sam ja nju mogla da utešim. Niko drugi, niko drugi. I stalno sam se pitala... Svi su oni... Hm, u to vreme su bili ili oni koji su tapšali po ramenu i sažaljevali ili su tapšali me po ramenu i saosećali ili su me tapšali po ramenu i hrabrili u smislu e super, mislim, tvoj muž je pravi čovek na njegovom mestu je, ne znam, ovaj bio i ovaj pa su pobegli, on je uradio pravu stvar i ja sam tako stalno bila ravnodušna prema tome. Hm... Ravnodušna u smislu da ja to ništa ne potcenjujem, ja u principu nikoga nikada nisam potcenjivala, sve ljude izuzetno poštujem ali nisu to bile reči koje su mene mogle da vrate da me da ohrabre, da me učine da se ja osećam bolje od toga svega i... stalno sam imala taj problem, stalno je na televiziji bio rat i ratište i izveštaji tih ratnih vojnih reportera i stalno sam se trudila da u kući kada smo ja i Nemanja ne gledamo te vesti, da gledamo bilo koji drugi program, samo ne to, ali znate, kad krenete jedan dnevnik na dva, ovaj reporter na tri, tada nije bilo šezdeset osam kanala pa da ti možeš da nađeš crtani ili nešto. Onda sam gasila televizor pa sam pokušavala da se igram s njim, da, ne znam, lego kockice, to je jako voleo ili da čitam neke knjige, znači bilo šta samo ne to i onda izađemo napolje i ja ga pustim da se igra sa decom, prosto mora da se igra sa decom i onda se oni igraju rata, igraju se ustaša i četnika i svako od te dece iz kuće ima neku priču kako je тамо negde neko na kojoj liniji fronta, ovi stariji, i onda je Nemanja počeo da od jednog mirnog, staloženog, raspoloženog malog dečaka koji jednostavno samo voli, voli da se igra i nije uopšte zloča i neće vas povrediti ali nikad nikako, on je postao agresivan. On nije plakao, možda bi mu bilo lakše da je plakao pa da sam ga tešila ili... on je samo čutao, nije ni postavljao neka pitanja gde je sad nešto ispitivao ali ja znam da je on svaki put kad sam ja na telefonu i kad razgovaram s Goranom da je on... Ovakvo mu je uvo. I onda, i on da čuje tatu.

Koliko je on tada godina imao?

Pa mali. '87. se rodio, znači četiri godine. Tri, četiri godine. Malo.

Koliko je rat uticao na vaš brak s Goranom?

Pa puno. Baš puno. Jer, iz svega toga smo mi izišli svako sa nekim svojim ranama i sada ovako kad posmatram sa ove distance, ta njegova povreda kolena, to ranjavanje, to je najmanja rana koju smo mi izvukli iz cele te priče. Jer kol'ko god da smo se mi trudili da mi sad funkcionišemo normalno, više ne možemo da funkcionišemo normalno. Ja imam tu

potrebu, sad se ponavljam, da sve stvari koje su užasno loše potisnem ali jako daleko, što dalje mogu, i kad ih se setim da ne mogu da me povrede i ja donekle i uspevam, to kod mene radi, što bi rekli, kod Gorana ne, on je mnogo slabiji od mene, on je mnogo emotivniji, mnogo to prima ličnije, mnogo ga to sve više pogađa, a s druge strane on je bio tamo nisam bila ja. I on je doživeo to što je doživeo i video sve to što je tamo bilo i slušao i on raznorazne priče i tamo su se sigurno probijale linije fronta i očekivali su se napadi i, znači, u daleko goroj i lošoj situaciji je od mene i deteta jer smo mi bili na sigurnom, kući. Ali onda on prosto nije znao kako da se nosi sa svim tim stvarima, i to se primetilo, to je počelo prvi put '96. godine kad sam rekla – slušaj, a sad ovako više ne može, nešto ozbiljno nije u redu i ajde, molim te, ili ćeš otići sam ili idem ja s tobom. Idemo da tražimo neku pomoć. On je bio apsolutno jedna ličnost koju baš briga za sve, može ceo svet da se ruši njemu je super, ajde samo da se mi šalimo, ajde da napravimo neku dobru atmosferu, a problemi, pa rešavaćemo ih, ako ih ne rešimo danas, rešićemo ih sutra. I onda od jednog takvog čoveka gde ja stalno moram da igram ulogu tog nekog našeg kućnog policajca sad ajde da razgovaramo ozbiljno, ajde molim te nemoj, ajde sad imamo ovaj problem, ajde da rešimo sad ovu stvar, on odjednom postaje sasvim suprotna osoba i suprotno sve, odjednom postaje užasno napet, postaje užasno nervozan, sve mu je problem. Znači sve je problem. Otići u poštu i platiti telefon, užasan problem, a toliki problem da ja znam da će se vratiti iz pošte i reći da se posvađao sa službenicom jer je ona bila neljubazna ali samo prema njemu. Nešto složenije, nešto kompleksnije da nešto u stanu da nešto krećimo, sačuvaj bože, to je sve problem. Užas... Znači, u prvo vreme se sakrivao iza toga nije mi ništa i baš me briga, ništa mi se nije ni desilo i baš mi je lepo, i super mi je, idem sa društвom pa ћu da se napijem, a onda više nije mogao valjda da se nosi sa svim tim, prosto nije više imao snage i onda je to prosto isplivalo. Tako da je to već bilo strašno, strašno. S druge strane, ja koliko god, koliko god da sam se i trudila u nekim momentima više nisam čak ni imala snage da se trudim i stalno sam dolazila u poziciju da pitam sebe: pa dobro, mislim, šta, ne bismo bili ni prvi ni poslednji da se mi sad lepo razvedemo i svako svoj život živi i što bismo sad mučili jedno drugog. I dešavalо se da on ode od kuće, da ode kod svojih i da mi ne budemo jedno mesec dana zajedno. I onda prosto, prosto nije nam dobro. To je bukvalno jedan sad začarani

krug, ne možemo zajedno, a ne možemo jedno bez drugog, a u celoj toj priči je i Nemanja koji ne može bez mame i bez tate. I stavlja nam to do znanja, uvek nam to nekako stavi do znanja. On ode na ekskurziju i kupi poklon to se neka ovako, ne znam, to se stavi neka... Ono što se mučka unutra ima neki brodići i kad je doneo kući, znači sa gornje strane ima ovako dve rupice jedna ovako pravougaona i jedno srce u sredini. I kad smo ga pitali dobro za čega je to, kaže maminu cigaru, tatinu, upaljač u sredini. I onda kol'ko god posle mislite da ne možete, onda mislite da morate. I onda kažem sebi, dobro, ja sam sebi nešto obećala i dala sam nešto, sebi sam zadala nešto, i rekla sam da moje dete neće da raste bez oca. Kad je odlazio na to ratište ja nisam mogla ništa da mu kažem u smislu čuvaj se, rekla sam gomilu gluposti ali ništa pametno nisam mogla da kažem, nijedan savet pametan da dam, a onda mislim pa ako tada prosto nisam mogla je l' nisu omogućavali, nisam imala mogućnosti da utičem na to, a sada, sada mogu, sada se ja pitam. I kol'ko god da je on to negirao, da je njemu dobro, u jednom momentu je priznao da mu nije dobro. Ili mi u stvari imamo problem ne zato što on i ja ne možemo zajedno nego zato što se jako puno stvari desilo koje ga opterećuju i koje mu prosto ne dozvoljavaju da on normalno može da funkcioniše i živi. I onda smo otišli te '96. kod lekara zajedno i krenuli da se borimo. I to traje i trajaće.

Koliko je Goran puta odlazio na ratište?

Tri puta po pozivu i jedanput dobrovoljno, kao dobrovoljac. Treći put kad su ga odveli on je već imao tu povredu kolena i bio operisan i oni su ga ipak odveli. Sećam se da mi je rekao: idi kod onog Nikole u udruženje veterana rata, ne veterana, nešto, kod Dunavskog parka i odnesi mu te papire i vidi sa njim da on sredi da me puste kući. Bolje da nisam otišla. Sad se jako kajem što sam otišla. Ja sam otišla u jednu kancelariju где su sedeli njih trojica, a na stolu je bila pepeljara koja se više nije videla od pikavaca, ne znam koliko prljavih šoljica od kafe i flaša rakije i sve je smrdelo na rakiju i na cigare. I ceo taj razgovor koji sam ja pokušavala da vodim sa tim čovekom se svodio na to da sednem, eto 'oču kafu, 'oču rakiju i ja sam mu uporno govorila da mi ne treba ni kafa ni još manje rakija, da sam došla zbog toga da vidimo šta možemo da učinimo i onda je on rekao: "Da, pa nema problema, ostavi sad taj papir tu, videću ja sad šta mogu da uradim, ti idi kući, sve će biti u redu". (Pauza) Naravno da ništa nije uradio. A nije se ni javio, nikad. Ostavila sam mu broj te-

lefona. (*Duža pauza, uzdah*) Goran je član tog Udruženja ratnih vojnih invalida i tamo kao neko brine o njima i kao nekog je briga i šta im se desilo i kako im se desilo i ovaj... nikog više nije briga. Mislim, mi smo došli do vas i vas je briga, ali država, znači bilo koja institucija, bilo ko, znači nikog nije briga. Ne da ga nije briga kako je tom čoveku koji je išao u njihovo ime tamo i prošao tako kako je prošao, to ih nije briga, a još manje ih je briga kako smo se mi tada osećali koji smo ostali kući, niko nikada nije pitao od države je l' vama treba pomoći. Niko nikad.

Gde je vašu porodicu zadesilo NATO bombardovanje Srbije?

U tom periodu smo mi živeli isto kod Goranovog oca u kući. I ta prva noć, to prvo veče bombardovanja smo mi, u stvari, bili tamo u toj kući. A bili smo svoje kući, sećam se da je Nemanja došao ranije iz škole i da je rekao da ih je pustila nastavnica ranije iz škole jer će biti večeras bombardovanja. Ja to nisam mogla da... ja prosto valjda nemam taj neki osećaj da... ja sam i dalje mislila da to nikako ne može da se desi. Zašto, ne znam, prosto zato što nisam želela da se to desi, ali nikako nisam mogla da se pomirim s tim, ni da to prihvatom. I onda kad se to desilo, onda sam pitala Gorana šta je u stvari, šta se dešava. Onda je on rekô: počelo je bombardovanje. A moja majka je živila sa bakom u stanu i onda smo mi sutradan otišli da vidimo kako su njih dve prošle u celoj toj noći. I njima su te detonacije... izbile su roletne i ne znam šta i onda je Goran rekao pošto je to ipak bliže od stana do njegovog posla jer je on morao da radi da se mi preselimo tu, da budemo tu. Da je tu kao sigurnije. Zgradu kao neće niko gađati. I onda smo taj dan prešli kod moje mame u stan. Pošto smo mi na prizemlju podrum je ispod, a mi smo ga par godina ranije sredili, betonirali, izmalterisali, znači ono, baš smo ga sredili. Nemanja nikako nije htio da pristane da bude u stanu, kad počinje uzbuna, u podrum, i onda je miran i onda može da spava. I onda smo tamo u podrumu provodili te noći slušajući radio, u početku je to bilo, i bili su neki izveštaji te bombardovano tamo, bombardovano 'vamo, to drugo, treće veče i onda je sve to stalo. Onda smo sedeli i čekali da počne „šizela“, pa kad se završi sve da krene „smirela“ i da idemo gore, znači živili smo bukvalno: stan podrum, stan podrum. Nemanja nije htio da izlazi napolje da se igra uopšte, znači uopšte nije htio da izlazi napolje. Nije se osećao nikako siguran i bezbedan i čim on tu nešto vidi da njemu ne odgovara, znači nema šanse. U radnju smo bukvalno, otrčimo pa se vratimo. Sećam se, pošto je s nama živila

moja baka, mama je krenula u radnju i onda je ona jadna od silnih tih ratova koje je preživela rekla: „Natalija, pazi molim te, samo da te ne zarobe Nemci“. Znači, ona jadna nije znala šta znači to bombardovanje, ona je mislila Nemci su nas opet napali i tu su po ulicama i mogu da je zarobe. Tako da smo živeli tu, u toj ulici. Vratili se. (Pauza)

Do kad ste tu bili?

Tu smo bili do Đurđevdana. (Pauza) To je bio zadnji dan da smo tu. Pošto je to slava od mog oca onda je majka u tim nekim uslovima... Spremili smo neki ručak da obeležimo, prosto da... Sećam se da su nam taj dan došli kumovi, oni su otišli kod njenih roditelja u Gardinovce, i bili su tamo sve vreme, al' su došli da obiđu stan i nas malo da vide. I došao je još jedan drugar sa ovom našom drugom kumom, i on i Goran su se nešto dogovarali da idu kao da kopaju neke gliste pa da idu na pecanje. Mislim, za sve to vreme bombardovanja nikom, nikad nikom nije palo na pamet da ide na pecanje od njih al' su valjda imali potrebu da pričaju makar samo o tom pecanju, o kopanju glisti, ne znam. I oni su se dogovorili da, eto, ne znam, za tri sata se nađu tamo na toj bari i da kopaju gliste. Onda se u međuvremenu taj drugar javio i rekao da ne može ne znam zbog čega, mislim prosto, nije ni imao nameru da ide. I onda smo mi trebali da sednemo da ručamo, u stvari. Sipali smo supu u tanjur i krenuli smo da ručamo i onda je krenula... Iskreno se sad ne sećam da li je krenula prvo sirena ili' je krenulo prvo da padaju granate. Znači, to nikako ne dolazi mi u, u... Uglavnom znam da su krenule jedna, druga, treća, četvrta... Baka je bila bolesna i stara i slaba užasno, i maltene je jedva pokretna, i ona je ostala u sobi da leži na krevetu u toj velikoj sobi, mama je ostala s njom, a nas troje smo se sjurili dole u podrum. E onda je Goran sa tim komšijom imao potrebu da izade napolje da vidi gde padaju te granate, mislim, ne znam zašto, šta, šta... I njih dvojica su bukvalno u, u poslednjem momentu utrčali u ulaz, još ih je taj udar bacio pa su jedva nekako skrenuli da siđu dole – kad je pala tu u našu ulicu. Ja sam bila sama sa Nemanjom u podrumu i bila je još jedna devojčica koju su mi dali da pričuvam, a ona inače dete od četvrte godine ima šećer. Tako da sam se ja plašila prevashodno za moje dete, a onda sam se plašila za nju. I njih dvoje su sedeli gore na tom nekom našem privremenom ležaju za podrum. Ja sam ih pre toga spustila dole na neku malu hoklicu i zagrlila kad se to desilo. A iza naših leđa, to sam posle tek videla, bila je jedna polica sa flašama, znate ono, tegle,

paradajz, krastavci i tu je bilo dosta praznih flaša. I posle, sutradan smo tek imali priliku da vidimo i videli smo da nijedna puna tegla nije pala i razbila se, a nijedna prazna nije ostala čitava. U tom momentu je nestala struja, znači potpuno mrak, prašina u vazduhu, nije se moglo disati od prašine. Goran je dotrčao dole i ja sam, sećam se, rekla da smo dobro, dobro smo svi i da je u redu. Onda su u tom momentu počele žene... Jedna je plakala, druga je, ne znam, zapévala, vikala, znači opšti haos i pometnja i cika i vriska. Ja u takvim situacijama nikada... Prosto sam u šoku pa ne mogu... Ništa ne govorim. Ćutim, ćutim i mozak mi radi milion na sat. Znači šta sad, kad smo prolazili pored tog prozora, podrumskog, jer su sad rekli kao ajdemo sad ovamo, ne, mislim gde ovamo nemam pojma, u vešaru, gde? U hodnik? Ne znam? Ajde kao sad svi idemo tamo. Onda sam videla kroz taj otvoren prozor potpuno belo, znači ništa, nema zgrade. Ova koja je bila preko puta. Ja sam bila sto posto ubeđena da je bomba pala tu na tu zgradu, da ju je srušila do temelja. Onda su utrčali neki ljudi, civilna zaštita... Ne znam, iz mesne zajednice, vojska, policija, ne znam stvarno. I rekli nam da hitno moramo svi da se evakuišemo i da izađemo napolje i da idemo u prvo atomsko sklonište. I da svi ljudi, znači muškarci koji su sposobni ostanu da im pomognu ako treba nekog da otrpaju ili ne znam nešto. (*Uzdah*) Onda smo mi izašli napolje iz ulaza. To je bilo jezivo, znači užas... Ta zgrada tamo preko je stajala i stajala je i škola ali sve, cela ulica je bila zatrpana zemljom i betonskim blokovima i... Znači, nije bilo ni parkinga ni onog travnjaka ni, ni, ni puta... Ni kola nekih uopšte, znači ništa. Zatrpano skroz... stepenište zatrpano. U toj našoj zgradi ima jedno osam stepenika. Znači, silazite ili se penjete da biste ušli u zgradu. Znači ništa, kao rampa od zemlje. Onda smo mama i ja i Nemanja i baka koja je, nije mogla jadna da stoji na nogama, krenuli u prvo atomsko sklonište koje je daleko ja ne znam stvarno, jedno petsto metara možda i više, ne znam. Atomsko sklonište koje je već bilo prepuno. I svi su bili preplašeni jer se to tu treslo i oni su mislili da će i njih da zatrpa. E tu je usput neki komšija nama pomogao baku da odvedemo jer ona jadna nije mogla da hoda, a pogotovo po svemu tome, znači prosto nije moglo da se hoda. E taj put, ja ne znam, to je... Ne znam kao da se nekom drugom to dešava. Ja tu još uvek ne prihvatom, moj mozak jednostavno ne prihvata u potpunosti sve. Samo ćutim i mislim, razmišljam hiljadu na sat, svi ostali nešto pričaju, zapitkuju, plaču... Ja samo ćutim i idem u to

atomsko sklonište. (*Pauza*) Onda je, onda je valjda stigao i Goran, stvarno se sad ne sećam, i onda smo otišli, odveli mamu i baku i Nemanju kod njegovog oca koji je tu sad već bio bliže. I nas dvoje smo se vratili da vidimo kad možemo da se vratimo u stan. Dok smo mi došli to je već sve bilo ograćeno s onom nekom trakom žutom. Tu je već bila vojska, policija, ljudi koji su stajali okolo; čak su neki bili sa foto-aparatima, sećam se. I rečeno nam je da nema šanse da ulazimo tu sad. Da je objekat nesiguran, i da tu sad prosto ne možemo da uđemo. Onda smo mi zamolili tog čoveka da nas pusti da uzmemo bar neke od, neki... bar nešto stvari, jer smo bukvalno izašli u tome u čemu smo bili. Onda nas je on pustio, sećam se da Goran nije mogao vrata da otvori ulazna. Pa je onda jedva otvorio ta vrata. Ne, tu, bilo je još tu ljudi koji su isto tako puštani da uđu da uzmju neke svoje stvari. E, onda kad je otvorio vrata, onda sam ja u stvari videla da u toj dnevnoj sobi, ceo zid je ovako, kako od gore do dole ovako koso, tako je ovako velika pukotina. To se mogao ovako lepo videti ovaj drugi stan. I ovaj, u kuhinji je stajalo na stolu to od ručka, znači ti tanjiri i ta činija sa supom i na šporetu su stajala ova druga jela i zemlja ovako svuda preko toga i kamenčići i ne znam... Onda smo mi, u stvari, radili više onako mehanički sad... sad uzimamo stvari, ono što nam je neophodno. I ne znam šta smo spakovali, iskreno. Znam samo da smo to potrpali u neku torbu i da je... onda sam ja izašla na vrata. Pa je Goran onda gurnuo nekako ta naša ulazna vrata, pa je s nečim podbočio ne znam s čim, jer ona više nisu mogla da se zatvore kad su se otvorila. I onda je on kroz terasu iskočio dole, i tu je bilo stakla pošto je naša terasa bila zastakljena, tu je bilo stakla i unutra i napolju i još ovih krhotina, ovako. I on je iskočio kroz terasu napolje i onda smo otišli kod dede u kuću. I... Ne znam, neko nam je rekao, ko nam je rekao da sad više tu nećemo moći da se vratimo uopšte i da moramo da se iselimo... I da sutra počnemo da nosimo stvari. Pošto je pitanje dokle će zgrada stajati takva kakva jeste i ako bude još koja detonacija pitanje da l' će izdržati... I onda smo došli sutra... kamionom. Goran je otišao u firmu i tamo su mu dali kamion i svi ti prijatelji tamo, kolege sa posla su došli da pomognu. Mamu i baku smo ostavili kod dede, i Nemanju. A ja i Goran smo trebali sve to sami da spakujemo, ne trebali, nego ja jednostavno nisam želela da dovodom mamu da i ona sad tu nešto pakuje. E tada sam ja, u stvari, počela da shvatam šta se tu sve desilo i šta to sve u stvari znači. I sećam se da sam plakala, znači

strašno. Ono, došla komšinica koja je dan pre toga ceo dan plakala, pa me ona smirivala i rekla da krenem da se pakujem. Ja inače, lično što se tiče tog pakovanja i te organizacije i svega toga sam užasno sposobna, znači ide mi to od ruke, jako. Da sve organizujem i da... Gde će šta da se stavi i kako sve, ali ja tada jednostavno nisam mogla bilo šta da organizujem. Znači, ništa nisam mogla da spakujem. Nisam, prosto sam bila u blokadi, potpuno sam bila blokirana. Kako smo mi to sve spakovali, kako smo mi sve to odneli, usput je svirala „šizela“ pa su nas terali napole, a ulica je bila zakrčena gomilom kamiona i automobila koji su dolazili da sele jer su tu četiri ulaza, sa četiri sprata su se svi selili. Sa te strane gde je ta rupa, gde je taj krater, tu nije moglo uopšte da se prođe kolima pa su svi dolazili sa ove druge strane, pa je tu nastao opšti krkljanac i haos jer je taj put bio pod... pod tim šutom i onda su se ljudi, ja ne znam kako, sa tim kamionima i tim automobilima i sa tim prikolicama i biciklima tamo gurali, ja stvarno ne znam, ne znam. Uglavnom smo se mi spakovali i za taj jedan dan, do uveče do osam sati, ja mislim da smo mi sve tamo kod dede raspakovali, stavili na svoje mesto i završili.

Tako ste napustili stan?

Da.

Ta zgrada sada...

Više ne postoji. Ja ne znam kol'ko... Mi smo bili... kod dede, negde do nekog 15. decembra tako nekog i onda smo dobili taj privremeni smeštaj na Novom naselju, tu smo živeli dok se nije naša zgrada ova nova napravila. I dok smo bili u toj zgradji na Novom naselju oni su rušili ove dve naše stambene jedinice, znači minirali su je. I, i nisu uspeli iz prvog puta da je sruše nego iz drugog puta. (*Pauza*)

Kako sada živite? Kako vam je sada?

Pa sad, sad trenutno znači, u zadnjih mesec dana... (*Kucka o sto*) Više nego dobro. A do pre dva meseca užasno loše i teško.

U kom smislu?

Pa u smislu da je Goranu bilo toliko loše da jednostavno nije mogao uopšte više nikako da funkcioniše. (*Pauza*) Nemanja bi svaki dan dolazio da me pita kako je tata danas. Ili kad ja odem kod njega u sobu, onda mi je govorio kad dođem s posla da dođem da mu se javim. Onda mi on kaže: „Znaš, tata je danas bio jako nervozan“. (*Pauza*) Prosto je to

nekako kulminiralo sve ove godine. Pa smo mi onda otišli, otišli smo na to more i prvih pet dana je bilo strašno, znači, ja sam htela da se vratim kući. Ako smo u sobi, nije mu dobro što smo u sobi. Ako izađemo napole, hoće da se vrati u sobu. Hoće da ide na plažu, a onda mu je jako toplo na plaži. Pa onda hoće da ide u sobu. Pa onda ne zna ni on gde hoće i prosto, prosto ne može da nađe sebi neko mesto gde bi mu bilo dobro. E, onda smo se dogovorili, ujutru kad ustanemo, popijemo kafu, doručujemo, idemo na plažu i ti budi na plaži dokle god ti hoćeš onda ćemo u jedan, dva da ručamo, a ti ako hoćeš onda da ideš u sobu, idi u sobu, a ja ću da ostanem na plaži jer ja ne mogu da budem u sobi. I onda je to počelo tako jako lepo da funkcioniše. Onda, sećam se taj prvi dan da sam ja rekla da ću doći u šest sati pa sam došla u pola sedam, on je bio sav unezveren jer je taj put koji smo mi prelazili, ta magistrala ima postavljen semafor ali koji ne radi i tu niko ne vodi računa o brzini i ograničenju i o tome da tu prelaze pešaci.

Brinuo je za tebe.

Da, on se jako uplašio jer je mislio da će me neko tu... Mislio je da me neko udario u stvari tu na tom prelazu, a ja nisam nosila mobilni na more uopšte nijedan, ni privatni ni poslovni, znači uopšte, i onda je već hteo da krene... Da vidi da mi se nije, da me nije neko udario kolima. A ne da me nije niko udario kolima nego tog momenta kad stanem da pređem put se zaustavljaju... (*Smeh*) Ja polako pređem, bez ikakvih problema. Znači, s njim je bilo problema da se pređe, tako da se jako uplašio i sav je bio unezveren. Međutim, smirio se kad je video da mi baš ništa ne fali. E, onda smo otišli na Ostrog, i to je nešto najlepše što je moglo da nam se desi. Ja jako volim more. Da mogu da budem na moru tri meseca dokle god je sezona, ja bih ostala bez ikakvih problema i ne bi mi ni jedan jedini dan bilo dosadno, uopšte, ali je meni potpuno to more ove godine u drugom planu i u senci Ostroga... Znači, potpuno. Ja u životu, u životu nisam bila na mestu gde, gde prosto... nestanu kao rukom onako svi neki nemiri, svi neki strahovi, prosto se osetite kao da ste ono... Da nemate težinu nikakvu, da, da... hm... da lebdiš. Nešto neverovatno, to je nešto prelepo.

I vama i Goranu treba mir?

Da. Ja nekako, ja sam svesna toga. Ja znam šta meni treba u životu da bih bila zadovoljna i da bih mogla da funkcionišem, a Goran ne,

ne može da sagleda... On je užasno tvrdoglava osoba... I ne može da sagleda to na pravi način. I stalno ima neke prioritete koji nisu bitni u životu uopšte, znači neke stvari koje ga samo dodatno opterećuju. A mislim da je sad prvi put u životu shvatio da taj neki unutrašnji mir je najvažniji, da bez toga čovek prosto ne može, da je to ono što je prvo, pa onda sve ostalo. Znači, nije to ni materijalno, nije to ni... Ništa to ne može da nadoknadi taj neki mir koji nosite u sebi. I ja se stalno trudim da se distanciram od svih nekih stvari koje me uznemiravaju, a na koje ne mogu da utičem. Maksimalno se trudim. I mogu reći da dosta imam uspeha; sad već s godinama imam neku veštalu, dok on još uvek ne može da savlada. Njega jako stalno pogađaju tuđe priče. Pogode i mene ali ne u toj meri da ne mogu da funkcionišem. Ako mogu da pomognem, u redu, tu sam, pomoći će. Ako ne mogu da pomognem onda jednostavno ne mogu da dozvolim da mi to bude važnije od mog deteta, od mog muža, od mog života, od mog kruga koji sam ja nekako napravila sebi. A on stalno bi nekako da se raspline da svima pomaže, da sve zadovolji. U pet sati će on dogоворити са вама пекане и са мном да иде у град и с Немањом, знаћи, са свима ће се договорити све, и ником неће да kaže ne могу. Prosto, ne zato, nego neće da povredi ni vas ni mene, ni nikog, a ne može физички ne može, neizvodljivo. Ne možeš ti pomoći свима. I onda u toj nekoj stalnoj, nekoj njegovoj potrebi da свима pomaže и да ignoriše u stvari sebe, da pobegne od sebe ili ne znam ni ja kako то да назовем, on u stvari dolazi u situaciju da највише sebe i povređuje. (*Pauza*) Al' nekako sam sada, posle svega ovoga, mnogo više optimista. Hm... Baš, baš se vidi da mu je тaj Ostrog jako помогао. On je pre neki dan zaboravio da popije ту njegovу терапију, и то se uopšte nije primetilo. Ne znam... I sad imamo zajedničku želju, konačno, posle dugo времена и година. To je да ponovo одемо на тaj Ostrog zajedno и да тамо преспавамо, да provedemo тамо ноћ. I ako je то uslov da mogu da одем тамо на то more и тамо будем jedanaest dana, u redu, бићу devet dana na moru ал' ћу два dana biti na Ostrogu. Znači to... To mi je baš onako...

Zajedno.

Da.

Željko

I tu mu se gubi trag

Datum rođenja?

Rođen sam 14.12.'67. u selu Mali Cvjetnić, kod Drvara.

Reci mi nešto o tvojoj porodici i porodičnoj istoriji?

Pa, porodica je živela u tom selu Mali Cvjetnić, znači, sve do '95. godine kada je došla Oluja i morali su da beže, s tim da otac nije htio bežati, ostao je tamo i tu mu se gubi trag.

Kako se otac zvao?

Ilija Knežević.

On je rođen...

Rođen '41. u selu Mali Cvjetnić i tu je živeo, znači, sve vrijeme. Kratko je živeo u Bačkoj Palanci od '68 do '71; sve ostalo je živeo u selu.

Zašto se opet vratio '71?

Pa, vratio se, ne znam ni ja ono, na nagovor roditelja, verovatno. Roditelji malo stariji i šta će od imanja? Propade... ovo, ono i onda se on na njihov nagovor vratio tamo opet što je on uvek pričao da je to greška, nije trebao, toliko bit (*smeh*)... slušat roditelje.

Da je greška što se vratio?

Pa, on je pričao da je greška što se vratio.

A čime se on bavio?

On je radio u... kao radnik na željeznici. Pomoćni radnik na željeznici. To je radio.

I kakva je sredina bila tamo?

Čisto srpska, znači čisto srpska sredina, znači... Muslimana nije bilo kod

nas, ni Hrvata, čisto je bila srpska sredina.

Kako su te vaspitavali roditelji, tada kad ste živeli u tom selu, jeste li imali još neke nacionalnosti pored i kako si se odnosio prema njima?

Ni blizu nisu bili, nekih pedeset, šezdeset kilometara su živeli Muslimani od nas. Ali nisu nas učili mržnji, znači svi smo bili pioniri, ono, razm... šta da kažem sada, uglavnom mržnje nije bilo.

Kako si video tada zemlju, Jugoslaviju?

Pa, onda je bilo sve idealno ono... sve je bilo idealno, bratstvo i jedinstvo, mogao si da odeš gde 'očeš, da radiš šta 'očeš, da pričaš šta 'očeš. Što se tiče... Kod mene lično tamo nije bilo mržnje. Sad možda u nekim sredinama gde... nije bila čisto srpska, tu je verovatno bilo, kod mene ne.

Kad se osetio rat?

Pa, oni u selu, ti seljaci ga nisu osetili sve do te Oluje, '95. godine, međutim, vojno sposobni su ga osetili od početka, znači od '92. godine, svi su odlazili na ratište i...

Tvoj otac, on je bio na ratištu...

Pa, bio je par puta, ono, zvali su ga... pošto je već stariji bio, pa su ga zvali po potrebi. Znači, u roku od te tri godine svake godine je bio po dva meseca...

Koje tri godine?

Rata. Od 2002. do 2005.

Od '92?

Šta sam rekao? Od '92. do '95.

Da.

Tri puta je bio na ratištu, po dva, tri meseca. Znači... bude, pa ga vrate kući, pa onda čekaj opet, pa ga zovu sledeće godine, pa tako isto dva-tri meseca, a '95. je ostao u selu.

Koji je rod bio u vojsci?

Bio je protivavionac.

Kada je Ilija otišao prvi put ti si tada bio u Bačkoj Palanci?

Jesam. Kada sam saznao da je otišao na ratište nije mi bilo svejedno, nisam imao ni telefona s njim da se čujem, to je selo bez telefona, al' smo se ono, dopisivali smo se...

Gde ti je majka bila tad?

Kući.

U selu?

Da.

Kako je ona to preživljavala, je l' ti pričala?

Pa, pričala je, šta ja znam, pričala je, nije ovaj... Šta da kažem, blokirao sam...

Nema veze. Kad je došao prvi i drugi put?

Pa, dolazio je za ta dva meseca, koliko nije bio kući, dolazio je samo jedanput. Posle mesec dana. Znači informacija nije bilo, nije bilo mobilnih telefona, to da se moglo...

I kako ste se osećali kad je opet bio pozvan drugi put?

Pa, drugi put kad je bio pozvan onda se već dobro zakuvalo... onda je bilo i žrtava i svega, pa je bilo još gore. To je bilo sledeće godine.

Jeste strepeli?

Pa normalno, strepeo sam...

I onda opet treći put?

Isto, pa to je još više... Što više žrtava, više mržnje, kasnije je svega bilo više...

Da li ti je pričao nekad o tome? O toj vojsci, o tom ratu?

Pa, pričao je da je bio na Čepražijama, na Čelebiću... to je negdje na granici sa Livnom, u stvari tu je bila granica srpske i hrvatske vojske i tu je odlazio, tih puta kad je odlazio. Tamo je bila ta drvarska jedinica i on je odlazio tamo. Pa, pričao je na početku kako je bilo strašno, kako je... šta ja znam, mada nikad nije voleo taj rat, uvek je govorio da to nije njegov rat i nije se... rat ko rat...

'95. godine, on...

Da... pa, ljudi beže masovno, *Oluja* dolazi i ono, beže iz Knina iz Hrvat-

ske, preko našeg sela, znači odlaze, on kaže: – Ja ču ostati još par dana da vidim šta će bit pa ču ja... znam put, poznajem šumu, pa ču ja kad vidim da su oni tu blizu negde, pa ja ču pobeć.

On nije hteo da učestvuje u ratu?

Nije, nije hteo, nije hteo... tih zadnjih dana nije hteo.

I šta se onda desilo?

Pa ništa, ostao je u selu. Pošto je bilo... imali smo stoku, šta ja znam, on kaže: – Ja ču da pripazim na to, da budem tu još, ukoliko se ne bude moglo tu živeti ja ču preko šume i krenuti... i tu mu se gubi trag.

Kad ste ga videli poslednji put, ili čuli... ili bilo šta?

Pa, 5. avgusta '95. Kad su izbegli, onda su, onda smo ga zadnji put vid'li. Čuli se posle nikako nismo, tu mu se gubi trag...

Ko ga je tu video?

Pa, mama i deda, oni su zadnji iz sela...

Njegova žena i njegov otac?

Da. Tu su ga oni zadnji put videli i tu mu se gubi trag. Znači, iz sela nikо nije mogao da mi kaže neke bliže informacije jer su oni uglavnom ranije izašli iz sela. Neki od tih ljudi iz sela su bili zarobljeni, odvedeni u Split ili Zadar, sad se ne sećam... Bili su premlaćeni i oni su vraćeni, ono što ja znam, u razmeni toj, vraćeni su, al' nisu znali ništa o njemu. Tek kasnije, posle jedno tri, četiri meseca, saznajem iz novina, čitam nešto o tim nestalima i tu vidim njegovo ime, svi podaci, nestao, ovaj... 19. 9. u mestu Kočevica u Šestoj sanskoj brigadi. Sad mi to bilo čudno nešto, mada ima logike da je bežō na taj kraj prema Sanskom Mostu, prema Banja Luci, prema Srbima. I odem u Banja Luku i prvo odem u Komisiju za nestale i tu mi ispričaju priču, kako je, kako je... šta je ta Šesta sanska brigada. To je u stvari, brigada koju su stvorili... koja je postojala, ali su je zvali Radna brigada. To su Arkanovi kupili, znači otvorili na prvu liniju sve vojno sposobne i zvali su Radna brigada. Znači, da bi zaštitali Sanski Most i Banja Luku, znači, trebalo se jedan pojas od šezdeset kilometara, da se održi jednostavno, da se održi taj pojas, pa su onda pošto je bio manjak vojske, sve vojno sposobne slali onako... dâ ti pušku i idi tamo! Ne znaš ni gde, gde si, ni šta si!

Šta je tebi bilo čudno kad si to pročitao u novinama?

Pa, čudno mi je bilo, ja sam uvek očekivô da je ostô u selu, da je ubijen tamo, da...

Nisi ni znao da je...

Nisam znao to, mis'im, otkud sad ovo? Mada ima logike, da je, da je, da je izšao iz sela, ali otkud sad Šesta sanska? On iz Drvara, mis'im otkud to? Al' to je to.

Znači oni (Arkanovi) su kupili sve?

Sve, sve vojno sposobne, znači, jednostavno, i šišali su i svašta radili, odvezte te na liniju i mnoge... za mnoge se ne zna, ovako isto ko i za njega...

Na koju liniju? Gde je to?

Na prvu liniju... prva linija između Muslimana i Srba. To je potez Dabar, Korčagica, Lušić Palanka, preko Grmeča, preko planine Grmeč... znači, povezano sve do Bosanske Krupe i Novog.

I od koga si saznao to?

To sam saznao u Komisiji za nestale (Banja Luka), od jednog Branka Panića, on je bio predsednik komisije za porodice nestalih. Njemu je sin nestao istog dana, pa smo mi malo više pričali o tom. Onda mi je on ispričao sve detalje, baš kako je to bilo i tako.

Reci mi u kojim novinama si to pročitao i gde?

To je... to je neki list Republike Srpske. Ja imam kući novine, al' ne znam kako se zovu. Imam ih kući sačuvano. Ne znam kako se zovu... jednostavno imena nestalih... To sam isto... ne znam ni odakle mi to, to mi je neko dao, taj list. O nestalima.

Neko ko je znao...

Neko ko je znao da... da... da je moj otac nestao, jednostavno mi dao list, kaže: – Evo pročitaj, možda je tu. I tu sam pročitao.

I šta onda ti radiš?

I onda... Posle toga odlazim... oni meni javljaju, da ima, posle osam meseci... od, od, kako se zove, od *Oluje*, javljaju mi, kaže: – U Banja Luci postoji, sad donešeno, nekih četrdeset pet, čini mi se, leševa, koji su izvađeni iz grobnica u Bihaću, u... u Bosanskom Petrovcu. Kaže, dođi

da vidiš. Ništa, ja odem da vidim, to je bilo jezivo, onda taj prizor. Prvi onaj prizor gledanja... gledanja leševa, to je bilo strašno, to su ljudi uglavnom, koji su mučeni, koji su... da ti ne pričam sad... vađene oči, genitalije, sečeni, lobanje i šta ja znam. To je bilo strašno. Taj prizor je bio strašan. Tu sam gledao kako žena, trudna žena traži muža, ili majka sina i šta ja znam... Osećao se strašan taj miris... Dali su nam neke maramice sa kiselinom, da bi mogli da ostanemo unutra, da... da pomognemo tom patologu, zvao se Željko Karan, koji je išao od leša do leša i pokazivao šta sve ima u džepovima, da l' neko prepoznaće po tim stvarima koje su mogle da ostanu čitave... i šta ja znam... Ja tu nisam mogao ništa da nađem slično.

Koliko dugo se tu moglo zadržati?

Pa tu se moglo, možda petnaest minuta zadržati, ja sam se zadržao nekih sat vremena. Jer sam hteo polako da obiđem svakog. On ide od leša do leša i priča i onda sad... uglavnom... u stvari, prvo puste, puste ljude da oni otprilike pronađu i onda zovu patologa i onda on prilaže, vadi iz džepova sve što se moglo naći i po nečemu su ljudi, mnogi su prepoznali svoje... po nekim džemperima, šta ja znam, jaknama, čarapama, kaiševima i to...

Ti...

Ja nisam mogao naći...

... si prvi put video tad leš?

Da, da... prvi put sam video uopšte leš, bilo... bilo kakav.

To su bili već iskopani?

Ma da, iskopani leševi... znači to je taj prizor gde je...

Rekao si na šta su te podsetili... da su...?

Ništa na... na tim leševima... Prvo sam mislio da su bili uvaljani u neko žito... to su bili u stvari crvi. Beli crvi, koji su bili onako... hm.... (...) ja sam mislio žito. I pitam ja onog patologa: „Šta je ovo?“ Kaže on: „To su crvi.“ Toliko dugo su bili zakopani da su već crvi ušli u njega. Ne kod jednog nego kod svih... manje-više, gdje su bile rane tu, to je bilo grozno... I u tom momentu, pričo sam ti kako je bi... kakav čovek osećaj dobije da bi mogao odmah da ide da ubija, da... ne znam... U tom momentu, da mi je bilo dati pušku, išô bi odma', ratovô bi, ubijô, svašta bi' radio...

Taj, taj momenat od... prvi put kako sam to video, pa nekih dva sata me to držalo. E, posle kad se smiriš, onda vidiš da to nije to... drugačije razmišljaš.

Reci mi gde je to tačno bilo u Banja Luci?

U Banja Luci, to je bila, zvali su je „Demerović krznara“, to je bila neka zgrada, ruševina, nešto... nije rušena, nego zgrada bez prozora, vrata, ali je bilo betonirano dole, bilo prilično hladno u toj zgradi, što je odgovaralo recimo za tu situaciju... jer oni su ih iz hladnjače doneli tu i tu su morali prenoći, da bi ujutru ljudi mogli to da vide; verovatno su ih odnosili opet u hladnjaču, samo to je bilo na, na ispitivanju... ništa drugo...

Šta je tu sad?

Tu je neki salon nameštaja, video sam, baš sam prolazio pre neki dan i video sam... nešto moderno, opremljeno... salon nameštaja...

Kako si se ti osećao s obzirom da si tu bio da gledaš leševe, da vidiš oca, a sad je tu...

Sad je drugačije, samo sam okrenuo glavu kad sam prolazio, ostala mi ona slika prva... (...) i tako.

Kad si se vratio prvi put posle tog gledanja i traženja tela svoga oca među leševima, kako si to doživeo?

Pa, strašno, teško sam to podneo, petnaest dana znači, nema spavanja, buđenje, te slike, ja, ja to nisam lako podneo, inače sam emotivac i onda, teško mi je to palo.

Samo si ti išao da ga tražiš?

Išao sam ja, moj zet, od moje sestre muž i još jedan tetak, pašanac od mog oca. Oni su bili sa mnom onako, hteo sam ja sam, nego oni nisu hteli da me puste, kažu: – Idemo mi svi zajedno, pa čemo više videti... Inače me nazad, pošto je moje auto bilo u pitanju, nisam mogao ni da vozim, nego je vozio zet. Znači, osećaj tih dana je bio ono, šok... prvi put kad sam išao... Već drugi put i treći kad sam išao je drugačije. Bio sam spreman, znači zvali su me, ali sam bio spreman na to i onda... znao sam šta će videti i psihički sam bio spremniji nego prvi put. Prvi put mi je bilo najgore.

Bio si tri puta tako?

Tri puta sam bio.

Sva tri puta si bio u...?

Da isto tu u toj hali. Javljeno mi je bilo da su doneli neke leševe i dođeš istražiš, vidiš nemaš ništa, vratiš se i idemo dalje.

Reci mi za tu Sansku brigadu...

Šestu sansku, da.

Šestu sansku...

Pa ta brigada se raspala posle *Oluje*, ona se raspala... nisam mogao da dođem pošto niko nije poznat iz te brigade, sve su to ljudi iz Sanskog Mosta. Sanski Most je pao, ljudi se raselili, teško je bilo doći dalje do bilo kakavih informacija.

A ovde nisi mogao, u Vojvodini, u Beogradu...?

Nisam, nisam, nije mi niko nikakave podatke dao, tako da nisam znao kud koga da tražim, šta da pitam. Sve je išlo preko te Komisije za nestale, uglavnom sam sa njima kontaktirao, njih zvao, njih pitao, od njih dobijao sve informacije o bilo čemu.

Kako si još pratio, da li si medijski, ili si kontaktirao neku organizaciju?

Pa jesam, trudio sam se. Uglavnom, preko svih tih novina što su objavljivale ta imena nestalih, ovo ono, sve te emisije na televiziji što su bile o nestalima, to sam sve gledao, jednostavno nisam znao kako drugačije.

Koje si najviše gledao?

BN sam najviše gledao, imali su tamo najviše informacija o svemu tome.

Na BN-u ovde u Srbiji?

Da, ovde u Srbiji, njih sam gledao.

A ovde srpske televizije, kako?

Preko satelitske antene BN sam gledao najviše, a u Srbiji, ne znam, ovde nisi mogao ništa da saznaš.

Nisu obaveštavali o tome?

Nisu, nisu, malo se pričalo o svemu tome...

Organizacije neke da li si kontaktirao?

Pa jesam, kontaktirao sam u Beogradu taj „Veritas“. To je hrvatska organizacija za nestale, poginule i šta ja znam. Kod njih sam išao, gledao njihove podatke, sve nešto nadajući se možda, pošto je hrvatska vojska upala u te krajeve, da nema možda neke druge informacije, otkud znam. Ništa nisam mogao da nađem... (...)

Šta si još i gde si još tražio?

Pa uglavnom to, Banja Luka, ništa drugo. I DNK-a taj što su... pre nekih sedam godina, dali smo krv ja, sestra, majka, otac, stric, tetka. Svi bližnji su dali krv, al' eto... Kao, ukoliko se nešto desi, javićemo. Međutim, ništa. Ukoliko nešto nađu – javiće. Ništa mi nije javljeno posle toga.

Bio je nestao neko... našli su neku lobanju, šta je to bilo?

Da, to se pričalo, u selu je nađena jedna lobanja, pa su mi javili... ovaj, pitali su me podatke o ocu, ja sam rekao, kaže – nađena je jedna lobanja, javićemo ti... u stvari treba da odeš da daš DNK. Ja sam rekao da smo mi to već dali, kaže dobro proverićeš pa čemo javiti. Prošlo godinu dana, ništa ne javljaju, ja sam zvao, kaže ne to nije lobanja njegova, nego od nekog čoveka iz Oluje iz Knina, što je bežo preko tih krajeva.

Godinu dana ti nisu javljali...

Godinu dana niko mi ništa nije javljaо, ja kažem, pa što ne javljate nešto, pa kaže, eto vidiš zaboravili smo, nije vaša bila pa nismo javili. Tako da je ostalo sve na tome.

Ti si godinu dana bio u iščekivanju?

Pa, bio u iščekivanju, šta, neću da dosađujem, javiće oni... i kad više nisam mogao da... da čekam ja sam zvao, kaže meni – nije njegova lobanja nego od nekog drugog tipa iz Knina... Organizacija je znači, nula!

Reci mi, gde ste dali DNK?

Dolazili su kući, a ljudi su bili Beograđani i bili su neki iz Sarajeva. E sad, to je nešto zajednički, čak mislim da DNK postoji samo u Beogradu i Zagrebu. Sad, ta centrala u Sarajevu kako prikuplja podatke od njih je, kako je već, ne znam ni ja. Uglavnom postoji u bazi...

Pre sedam godina?

Pre nekih sedam, možda osam godina. Tu negde 2001. tako. I od onda ništa.

I nisi odustao do dan-danas?

Ma ne, drago bi mi bilo da nađem bar deo tog tela šta ja znam, bilo šta, čisto da znam, da završim s tim, da kažem: – E to je to i gotovo! Mada, gubim nadu... tu je prošlo već koliko, četrnaest godina. Ali, nadam se, još uvek se nadam da će nešto, da će se nešto naći.

Šta ti misliš da se desilo tvom ocu?

Šta mislim? Pa, mislim da je nestao na tom ratištu, u toj šumi i da ga je jednostavno pregazilo, da je ostô u šumi, došla je zima, životinje su raščupale taj leš, i da nikad ništa se neće naći, jer ko ide po tim šumama, istražuje... Ne znam, možda neko i ide, sumnjam. Sve se desilo u nekoj šumi, u koju nikad niko možda neće ni otići. To je po meni realnost, a šta ja znam. Da je živ ne mislim, ni, ni najmanje... bar neki trag bi bio...

Šta si mislio o neprijatelju?

Sve najgore. Pogotovo posle gledanja tih leševa. Prvi taj, taj dan recimo. E, već kasnije se bistri mozak, razmišljaš normalnije, pozitivnije. Ono, shvataš da ni oni nisu krivi, da je to kriva samo ta vlast, ili šta već, otkud znam... da je tu samo sirotinja izginula... da su profiteri imali korist od svega toga, niko drugi... Čovek kasnije dolazi sebi, a u tom momentu... znači, samo crne misli... Vreme nosi svoje, a onda vremenom saznaš da to nije to.

Šta si uradio kad si prvi put čuo da ti je nestao otac? Šta si uradio, kakav je...?

Pa, poznavajući njega znao sam da on nikad se ničeg plašio nije, mislio sam eto, ajde ostô je tamo u selu, snimaće situaciju negdje u šumi, ne može da se javi, javiće se, doći će i to... Prva dva meseca sam mislio tako. E, kasnije kad se nije javio i to sve, onda sam pomislio ono najgore... Pa jedno vreme sam razmišljao možda je zarobljen... dešavalо se, te razmene, bilo je zarobljenih... Prvih godinu dana sam pomislio i to, kao, hajde, možda je negde zarobljen, doći će ili javiće se... E posle godinu dana, od *Oluje* od nestanka, e onda nisam više imao nikakvih razloga da mislim nešto pozitivno. Prvo vreme sam mislio da je svaka-

ko, da je negdje skriven, da će se javiti.

Kako si se osećao kad se rat završio? Kad se sve završilo?

Pa, osećô sam se, šta ja znam, ugroženo, izgubio kuću, izgubio oca, šta ja znam, izbeglice ovde, deda, majka, moraš da brineš o njima, znači... ništa dobro... ono. Slomljeno, šta ja znam... ništa pozitivno, sve ono što je recimo taj deda stvarô osamdeset godina, sve je palo za jedan dan... znači, izgubiš sve.

Da li se se vraćao tamo nekad?

Jesam, jesam, odlazio sam... sad sam kuću obnovio, sam sam je obnovio koliko sam mogao, pretraživô sam te krajeve, okolo, kroz tu šumu, šetao, tražio bilo kakav njegov trag. Jeste, našao sam neke jastuke, jorgane, ono, gdje je on spavô u toj šumi sve vreme dok je bio sam, to sam pronašô i ništa drugo. Neki deo njegove garderobe, što se presvlačio i tako, to je bilo nekih pola kilometara od kuće. To sam pronašô, jer sam znao već gde se skrivao, znao sam pre toga gde je to morao da radi. I to je to.

Rekao si da si sam obnovio kuću?

Jesam, da, koliko sam mogao.

Nijedna organizacija, ništa...

Nisam uspeo ništa, morao sam tamo da živim, a zbog posla nisam mogao. Nisam mogao da odvojam tri meseca da budem tamo, da, ni ja ni mati, ona je radila, pa nismo mogli. Tek kasnije smo sami nešto obnovili prozore, vrata, kupatilo i tako, ono, da možemo doći nekih deset dana da budemo tamo. Nisam uspeo ništa preko međunarodnih organizacija, mada jesu ovi što su živeli tamo, obnovili su kuće lepo.

Gde je tvoj deda sada, Ilijin otac?

On je sahranjen ovde u Bačkoj Palanci. '97. je umro u Bačkoj Palanci.

Znači ti i majka odlazite tamo?

Da, mi odlazimo tamo...

Kako sada vidiš ratno vreme i ono pre njega?

He... to je, znači... Bez toga se moglo da je bilo pametne glave, to nije bio ničiji rat, to je... niko nije pobednik u tom ratu. Strašno. Nije trebalo jednostavno do toga doći. Ne znam kome je sve to bilo u interesu... Ne

znam šta da kažem.

Ilija (otac) nikada nije hteo u rat?

Da, on je govorio da to nije njegov rat, to njega nije interesovalo, al' je morô. Bio je vojni obveznik, morô je ići. Ili ići ili selit se, 'de je mogô otić, u toku rata? Da je imô mnogo novaca pa da ode negde, kao što su ljudi bežali u inostranstvo, šta ja znam, al' to nije moglo tako.

Kako sada živiš i kako si sada?

Dobro, snašô sam se ovde.

Koliko je prošlo tačno?

Četrnaest godina, četrnaest godina je prošlo. Ideš dalje, stvaraš porodicu, ono, ne možeš toliko da misliš na to, ali uvek neka mrlja postoji u vezi toga... (...) Ne možeš da ne misliš na to. I dalje tragam, sve... kako mogu.... (...) al' teško je bez pomoći neke organizacije... Nadam se, nadam se da će od tog DNK bilo šta pronaći, kad-tad, da će oni pronaći nešto, pa će mi reći to je to. Da bude bar ono, da već jednom konačno rešim s tim. Da saznam bilo šta.

Šta misliš o ratu, ko je tu najviše...?

Ko je kriv? Političari, ti bivši, Milošević, Tuđman, Izetbegović, oni su hteli nešto. Samo svoj interes su ganjali, po meni, ne znam... e kad padne krv, onda znam kako ide. Kad padne krv, onda narod kao rulja, raja, marva, ono... ne razmišlja više svojom glavom nego ide za masom. Kad padne krv i sa jedne i sa druge strane onda je lako zakuvat, mada mislim da je osamdeset posto ljudi nije bilo za to... koga je bilo briga ko si šta si... jer znam u vojsci, bolji su mi bili prijatelji Muslimani nego Srbi i Hrvati (*smeh*). Znaš, ono gledaš... kakav je čovek, a ne ko si, šta si. Tako sam bar ja razmišljô.

Kako sad razmišljaš?

Pa sad ne znam više šta mislim. Sad mi sve nešto na distanci, mada i dan-danas mislim da je sve u pitanju ličnost, a ne ono – vera. Sad, vremenom se vraća, razmišljam pozitivnije o svemu, nemam mržnje te... ali tih dana, dok sam gledô leševe i to, onda samo crne misli. Neka druga slika je bila. Sad već drugačije.

Rekao si da je narod najviše stradao, sirotinja?

Ma, sirotinja da, najviše je stradala sirotinja. Neko je profitirao, a neko... mnogi su profitirali, možda deset posto ljudi, a to je puno.

Imaš nešto da kažeš za kraj?

Nemam ništa, ne znam šta da kažem više. Nemam ništa posebno da kažem.

Rat...

Ma besmislica, glupost... glupost... (...) ne znam šta da kažem... (...) Pa, o ratu mislim sve negativno ono, kome je dobro došlo, nikom. Možda deset odsto ljudi je imalo korist od tog rata, a ostalo je beda posle rata. Rat je strašna stvar znači, izgubiš sve, izgubiš prvo uspomene, pa izgubiš bližnje, pa kuću, pa materijalne stvari, znači sve ono što si stvarao osamdeset godina nestane za jedan dan, znači. Šta mogu da mislim dobro o ratu? Znači, ništa. Strašno. Od tog su korist imali samo, po meni, prolitičari i profiteri.

Ti i pored svega što se desilo, ta tragedija u tvojoj porodici, nestanak tvog oca, ne misliš loše o ljudima druge vere i ljudima uopšte?

Ne mislim, ne mislim, šta da mislim i oni su uvučeni u to isto kao i mi... I oni su isto, to je isto priča ona, mislim da sam pričao malopre. Znači, kad padne krv onda ne postoji više ono... ne možeš da razmišljaš svojom glavom, ideš samo za masom, osvete i to... znači, tu niko ne razmišlja više svojom glavom, moraš da plivaš kako, kako, kako te nosi... Rat je jedna teška glupost. Eto, daj bože da se to nikad ne ponovi više nikom. To je moje mišljenje o ratu.

Hvala.

Anonimna

Ne mogu da oprostim državi, drugima, sebi

Hoćeš li da kažeš ime, gde si rođena, gde si odrasla?

Aha. Ja sam M. Rođena sam u T. To je jedno osrednje malo mesto, između Kraljeva i Kruševca na Zapadnoj Moravi. I tamo sam živela do neke devetnaeste godine, što je znači bilo do '92. Devedeset druge sam došla u Beograd zato što sam upisala Farmaceutski fakultet. I bila sam u Beogradu i studirala do '99, zvanično studirala do 2000. Dvehiljadite sam počela da volontiram i vrlo brzo počela da radim u ženskoj nevladinoj organizaciji. I zato što sam se iselila. Do tada sam zahvaljujući tome što sam imala kuću, zapravo nekakvu malu kuću koju je moj pradeda kupio, pa moji roditelji nabirali, otkud znam, pa smo onda tako mogli da sedimo, ja i moja mnogobrojna porodica, braća, sestre u Beogradu. Znači, da ne plaćamo neke stanabine i šta ga ja znam te neke stvari, pa smo onda mogli da živimo u stvari u Beogradu. I onog trenutka kad sam ja htela da počnem da živim sama i da se izdržavam, onda sam počela da radim i... zvanično da radim. Ono što mi je tog trenutka bilo najbliže to je bio aktivizam, tako da kad me još neko plaća za taj aktivizam, to je bilo (*smeh*) još bolje.

Rekla si da si odrasla u T, je l' da?

Da.

Kako je bilo odrastati u tom malom mestu?

Odvratno, naravno (*smeh*). Mislim, nekako... Sada kad neko priča o nekim idealnim situacijama u životu kaže: „Da, najbolje je odrasti u malom mestu.“ Kao... da. Možda za zemlju Evropske unije u kojoj niko nije ratovao ili ne znam... u kojoj se nekako drugačije živilo. T. je bio malo mesto i u principu dobra stvar je bila ta što nam je škola, kuća i sve ostalo bilo blizu, pa smo mogli da bežimo s časova... da ne idemo

negde da se drogiramo po kafićima, nego da sedimo u nečijoj kući. Da slušamo ploče, ne znam šta već da radimo. Jer smo naravno puni bili revolta, s obzirom na to da svaki put kad si na ulici, zapravo u malom mestu ti si kao u izlogu, jer svi gledaju šta radiš, svi procenjuju tvoje postupke, poteze. Znači, tvoji roditelji, moji roditelju užasno mnogo brinu šta ko kaže, kako se... i prosto je tamo sve... nema nikakve privatnosti. To je cela priča. Ti u malom mestu nemaš privatnost. Tebi prvi komšija onako uđe bez kucanja na gajbu, a kamoli da se najavi i bilo šta slično. Tako da mislim da je to umnogome uticalo na vrstu revolta koju smo mi svi iz malog mesta nosili. Mi koji smo bili nekako, kako bih rekla, malo svesniji od drugih, koji nismo želeli da prihvativimo te modele i stereotipe koji su nam nametani.

A kažeš divno je odrastati u nekoj evropskoj zemlji u malom mestu, gde nije bilo rata. Devedeset druge, malopre si rekla, imala si osamnaest godina. U to vreme je već... nekako su počinjali ratovi na ovim prostorima. Da li se to osećalo u T? U kolikoj meri se to osećalo u T? Da li se sećaš toga?

Pa, ja sam imala jedno šokantno iskustvo, jer sam sa svojih nepunih osamnaest godina otišla u Austriju na nekaku letnju varijantu. Dobila sam... Mislim, imala sam sreće da puno putujem, zapravo, to je cela priča; u svojoj srednjoj školi i tada sa sedamnaest godina sam otišla u Austriju da radim preko leta u jednom turističkom mestu koje se zove Monce. Kao soberica... kao to nešto tako... kao tinejdžerski neki posao, ovaj letnji. I otišla sam '91. autom kroz Beograd, Zagreb, Ljubljana, Salzburg u junu. I sve je počelo da se dešava u julu i u avgustu. Tako da sam se ja u avgustu vratila i nisam mogla da uđem u Sloveniju, Hrvatsku, Srbiju... nego sam se vratila kroz Mađarsku. Kolima nas je vozio čovek Nemac i bio je vrlo nesiguran da li je to sigurno što on Srbe vozi... i ne zna kako će da prođe na granici... da li će neko da nas primi. Sve je bilo onako mistično, pošto se nije znalo šta se dešava zapravo. U svetu nije bilo jasno, njima nije bilo jasno šta se dešava i kako mogu da nas vrate. Samo je bilo bitno da nas ne vraćaju na slovenačku granicu, nego da nas vraćaju na srpsku granicu i kao... to je kao to. I mi smo samo u jednom trenutku... se nekako... nismo mogli da uđemo u našu zemlju više. Znači to je za mene bilo ono... znači, ja se sada kao vraćam u to malo mesto...

Jesi li planirala da se vratiš kući nezavisno od dešavanja u zemlji? Je l' to bio neki plan da budeš izvesno vreme u Salzburgu pa se onda vratiš ili je to bilo povezano s ratom na neki način?

Da. Pa... pazi, bilo je planirano da se ja vratim, ali generalno... kako da kažem, ne bih nikad razmišljala o tome na taj način da nije to... Sada i dan-danas ja razmišljam o tome šta bi bilo da se ja tad nisam vratila. Kako bi moj život izgledao da se nisam vratila.

Zašto si odlučila da se vratiš?

Pa bila sam isuviše mlada. Imala sam sedamnaest godina i roditelje koji nikad nisu bili spremni, nisu znali šta se dešava tog trenutka i nisu bili spremni da kažu: „Ej, nemoj da se vraćaš.“

A koliko si bila svesna, da li se sećaš, da se nešto čudno dešava u zemlji?

Da li se sećaš svoje percepcije?

Pa... moja percepcija je bila takva... da sam se sećala da mi je samo bilo... uopšte nisam bila svesna da... nije mi bilo to... Mi smo bili po-bratimsko mesto T. sa Laškom i sa Vrbovcem, na primer. I ja sam imala prvog frajera, u stvari koji mi je bio pravi frajer, Slovenac, Tomaž, koji je bio nešto stariji od mene... koji je dolazio tako za Trstenik kao povodom tih nekih naših susreta i tako smo bili romantično zaljubljeni. Pa mislim... nisam imala ne znam sad... petnaest, šesnaest godina. Sve je to bilo mnogo... ali je meni to palo na pamet kao „pu“... znaš kao sad odjednom ja ratujem sa nekim ko je... mislim to je bilo vrlo lično, ali mi nije bilo... kako sada ja da sretнем Tomaža pa se mi više ne volimo. To je totalno bilo onako... meni... mislim iz te percepcije – ja sam tad bila mlada i zaljubljena i kako god... ali sam tako precipirala stvari. Nisam ih sociološki percipirala, nego prepostavljam na taj način. I to mi je prvo bilo. Onda mi je bilo kao u fazonu... pa toliki drugari koji su dolazili odатle... pa kao sad mi ratujemo... pa kao što... Bezveze...

A kako je bilo ranije kad su dolazili? Je l' se sećaš da li je i...?

Bilo je fenomenalno, naravno. Svi se sastanemo pa jup, jupi, hip, hip, hurej, super se provedemo. To je značilo kad oni dolaze da je to jedna posebna... Onda si užasno ponosan, jer si ti... kao sada tako s jednim bitnim mestom kao što je Laško... ima to najbolje pivo u Jugoslaviji... znaš i kao ne znam... oni imaju muflon i to je bilo fenomenalno kad dođu donesu one samolepljive papire i sve ostalo na poklon i... bilo je

prelepo zaista. Nisam videla nikakvu razliku. Ja sam imala taj osećaj jedinstva sa njima, jer pripadamo... iz iste smo zemlje. I nikada do sada nemam osećaj da to nije moja zemlja. To moram da priznam da ja kad odem i u Sloveniju i u Hrvatsku mislim da je i dalje ta Jugoslavija. Ja sam u njoj rođena i to je moja zemlja. Ja nemam drugi osećaj. Mislim... suštinski moj lični, najličniji osećaj je takav, zaista.

A kakav je odnos okoline bio prema tim gostima iz Slovenije?

Pa... skroz okej. Mislim, bio je možda malo stereotipan, u smislu... moram da priznam da je bilo kao stereotipa... kao Slovenci su hladni. Oni liče na Austrougare, zapravo. I to je kao znaš to. A Hrvati su... Hrvati su pederi. Znaš kao... to je uvek bilo kao oni su neki kao tako snobovi... mislim, i to je znaš kao sa Hrvatima... kao to je fora. To su stereotipi koji su u malom mestu. Mi Srbi smo, naravno, pravični i pravedni i sve je to tako. A to je bio neki lajt i simpatičan nacionalizam. To je tada bilo u domenu stereotipnih uloga, zapravo. I mislim da se mi mladi u tome nismo... mi smo se dobro zabavljali. Nismo o tome razmišljali. A... bilo nam je smešno... isto tako kô što su oni delili sve druge stereotipe i njih su tako delili. Ja nisam imala taj utisak i zaista... mislim da u našoj generaciji to nije postojalo, prosto nije postojalo. E, sad, možda je to neko i prihvatao tada od svojih roditelja, očeva, baba, deda i ostalih ali... majki... Ali moja percepcija nije bila takva. Ja sam volela Jugoslaviju, staru, i dobro sam se osećala u njoj gde god da sam išla. I kad se to desilo... zapravo se desilo da je moj brat sa kojim sam ja odrasla... te '90, '91. koje je to bilo... ni ne znam sad... je bio u vojsci u Beloj Crkvi kao vozač. I to je bila dodatna stvar, on je bio u toj vozačkoj jedinici... I onda je odjednom bilo „e kao, znaš kao super je, ti vrati se, al' kao znaš, S... on je sada tamo u Sloveniji“. I kao, šta sad S. u Sloveniji?

Ko je S.?

S. je moj brat sa kojim sam ja odrasla. Brat od tetke zapravo, mamine rođene sestre. Ali smo nas dvoje zajedno odrasli i baš smo bili nerazdvojni. Zapravo, nekako sličnih smo godina, on je dve godine stariji od mene i zajedno smo sve proživljivali i tako to je sve bilo. I kao... to je možda bilo prvi put da smo se razdvojili preko leta. Svako leto smo provodili zajedno, on je bio u vojsci i ja sam otisla na to... u tu Austriju. I onda je on... onda je... odjednom se ispostavilo da je on u nekakvom ratu i vozi neke kamione i tako... iz Slovenije. I odjednom to sad kao rat

i otkud znam... i to je zapravo bio onako prvi susret, realan, sa time. I ja sam sada bila kao „uhu, jebo te al' je on srećan... znaš kao... on samo vozi kamione“. Znaš kao šta rade drugi? Znaš, on samo ode tamo, nešto prezeve i vrati se. Al' opet s druge strane sam nekako osećala neku vrstu zebnje, jer je neko moj, neko meni blizak u nekakvoj konfliktnoj situaciji. Nije tu išlo dalje od toga šta ko kome radi i ko je tu JNA, ko nije JNA? Ko se sa kime bori? Mislim to sa Slovenijom to je dosta lako prošlo, tako da mislim da nije bilo dalje...

Da li se sećaš koliko ti je bilo jasno šta se dešava? Malopre si upotrebila reč „rat“. Da li možeš da se setiš jesи li tada bila svesna da počinju neki ratovi, ili...?

Ne. Nisam. Mislim, tada nisam. Tada nisam mislila da je to rat sa Slovenijom, nego samo oni hoće ljudi da se odvoje. I to je tako okej. Eto i to sam mislila. Isto tako sam mislila da kao... da možda čak i kad je on vozio kamione „Pa, dobro, vozi kamione. Vraća natrag“. Nisam imala percepciju rata. Nisam. Sa Slovenijom nisam. Nisam ni tada kad sam se vraćala. Nisam mislila da mi... zašto bi ratovali, pobogu? Pa, neko ako hoće da ide, pa nek ide. I to je skroz okej. I čak nisam ni mislila kao „pa, nek idu!“. Nego sam baš mislila da je to okej, pa... u smislu što... ako mi se baš ni ne svidi da u toj zemlji živim gde sam ja... možda mogu da odem u Sloveniju da živim. Znaš, mislim... totalno mislim da nisam imala osećaj... da nije to bio rat za mene.

Sada bih se vratila na ono... Ti, dakle, iz Salcburga krećeš nazad u Trstenik... Ako se dobro sećam nije vam baš najjasnije kako, kuda da idete... I šta je bilo dalje? Kako si došla u T? Kako se odvijala cela ta peripetija?

Pa, bila je peripetija, fakat. I nekako nas je taj Nemac dovezao do graniče, tamo... Mađarske. A došao je čale moje drugarice koja je bila sa mnom, autom da nas uzme. Vratio kući. I... to su nekako te godine... to je četvrta srednje... tu više ni ne znaš... Kao jedina stvar koja ti je bitna jeste da upišeš fakultet i da ideš u Beograd. Jer to je izlaz, zapravo. To je jedini izlaz koji ti imaš iz tog jednog uskog, malog, nikakvog, usranog mesta... znači kao ono... skroz... I pri tom te neko forsira... mislim... ja zapravo nisam valjano ni razmislila o tome šta bih ja zapravo zaista studirala ili ne bi studirala ili šta li je. Ali ja sam bila jako dobar đak i meni je matematika, hemija... znaš, bile su mi lake, olake... vrlo su

mi lako išle i ja nisam tog trenutka uopšte razmišljala... kako bih rekla... hm... Vidiš, nisam imala nikakvu percepciju inostranstva kao vrste studiranja. Ja nisam imala nikakvu percepciju zato što je nisam nikad ni dobila, zapravo. Ali nisam ni čak razmišljala tog trenutka... Ja da sam na mestu mojih roditelja tada bila, ja bih svom detetu, verovatno, rekla „Iđi negde“... znaš, sa tim kvalitetom koji sam ja... ali oni nisu imali tu percepciju. Oni su odrasli opet u istoj toj Jugoslaviji i nije njima... i nikom nije bilo jasno da se dešava nešto strašno kao što je ovo. Mislim da smo mi bili previše uljuljkani socijalizmom i svime da bismo mi imali predstavu o tome da se išta strašno dešava. I kao jedino što treba jeste da pobegneš iz malog mesta, al' nisi ti kapirao da će taj rat ikada doći po tebe u Srbiju, jer ta Srbija je tako nekako bila velika, lepa, sigurna. Eto to je to. Pa to sve tamo negde neki i kao ratuju. Mislim sada počinje rat... prvo, sada počinju '92. Znači počinje da se trese i negde predviđaš da će to da se desi i... sada ni ne znam, verovatno... na svim mestima gde dolazi do kontakata između nacionalnosti. Ti počinješ da kapiraš da će to da krene da se dešava. Ali ti nemaš predstavu da će to u Srbiji ikada, jer ti si Srbin na srpskome... I kakve to veze ima sa tobom i... I to su sada sve razmišljanja mojih roditelja, pa prepostavljam da ni ja nisam imala drugu percepciju do tu. Nije da sam razmišljala nekako drugačije kao....

A da li se sećaš atmosfere u gradu? Da li se pričalo o tome? Koliko je to uopšte postojalo kao tema?

Sad, prvo, mnogo je davno to bilo da bih mogla da... da priznam koliko je to bila tema... mada nama lično, tada je bila više tema to koji frajer se kome svđa nego sad što nam je bila tema rat, moram da priznam. I mislim da su više matorci pričali o tome, pa onda smo mi to slušali... znaš kao šta sada oni pričaju. Znaš nismo mi ozbiljno...

Da li se sećaš detalja ako si „uhvatila“ neki razgovor o tome?

Pa, mislim da se većina detalja zasnivala zaista na tome da je tada... iskreno onako... koliko se ja sećam... znaš počelo to... Meni nije nikad bilo bitno, niti sam ja potencirala to da li sam ja Srpskinja ili nisam. Nikad se nisam setila toga da li sam ja Srpskinja ili nisam. Do tog leta, zapravo. Mislim da je to bilo ključno. Da su ljudi tog leta počeli da pričaju o takvim stvarima ko je koje nacionalnosti. I ko, šta, s kim? I ono što je meni bilo jako čudno jeste što na primer, sada... ne znam... Emin i taj

koji... sa kojim sam... sa njegovom decom sam ja odrasla... on je čovek nekakav Musliman, nisam ni znala ko je. Ima drugačije ime. Pa sam pretpostavila, pošto se bavio nekakvim poslastičarstvom, pa kao ljudi koji su... znaš... sada albanske ili ne znam muslimanske nacionalnosti... oni se obično bave time. On je samo previše kolača donosio kod moje tetke. Znaš kao... ona mu je bila šefica u toj radnji gde su radili i on je samo stalno njoj donosio te kolače i sve ostalo. Ja sam se stalno pitala što taj Emin njoj tako donosi te kolače, jer je to bilo, na primer, previše za mene. Zašto bi on čovek koji je čovek ko i svi... ne znam kako da kažem... čovek ko i svi drugi, ali on je njoj samo previše činio usluga... nekako... činilo mi se nekako to... da joj je činio usluge. Al' mislim da je on plaćao cenu svoje sigurnosti... zapravo tu, na tom mestu, i na kraju nije dobro prošao, naravno. Bez obzira što je verovatno, svim ljudima davao kolače i svašta nešto lepo. A da... eto to se na primer, sećam. I da se sećam da jedan eto takav dobar čovek ne treba nikome da donosi kolače. Da sam ja tako razmišljala o tome što se tada dešavalо... Ili da nešto čini ili da joj sprema zimnicu i neke takve stvari. A on je to radio, čovek, stvarno.

Rekla si nije dobro prošao. Šta se desilo...?

Pa, mislim, stradao je u nekom trenutku. Mislim da su mu porazbijali tamo neke izloge, radnje, te poslastičarnice i nemam pojma šta. Da su to uradili i... ne znam, nešto su ga osudili kako je on ovaj i onaj... i oterali su ga odatle. I on je to prodao i otišao čovek odatle. Odselio se iz Srbije, naravno.

Kada se to dešavalо?

Pa, nešto posle... mislim. To se dešavalо dve hiljade... pa tako... to kao Kosovo, pa posle Kosova. Posle Kosova su ga isterali... definitivno. Zagorčali su mu život da je morao da ode u stvari.

Da. Pomenula si da je tvoj brat s kojim si odrasla, S, učestvovao u ratu u Sloveniji. Da li je još neko od twoje porodice učestvovao u nekom od ratova?

Pa, tada je... Moj čale je PVO kapetan u rezervi... ne znam, na primer, od sedamdeset i neke... i sa vojnim ratnim rasporedom u Uroševcu. Tako da je u stvari... Tada kada je počelo bombardovanje... znači tog marta 22., on je nešto 21. dobio poziv za ratni raspored u Uroševcu. I

ja sam uspela tada iz Beograda da dođem tog dana... znači pošto su sirene bile to... u osam sati uveče... ne znam to. Ujutru smo se svi spačovali iz te kućice u kojoj sam ja živela, moj brat rođeni, dve sestre i svi, u nekakav autobus, poslednji iz Beograda. Kao, šta drugo da radiš nego da ideš kući? I sad, stigli smo tamo i kad smo stigli... kao on je došao da nas sačeka na stanici i rekao je: "Pa, išao sam jutros u tu komandu u Kraljevu, ali oni nisu imali nijedno vozilo da me odvedu do Kosova. Pa su me vratili da idem sutra ujutru i kao da znate to... da tata sutra ide u rat"... i te priče. I kao eto. I otišli smo u podrum kod tetke... tamo negde... ne znam... jer nismo imali svoj podrum. Trebalо je da se ide u podrum i tu smo svi sedeli u tom podrumu. I on je tako sedeo i pričao... ni ne znam... šta ga čeka i kako ga čeka. I onda ga valjda kad se vratilo... to što se ja sećam zapravo... njegove priče kad je on išao na te vojne vežbe, ratne vo... imitacija rata... vojne vežbe... kakve god... u Uroševac. Išao je vrlo često '85, '86, '87, '88, '89. i tako dalje... '81, '82, '85. je išao... tako... svih tih godina je išao u Uroševac na te vojne vežbe i onda on dođe i kaže: znate, stvari nisu baš dobre, jer mi te Albance, dole u Uroševcu, tretiramo gore nego svinje u Srbiji. I tako. Znaš, i onda je on bio spremjan na to da će jednog trenutka ti Albanci nekako da se pobune. Pa ljudi neće hteti tako više da žive kao što ih tretiraju srpska vlast i ostalo. I nekako je bio spremjan na to... mislim... Video je da je to sranje, ali s druge strane spremjan... Mislim, niko tog trenutka kad su njih... Mislim da je sedamdeset posto populacije muške u Trsteniku tada dobilo te vojne pozive... svakakve. Da li da bude u rovovima, da li da kolje i čisti terene kako to se radi ili da bude PVO ili šta god je bio rod neki... I ono što se desilo da tu noć... On je sedeo i tako pričao o svoj toj storiji svega toga... I kao jebi ga sada, pošto momci koji imaju dvadeset dve, tri, četiri, pet i šest godina idu dole i ja ću zasigurno da idem. Jer sigurno neću da kažem da neću da idem. Jer sam zahvalan što moj sin koji ima dvadeset dve godine... moj brat je tada imao toliko... na primer, dvadeset dve, tri ili ne znam... moj sin neće ići. Tako da neko mora da dâ neki danak u krvi, pa ću ja da odem. On je već bio dosta mator... bilo mu je pedeset i pet-šest godina... tada... '99, pedeset pet... nije, pedeset jedna... on je '48, pedeset jedna. I kao... jebi ga, naravno da ću ići... mislim... šta drugo da radim. I to je bio razlog. To je jedini razlog što je on bio. On je i mislio da mi uništavamo te sve Albance. On je sve mislio da je to tako... kako jeste. Mislim da on nije nijednog tre-

nutka... to sad ti vraća neku stvar... tu celu priču o protestima i našim verovanjima. Pa, mi smo negde porodično svi bili načisto sa time da nas Slobodan Milošević ne interesuje kô vladar... da smo za demokratske promene, da smo za... ne znam... opoziciju, da ne mislimo da su ratovi korisni, da ne bi ratovali ni sa kim, da bi išli da protestujemo na sve moguće načine i da mislimo... negde... da je naša demokratija nešto drugo u odnosu na to. Kao da smo svi protestovali... da li ja u Beogradu ili oni dole il' bilo ko. Al' onda kao dođu jebeni Amerikanci i oni te bombarduju... znaš oni... znaš kao svi... ceo, znaš svi ti... ti ostaviš bubrege na ulici... negde... znači, kažeš celom svetu: „Ja ne volim svoju sopstvenu vlast“. A onda taj ceo svet dođe i bombarduje te... i to je u stvari bilo jednog trenutka kao... šta sad da radiš? Da se spakuješ i da ideš u Uroševac. Jer to je sad već lično... to je lično, znači. I ti sada odeš u Uroševac i sad je on otiašao...

Vratićemo se, izvini što te prekidam, ali pomenula si sad Beograd i proteste.

Da.

Ako se dobro sećam, ti si u to vreme bila studentkinja?

Da.

Koliko si bila svesna toga šta se dešava u okolini, u Bosni i u Hrvatskoj? U kolikoj meri si bila svesna rata? Koliko je on... Je l' možeš da se setiš uticao na tvoj život, na taj tvoj neki svakodnevni život?

Pa, znaš kako... ja sam živela na ivici egzistencije, bez ikakvih para, u kući koju nisam morala da plaćam i studirala nekakvu farmaciju. Nisam imala fiksni telefon. Nisam imala televiziju. Nisam imala ništa. I tako te neke vrste luksuza, kako bi' rekla. Moji matori su živeli od dve marke mesečno... te neke priče... Nisu imali pastu za zube. Znači sve je to... kako da kažem... jedna ivica egzistencije, totalna ivica egzistencije. I pri tom, naravno, nisam bila sigurna... sada ta farmacija ti uzima dušu, mozak, sve živo, svašta nešto kao... ni ne znam... sve je bilo užasno mučno. Znaš... kao odeš tam... imaš neku decu koja imaju užasno mnogo para... nebitno... ti sada nemaš za nove cipele... sve nešto ofucano. Onda kao... znaš mislim... pravo raslojavanje. Sad to raslojavanje nije postojalo nikada pre i ja sam znala da to raslojavanje potiče od nečeg jebenog. Sada... iz godine u godinu, od '92. pa nadalje sam bila sve ne-

zadovoljnija. Samim tim što sam bila više nezadovoljnija bila sam više naterana na to da razmišljam odakle to potiče, zapravo? I onda je zaista počeo rat... i ljudi su krenuli da dolaze sa svih strana. Sada... dešavalo se to na isti način taj... što je... ja sam upisala godinu, '92. sa ljudima koji su isto to uradili '91. u Sarajevu. Pa su onda svi kompletno koji su bili Srbi bili prebačeni na fakultet, bez prijemnog ispita. Znaš... to je bilo sada... Mi smo mnogo mala grupa ljudi... farmaciju upiše godišnje sto ljudi... mi smo se svi znali i onda su se pojavili pedeset novih ljudi, totalno drugih, koji nisu polagali prijemni kod nas i onda je bilo čekaj, čekaj, otkud oni? E, onda je bilo kao... pa znaš kao Goca, moja koleginka s kojom sam ja vežbala te godine, ona je došla sa Pala, sa majkom. Nije sa Pala... mislim da možda ni ne znam... brat joj je bio тамо... u ratu, ne znam kakvom. Otac joj je umro od infarkta, od stresa. Znači, ona je s majkom došla. Živila je... majka joj je bila defektolog ili tako nešto. Živele su u nekim... na primer, Cerak Vinograd, zadnja stanica... ne znam gde... a majka joj je kao defektolog radila u cvećari, a ona joj je pomagala... to da radi u toj cvećari da bi se izdržavale i plaćale sobu bukvalno u kojoj su živele. E, onda znaš da je rat. Znaš. Nemaš ti sad tu... kao sada kad ti vežbaš s G, onda znaš da je rat... ne možeš ti da ne znaš da je rat... mislim... E, onda se posle toga, i to je bilo znači '92. onda je... bila još jedna devojka... D. Isto tako je nešto došla... ne znam odakle... To su sve ljudi...

A jeste li pričali? Kažeš da je dosta ljudi, novih kolega došlo iz Sarajeva ili odakle već. Jeste li pričali sa njima? Jesi ti pričala? Je l' neko od tvojih prijatelja pričao sa njima o tome zašto su došli i šta se dešava тамо?
Pa, ne baš.

Da li možeš da se setiš?

Pa, ne baš. Nismo pričali baš. Mislim da je to bilo... Nismo čak pričali ni sa kolegom koji je... Ma, nismo pričali. Nismo pričali. Mi smo se svi kao smeđali i čitali smo „Danas“, znaš. Mi čitamo „Danas“ i sмеjemo se svemu. U stvari nikad nismo otvoreno pričali o tome. Nikada. Šta je ko zaista preživeo. Svi... svi su imali neke idealne priče... mislim, samosažaljive. Tako mi se sada čini. Ne znam kako da kažem. Ono što ti predstavljaš javnosti. Nikada ti nisi rekô... hm... znaš kakve si ti jarane ostavio, da l' je tebi bilo žao što se sada Muslimani... Znaš, nikad ti nisi to pričô... nego... Mislim ja lično... Sada, evo na primer... ja lično sam

najviše volela „Top listu nadrealista“... znaš i njihove emisije i sve to što su oni tada napravili. Tada je meni sve vreme bilo najdalje... Cela ta ironija oko rata, ratovanja i svega, i trauma, i ko je kome šta uradio i sve ostalo se svede na to kad ti... ne znam Nele Karajlić u „Kviskoteci“ kaže kao “A sada će nam...” (on je Lazo Goluža, navodno) i on kaže u jednom trenutku kao: „Pa, vidite ovde se ta reč na hrvatskom kaže sa-svim drugačije, vrlo nerazumljivo „ja čitam“, što je na bosanskom sa-svim drugačije opet „ja čitam...“ i opet na srpskom totalno drugačije „ja čitam.“ Meni se sve svodilo zapravo na to da kad ti gledaš „Top listu nadrealista“ ti shvatiš da se to spremi. Evo, sada mogu to nekako da se setim toga... da se to spremi... da to tako smešno izgleda. Da je to bitno... da ti sada napenališ... kad igraju oni biljar i on napenali kako se zove... ovog drugog kao: „Ti si Musliman, ti uvek samo zelenu teraš u loptu, loptu, teraš u zel'nu, zel'nu...“ I tako. I onda smo mi kroz zapravo to, takve stvari, kao što su „Top lista nadrealista“ i sve, svodili na šalu i šegu. Znaš u principu... da mislimo svi kako je to besmisleno. E, sada to ja jesam zaista mislila, a kol'ko su neki drugi ljudi mislili, kol'ko je neko imao brata koji je sedeo na Palama i možda baš ubijao muslimansko stanovništvo... što je to... Ja zaista ne znam da li je Gocin brat to radio ili nije. Ja je nikad nisam pitala. Ona to nikad nije rekla. Znači... ako nečiji brat ostane i bude u ratu na srpskoj strani, ti nikad ne znaš na kojoj srpskoj strani i šta je to srpska strana zapravo, i o čemu se tu radi... I kako to na kraju izgleda. Samo za mene je tada bilo to da ko god je... da neko puca na nekog... zaista... je bio u debelim govnima. I nadam se samo da neko to nije morao da radi, a neko je očigledno morao. I kako je završio ne znam, samo što jesam znala da će veliki... haos da se desi iza toga i da posle... da posle tog haosa će mnogo godina trebati da se ljudi izleče od svega toga. To je bilo...

Da li se sećaš da li si pričala sa svojim roditeljima o tome šta se to dešava? Ili si načula neki njihov razgovor? Da li su postojali neki takvi momenti?

Muslim da su moji roditelji imali isti taj besmisleni... kao besmisleno, besmisleno... Ono što je bilo vezano za T... Ljudi su odbijali zapravo da prihvate to da se dešava rat. I sve su svodili na – on je ili ona je jebeni izbeglica ili kako god, i sada je tamo negde... prodô to nešto... mada je nama Kosovo granica blizu i to je vrlo karakteristično za to. Ali čak i bosanska... nije ni bitno. Prodao je to nešto... to tako... i došao je

ovde kod nas da živi... I više te izbeglice... preko glave mi ih je... i šta će meni te izbeglice, i on je... I to je bila kategorija zapravo ljudi. Niko ko je izbeglica nije bio dobro prihvaćen u malom mestu. Naročito ako je ne daj bože, imao nešto para sa sobom. Znači, to je već bilo ono za svaku osudu. A i ako nije imao para, on je zagađivao sredinu životnu, znaš i to je bio odnos zapravo prema tim ljudima. Niko nije njih pitao „je li ste vi morali sve da ostavite? Kako ste vi došli?“. Niko nije imao razumevanja za to. Znači, ja sam jednog trenutka... znam da sam rekla... moja majka, koja tako nije baš neka osvećena žena, koja je to nekog trenutka možda čak i izgovorila, da sam ja bila u fazonu „Izvini, a da tebi sad neko kaže ovde: „Ajde, spakuj gaće u tu torbu... ma nemoj, bre, ni gaće da spakuješ, nego aj sada ti lepo izađi na ulicu i odavde da odeš ili bilo šta...“ Ona kaže „Jao, stvarno, ne daj bože, ovo je stvarno najveća sreća da živiš na svojoj zemlji. Ne daj bože da te niko istera.“ I to je nekako dotle išlo. Kao da to nije više ni rat i da se ne zna, nego kao samo je bilo bitno da se zna da ti ljudi nisu svojim odabirom... opet mislim na Srbe... mislim na one koji su... jer opet je bilo kao vezano za Vukovar, za hrvatska mesta, Pula... ne znam... Benkovac. Za te ljude koji su naglo bili seljeni odatle. Koji su morali negde da dođu pa su, na kraju, došli u T. ili otkud znam. I onda je počelo, ta priča znaš o nacionalizmu. Zapravo da moji drugari '95... neki na primer, Dane... koga ja znam, čiji su svi bili iz Krajine, roditelji i ostalo... to kao tamo. On je išao da se prijavi u dobrotvorjce, jer on tamo... taj narod... njegovi rođaci... Kad mu se stan bio napunio, razumeš, sa svim tim ljudima tamo... koji tako... su došli na traktoru ili bez traktora... tako pešaka, onako goli i bos... znaš... Onda on na kraju, pun besa i ljutnje uzme pa se prijavi za dobrotvorjce. Dečko je dobar... nije... on je normalan i sve... nego samo ima kao časti i poštjenje i mislio je kao „Pa, šta ćete vi, pa da li ste vi bre normalni...“. Naravno, mrzeo je Hrvate. Nije to... On je generalno mrzeo Hrvate. Ako je neko morao njegov da se odseli, gde je živeo od pamтивекa kao... naravno... šta ćeš... on je mogao da bude normalan do sutra, al' kad mu stan bio pun ljudi... tih takvih napačenih i koji su prošli sve to... Eto, sad kad razmislim, on je otišao. Za njega znam. To da je otišao. Prijavio se u dobrotvorjce.

A da li se sećaš kako si se ti osećala u svemu tome?

Ma, grozno. Mislim... znaš meni je samo to bilo... Mi smo mnogo pili... alkohol, izlazili uveče u grad, opijali se i pravili se kako ništa nije bilo

bitno. U stvari smo živeli pesme Ekatarine Velike, razumeš. Znači, bilo je samo... utopija je bila totalna. Znaš, nisi ti... ti odeš u grad i kao bitno je samo to da odeš u Pink i slušaš muziku koju ti 'oćeš, da pevaš te pesme i da to tako... ništa ne razmišljaš, jer ako kreneš da razmišljaš poludećeš, jer to je to, to tako. I ništa to... samo tako gledaš. Znaš, to se sve dešava i negde... Ja sam, negde, mislim imala tu sreću ili ne znam ni ja šta. Ali sreću, zaista, da ja sa petnaest godina odem u Austriju, sa osamnaest godina odem u Austriju... Budem u nekoj porodici tamo desetog austrijskog i vidim nekakav drugačiji način života i svega. I ja sam uvek imala to... meni je fakultet bio izlaz. Meni je Beograd bio izlaz. Meni je uvek to bilo... kao znanje engleskog... izlaz. Meni je taj... volontiranje... zapravo aktivizam je bio izlaz. Ja sam '92. kada sam upisala... bio je protest i ja sam sve vreme bila na protestu. Sedela sam na Filozofskom fakultetu i aktivno bila tu. Onda sam sledećeg trenutka... kad je '97. bio protest... ja sam na Farmaceutskom fakultetu... ti u Kumodražu si izolovan od svega... I oni su rekli ko hoće da ide na protest nek ide, biće mu sve opravdano. Ako neće, nek vežba. Ja sam bila u fazonu...

Misliš na studentske proteste?

Na studentske proteste, jeste... da. I ja sam ih dočekala ko ozebilo sunce. Ja sam onda napokon mogla da izrazim sav svoj bes, utopiju. Mislim... meni je to bio izlaz. Meni je aktivizam bio izlaz i stoga da ja pokažem svoje mišljenje. Da kažem da se ne slažem s ratom; da kažem da mi je odvratno to što narod pati na taj način; da kažem da mi je jednako žao i tih ljudi koji dođu kod Daneta u stan i Daneta koji se prijavio u dobровoljce; i jednako tih ljudi koji su ubijeni od srpske strane i jednako nekog tamo kog pati. Mada, ja se nisam susretala sa ljudima druge nacionalnosti, sem albanske i srpske. Znači, to su jedini ljudi koje sam ja sretala od '92 do sada. Mislim sada... do nekih godina i znači... to je ono što je bilo za mene mnogo bitno. Da ja u stvari, samo nekako tu svoju tugu i žalost i ne... i mislim sve to što je znam da je... nekako, odrazim na neki način protesta. E, sada ti kroz farmaciju ne možeš to da uradiš. I to je bilo za mene... kako bih rekla... mnogo teško da održim tu vrstu... Sada ja idem na fakultet nešto tamo radim, al' me onda to koštalo naravno, toga što sam studirala deset godina. Znaš i ta beda, sirotinja, sve me to koštalo toga, jer ti ne možeš... na farmaciji moraš da budeš stalno tu... znaš to su neke stvari... Ja sam onda rekla... mislim nisam rekla, nego sam prosto imala bes i ljutnju u sebi i sve ostalo. I nisam, onda jednosta-

vno nisam išla na fakultet. Ili sam propuštala godinu za godinom... šta god da sam radila, al' sam išla na protest, brate. I onda sam išla na protest na način da smo taktički pravili... na primer, taj studentski protest u Kolarčevoj kad je bio, mi smo pravili smenu da ja i ta moja drugarica M, koje smo išle najviše, i P... Znači, mi navijamo sat da se probudimo ujutru u pet, jer onda ima najmanje ljudi u Kolarčevoj... al' da ne bude da je prazno sad... da se vidi da je prazno. Sad i mi spavamo nešto... Uveče legnemo i u pet ujutru ustanemo da idemo na protest... da stojimo u to vreme kad ima najmanje ljudi, jer nam je to užasno bitno... Al' nam je sve bilo smisleno i imalo je poentu. To što sam protestovala... sve to vreme sam u stvari protestovala protiv rata i to mi je bio veliki izlaz. I nekako taj osećaj kad sam počela da volontiram u toj nevladinoj organizaciji i sve ostalo... kad sam počela da dobijam tu percepciju i saznanja o organizovanom protestu i organizovanom načinu... kako da kažem, pružanja revolta nekakvom... nekakvom državnom sistemu koji postoji. I ja sam se onda tome predala i to mi je postala profesija. Mislim da je to zapravo... kako bih rekla... da je zaista... dokle god u meni bude postojalo ostatak tog plamena koji se besno probudio tada devedesetih godina u meni, ja će raditi ovaj posao. I to sam i jednog trenutka i rekla. Moja trenutna profesija jeste da ja radim za švedsku nevladinu organizaciju. Ja sam svojim kolegama rekla u Stokholmu... znači, ja ovo radim... između ostalog i iz terapeutskih... zapravo, terapeutskih svrha. Jer ja mislim da sedim u apoteci i prodajem lekove sa ovom količinom besa i neslaganja sa mnogim stvarima u Srbiji, zaista ne mogu. Dokle god to bude bilo tako, ja će ovo raditi. Tako da... da.

Je li se sećaš šta te je najviše činilo besnom? Možeš li da rekonstruišeš nekako... šta je izazivalo najveći revolt....?

Pa, ja mislim da je to što neko dovede nekog u nekavu situaciju iz koje ne može... u kojoj ne može da bira. Ja... na primer sad ovako... ja sam živila sa čovekom koji je '95. bio u redovnoj vojsci, ali negde u bosanskim brdima... ne znam gde. Koji nikada... mi smo tri godine živeli zajedno, I. i ja... On nikad nije pričao o tome. Posle te '95. smo živeli zajedno. On nikad nije pričao šta je radio u bosanskim brdima '95. Nikad nije pričao o tome, ali je pio, duvao travu i vrlo bio poremećen.

U kom smislu poremećen?

Pa, poremećen po pitanju... mislim, imao je manijačne i depresivne

faze ponašanja i... kako da kažem... jednog dana je želeo jedno, drugog dana drugo. Kad čovek piće i duva u isto vreme i to u velikim količinama, onda prepostavljam... ali nikad nije pričao o '95. i o bosanskim brdima. I pričao je o svim drugim stvarima... kako mu je otac ovakav, kako mu je majka ovakva. Sve je svodio na lično. On nikad nije pričao... samo je jednom pričao kako je zaklao divlju svinju, jer dvadeset dana ništa nije jeo... pa su oni zaklali tu divlju svinju, pa su je jeli i sito se nasmejao. Ja nisam mislila da je to... naravno, mi smo se rastali posle toga i pukli. Bog sveti zna šta je s njim sada... ma... mislim ni ne znam. Mislim...

Jesi pokušala nekad da pričaš sa njim o tome?

Ma, ne... mislim.

Jesi li bila svesna da...?

Ne, nisam. Tada ne.

A znaš li nekog od tvojih prijatelja koji je mobilisan ili se sam prijavio? Je l' se sećaš...?

Sećam se, na primer... da, mislim da je to bila najgora stvar... što ti ljudi su tada bili u redovnoj vojsci. Šta sad? On ode u redovnu vojsku. Ima devetnaest godina. Šta on radi? Ja sam bila ljuta. Ja sam bila užasno ljuta na to što je neko doveden u tu situaciju. I što dalje, i dalje... sve uvek izgleda tako što te neko dovede u situaciju, onda uopšte ne brine o tebi, a doveo te... Niko ne snosi odgovornost zašto jedan čovek od osamnaest godina se nađe na tom mestu na kome se nađe. Niko ne snosi odgovornost da barem posle svega toga što se desi, napravi nekakvu vrstu rehabilitacije za tog čoveka, za društvo koje pati. Mi nemamo nikakvu rehabilitaciju. Sve vreme se dešavaju ratovi. A нико se od ničega ne oporavlja nego sve bude gore. Ja sam se surovo suočila sa time, zapravo. Ja odlazim za vreme bombardovanja u T. taj prvi dan. Drugi dan shvatim. Moj otac odlazi i on je bio najstariji čovek u T. otprije like koji je otiašao. Tako da... i neko ko je bio kapetan i svašta nešto... imao čin. Sve žene, majke, sestre... svejedno, koje su bile vezane za muškarce, mladiće i ostale koji su otiašli na Kosovo su dolazile kod nas kući, jer su mislile da imamo neke informacije o tome. Prvo, sve te osobe koje su prošle kroz naš dom za sve to vreme... u smislu kao: „Je l' ste čuli nešto od M? Je l' ima nešto novo? Šta se dešava?“ Mi ne znamo ništa. Ne znamo ni šta je s njim. On je rekao: „Ja idem, i prvi put kad

budem mogao da se javim, ja ču da se javim.“ On se nije javio dvadeset tri dana. Znači, mi ništa nismo znali. Oni su rokali na sve strane. Ti si nekako to preživljavao, ali najgore od toga je što si ti kapirao da sada ti drugi momci što su otišli, oni nisu PVO. Oni su malo u nekim drugim jedinicama. I ti se sada pitaš šta oni rade? E, sada vrlo brzo saznaš... nebitno. Moj čale je prvi put došao. I to službeno je došao. Došao je na dva sata. U to sve kao nekom automobilu, sa nekim kapetanom koji je redovan bio, pa je poginuo posle toga. Još sa dva vojnika... neka obična, da uzme neke delove u „Prvoj Petoletki“. U roku od pet minuta se u našem dvorištu stvorilo preko sto ljudi koji su ga pitali za sve. I on je... Ja sada ne mogu da prizovem uopšte u sećanje koje rečenice je on koristio, ali znam samo da je pričao: „Sve je okej. Sve će da bude u redu. Ovo će da se završi. Oni će da se vrate.“ I popeo se sad u kuću. To je bilo sve u dvorištu. Popeo se u kuću i raspao se. On je krenuo da plače, on se tresô i vikao: „Ja ovo više ne mogu... Ja ovo ne mogu da gledam. Ja ovo ne mogu da gledam. Ja ne mogu da pričam.“ Mi smo bili u fazonu... ni ne znam šta smo bili. Ja ne znam odakle meni i mom bratu uopšte snaga tog trenutka. Znaš on je se samo raspao i rekao: „Ja ovo ne mogu da gledam.“ I plakao je. Mada, on nije čovek koji ne plače. On je imao običaj da plače. Nama nije bio prvi put da to vidimo. Pa kao... nekako je bilo... pa kao: „Dobro M, ajde sad okej, znamo teško je. Ti se sad pokupi.“ On je rekao: „Dobro, dobro.“ Znači, pokupio se i to je bilo... I to jedina vrsta intime koju smo mi imali. Pokupio se čovek i sredio se i sve i rekao ovako: „Kad bombarduju lezite na zemlju, zatvorite usta ili stanite u neki dovratak. Samo je bitno da ne budete blizu mostova i vojnih objekata. To je jedino što bombarduju.“ On je to znao, znači. I to je rekao: „Neće vas bombardovati. Nemate nikakve bojazni.“ To je rekô. Neće civile. Ne gađaju. To je zasigurno. I rekao je: „Ja sam bio na položaju do juče“ (negde u nekoj planini iznad Uroševca, nešto u brdu) „i sišo sam, jer nema nikakve svrhe da stojim tamo, a momci su... dvadeset momaka mladih... porazboljevali se na položaju. Nisu imali hrane. Nisu imali ničega. I nema svrhe da mi stojimo. Jer mi... mislim... tim migovima ne možemo ništa s ovom opremom. Tako da znate. Da mi sedimo onako u Uroševcu. Uroševac neće gađati, znači nema šta da se brinete. Niko nema šta da se brine.“ I to je sve što je tada rekao. On je rekao o sebi, o PVO-u i o tome. Znači, i otišo je i rekô je: „Javiću se kad budem mogô i ako budem mogao“. I otišao je. I rekao: „Biće

to sve okej.“ Sada ono što je posle toga došlo... Onda su te žene opet počele da dolaze kod nas i tako. Sve vreme su bile tu. Sad je bilo pitanje kakva će deca da im se vrate. Da l' će da im se vrate. Da l' ostalo... sve? Onda je D... Prvi koji je stradao je bio D, rođak naš, koji je... Bila je neka bomba, pa je on... nagazna mina, pa je njegov drugar poginuo na nagaznoj mini, pa je njega pogodilo u nogu. Pa su ga dovezli u Kraljevo u bolnicu. I to je bila prva žrtva za koju smo mi saznali. Al' nekako si anesteziran. Valjda zato što ti.... tebe bombarduju jednako. Znači, ti više ni ne znaš. Sve te usrane godine... Ti imaš osam godina svakakvih ratova i svega. Anesteziran si. Prosto si anesteziran. Uopšte ne reaguješ na to nego odeš uveče u jedanest sati kod B, dođe B. Nas tri sednemo, izvadimo karte, izvadimo rakiju i sedimo celu noć. Nema ni veze više. Kao, ti samo gledaš da se sve to završi i da nekako... ne znam... da se svi... svi zdravi, zdravi vrate. Ne razmišljaš koliko će bolesni da se vrate. Ne razmišljaš o tome. Znači, ništa. Nego je to... Bombardovan si i nekako imaš neku čudnu foru koja te vozi. Imaš sve vreme čudnu foru, adrenalinsku foru koja te vozi, pretpostavljam. I to nije bilo aktuelno tada. U tom trenutku bombardovanja nije bilo aktuelno. Mada je meni sve to... Kao Srbija... Mi se borimo protiv bombardovanja... I sve to mi bilo sprdnja i sve to mi bilo smešno. Protiv kakvog bombardovanja se ti kao boriš, razumeš?

Je l' pričaš o onome što je dolazilo sa televizije ili...

(Pravi pokret rukama za tajm aut)

Izvini, hoćeš da prekinemo?

Može malo. Ajde za tri minuta... malo.

(Nastavak kroz nekoliko minuta)

Pomenula si malopre da vam je ta priča o pobedivanju il' kako... da vam je gomila toga bila sprdnja?

Da.

Je l' se sećaš čemu ste se najviše podsmevali?

Slobodanu Miloševiću. Ma ne, bre, mislim, to je tako bila sprdnja jedna. Naročito kad ti gledaš... Ja sam bila užasno ljuta što sada... I prvi je došao V. Mali V. Mali V. je... dečko koji je godište mogu brata, koga ja znam kao i mog brata jer su išli u vrtić zajedno. Mali V, jedan mali

mrškast, onako dečkić. Povučen totalno.

Izvini, koje je godište?

Sedamdeset šesto je. Koji dolazi s Kosova nabildovan. U ekscitiranom totalno stanju. U fazonu ha-ha-ha-ha. I ti odma' shvatiš da nešto nije u redu. V, koji je nabildovan sav, ogroman, čelav i nabudžen. I onda zapravo saznam posle toga da je... I V. da... V. sâm kaže... „Znaš ja“, kaže „tako sam ja otiašao... sad u prvu izviđačku“, kako on to zove, „kao čistku“. I onda oni... oni sada nađu na nekakvu kuću, albansku u kojoj oni ne znaju da li ima ljudi unutra ili nema. I onda taj neki kaže: „Pali!“ I on kaže: „Šta da palim?“ On kaže: „Kuću, jebem ti mater. Pali kuću.“ On kaže: „Šta da palim?“ I kad ti treći put kaže „Pali“, ti nemaš izlaza – ti zapališ. V. nije znao šta radi. V. nije imao... ja verujem... mislim... Posle se ispostavilo da V. pije puno lekova, da... To sve što je V. radio, on je to radio pod jednom dobrom dozom alkohola i tableta u kombinaciji. I da su oni svi pili zapravo puno tableta, puno alkohola i u takvim stanjima su ih vodili da pale i čiste zapravo kuće. Znači, koga god da su našli u albanskoj kući, oni su ubijali i palili. To je nešto što su radili. To znam. I to je čale posle pričao... znači o tome... da su bili puno drogirani i da su to radili i da je.... On je... kad je došao... kad se vratio... pričao o mnogim stvarima. Zapravo... što je bilo super što priča o tome. Ali je užasno mnogo patio dok je to pričao. Patio je i dok je to gledao. Patio je... al' je pričao koliko je sve to bilo besmisleno i koliko je odvratno i kol'ko je bilo totalno... ono... I onda je pričao o tome kako su postajale paravojne formacije koje su krale i odnosile i uzimale. Paravojne formacije, ne znam sad kako se zovu, koje su... verovatno su paralela Arkanovim nekim tim u Bosni... koji su odnosili, brate, televizore, ono... ko... sve što nađu od tehnike, kućne... što nađu... to sve tako. Čisti šljam. I to je kao tako bilo. I kao ništa ti, nit' se ti mešaš, ti sediš kao i gledaš sva tvoja posla koja imaš tu. I gledaš nekako da tu... nekako ljude, te koje imaš... nekako vratiš kuću. I ono što je bilo najinteresantnije... mislim... ništa nije bilo interesantno, sve je bilo odvratno. Ali... ono što je bilo tada i... to je taj V. koji je došao. I on je to tako pričao. To je meni bio prvi put... Susret sa... prvi zaista... prvi susret sa posledicama zapravo. Posle su počeli da dolaze... ne znam Kobra... ne znam... drugari koji su moje godište, znači '73. s kojim sam ja odrasla.

Izvini, Kobra je osoba?

Jeste, da. On je... To mu je nadimak iz detinjstva. Nema veze sa ovim. Ne znam sada... Pa... ne znam kao... ti drugari kao I. Znaš, onda su oni počeli da dolaze i ovaj... drogirani, pijani i ludi totalno. To je danima bilo u gradu. Od jula kad su se svi vratili, danima u gradu su svi bili drogirani i pijani i u užasnim stanjima. E, sad iskreno to se nije...

To je bilo '99?

Jeste. Jul '99. Jedan od njih je napravio porodicu, da ja znam. Ali to znači da ima ženu i decu kući, ali se ništa nije promenilo. Ostali nisu čak ni... nisu ništa uradili. I dan-danas isto se ponašaju i isto rade. I dan-danas kad odeš u T, isto to vidiš. Znači, oni pijani, drogirani. Svi u gradu isto rade što su tad radili '99. kad su se vratili iz rata.

Jesu li pričali o tome šta se dešavalo tamo?

Ne. Nikada. Ne. Meni ne. Ja o tome nisam... V. je jedini koji je to pričao... šta se tamo dešavalo. Ali V. je dosta promenio u svom životu u međuvremenu. Sada više... mislim... čak i ne živi u T. Nisam više ni sigurna. Nisam ga videla zadnjih par godina uopšte. Ali, tada kad sam ga videla je bio... baš se promenio i nekako... ono... bio sa nekom super ženom i dobili su bebu... I super je bio i... nekako u nekom baš dobrom fazonu. Ali, on je baš iskreno pričao o svemu sve vreme. Tako da prepustavljam da je... ni ne znam šta je radio, ali ono... što znam... Tada, to pri kraju tog rata... je se desilo da... oni... Zapravo, njih nisu sa Kosova vodili kućama... puštali tako. Nego su ih odveli u Leskovac ili Pirot... Leskovac, ja mislim. U nekakve sportske hale i tamo su ih ostavili pet-nest dana da sede u tim sportskim halama. Da spavaju na tim... valjda zato što... Da su ih pustili da odmah svi odu kući... znaš kao... mi smo pobedili, bombardovanje je prošlo. Ti ljudi su bili rastureni totalno. Znači, i da su oni njih odmah pustili s Kosova da dođu kući, onda nikad to ne bi izgledalo kao mi smo pobedili. I sve je to super. Kao što je to Sloba napravio tada... Nego navodno ostalo stanovništvo je bilo u fazonu: „A, eto, mi smo oborili jedan mig. Oni nas više ne bombarduju. To je kraj.“ A niko nije pričao ko je šta tu potpisao. Šta se tu desilo zapravo, u celoj toj priči. Niko ništa. Nego, to je eto, kraj. Još samo da dođu ovi sa Kosova. Ali, odjednom oni ne dolaze. I sad... šta se dešava? I čale uspe u jednom trenutku da kaže: „Mi smo u Leskovcu, eto. Doći ćemo.“ Kaže držali su ih kao stoku tamo. Da se spuste, zapravo. Da naprave vrstu prekida toga šta su radili, kako su doživeli sve i da dobiju, najvero-

vatnije, taj osećaj pobeđe... ne znam čega. Samo ih nisu puštali... Dobre dve nedelje su ih držali tu. I čale je na kraju, ne znam kako je... ni ne znam kako je to uradio... mislim da je svojom samovoljom se pokupio i došo sa tim nekim momcima iz... odatile. Vratio se kući.

Kakva je bila atmosfera kad su se oni vratili? Kako su reagovali ovi drugi? Pomenula si ti priču o pobjedi nad NATO-om, da li je postojao osećaj pobeđe? U kojoj meri?

Nije postojao osećaj totalne euforije. Niko više nije bio trezan. Mislim, niko nije bio... Svi su... Oni su prihvatali taj osećaj euforije... u smislu... što su svi bili pijani i ne znam kakvi. A ovi su prihvatali... Nekako je sve vreme... Ja sam izlazila svako veče u grad. Preko dana sam išla na taj neki bazen... ne znam to, kao... i kao da sam se ponovo rodila. Ja sam imala... ne znam kako da kažem... kao da sam se... možda sam se negde suštinski plašila za svoj život. Jesam naravno, kako nisam, ali su... I onda sam bila u fazonu: ma jebeš sve, brate mili, znači kakve veze... Ali, to je to kratkoročno... Zapravo što ti... tebe taj adrenalin ne pušta. Nego sada te više ne bombarduju, a ti samo misliš kako je život strava i jako bitan. E, ta vrsta... ne znam kako da kažem... ta vrsta adrenalinskog šoka, verovatno je i njih ljude uhvatila. Oni su došli s Kosova, preživeli su... Znaš, niko tu nije razmišljao o posledicama, nego samo o tome da si ti preživeo nekakvo bombardovanje iz vazduha. Što jeste bilo zapravo... znaš negde... jeste na kraju bila poenta... Ali to je kao bila poenta tog leta, zapravo. Tog leta. I tog leta niko nije razmišljao o tome šta se zapravo dešava i šta se desilo i kakve su posledice i... Kol'ko tih ljudi zapravo tu strada i na koji način. I kako se nikada neće oporaviti.

A kad je počelo, ako je uopšte počelo, da se priča ili da se razmišlja o tome?

Kad se pojavio...? Kad se pojavio Velja Ilić? Kad se pojavio? Kad je sedeо u onom bageru i...?

Dvehiljadite, da.

Da. Onda je se desilo to... Da se sve pretvorilo... Zapravo, mi smo kao sve to... smakli Slobu... kao to sve okej. Da, jeste. Đindjić... I to je kao to. I onda se pojavio taj Velja Ilić, seljak čovek... iz bagera... kako je već... koji je bio opravdanje za nacionalizam. Tako što je imao najjaču privredu u malom mestu. Čovek domaćin... šest žena, osam dece... te

neke priče... znaš kao... Kako je opravio svoj Čačak, tako je opravio sve. I to je sve tako. I onda kreće ta priča „zašto sam ja ratovao?“. Onda ide taj ego trip kao „zašto sam ja ratovao? valjda da bi imao nešto... zašto sam ja ratovao za ovu zemlju“... Sad je, to je bio... „zašto sam ja ra... zašto sam ja bio u ratu?“. Moj čale to nije pričao. Moj čale je bio u drugoj fazi. Vrlo lošoj. Što je bilo super u stvari, za tada. Ali, na primer, većina ljudi je to pričala kao: „Zašto ja... za ovu zemlju sam dao sve... pa i meni ova zemlja treba da dâ nešto. Pa, vidiš kako taj Velja, on je to postigô.“ To sve. Ja mislim da ljudi koji se nimalo nisu bavili sobom, i koji su u stvari, u najgorim govnima, bili su se slili u tu stanku, jebenu. I da su to najveći bolesnici, brate, u Srbiji koji postoje... On je vozio na tu seljačku foru i to je prosto bilo nešto opšte prihvatljivo. Da ti budeš nakaradan i pogrešan... Ko što i jesi. Došô s Kosova, bre, ubijô si bre, ljudi tamo. I ti dođeš takav nakaradan sav i nastaviš da živiš. I onda odjednom nalaziš da si ti to radio za nekog drugog, ne za sebe. I to što si radio za nekog drugog, taj neko drugi treba da ti opravda. Pa onda, u stvari, treba da se učlaniš u Veljinu stanku, da vi budete pobednici nekakvi. U ovoj državi dobijate puno nekakvih materijalnih dobara, zato što ste ubijali za ovu državu. E, to je bilo pogrešno kod Velje. E, to je bilo pogrešno kod sistema.

A pomenula si da to nije nikad bila priča tvog oca?

Nije. E sada, moj otac je živeo sa mnom i sa mojim bratom. I to je bila sasvim jedna druga priča što mi nikada... Prvo, on je došô i rekô: „Meni je bilo mnogo teško“. Mi smo rekli: „Da, bilo ti je mnogo teško. Tek će sad da ti bude teško, zato što jeste.“ I onda je pričao o tome ko je koga ubio, kako je ubio, ko je išô, kako šta... kako je on živeo, gde je spavô. On je spavô u dečijem krevetu, dečijoj sobi... albanskoj kući... nekih ljudi koji su odatle otišli. Za njega je sve to bilo užasno potresno. On je to sve pregurao preko glave, ali nikad nije rekô da... da je to dobro prihvatio. Ne znam kako da ti kažem. Onda je došô. Bio je užasno depresivan i u stvari je imao somatskih problema. On je imao nekontrolisane reakcije organizma, tipa dehidracije, dijareje... ne znam... takve neke... povraćanje nenormalno, i svega. Da smo bili u fazonu: „Okej, aj sada malo kod neuropsihijatra, jer... mislim... znaš... to nije normalna reakcija“. I onda je on rekô: „Naravno“ i odmah čovek lepo otišô, pokucô neuropsihijatru na vrata i rekô... Sad je pitanje koliko je taj neuropsihijatar normalan koji ga je primio. I to isto... Nemaš ti službu kojoj ćeš

da se obratiš, niti bilo šta. Ali je prepoznao što se ovaj javio i kao rekô mu je okej. Zaista je dobio antidepresive i pio ih je dve godine. Neke blage, ali svejedno, koji su primarno regulisali te somatske probleme koje je imao. A samim tim je i išao na razgovore sa tim čovekom. Sporadične, ali... ne nešto kontinuirane. Što opet s druge strane, i da je hteo i da je mogô da ide. On nije imao nikog drugog, nego jednog jedinog Čeličanina u T, neoropsihijatra, koji... eto tako... izašô mu čovek u susret, pa razgovarô s njim s vremena na vreme. Eto, to je... to je totalno bilo na ličnoj osnovi. Na tome što je on pokucô. I što mu nije bilo dobro. I što je imô nas da kažemo: „Slušaj, M, nije ti dobro“.

Kakvi su bili vaši odnosi?

Pa, grozni naravno.

Muslim, na odnose pre rata?

Pa, znaš kako... nemam pojma. Ja sam sa mojim ocem... nekako... uvek imala taj... kako da kažem... iskren, vatren i... težak odnos. Muslim... Znaš nije to... On je jedno... Kako da kažem... čovek je imô dvadeset tri godine kad sam se ja rodila. Bio je u vojsci dve godine kad sam se ja rodila. Žensko dete, pa to i nije nešto baš. Ipak, taj muškarac kad dođe u kuću, to je druga priča. Pa onda, s druge strane se sukobljavao... To da l' me voli. On mene voli, ali isto tako me posmatra kao ženu. I kad sam trebala da postanem žena je imao najveću to... jer žene su kurve, a sada odjednom ja... to dete... ja postanem. Pa me je on to suzbijao u smislu pubertetskog razvoja, i postajanja ženom i tako to. Imao je taj problem svetice i kurve izraziti, on psihički. Tako da smo mi imali prvo tih problema jako velikih... S tim što sam ja, naravno, pružala otpor i to me nikad nije interesovalo. Pa sam prvo primarno protestovala u životu protiv toga i ovaj i... Prosto, nisam nekako to. Odlično sam, to sad kad pogledam, borila se protiv toga sve vreme. I bilo kakvog tog patrijarhata ili ne znam uloga i svega. Ja se u to ne uklapam, niti tu pripadam, niti ću ikada da pripadam. I dan-danas živim svoj život onako kako ja mislim da treba da živim, a ne kako neko drugi to misli. I možda sam imala samo sreće, zapravo. Ja da budem jaka da to nekako tako sprovedem u delo. I tako je izgledalo zapravo, ta naša borba je tog trenutka došla do... nekog trenutka, na primer... što sam ja tada odlučila, posle tog leta, da krenem da živim sa čovekom... Eto, tako da živim. Bez toga da imam ikakav plan da se udam i otkud znam... nešto

drugo da uradim, nego samo da živim. Onda je on... prvo nije... Prvo je bila reakcija ta... e sad, to je verovatno i pre rata bilo tako... da on tako reaguje. On je odbijao da prizna da ja živim sa tim čovekom i nije htio da dođe u taj stan gde mi živimo. Jer to je zaboga... Sada ja živim sa nekim ko... kako bih rekla... a nisam se udala, nevenčana i to... šta će narod da kaže i sve ostalo, gde sam ja rekla: „Ja ne želim da se udam za tog čoveka. Samo hoću da živim s njim. Ništa više.“ I to je za njega bilo nepojmljivo... Ali onda je krenuo to na terapiju i ostalo. I onda je jednog trenutka prelomio i došô. Došô, doneo nam neku klopnu. Došô nam u posetu i prihvatio ga kao takvog. E sad, oni su bili u ratu. On je isto bio u ratu. I. je bio u Bosni. Čini mi se... ni ne znam... Možda je za njega to bilo ono kao... po nekoj patrijarhalnoj liniji. Nema veze nisam se venčala, ali opet ga je prihvatio kao nekog s kim sam se ja venčala. I primila ga u kuću kao mog čoveka, muža, a ne nekog neobavezognog tamo. Opert sam ja imala više obligacija prema I. posle tog upoznavanja mog oca i njega. I tako je nastalo prijateljstvo između njih dvojice. Ne znam da l' je to...

A da li su oni pričali... to bi mi bilo zanimljivo, o tome?

Pa, ne znam. Sada ne mogu da se setim, pravo da ti kažem. Ali, mislim da su bili tako ti... odrasli muškarci koji su preživeli rat. Jesu bili taj neki... Možda su se tako nekako sporazumeli. Znaš, nisu oni bre, neki tamo balavci. Znaš to je bio bre, ozbiljan čovek... ovaj neozbiljan... Kakva crna ozbiljnost? Čovek je bolestan. Nije to prosto... mislim da to... nije... Ne znam sad koliko je to sa tim ratom ili nije. Ja mislim da se nama rat desio. Malo posle toga kada je on počeo da ima te... Znaš, on je sad popio terapiju. Završio terapiju. Nije imao adekvatnu terapiju. Nije imao verbalnu terapiju. I onda je imao potrebu da tako... Ali ja mislim da je to taj postratni sindrom. Kada ti dobijaš nervne napade besa... zapravo, napade besa... te neke neurotične iz čistog mira. Neko počne nešto užasno da te nervira zato što nije uradio nešto nekako kako si ti zamislio il' bilo šta. On je to počeo da dobija... 2006. Znači od '99, on je dve godine pio terapiju; išô je na razgovore; sve se završilo. Radio je. Sve ostalo... kao to sad nekako... I onda je počeo da dobija to: „Ja sam bitan. Ja sam... Moje je dobro“. I onda odjednom kada taj neko uradi nešto što se njemu ne sviđa, on tako dobije to pomračenje uma. I krene tako da priča svašta, nekakve gluposti. I onda sam ja došla s njim u konflikt jednog trenutka, što sam mu rekla: „Znaš, sada je dosta. Dosta je.

U smislu, ja nisam udata.“ U međuvremenu se desilo da sam se rastala od tog, od sledećeg momka. Rešila da živim sama. I sad ja odjednom imam trideset i pet... četiri godine.... nije ni bitno. Živim sama. Znači, totalno me ne interesuje taj tip i vid odnosa kao što su brak, porodica. Bez toga da sad ja kao nešto eto moram... ili bilo šta. Nisam nekako to. E, onda on to ne može da prihvati. Negde misli da sam ja jednog trenutka... I to je nešto što nije mogao i pre da prihvati, ali način na koji mene on ponižava sada je možda bio drugačiji. U smislu, što me je možda... Moj brat se oženio ženom koja je tako nekako po njegovim merilima idealna. Nikada ništa drugo nije radila sem što je volela mog brata od svog petog razreda osnovne škole. Nikad nije izlazila, pila ili bilo šta radila drugo. I onda je on tako krenuo mene da omalovažava kao u fazonu... više: „D. je za primer, a ti si otpad sredine i ostalo.“ Tako što očigledno neko je otpad. Uvek je neko otpad, a neko je okej. Mislim da je njegova ta vrsta podvojenosti, zapravo... podvojene ličnosti i te takve, tako što je nešto super, a nešto bezveze, samo bilo pojačana tim ratom i time. Jer onda je on negde morao, verovatno... ni ne znam... da kaže ko je ispravan, ko je pogrešan. Ko je ovakav, ko je onakav. Ti moraš da sudiš. Ti u ratu moraš da sudiš i mislim da je njegovo suđenje došlo do toga da se on pojavio kod mojih... tetke koja je mene... taj S, moj brat, i ta tetka, i M, i moj drugi brat, i svi oni imaju ljudi porodične probleme izrazite, vrlo... sad nije ni bitno kakve... da je on došao i stao na muku najstrašniju, pričô kako su oni... Pored sve te muke koje imaju, on je krenuo da pljuje po njima i nešto to tako, onako u nekom napadu... Ja čak nisam reagovala u ime sebe, nego sam tako reagovala u ime tih ljudi i rekla sam da mislim da se njemu opet javljaju ti problemi, da ne može da se prizove pameti i to se javljalo tada. Nekako mislim da te vrste pomračenja su kod njega pojačane stresom koji je doživeo u ratu. I da, mislim da je tada bilo baš gadno. Ja sam mu to rekla negde u nekom... na M. smo bili kod brata. Sad je on izašao mene da isprati da idem ja kao na neki autobus. I mi smo bili na ulici i ja sam rekla da mislim da to nije okej. I da mu se opet javlja isti sindrom, da on to nije zalečio ili izlečio ili štagod. Da to nije način na koji treba da reaguje. Da nije okej da dira te ljude ili bilo kakve ljude. Da su to borbe koje on ima sa sobom i da... sve ostalo. I onda je... onda je bio totalno... tu na ulici se draq na mene najstra... To je bilo da su ljudi hteli da me razdvajaju od njega. Ne znaju šta da rade. To je bilo... E, ja mislim da je to bilo sasvim

pojačano posle rata i da je on... Ima periode kada mnogo pije. Kada bez obzira na terapiju, bez obzira na razgovore, bez obzira na sve... Da ima te periode kad se povuče u sebe... Kad misli da je sve pogrešno... Kad ima prosto te neke... nekakva pomračenja koja mu se dese i da to u stvari nikada nije... nije... Da je to bilo pojačano ratom i da on to nikada nije... Ni ne znam da li će... zapravo... bilo kakva vrsta terapije i šta sve mu je potrebno... zapravo. Sad je moj brat dobio devojčicu i sad će drugo dete i on sad je u fazonu „eto, to je super“. I posle toga smo mi... nismo razgovarali jedno vreme i onda smo progovorili. Ja sam bila u fazonu: “E, sad me stvarno ne interesuje. Nit šta ćeš da radiš drugim ljudima. Ni sa svojim životom. Ni sa bilo čim. Boli me dupe, jer je meni moj život bitan. I zaista, nekog trenutka sam to rekla. I mnogo mi je bilo teško da tako presudim, jer ja imam puno razumevanja za to što se njemu u životu desilo na šta on nije mogao da utiče. Ali s druge strane, opet ne dam na sebe. I to je to. Međutim, ja kad sam to tako rekla i kad sam to rekla „svejedno mi je“, onda je i on nekako... valjda prezubio i smirio se. I kada ja nisam htela da mu dam nikakav materijal... Ja nisam htela da pričam s njim. Kad me to više nije interesovalo zapravo, onda je to verovatno... taj bes okrenuo na nešto drugo. Ne znam na šta. To ćemo da vidimo, ali...“

A šta misliš sad iz ove perspektive, u kolikoj meri je to neko sazrevanje i ratovi devedesetih, onda ta '99, odnos sa ocem... U kolikoj meri je to uticalo na izbore koje si ti pravila? Na tvoj profesionalni izbor?
Pa...

Možda pomalo trapavo formulisano pitanje. Da li misliš da bi tvoj život izgledao drugačije da smo živeli u nekoj srećnijoj zemlji?

Apsolutno. Na moj život je jako uticalo. Na moj život jako, pošto...

Na koji način?

Pa, na taj način što... kao prvo što bi možda to leto... tada... u toj zemlji Austriji... Da, to je bila poenta. Ja sam se tada vratila sa nemogućnošću... Vratila sam se u Srbiju, a znala sam da neću moći da izađem iz zemlje. To je bila poenta... Ja da sam bila na mestu svojih roditelja tada, ja bih odlučila da moje dete ostane тамо. Da se ne vrati. To niko nije mogao da zna, ali moj život bi sigurno drugačije izgledao. Sigurno, sto posto. Mnogo drugačije. Da se nije sve ovo desilo. Ja mislim... Ja sam bila

neustrašiva... osoba koju... koja je sa četrnaest godina sama putovala u zemlje Evrope. Bez toga... totalno... da sam razmišljala... Ne znam... Meni je to sve bilo normalno i blisko i totalno isto, i jezici i ljudi i kulture i sve živo. Onog trenutka kad me neko zatvorio, a zatvorio me je '92. u ovu zemlju, ja se uopšte lagodno nisam osećala. I da se to nije desilo, ja bih zaista sigurno studirala negde i u nekoj drugoj zemlji. I živila u nekoj drugoj zemlji ili živila u nekoj boljoj zemlji... u svojoj... nebitno. Ali zasigurno... zasigurno je kultura Srbije u ratovima najmanje moja kultura. Moja... i tada sa mojih sedamnaest godina... najmanje je bila moja kultura. Najmanje bila. Meni nikada sever nije bio hladan. Niti mi je neko ko radi od jutra do sutra bio stran i bezveze. Ja nisam bila ta vrsta osobe i to je prosto nešto što sigurno znam da... I nikada mi nije bilo teško da idem i da pričam i da... ne znam... šta god... radim sa ljudima drugaćijim i drugim. Ta Srbija zatvorena i... ne znam kakva, uopšte nije bila u sklopu sa mojim mentalnim sklopom. Totalno nije bila u sklopu sa mojim mentalnim sklopom. I to je ono što mislim da je mene koštalo godina. Mislim, ja ču uvek biti ono što jesam. Samo što ja imam deset godina individualne psihoterapije iza sebe. Koja je počela '95, kad sam prvi put otišla kod terapeutkinje. I to što jedino ne mogu da oprostim jesu tih petnaest godina života. I tog kvaliteta. Ja... ja kad sam onog trenutka mogla da izađem iz ove zemlje, i kad sam mogla profesionalno da se ostvarim, ja sam počela da izlazim i da se profesionalno ostvarujem. To što je tog trenutka moja profesija bila vezana za aktivizam, to je nešto drugo ali... godine su prošle.

Rekla si i „To ne mogu da oprostim“. Kome? Kada kažeš to...

Svemu. Životu. Ne znam.. mislim... svemu. Državi. Drugima. Sebi. Ne znam... Možda neko nije tako mlad sa sedamnaest godina da ne zna da odluči da ostane тамо ali... Mislim da ne mogu da oprostim svojih... Od... dvadesete... od svoje devetnaeste do svoje tridesete... Ne mogu da oprostim te godine. Ne mogu da ih oprostim. One nisu trebale da izgledaju tako. Ja nisam imala taj plan. '89, '90, '88... '81. nisam imala taj plan i takav plan za sebe. I uopšte se to nije uklapalo u ono što sam ja htela. I bila sam depresivna. Baš sam bila depresivna. To što nisam mogla da izađem iz zemlje, to je bilo užasno depresivno. Za mene je bilo strašno. I prva prilika kad mi se ukazala da izađem... To je bilo 2003, da idem u Budimpeštu... ja sam čekala tu vizu u redu nešto šeststo godina. Onda sam išla nekakvim vozom, autobusom, vozom... ni ne

znam (*smeh*)... do Budimpešte. Tamo sam sama išla u... ne znam... neki hotel, gde je bio neki seminar. EIW je nama pravio neki seminar i ja sam išla na edukaciju, obuku i sve ostalo. I sve sam uredno došla i sve sam tako... kao da sam za tih... A pazi, nisam izašla iz zemlje... tada je već bilo dvanaest godina, nije... deset, jedanaest godina. I kao sve se pravim sve... Ovako se vrlo dobro sećam... tad sam išla na terapiju. I došla sam tamo... I to sam posle pričala terapeutkinji. I sve je bilo okej dok jednog trenutka nisam izašla na ulicu. Prvi put sama. Sad idem da prošetam od svog hotela. Ta glavna ulica... nije glavna, nego neka velika u Budimpešti gde je moj hotel. Pa ovako velika gde je taj žuti metro, gde je najstarija linija, pa ovako tamo posle Dunav ovako (*pokazuje rukama raspored*). I ja idem na Dunav, na taj most koga se sećam iz '91. godine, kad sam bila na ekskurziji. Pa taj sa lavovima... onaj mnogo lep most. I ja idem tamo. Ima jedno mesto kojeg se ja sećam, tamo i idem ovako... Meni se sve vrti. Sve mi se zgrade ovako vrte oko mene. I to je tako veliko sve oko mene. I sve se vrti. I ja idem. I idem. I posle pričam na terapiji njoj. Ja sam mislila da ja imam napad panike od veličine. Ja sam... imala sam nekakav napad straha, nekakvog od nečega i vrtelo mi se. Svi ti dani u toj Budimpešti... Sve sam mislila da padam u nesvest, da nemam kiseonika i da... tako je to bilo. I onda je ona rekla: „Pa, vidite kako ste vi hrabri“, kaže „vidi kako ste vi hrabri, vama se vrti al’ vi idete.“ I to je bila fenomenalna rečenica koju je ona rekla tada. I da. I jeste. Posle mnogo godina mi se vrtelo kad uđem u neki veliki evropski grad. Odjednom počne da mi se vrti. Sve oko mene. Ali nije. Ja nisam imala taj plan za sebe. Nisam to... to me je koštalo mnogo. Tih deset godina koštalo me je.

Možda će ovo pitanje zvučati čudno ali da li postoji nešto što ti je sve to iskustvo koje nije bilo lepo dalo dobro?

Pa, odrasla sam. Odrasla sam. To je fakat. Možda se osoba kao ja... Možda nisam morala nikad da odrastem. Možda sam mogla samo da se bavim modom, momcima (*smeh*) nekim površnim stvarima. Zašto bih se ja bavila socijalnim dešavanjem u državi, feminizmom i ostalim. Kako bih rekla... ne znam... Možda bih sad bila menadžerka u Coca-Coli, brate. (*smeh*). Ni ne znam, da li je to najgore zanimanje? Ali svakako mislim da sam odrasla. I da, da... I sad kad shvatim da sedamdeset posto ljudi na ovom svetu nema krov nad glavom... po statistici bukvalno nema krov nad glavom... sedamdeset posto. Ja sam preživela nešto što, verovatno

proživljava još... minimum pedeset posto stanovništva na planeti. Što je onda super u stvari... jer onda stvarno mogu da kažem eto... da sam poradila na kvalitetu svog života. U smislu, da mogu da razumem mnogo što-šta i da se stavim u ulogu mnogih ljudi. Nažalost, na jedan težak način, ali sam to naučila... da mogu da se stavim u ulogu mnogih ljudi. I da onda vidim ljudе, kao što su moje koleginice iz Stokholma koje zapravo idu u takva područja kao što su naša. Da pokušaju da shvate to što se tim ljudima dešava. Ali nikada, zapravo, ne mogu na pravi način da se stave u ulogu te osobe. Ja ču ih uvek razumeti na nekakav način, jer onda sad to ide iz mene. Ne ide, verovatno, ni iz koga drugog. E, zato mi je drago. Zato mi je drago, jer znam šta je siromaštvo i znam šta je... strah od spolja i znam šta je patnja i bol ratna. I nekako znam šta je to. I to mi je zaista onako... Na kraju krajeva, ovaj svet je nekako i satkan od takvih ljudi, tih koji pate. I to mi je jako drago. Eto, to iskustvo mi je jako drago.

Da li postoji nešto važno, nešto što te nisam pitala, a da misliš da je bitno da se kaže?

Pa, ne... Mislim da... Setiću se sutra kad prespavam. Pa, ne mislim. Mislim da je ovo stvarno za mene... za mene bilo užasno značajno. Jer ja nikada nisam pričala na ovaj način nekome o svemu ovome. I sa ove vrste distance. Ali, opet to nije nikakva distanca... to je moj život. Vrlo je realno i sve je prisutno u meni trenutno. Tako da mislim da je ovo za mene jako značajno. I mislim da ljudi treba na ovakav način da razmenjuju u grupama i uopšte, da razmenjuju informacije. Mislim da bi to bio jedan veliki korak ka ozdravljenju (*smeh*)... sve ukupno.

Hvala ti.

Molim.

Vesna

Postratno stanje nikako da prestane

Hajde, za početak se predstavite...

Pa dobro, zovem se Vesna, imam pedeset osam godina.

Gde ste se rodili? Gde ste odrasli?

Rodila sam se u Šapcu, odrastala sam delom u Lozniči; detinjstvo sam provela u Lozniči. I to moram da napomenem – rasla sam u dve porodice. Porodici vernika i porodici ateista. I sad, ne mogu da kažem da su oni uticali, ni jedni ni drugi, na formiranje mog nekog stava, da li će biti sutra vernik, ili će biti ateista. Ali su oni nekako međusobno imali ta prepucavanja. Porodica vernika je mislila da su ovi što su ateisti totalno suludi i da nisu u pravu, i obrnuto.

Samo nam recite, da pojasnimo malo, kako dve porodice? Ko su one bile?

Dve porodice su bile – porodica moje tetke i teče, to je sestra moje majke i njena deca, sa kojima sam ja rasla sticajem okolnosti. I sa druge strane – majka i očuh.

Oni su bili...

Oni su bili ateisti. Očuh – komunista i ateista. I kažem, nisu nikad uticali na formiranje tog nekog mog... kako će ja sutra biti i kako će se odrediti. Ali sam ja, eto, vrlo rano naučila da postoje te razlike, da nisu svi ni vernici, niti su svi ateisti, nego da prosto mogu ljudi da donose svoje odluke šta će u životu biti. Tako da je to ta rana spoznaja da imam mogućnost izbora, da ništa nije ni dato rođenjem, niti moram da nosim iz porodice. Da prosto stavove mogu da izgradim pomoću nekih svojih ranijih i kasnijih iskustava, da mogu da se odredim šta će biti u životu. I to je stvarno tako i bilo.

Znači, to je ta neka rana porodična istorija; zapravo, koliko sam razumela odrasli ste sa tetkom i njenom porodicom i oni su bili vernici? Jeste, oni su bili vernici i dok sam bila u kući ja sam to poštovala.

Slavila se slava?

Slavila se slava, slavili su se i Uskrs i Božić. Čak sam kao dete, dok nisam mogla da jednostavno nešto odbijem – i postila, i išla sam u crkvu na pričest. Do izvesnog starosnog doba kad sam to jednostavno odbila. Ali nije mi to nametano, i nije niko kasnije silom pokušavao da me privoli na to, ili da me natera. Kao što i u porodici majke i očuha nisu pokušavali da me ubedaju da Bog ne postoji i da je njihovo mišljenje jedino ispravno. Njima je to tačno služilo, tim dvema porodicama da se prepucavaju jedni sa drugima. Ali na moje mišljenje niko nije uticao i ja sam kasnije donela neke svoje odluke na osnovu ličnog iskustva. Tako da sam se kasnije i odredila. Ne znam sada da li moram da pričam o tome, mislim da to za tok ovog razgovora uopšte nije bitno. Vremenom sam ipak od ateiste postala agnostik, a vernik sam davno prestala da budem.

Dobro, ako možete još malo da nam kažete o toj porodičnoj istoriji pošto ste pomenuli Loznicu i Šabac kao mesta gde ste proveli detinjstvo. A gde ste proveli veći deo ovog, da tako kažem, zrelog života?

Moje pravo sazrevanje, jer ja sam se vrlo rano odvojila od porodice, počelo je u Beogradu.

Pa kad ste se preselili u Beograd?

Početkom 1969. godine, 3–4. januara 1969. Ja sam u Beograd došla nakratko i onda sam tu ostala.

Tu ste se i udali?

Ne samo što sam se udala, tu sam počela i borbu za opstanak, za ličnu egzistenciju, da preživim, bukvalno da preživim. Jer, rano sam se odvojila od porodice i tu je i počelo neko moje sazrevanje i sticanje onog što je trebalo, što jednostavno nosi taj neki period mog života. Nekako sam uspela da se odredim i da steknem svoje stavove koje sam, na kraju, i zadržala celog svog života. Bilo je to vreme kad je još trajao onaj Vijetnamski rat. Uvek sam bila protiv rata. Ja nisam tada doživela te neke demonstracije jer prosti ih u Beogradu nije bilo, ali uvek sam nekako osećala i tada da je rat nešto što je strašno, što je zlo i što ne treba

nikad i nigde da se vodi bez obzira na razloge i ciljeve. Neposredno posle toga sam se i udala.

Jeste li imali decu?

Da, imam dvoje divne dece (*smeh*). I decu smo... pokušavali smo da ih vaspitamo i da im ostavimo prostora da oni sami na osnovu svog iskustva... Pošto smo mi bili porodica gde je opet, sticajem okolnosti, suprug katolik, svekrva je onda obeležavala sve praznike, i jedne i druge, i katoličke i pravoslavne. Ja sam to posle njene smrti nastavila čisto zbog tradicije, ne zato što smo bili neki vernici, ali čisto zbog tradicije. Slavili smo i Božić, skupljali se... To je u stvari bio dan kad se porodica skupljala na jedan božićni ručak. I Uskrs takođe, i to je sve bilo od tih verskih praznika. Decu nismo... ostavili smo njima mogućnost da oni sebe odrede sutra kako će se osećati, kao vernici ili kao ateisti. U to im se absolutno nismo mešali.

Recite mi, u vreme kada ovi ratovi počinju, ratovi o kojima govorimo devedesetih, vi ste živeli u Beogradu i bili ste zaposleni?

Da, bila sam zaposlena.

Gde?

U dečijem vrtiću.

A muž?

Suprug je radio u Telekomu. Oboje smo bili zaposleni, deca su išla u školu...

Hajde sada da pre nego što predemo na vaša sećanja vezana za same ratove i kako je to neko iz Beograda proživeo, recite mi nešto o vašim sećanjima na tu Jugoslaviju, zajedničku državu pred rat. Kakva su vaša osećanja bila, da li ste pratili politička dešavanja?

Da, u to vreme sam ih pratila, ali mnogo manje nego kasnije. Smrt Josipa Broza je nekako počela da nagoveštava da ta država takva kakva je napravljena neće dugo opstati. Neko je verovao više, neko manje. Ja sam, onako, više bila posmatrač. Meni je mnogo značila ona Jugoslavija. Ja sam bila nekako, tako... Smatrala sam da je to država koja je lepa i bili smo srećni u toj državi i lepo smo živeli, kako god da je bilo. Ali već posle Titove smrti pokazivalo se, kako su godine prolazile da ta država jednostavno neće opstati. Ja sam intimno želela da ostane, međutim

kad je već došlo i do raspada SSSR-a, pada Berlinskog zida, tih mnogih događaja koji su već nagoveštavali da se nešto u svetu duboko menja, mi to nismo prepoznali. Ja konkretno nisam. Ja sam mislila – možemo mi to, eto tako, pa ne mora baš sve da bude isto kao što je bilo, ali ajd nekako da ostanemo zajedno, da živimo. I kad sam jednom u trenutku shvatila da to ipak neće moći...

A kad je bio taj trenutak?

Taj trenutak je bio negde tamо 1989. godine i onaj Gazimestan i ta poplava nacionalizma. Ja sam ipak shvatila... I ona poslednja sednica Centralnog komiteta kad su Slovenci onako demonstrativno izašli, napustili... onda sam ja shvatila da ljudi jednostavno ne žele zajedničku državu. I tada sam rekla – pa dobro, pa šta. Hajde lepo nek svako napravi od te bivše republike, nek napravi svoju državу, nek živi... Bićemo dobre komšije, granice će biti otvorene... Pa živećemo, nastaviće se život... Nije to ni kraj sveta, kraj jedne države. Ali mislila sam da postoji toliko svesti u ljudima, da će to tako da se završi. E sad, uz te neke emotivne stvari vezane za tu državu, nekako sam počela racionalnije da razmišljам o toj državi. Pa šta sad, ne može da postoji, lepo ćemo se razići i svi ćemo ostati u dobrim odnosima i to će nekako funkcionsati.

Pomenuli ste 1989. godinu, Gazimestan, nacionalizam, jeste li vi imali izražen taj osećaj nacionalnog identiteta u to vreme? Je l' bilo kod vas u porodici ono „Mi Srbi“, oni tamo...

Ne. Nikad. Nikad toga nije bilo kod nas, jer prostо to valjda u čoveku ili postoji ili ne. Može nešto u trenutku da ti podigne taj nacionalni osećaj, ponos i ta osećanja. Ali lično kod mene... i zato se ja pitam da l' sam ja... Kod mene taj osećaj pripadnosti... Pa bože, rodila sam se tu gde sam se rodila, pa mogla sam da se rodim i drugde, da sam se rodila preko Drine... Nije, prostо nije, i čak sam se osećala, gledajući ljudе koliko je to njima neki ponos i koliko ih je podigao i uzdigao, ja sam mislila da možda nisam dobar pripadnik svoje nacije. Ali nisam imala nešto protiv tih ljudi koji su svoju nacionalnu pripadnost počeli odjednom da veličaju i da je podižu na neka mesta gde, prostо, mislim da ne treba to da se radi... Ali kod nas u porodici to nije postojalo, a pogotovo neki loš odnos prema drugim nacijama. Prosto nije, i nikad, ni za vreme rata, ni posle, kasnije, nikada nismo imali taj problem prema ljudima druge nacionalnosti.

A jeste li tada pratili politička dešavanja u Hrvatskoj, na primer, ili drugim zemljama?

Da, da, pratili smo, normalno da smo pratili. Ali ja sam prosto mislila... tada je kod Hrvata postojala izražena želja da naprave svoju državu. Ja nisam imala ništa protiv, pa ljudi žele da imaju svoju državu, pa šta. Samo što sam tada bila naivna, mislila sam da to sve može lepo, nekim dogovorom, političkim dogovorom da se to reši, i nisam verovala da će doći do rata. Ali ništa nisam imala ni protiv Slovenije i Slovenaca što žele svoju državu, ni protiv Hrvata što žele svoju državu. E jedino smo prema Bosni uvek imali nekakav drugačiji emotivni odnos, pošto je takva kakva jeste, sastavljena, nije jednonacionalna... Ja sam mislila da ćemo nekako sa njima uspeti da se dogovorimo. Da živimo ne u jednoj državi nego da prosto nekako – bićemo dobre komšije, oni će među sobom urediti svoju državu na najbolji mogući način i živeti svi zajedno. I što sam verovala da se Makedonija neće otcepiti. Ne znam, da smo mi nekako blizak narod da ćemo živeti... Za Crnu Goru mi se nekako podrazumevalo da pripada tu, Srbiji. I ta Makedonija mi je bila mnogo emotivni trenutak. Iako su se oni na najbolji mogući način odvojili, bez nekih tenzija, rata. Ali sam emotivno to doživela, bila sam razočarana, jer sam, ne znam zašto, osećala da oni treba da ostanu sa nama.

Kakvo je bilo raspoloženje baš po tom pitanju u vašoj okolini?

U okolini je bilo katastrofalno.

U kom smislu?

Taj Gazimestan i ta 1989, sve se izdešavalo te godine; odjednom je taj nacionalizam izbio i bio podignut do neslućenih razmera, do najvišeg mogućeg vrha. Ljudi su valjda osećali potrebu... i uvek su imali neki izgovor – Srbija je uvek bila gušena, nikad nisi smeо da kažeš da si Srbin, nisi smeо ovo, nisi smeо ono. Ja moram da kažem da to nije bilo baš tako kako ljudi pričaju. Ljudi su mogli da slave slavu, da odlaze u crkvu, niko im to nije branio i nije tačno da nisu smeli, to su neki izgovori. Valjda kad je kod ljudi probuđena ta nacionalna svest i kad je Crkva počela malo više da se čuje, e valjda da bi opravdali sebe ili ne znam šta, onda su počeli malo tako... To nije tačno i nije tačno da nismo... na kraju, bre, u svakom ličnom dokumentu bila je rubrika – nacionalnost. Bila je. I sad, neko se određivao kao Jugosloven, ali mislim da je to počelo kasnije, sedamdesetih godina, ali smo lepo – u đačkoj knjižici, u

izvodima iz matične knjige, postojala je rubrika nacionalnost. I svi smo pisali, ako smo rođeni u Srbiji, da smo Srbi.

Svi koji su rođeni u Srbiji ili oni koji su se osećali tako?

Oni koji su se osećali tako, nema veze gde su rođeni. Ako si se osećao kao Srbin nisi imao nikakvih problema, prosto smo pisali da smo Srbi. A to je pisalo, to je u svakom nekom važnijem dokumentu pisalo. Kad je u đačkoj knjižici to stajalo šta onda dalje da pričamo. I pisali smo, brate. I ta priča znaš – mi smo bili gušeni, Hrvati su nekako bili povlašćeni. I svi su drugi bili povlašćeni, a nas su stalno nekako gušili, nismo smeli da se izjašnjavamo, pa nismo smeli da slavimo tu pravoslavnu novu godinu. Činjenica je da se pravoslavne nove godine nisu slavile na javnim mestima, po kafanama, ali si u okviru porodice to mogao da obeležiš. Mi smo to radili, tako da ne vidim da smo tu bili sputavani. A da ne pričam kako su od nas sve „uzeli Slovenci, pa su tamo negde izgradili fabrike, a koriste naše voće i jeftine sirovine; jednom kad se izdvoje iz Jugoslavije oni će totalno propasti bez srpske šljive i maline, neće jednostavno moći da postoje“. Ja naravno nisam mislila tako, ali moje mišljenje... veoma mali broj ljudi je tako mislio. Jer su svi nekako prihvatali taj nacionalizam i onda je tako bilo poželjno da... Počeli su ljudi da slave slave koji nikada nisu slavili, počeli su da se masovno krštavaju u nekim kasnijim godinama i to je prosto tako. Na nekim popisima je ispalo da je dvedeset pet posto ljudi pravoslavne vere, pravoslavaca, crkve su počele da se grade na svakom čošku. Ali nemam ja ni protiv toga ništa, ja ništa nisam menjala u svojim stavovima niti me je poneo talas tog nacionalizma. Ali mi je smetalo to kod ljudi koji su sad počeli da to stavljuju na prvo mesta. A onda su počeli i političari o tome da pričaju, pa javne ličnosti, akademici, umetnici, pevači, svirači, fudbaleri, igrači, svi živi... i zatim je počelo utrkivanje sa pravljenjem tih namenskih TV emisija. Da smo mi narod – prvi smo mi postali pre svih živih bića, prvo su nastali Srbi pa tek onda svi živi organizmi, a o narodima da ne pričam – ohohoo, mnogo posle nas. I to je ono što je paralo uši i što je smetalo i mogli smo jedino da to ne gledamo. Ali iz tog miljea ti nisi mogao da pobegneš. Ako si počeo diskusije sa ljudima koji su bili izrazito nacionalno orijentisani bio si izdajnik, ti si prosto bio izdajnik. Kažu ti – koja si ti bre Srpskinja? Međutim, ja nisam odustajala od tog svog stava i to nije uticalo da ga ja promenim i ne bih imala ništa ni protiv takvog nacionalizma, nek ljudi vole sebe i misle da su najbolji, da

nije počelo pljuvanje po ostalim ljudima.

Hajde toga da se prisetimo... Dočarali ste to preovlađujuće raspoloženje u Srbiji. Kad su se osetili prvi znaci da bi cela ta euforija mogla da se završi loše?

Ne mogu ja to tačno da odredim, taj momenat kad sam znala – počeće rat i biće rata. Kod mene je stalno postojao odbrambeni mehanizam – ipak rata neće biti. Međutim, u jednom trenutku kad je počelo, u Kninu je to valjda počelo, kad su počele one... kad su Srbi blokirali puteve... ta, kako se zove, balvan revolucija. One stvari u Splitu kad su se dešavale, kad je JNA bila nepodobna i kad se povlačila iz Splita, onda sam ja već nekako shvatila da je to izvesno.

Kakva su vam osećanja tada bila?

Užasna. Užasna. Prvo što sam imala strah od rata, strah da... Drugo, što sam mislila da je svako drugo rešenje bolje od rata. Pa bilo kakvo. Na štetu ovog ili onog, na štetu neke teritorije, da ona možda i ne pripadne onome kome treba; ali sam mislila da je sve drugo bolji izbor nego sam rat.

A čega ste se tačno bojali? Šta je bilo vaš lični strah?

Pa mobilizacija je već počela. Prvo onako sporadična, određeni ljudi su samo mobilisani i pozivani u rat da bi u jednom trenutku već krenula mobilizacija ljudi, slanje na ratišta pod parolom da se tamo neko...

A dok još nisu počele borbe koji su bili strahovi? Vi ste bili u Beogradu...

Pa bili su strahovi... Bili smo mi svesni da se rat baš neće preneti i doći do Beograda. Ali postojao je strah da mi neko blizak i drag ne ode u rat. Strah za tu neku decu od prijatelja, od koleginica, koji su tu negde već bili u nekim godinama da mogu biti pozvani, e takva vrsta straha. Nisam ja bila zabrinuta za ličnu sigurnost i sigurnost moje porodice. Suprug je već bio u godinama i vojni invalid tako da on ne bi bio nikad pozvan. Ali bila sam zabrinuta i za komšijsku decu i za decu prijatelja i prostro za svu tu mladu generaciju koja je bila prva na udaru. I svi su se plašili, to je bila takva vrsta straha. I strah od rata – jer meni je rat užasna reč, sam pojам mi je strašan pa još kad se to negde tu događa, negde gde smo ranije putovali, išli kod nekih ljudi; to je bilo stvarno strašno. Jer nije to rat tamo negde. Ne volim da čujem da igde postoji a

ne na tim prostorima gde smo nekad živeli normalno i to je bio prosto jedan užas za mene. Ta osećanja ne mogu ni da se objasne, kad krene rat čega se ti stvarno plašiš sem za onu ličnu bezbednost da ostaneš živ, da te neko ne ubije. Ali pošto su oni nama tvrdili, kad je rat već počeo, da Srbija nije u ratu, e onda je to bio blagi užas.

Kakav je tada bio odnos srpskog društva prema drugima? Kako su oni viđeni?

Vrlo je to medijski lepo odrađeno. Odjednom su se javila ta neka osećanja, da li su ona već postojala pa su tom medijskom manipulacijom samo izbila iz ljudi, ali je nametan osećaj da nas svi mrze – da nas mrze Hrvati, da nas nikada nisu ni voleli, da nas mrze (tada se nije govorilo Bošnjaci) Muslimani u Bosni, Slovenci nas nikad nisu ni voleli. Nikad niko nije rekao „Mi“, nego „Oni nas ne vole“, pa valjda je prosto normalno da onda i mi njih ne volimo. Ali nije dovoljno ni da ih ne volimo nego baš treba da ih mrzimo. Kod većine ljudi je tako bilo, ja znam vrlo mali broj ljudi... Ljudi na poslu sa kojima sam radila i svakodnevno se družila, ljudi iz našeg okruženja, komšiluka, prijatelji – nekako je svuda taj nacionalizam bio na višem nivou nego kod nas. Kažem ti, osećala sam se mnogo, mnogo loše jer sam mislila – možda su oni u pravu, a ja nisam. Al' rekoh ajde, to je počelo i krenulo kako je krenulo, pa će vreme jednom pokazati ko je bio u pravu.

I kada je onda za vas lično počeo rat? Možete li da se setite nekog dana ili događaja kad ste potpuno postali svesni – evo ga, krenuo je rat?

Rat u Hrvatskoj je počeo, Plitvice i to sve, ne mogu sad da se setim redosleda. I kad je krenula mobilizacija i kad su krenule da se stvaraju te paravojne formacije koje su navodno išle tamu da pomognu srpskom narodu onda smo znali da je to stvarno pravi rat. Ali, s druge strane, da nije bilo televizije i da nismo imali medije život bi u Beogradu bio potpuno normalan, ništa se tu nije promenilo. Da nije bilo vesti sa televizije koje su nam slale i donosile te neke vesti i priče da tamu rat traje, po životu i načinu kako su ljudi živeli u Beogradu mi ne bismo imali pojma da negde tamu rat postoji. A mobilizacija je trajala uveliko, porodice su bile očajne, svoju decu su sklanjali i pokušavali da ih zaštite od odlaska u rat. A svest da je rat stvarno takav kakav jeste – surov i odvratan javila mi se negde u novembru mesecu kada je poginuo sin moje koleginice.

Koje godine je to bilo?

To je bilo '91. godine i on je poginuo sa devetnaest godina. Bio je prvak na saveznom nivou u džudou. On se tamo zatekao jer je tokom juna meseca otisao na služenje redovnog vojnog roka i tamo je u nekoj kasarni bio zarobljen, sa celom tom ekipom.

U Hrvatskoj?

Da, u Hrvatskoj. E on je tu zarobljen i posle nekog određenog vremena oni su ih pustili. Vratio se negde krajem avgusta, došao je do Beograda. Javio se u vojni odsek kao svaki vojni obveznik i oni su mu rekli da s obzirom na sve to što je preživeo ne mora da odsluži vojni rok dok se to malo ne smiri. Međutim, kod njega je valjda proradilo to nacionalno osećanje i na svoju inicijativu se prijavio i otisao ponovo na ratište, i onda je poginuo. Devedeset prve... To je bila užasna vest, s obzirom na to da smo sa tom koleginicom proveli dugo vremena, znali smo ga lično, kako izgleda, da je bio jedan fenomenalan mladić... Naravno, to je ostavilo.... Tada smo doživeli prvi put, i mi i ljudi iz našeg okruženja, da nam pogine neko koga smo znali i ko nam je bio strašno drag. E tada je ta svest... A stizali su sanduci u helikopterima, metalni sanduci, preletali u toku dana po nekoliko puta, VMA je bio zatrpan sanducima i leševima... Ali valjda se čoveku kad je neko koga je znao, poznavao, kad se tako nešto dogodi, tek tada stvori slika šta je u stvari rat i kakav je to užas. Drugi moj utisak o tome da rat uveliko traje bio je odlazak vojske u Vukovar.

Kako ste vi to lično doživeli? Jeste li svedok nečega?

Ja sam to užasno doživela. Vojska je ne znam, iz nekih kasarni... uglavnom svi su išli autoputem ka Zagrebu... Ja sam taj autoput, dobar deo, prelazila ujutru kad idem na posao. Svako jutro sam plakala. Jer to je trajalo. Nisu otisli jedan dan samo, krenuli i otisli. Oni su išli noćima, uvek u nekim jutarnjim časovima sa dobrovoljcima. Koji su onako, znaš, razulareni, pijani, sedeli na onim tenkovima, mahali tim ljudima, međim sugrađanima, koji su ih sa onih mostova pozdravljali, bacali cveće. Ja kažem, bože!... Ljudi su me gledali kao da mi nešto fali, kao da sam mentalno poremećena. Oni kao srečni, bože, pa su otvarali prozore od gradskog prevoza, mahali, pa se nešto... Jedino sam ja plakala. Plakala sam i zbog razloga zbog kojih idu tamo, idu u rat, i zbog tih ljudi koji možda nisu ni bili svesni. Ili su bili svesni, ili ne znam šta ih je poterala,

ali retko se ko od njih vratio. I ako se vratio, vratio se u jednom užasnom stanju i ja mislim da oni više nikad nisu i da ne mogu da žive normalno. Jer slušajući te priče shvatila sam da su se tamo užasne stvari dešavale. Tako da je taj sam Vukovar, ja ne znam zašto im je on bio toliko bitan, to niko nije umeo da mi objasni. Zašto je bio toliko njima bitan da oni jedan grad razore. A svi kažu, ja nikad nisam bila u Vukovaru, da je to bio poseban grad, da je imao tu neku svoju arhitekturu i da je pre rata živeo bez nekih problema. E taj Vukovar smo... pogotovo one slike koje su nam stizale iz Vukovara, to je bio vrhunac. I onda smo bili svesni šta znači rat, jer oni su taj Vukovar sravnili. Ja sam onda rekla – kome sad taj grad više treba, i ko da živi u jednom takvom avetinjskom gradu gde je toliko zločina počinjeno, gde je toliko ljudi pobijено; ko može više da bude srećan i zadovoljan u tom gradu? Jer tu treba da prođu godine i godine i da dođu neke generacije koje će zaboraviti tu užasnu sliku. A mi smo to samo sa televizije znali. Ja nikada nisam otišla ali su mi pričali ljudi koji su imali prilike da odu i da ga vide pre rata i posle rata, kažu da je avetinjski izgledao...

Tih prvih godina rata i vaš brat je bio mobilisan?

Da, bio je. On je otišao '92. godine, negde u... ne mogu da se setim meseca, da l' je bio februar, mart... On je otišao kad je već neko primirje, kakvo-takvo, uspostavljeni i već je napravljena ona linija razgraničenja. I oni su tu... meni nikad nije bilo jasno što ako je već primirje sklopljeno, zašto se te vojske nisu odmah povukle, nego su tu locirane, jedni sa jedne, drugi sa druge strane linije razgraničenja.

Hajde nam recite malo više o njemu. Odakle je, kako je on otišao u rat?

On je iz Loznice, živeo je tamo, imao je porodicu, dete od dve godine, devojčicu. Radio je, bio je još uvek u radnom odnosu i kad je dobio poziv za rat javio mi je i rekao to. Ja sam rekla – nemoj da ideš, nemoj da ideš; dok te oni nađu to će već da se završi. Jer, već se nazirao kraj rata u Hrvatskoj. Nemoj prosto da ideš, imaš malo dete, ženu koja ne radi. I on je meni samo na to rekao – znaš Veko, ne bih ja išao u taj rat, jer meni je sad najmanje do ratovanja bilo s kim, a mislim i da je sulud ovaj rat, ali, ne mogu. Išli su svi moji drugari sa kojima sam ja ceo život proveo. Išao je i moj kum F, pa ne znam... B. jedan, pa B. drugi, pa Ž, pa S... Svi su oni bili tamo u mnogo gore vreme, kad je tamo stvarno vođen

rat, pa kakav bih ja to bio čovek i kako sutra s njima da sednem i da ih pogledam u oči... ako se ne pojavit i ne odem. Jedini ja dezerter, a oni svi... Pa ja kažem – dobro, i oni su prosto mogli da ne idu, toliki ljudi nisu otišli, svako je mogao da ne ide. Kaže on, da jeste, ali oni su ipak bili. I onda mu ja kažem – pa dobro, ako je to tvoj motiv da ideš... moj ti je savet da ne ideš, a ti kako hoćeš. I on je otišao.

I kako je vama tada bilo?

Užasno, užasno nam je bilo. Stalno smo slušali one vesti. Ali on je dolazio i neke vikende provodio uglavnom u Beogradu jer mu je žena tu bila. I kad dođe, ja mu kažem mi slušamo, a on meni – nemojte to slušati, nema to veze što pričaju na TV-u sa onim što se stvarno tamo događa. I rekao je da to nije onaj rat, da oni samo tu čekaju dok se ne reši definitivno, dok se ne postigne sporazum. Ali, rekao je da postoje tamo te neke razularene grupe ljudi koje su vodile svoj rat tamo. I te priče da su se stavili pod komandu ovog ili onog, to su totalne... jer su tamo postojale grupe ljudi koje su vodile svoj rat u smislu da „idemo tamo da ubijamo i da pljačkamo“. I oni su se isto plašili, i takve grupe su postojale i kod jednih i kod drugih. I kod Hrvata, pa su se oni plašili da im se oni noću ne prikradu, mada su imali straže. To je bio neki čudan sastav te vojske. Tu su bili ljudi koji su bili mobilisani u JNA, vojni obveznici koji su morali da odgovore na poziv, postojala su deca od devetnaest, dvadeset godina koja su bila na redovnom odsluženju vojnog roka i oficiri JNA koji su bili, onako, negde tamo po strani i koji se nisu baš mnogo mešali u svoj posao. Ali pošto, kažem ti, to je već bio kraj rata, ali te grupe slobodnih strelaca su vodile svoj rat. A kako su ga vodile? Da idu da spaljuju već napuštene hrvatske kuće, da pljačkaju sve što može da se opljačka i da se onda vrate.

Kako vam je vaš brat izgledao tih dana kada dođe sa ratišta?

Izgledao mi je mnogo normalnije nego kada je sve to prošlo i kada se on definitivno vratio. Da li je to, znaš, potiskivanje nekog ličnog osećanja i straha i nelagode zbog toga što se vraćaš opet tamo gde se vraćaš ili valjda da pokaže svoju hrabrost... Nije mi tada izgledao tako ni uplašen, u tom trenutku mi se činilo da smo mi mnogo više zabrinuti za njega nego što je on bio zabrinut za sebe i za svoj život. Ali mislim da mu nije bilo svejedno i da je to bila samo maska. Što se kasnije i pokazalo, tokom kasnijih godina, kad je sve završeno. On je bio tamo neka četiri

meseca i u junu su krenuli da se povlače iz Hrvatske. E, kod njega mi se dopala ta jedna rečenica, jer je on video, shvatio je da se te kuće pljačkaju, nema veze čije su, srpske ili hrvatske. One su pljačkane i ne samo od strane tih paravojnih formacija i grupa koje su tamo išle, nego i, nažalost, od vojske. A ta rečenica koju je moj brat izgovorio jeste: Ne, samo kad se budem vraćao ima onu njihovu prašinu da stresem, da se čist vratim što se toga tiče. Znači neću ništa da uzmem što mi ne pripada. I tako se i vratio, ali se nije vratio kući. Za njih rat nije bio završen, završen je bio rat u Hrvatskoj, ali je već počelo u Bosni. I oni su tada spremani da se prebace negde u Bosnu. E sada ja ne mogu da se setim kako je, čija je direktiva bila i kako je to teklo... ali mislim da je to neko izričito rekao „ne više JNA u Bosni“ i oni su rasformirani i svako se vratio svojoj kući, i nisu otišli u Bosnu.

Pomenuli ste na početku razgovora da ste imali posebne emocije prema Bosni. Kako ste doživeli taj rat tamo?

Prema Bosni sam imala posebne emocije jer sam ja svoje detinjstvo provela u Bosni, praktično nas je samo Drina delila. Ja ne znam kako je sada to, gde ljudi žive, koja je teritorija kome pripala, ali znam da je pre rata tamo bilo Muslimana mnogo, da je „Viskoza“ bila mesto gde je pola ljudi tu radilo iz Loznice i okolnih sela, a pola ljudi je dolazilo preko Drine, između ostalih i Muslimani. I mi nismo imali absolutno nikakav problem i te neke veze valjda, bliske, što smo delili istu sudbinu tog zajedničkog života, samo nas je reka delila; ja sam mislila da smo mi dobre komšije i da nikada rat između nas ne može da bude niti će biti. Da ćemo umeti da se dogovorimo kako da nastavimo zajednički život, i onda je to bio šok. Kao što mi je negde sa Hrvatima bilo nekako očekivano da će možda biti nekog rata, tako mi je bio šok kad je ono sve počelo u Sarajevu. I konfuzija ko je u stvari počeo rat. I onda različite vesti – ako smo slušali državnu televiziju to su onda naravno Muslimani bili krivi, ali pošto smo imali i druge izvore informisanja davno smo prestali da verujemo tom RTS-u. Ali sam verovala u tu građansku opciju da će nekako uspeti. I tada smo prvi put u životu izašli na antiratni protest da kažemo ne ratu u Bosni, da pružimo podršku nekim ljudima koji su u Sarajevu izašli na ulice da kažu: ne treba nam rat; da budemo podrška, da im pošaljemo podršku.

Kako je to tada izgledalo u Beogradu? Kad je to uopšte bilo, je l' možete

da se setite?

Jao, ne znam, ja mislim da je to bilo... Drugog aprila je počelo ovde u Sarajevu, a ja mislim da je to bilo dan posle, ili eventualno dva dana posle toga.

Znači, april '92.

Da, to su ta aprilska dešavanja. I to, što je bilo tužno, to nije organizovala nijedna, čak ni opoziciona partija, među kojima je bilo i tih stranaka građanske orijentacije, nego je organizovao B92, i to tada samo radio, televizija nije ni postojala. I mi smo na poziv radija B92 izašli, okupili se na Trgu, to je tada bilo mesto okupljanja. I bila sam užasnuta, ja sam mislila da će nas se okupiti bar pedeset hiljada ljudi. A taj protest je prošao sa dve hiljade. Što je bilo onako malo... ne znam, ja sam osećala stid... I muž i ja smo se stalno nešto osvrtali oko sebe. Ja kažem, pa šta bre, ljudi se ponašaju normalno, žure, sede тамо по onim kafićima. Bilo je to neko vreme otprilike ovakvo, tmurno. Ja kažem, pa dobro ajde, ljudi nisu informisani, nisu čuli, ali sada vidiš da se nešto događa, hajde saslušaj, stani, čuj šta se događa. Ne, ljudi su, ovaj... Ništa, to je tada Devedesetdvojka organizovala, neposredno posle toga grupa muzičara, takozvanih rokera, isto je organizovala taj antiratni protest. I mislim da smo se opet pojavili na tom Trgu, ali mislim nekako opet isti ljudi koji su pre par dana bili. Otprilike isti ljudi, i onda sam pomislila – ej pa evo, mladi vole rokere, pa ajde bre, pa oni treba to nešto da iznesu. Prvo – njih mobilišu, mene ne, pa ajde oni nek podignu svoj glas, nek izađu oni... Međutim, to je isto tako prošlo, za neke ljudi veoma bitno, za neke ljudi kao da nisu razumeli, shvatili, ili jednostavno ne žele da shvate. Nakon toga, rat je već počeo, opet je neko organizovao, mislim da je to bio Građanski savez, nošenje flora, crnog flora zbog svih događanja u Sarajevu. To je isto tako bila jedna grupa i čini mi se da su se uvek isti ljudi pojavljivali na tim mestima, ali čini mi se da je počela polako da se budi svest kod ljudi, da shvataju. I to je prošlo. Isto i dalje stižu tako vesti kakve stižu, te neke male medijske kuće kao B92 koja je u to vreme bila, pa beznačajna. Ljudi nisu znali, ljudi u Beogradu nisu znali za tu... da B92 postoji. Posle toga smo organizovali ono „zvončići u ime mira“. Mi smo bili akteri svih tih događaja, ali meni je bilo jasno da je to malo, da je to glas koji se slabo čuje. Jer sam očekivala da u Beogradu izade bar sto, dvesta hiljada ljudi, pa da to stvori neki odjek, pa da se to proširi i na ostale gradove. Međutim, shvatila sam da ljudi

ili ne znaju šta se događa u Bosni, kao da je Bosna kilometrima i kilometrima udaljena, ili ih jednostavno ne interesuje, ili ne žele da znaju, ili prosto podržavaju sve to što se u Bosni događa. I to je onda ostavljalo taj ukus gorčine. Jer, rat se događa u Hrvatskoj, pa smo nekako ostali nemi, nismo mnogo digli svoj glas, pa evo sad se događa u Bosni, pa i to kô da nas ne interesuje. Šta, nek nije samo ovde, a tamo, nema veze... Pa ja mislim da za opsadu Sarajeva bar šezdeset posto Beograđana nije znalo. Uopšte. Da je Sarajevo pod opsadom, da se ljudi ubijaju, ono, kao glineni golubovi... Oni koji su znali, oni su prosto i podržavali. A tih nekih šezdeset posto ljudi, to je moja slobodna procena, ne mora da bude tako, da njih prosto to nije interesovalo – šta ja imam sa Sarajevom, šta meni uopšte znači Sarajevo, tamo žive neki Muslimani i neki Hrvati, pa ima malo Srba, ali nema veze, oni neka dođu ovde kod nas. To je ono što je poražavajuće, to pravljenje i to, to oglušivanje... potreba da se ne zna, ne interesuje me, šta me briga.... To je meni ravno onom – podržavam, tako treba.

A kako se sve to, ta ratna dešavanja, odrazilo na vaš lični i život vaše porodice? Kako je izgledao vaš život, je li sve to ostavilo nekog traga?
Pa ostavilo je traga, naravno da je ostavilo traga. Jer čovek ako nešto zna i ako ne podržava, a znaš šta se sve događa – ne možeš... ja se prosto nisam osećala dobro, naročito se nisam osećala dobro ako odem tamo na posao i čujem neke sulude priče. I onda ne mogu da ostanem nema na to, moram da kažem svoj stav, a onda mi kažu – eeeeej, de bre, ko si bre ti, koga ti u stvari zastupaš... Ličila sam im na... ne znam šta... Niko nije išao baš toliko daleko da mi kaže da sam izdajnik svog naroda, ali nisu me ni gledali blagonaklono na te moje stavove. A da nekog ubedim u suprotno, to nije bilo...

A kako je porodica te devedesete preživela?

Pa vrlo... čim čovek spozna da se nešto loše dešava bez obzira što to nas lično nije doticalo, nismo bili životno ugroženi, nismo imali nikog bliskog ko bi mogao da bude mobilisan i da ode na neko ratište, ali smo saosećali sa svim ostalim ljudima koji su svoju decu morali, nisu uspeli da negde sklone, da sakriju, jer su morali da ih pošalju na neko od ratišta... Jer ne možeš ti u tome, ako se negde tu pored tebe događa tako nešto kao što se dešavalo ovde u Sarajevu i na svim ostalim mestima, i na mnogim mestima u Bosni – mi se jednostavno nismo osećali

dobro. Nismo se osećali dobro i nadali smo se da će to što kraće trajati. A to u Bosni kad je počelo, iskreno smo se nadali da neće doći do rata, a kad je već došlo nadali smo se da će to nekako brzo da se završi, da će ljudi uspeti da nađu zajednički jezik, da će uspeti da se dogovore... Međutim, to se van naših očekivanja odužilo. Ali je na sve to ostavilo neki trag. Mnogo se promenilo tih devedesetih... imali smo jednu divnu godinu 1990, vreme Ante Markovića, i ono kad smo očekivali da će Srbija, i uopšte, ta bivša Jugoslavija da doživi neki ekonomski bum, da ćemo da krenemo da živimo. I nama je, našoj porodici, ta 1990. ostala kao jedna od lepših, kad smo mogli sebi da dozvolimo i da promenimo mašinu za veš i da kupimo muzički stub i mnogo toga u kući da uradimo... i zahvatio nas je optimizam, kao, sad ćemo mi tu da krenemo... Međutim, već 1991. osetio se pad životnog standarda i počelo je mnogo teže da se živi, da bi već 1992. to kulminiralo jer su nam uvedene sankcije a nismo to osetili odmah tog momenta, još su ostali neki tragovi dobrog života. Da bi ubrzo došla ona 1993. koja je bila najgora, ja mislim da je to ono što je obeležило moj život.

Na koji način?

Pa prosto, život nam se sveo na preživljavanje. Na golo preživljavanje. Ona hiperinflacija... Mi nismo imali nikakve ušteđevine pa da možemo to sada da krckamo, nego smo živeli od zarada, od muževljeve i moje plate i to je stvarno bila katastrofa. I što je ono najgore bilo – ta neizvesnost. Nismo mi ni znali ni šta nam se događa, ni koliko će to da traje, ni kako će da se završi. I stvarno, mi nismo imali na selu nikog da nam nešto pomogne u hrani, jer hrana je bila osnov, sve drugo smo ili nekako imali, ili se moglo bez toga, ali to – prehraniti porodicu samo od zarade koju smo mi donosili kući – to je prosto bilo nemoguće. Dobijali smo tada i neke sindikalne pakete pomoći, higijenske pakete, pakete brašna, ulja, pirinač... Međutim, ja prosto nisam mogla da se pomirim sa takvim načinom života. Nisam se ja plašila da ćemo mi umreti od gladi, pa nećemo definitivno imati ništa da jedemo, ali nisam mogla da podnesem takav život, jer sam mislila da to mi ne zaslužujemo, da je kraj XX veka i da mi mnogo bolje treba da živimo... I meni je to ostala najteža godina, bukvalno najteža u mom životu od kako se sećam, od kako sam postala svesna sebe... Ostala mi jedna situacija ovako u sećanju... Nova godina, doček '94. godine i dan pre toga muž je čekao platu uveče i dobio je dvanaest milijardi dinara platu za nedelju dana.

I pošto ujutru ja idem na posao, ide on, mi smo tih dvanaest milijardi da nam ne bi propalo (jer je inflacija – sve što si mogao uveče da kupiš za te pare sutra nisi mogao), ostavili čerki da ode na pijacu i da te pare potroši na bilo šta. Dobila je kilogram kajmaka koji je koštao dvanaest milijardi i to nam je bilo sve. Ta '93. je obeležila život kompletne porodice. Izgubili smo nadu, niko nam ništa nije pričao, samo su se na novčanicama smenjivale one cifre, i štamparija je radila, mi smo stalno dobijali neke gomile silnih para, a ja sam za svoju nedeljnu platu mogla da kupim pet kila krompira i to smo uvek tako i radili. Prodavnice su bile prazne, bez bilo čega, znači možeš da kupiš krompir, sirup od litar... Gradska prevoz nije radio, a mi smo odlazili na posao svakog dana. U Beogradu, kad ne funkcioniše gradski prevoz možeš da sediš i da plačeš. I tako smo i radili, na posao moraš da dođeš, stizali smo kad je ko uspeo da sačeka neki autobus... jer kad se pojavi crveni autobus to je kao fatamorgana, kao u pustinji... Kilometre i kilometre smo prevaljivali peške, jer nema razloga da čekaš, nijedan autobus se neće pojaviti. Ali ono što mi je tada vratilo neku veru u ljude jeste da su ljudi bili strašno solidarni, bar oni koji su imali za benzin, pa su ljudi stajali svima i pitali kuda idete, da vas povezem ako vam odgovara, pa se ti malo mrdneš sa tog mesta na kome stojiš...

Sa druge strane, porodice su zbog tog lošeg ekonomskog stanja i u cilju da prežive, radile po nekoliko poslova, a deca su bila prepuštena sama sebi. S obzirom da se rat vodio u komšiluku, blizu Srbije, ogromne količine oružja su došle. Odjednom je Beograd postao, mogao si da kupiš kalašnikov, kašikaru, pištolj koji hoćeš, pušku koju hoćeš i odjednom se ogromna količina oružja pojavila kod ljudi. I Beograd je totalno izgubio svoj lik, nije više bio onaj Beograd koji smo mi znali. Pucnjave su se događale svakog dana, niko nije više bio bezbedan i siguran. Deca su, s obzirom na taj težak život, krenula nekim sasvim... ovaj... Onda su se pojavile... ja za drogu znam da je bilo i sedamdesetih godina, ali da je bila skupa, da su do nje dolazila samo deca bogatih roditelja i da je ona samo njima bila dostupna... Odjednom je sada počelo to da bude tako jeftino da je droga postala dostupna svakom. I mislim da, s obzirom na te ratove, da nije bilo njih da bi sve drugačije izgledalo... Ta dostupnost tih psihoaktivnih supstanci na svakom koraku, na svakom čošku... to je posledica tih nekih godina gde se niko nije snašao u trenutku. Svi smo nešto lutali, čekajući neko bolje vreme i prosto su nam i neke stvari

promicale koje su bile vrlo bitne... U tom haosu, u tom ludilu, ti više ne znaš šta je normalno, a šta nije normalno... I nije bila samo kod nas takva situacija, problem su imale mnoge porodice... Mnoge porodice su imale sličan problem, ali su zbog golog preživljavanja neke stvari propustile da vide, da reaguju na vreme.

Govorite o problemu sa drogom?

Da, problem sa drogom. Tada je ušlo mnogo droge i mislim da je čak i država puštala ogromne količine droge na ulice jer joj je odgovaralo; bolje da se deca drogiraju nego da nam tamo protestuju. I mislim da je to i sada ogroman problem u Srbiji, sad nije više samo Beograd u pitanju. Sad više nema mesta, nema grada... gde god ima mladih tu je prisutna i droga.

Kako su vaša deca proživila te godine? Imate li neku predstavu o tome?

Posledica svega toga što nam se događalo devedesetih godina je jedan porodični problem sa mlađom čerkom koji mi u tom nekom periodu, u borbi za golo preživljavanje, jednostavno nismo uspeli da prepoznamo. I kad se to već dogodilo, reagovali smo kako smo reagovali, međutim, taj problem sa narkomanijom i dalje postoji i to je ono što mi sada uzroke znamo, ali ne znamo kako da izađemo iz cele te priče. I to je nešto sa čime živimo, ona je već u zrelim godinama, ali uopšte ne vidiemo neku perspektivu, ne znamo ni da li možemo iz toga da izađemo, ni kakva će biti njena budućnost...

I onda, kad se rat završio, ti svi ratovi, šta se onda dešavalо?

Kad se rat završi, kad prestane, onda prosto u nekom momentu nastupi olakšanje, jer su ljudi prestali da se ubijaju... Ali sa druge strane svaki rat... nijednim ratom se nije dobilo što nije moglo pre rata da se dobije nekim dogовором. I ja sam osetila da ljudi, bez obzira što je tamo neki sporazum napravljen da je rat zaustavljen, ja sam shvatila da ljudi prosti nisu ostvarili tim ratom svoje ciljeve, a da je gomila novih problema nastala. I to mnogo težih.

Kakvih, na primer?

Pa prosti, žrtava rata. I to je neki novi momenat. Sve ono što su ljudi očekivali pre rata i mislili da će im rat rešiti i da će ratom dobiti, nije bilo ostvareno njihova nekakva očekivanja... ali smo zato dobili te žrtve

rata... i to je mnogo teže... I mislim da su se ti očekivani ciljevi izgubili pred... bar je to neko moje shvatanje... da su ljudi sada suočeni sa ogromnim žrtvama, da su ljudi izgubili čitave porodice, da su izgubili najmilije u tom ratu, da su ostali bez svojih domova, da su prosto premešteni sa jedne teritorije na drugu gde niti žele da budu, niti treba tu da budu, i da su sad nastali neki novi problemi. Znači, imamo probleme koje nijedan rat nije rešio, i još dodatne... I evo, petnaest godina posle rata mi se još bavimo posledicama rata.

Dobro, to je sve na nekom društvenom nivou, a mene baš zanima i ta vaša baš lična priča. Recimo, kako su izgledali susreti sa vašim bratom posle rata... da li ga je to sve promenilo?

Da, u smislu da je imao potrebu da stalno priča o ratu, da mi ponavlja tu priču... Ja sam saslušala jer sam prosto želela da čujem. Međutim, te njegove priče su se pri svakom našem susretu ponavljaše. Uvek iste, nepromjenjene... Znači, nije on sad pravio, konstruisao tu priču... kao što su mnogi ljudi. Znam da ljudi pričaju jednom jednu, onda neku drugu priču. Njegova priča je uvek ličila na istu... On jeste bio u jednom momentu, dok je još bio na ratištu, totalno u nekom fazonu... I tada je izgovorio jednu čudnu rečenicu koja je mene sasvim šokirala – božje, šta je sad ovo... Rat menja ljude i mislim da je i na nega ostavio neki trag i da se on strašno... E, sad, možda tu postoji nešto što nije izgovoren, ja to ne mogu da znam, on je meni uvek pričao tu istu priču. Ali ta potreba da se ta priča stalno priča... nema veze, mi se vidimo u mesec dana tri puta, a bilo je tih situacija, i on iskoristi uvek neki momenat da mi priča priču sa ratišta.

Je l' to ono – vi malo sednete, pa se popije, kako to ide?

Ne, ne, nismo pili uopšte, bez alkohola... Ja razumem ono kad alkohol malo podigne čoveka, pa izvuče iz njega te neke... Nikada nismo pili, ali je on uvek imao potrebu da priča. Ja sam htela, kad je po ne znam koji put opet hteo to da mi priča... da mu kažem – ma daj, molim te, nemoj više molim te, ne mogu da slušam tu priču jer sam je čula, već nekoliko puta si mi je ispričao. Ali onda, s druge strane, pa mislim verovatno da on ima tu potrebu za tim. E sad, to je ostalo zauvek kod mene, da li mi je sve rekao i da li kad počinje da priča tu priču da li ima nešto što misli da će uspeti da mi kaže... ali, uvek se svodilo na isto. A kod mene je ostavljal nedoumnicu da li mi je rekao sve ili je ostalo... Ali ta potreba

da toliko puta ponovi istu priču je kod mene probudilo sumnju da mi ipak nije sve rekao i da posto ne može to da prevali preko jezika. Eto, to je neki moj osećaj, prosto ne mora to da znači...

A mislite li da je samo vama pričao ili da koristi prilike da i sa drugima razgovara o tome?

Znam za sestru. Njoj jednom ispričao, i kod nje je pokušavao ponovo ali ona nije dozvolila. Ona je prosto rekla – ja mu ne dam, ja ne želim više to da slušam i ja mu ne dam. A ja kažem – pa ja mislim drugačije, ako čovek ima potrebu da priča i da ponavlja nešto znači da postoji razlog zbog čega on to stalno ponavlja. Ali ja nisam ni psiholog, ni psihoterapeut... Možda jesam psihoterapeut u smislu da hoću da ga saslušam, ali, ne mogu nikako da dokučim zbog čega...

A kakve je to priča – kako smo otišli, gde smo bili?

Da, da, u stilu – pa mi odemo tamo, znaš, pa deca od devetnaest godina (jer su poginula dvojica tih malih na ratištu, te dece na odsluženju redovnog vojnog roka) i verovatno je i ta slika užasna za njega i on nema načina... to ga verovatno opterećuje i on nema načina da se nekako oslobođi toga. Znam i da je rekao da je rat u Hrvatskoj bio sulud i da ljudi iz Srbije prosto nisu imali šta tamo da traže i da on, što se njega tiče, da on nikada više neće pušku uzeti u ruke, bez obzira o čemu se radilo, da jedino što će raditi – braniće svoj prag, da će eto braniti to svoje pravo da ostane u kući, da ga niko ne dira; tada će jedino upotrebiti oružje. A nikakav rat ga više ne interesuje, ni ciljevi da ide da brani tamo srpsku decu i srpske žene, jednostavno ga to neće poneti, jer svi su ratovi za nega završeni ovim ratom. Jedino će braniti svoju porodicu i to je to.

Da li je njegovo učešće u ratu uticalo na njegov odnos sa ženom i detetom?

Pa moguće je. Jer rat ostavi tako teške posledice na ljude da se oni bore sa tim do kraja života. A u njegovom konkretnom slučaju... pa moguće je da je ostavio posledice. Ja ne mogu to da tvrdim, ali vrlo je moguće... možda mu je i taj prag tolerancije promenjen i poremećen, jer mi nikad ne znamo šta ljudi... Mi znamo o ljudima onoliko koliko nam oni kažu... Mi smo se viđali, on se tada ponašao normalno, ali otkud znam, kad oni ostanu sami u tom nekom svetu kako je to i šta je... Pogotovo ono neposredno posle rata kad se on vratio i nastavio taj zajednički život...

Moguće je, ne tvrdim ni da jeste, ni da nije... Čak mislim da je u nekim odnosima među prijateljima... da mu je fitilj postao mnogo kraći, da je lakše dolazio do toga da prasne... Čak i u komunikaciji sa mnom, da je ono uvek... Međutim, ja sam tu, s obzirom na to da mi je brat i da sam bila svesna tog njegovog učešća u ratu, ako ništa, nisam se bar upuštala u neka prepucavanja. Ali da je imao potrebu nekako da stalno nešto... za razliku od vremena pre...

Šta je imao potrebu da radi?

Pa imao je potrebu da... lako je ulazio... Tražio je na primer da pričamo o politici, što sam ja apsolutno izbegavala jer se u mnogim stvarima nismo slagali. Ja sam izbegavala, ali me je on ponekad dovodio do suza, da počnem da plačem, da kažem – ej bre, čoveče, neću, ostavi me na miru, ne možeš ti sada pričati i donositi pretpostavke šta bih ja tebi sad odgovorila na to. Nisam želela da pričam o tome jer sam videla da više nije bio tako tolerantan, da više nije imao razumevanja kao ranije za ta neka različita mišljenja, za nečije stavove... Nego su jedino njegovi ispravnii... I onda sam nekako prestala da uopšte na te neke škakljive teme sa njim pričam... Da bi on onda iskoristio kad vidi da, kao, nećemo o tome, ajde malo ču ja da pričam kako smo mi tako bili na ratištu, pa smo mogli da izginemo u podrumu kad je, ne znam, pala granata, ili su oni poginuli... I to je, sad ne znam... Zadnjih par godina nismo imali pri-like da budemo sami, jer je uvek nekoga bilo, sad bih baš volela da posle te njegove bolesti za koju mislim da je takođe imala veze sa tim...

On se u međuvremenu razboleo?

Pa razboleo se, imao je težak infarkt. Mislim da je to sve uzročno-posledično vezano, malo to njegovo promenjeno ponašanje, malo druge stvari... Ali mislim da je i tu rat uticao...

Kako sada živite? Vi lično, da li danas vidite povezanost sa svim tim događanjima?

Pa kako živimo... Mislim da su se svi ti ratovi izdešavali, ali u svesti ljudi se nije puno promenilo... A ja lično i moja porodica... pa nisam baš mnogo zadovoljna svojim životom, nisam zadovoljna mestom gde živim, tom nekom... Ne mogu da se naviknem na ljude jer su drugačiji, ne mogu da se naviknem na mnoge stvari ovde. A onda sam čula izjavu jedne komšinice „pa šta se vi čudite, ja ovde živim četrdeset godina

i nisam se navikla"... Nisam zadovoljna, očekivala sam da će se posle 2000. godine mnoge stvari promeniti, da će se mnogo više uraditi nego što je urađeno, da će se nekako i ekonomski mnogo više prosperirati i da ćemo, na kraju, i politički... da će se neke stvari urediti, da će biti mnogo manje korupcije, koja je sada razvijena do neslučenih razmera i postoji u svim sferama života. Sa druge strane, postoji i neki strah šta će sutra biti. Kad neko tamo kaže – ima milion i nešto penzionera! Pa šta da radimo? Penzioneri postoje. Da je Srbija zemlja starih, pa šta da radimo, ko je odgovoran za to? Postoji taj strah od budućnosti, kod mene lično, neizmeran strah šta sutra, strah od siromaštva, da u nekom trenutku neću imati šta da jedem, da neću imati para za lekove, jer je zdravstvo postalo užasno. A mislim da ne mora da bude tako i da ne treba da bude tako, jer mora da se stavi veći akcenat na tu socijalnu notu, da moraju, bre, ljudi da imaju, u nekim tim godinama, pravo da se leče... Ne možeš praviti razlike među ljudima, ako je neko bolestan to podrazumeva bolesnog čoveka. Bez obzira da li je neko penzioner koji ima dvanaest hiljada penziju, ili je tamo neki političar, ili javna ličnost, ali da se ne prave razlike što se tiče lečenja... Kakav god prosperitet Srbija da napravi to će se malo odraziti na kategoriju kojoj muž i ja pripadamo, a to su penzioneri. I kod mene je zato primetan najveći strah od toga šta će biti sutra, šta nosi sutrašnji dan... I strah od bolesti; da li ćemo moći to sve da isfinansiramo; kao što je bio slučaj sa muževljevom bolešću. Imali smo problem i da nabavimo lekove i da platimo te lekove... E to su neki strahovi sa kojima živimo i naša očekivanja su mnogo izneverena. Mi smo mislili da neke stvari koje su nam se dešavale tokom devedesetih, nevezano sa ratovima, nego ekonomски...

Pa trebalo je i te silne ratove isfinansirati...

Pa naravno, to je povezano, tu su grdne pare potrošene. I između ostalog i ti penzioni fondovi, zdravstveni fondovi, sve gde su neke pare postojale to je uloženo u te ratove i tek sada plaćamo cenu. I mislila sam da će posle tih petooktobarskih promena, tim nekim ljudima biti zabranjeno da se bave politikom, i mislim da bi to bilo dobro jer bi prosto neke stvari brže išle, ne bi onda sednice parlamenta ličile na ovo na šta liče i stvari bi išle nekim drugim tokom... I ubistvo Đindjića je usporilo mnogo, mnogo.... A sada smo, otprilike, mislim mučno mi je da izgovorim, ali sada smo negde otprilike kao i u devedesetim. Puno, puno je kriminala, i ako to ne rešimo, to je sad uslov svih uslova, ako taj

kriminal i korupciju ne suzbijemo mi nikada nećemo ući u Evropu. Bez obzira na naše želje i to kao – mi smo sve napravili... Kriminalci su opet postali toliko jaki, osilili su se, i od toga imam, pravo da ti kažem strah, jer imam tu decu koja rastu...

To su unuci?

Da, unuci. Šta da im ostavimo? Kriminalnu državu? Novi, brutalniji i jači kriminalci su nastali posle 2000. godine... I te dvehiljadite mi liče na devedesete samo imam veliku nadu da neće doći do rata...

Imate li da dodate nešto što ovim intervjuu nismo pokrili? Nešto za kraj?

Mislim da postratno stanje nikako da prestane. Okej, ratovi su bili, hajde sad da se okrenemo budućnosti, ali mi to prosto ne možemo jer nismo mnoga međusobna pitanja razrešili. I to je ono što koči sve. Koči Srbiju zato što nije uhapsila Ratka Mladića, ne znam više da li stvarno ne žele da ga uhapse ili prosto ne znaju gde je. Ali u tu priču da ne znaju gde ja sve manje verujem, ali iskreno, sve manje verujem. I šta ćemo sada? To je nama jedan od uslova da uđemo u EU. Ali da ostavimo i to po strani. Prosto, Ratko Mladić imenom i prezimenom mora da bude uhapšen jer ono što je radio u moje ime ja neću. Ja sam bila protiv rata, on je ubijao. U čije ime? On treba da odgovara, neću ja da se osećam odgovornom zbog njegovog zločina, jer ja nisam nikoga niti ubila, ni ružno pomislila. E sa tim moramo da se izborimo. Mora istina za zločin koji je učinjen u ime bilo koga da se razjasni. Ne sme da bude nijedna masovna grobnica zatrpana, mora da se kaže da su tu i tu ljudi negde ubijani, pa dovoženi, pa zatrpani. I to ako uspemo, ali ja ne vidim tu baš neku dobru volju da se kaže istina... A kad se kaže istina onda se posle lako imenom i prezimenom pozovu ljudi na odgovornost. A ko će im suditi, baš me briga. Da l' će u Bosni i Hercegovini, da l' će u Hrvatskoj, u Srbiji, u Hagu, ali da dođu pred lice pravde. I da se sudstvo bavi njima a na nama ostaje pomirenje. Ali ne pomirenje u smislu da mi pravimo opet neku novu Jugoslaviju, nego taj stepen tolerancije da imamo jedni prema drugima, da poštujemo te naše razlike, mi njihove, oni naše, da živimo kao dobri susedi, da ne postoje granice, da možemo da putujemo, da oni dođu kod nas i da se osećaju sigurnim u Srbiji i da neće postojati grupe... Ne može da postoji niko, da niko nema prava bez obzira da li je Obraz, Dveri, 1389, naši, vaši, da jednostavno

to bude zakonom sankcionisano; ne smeš nikakve nacionalističke izgrede i ispade da praviš. Ti intimno mrzi sve oko sebe i ceo svet, ali ne diraj, pusti ljudе da se osećaju sigurno kad dođu. Isto tako ja želim da kad odem u Hrvatsku, u Sloveniju, tamo ne doživim nikakve neprijatnosti, takođe ovde u Bosni... I eto, to bi bio neki vid pomirenja. Mi više nikada ne možemo i mislim da više nikada i ne treba praviti onu državu, ali prosto zbog života, zbog te neke razmene robâ, kapitala, putovanja ljudi, mi jednostavno moramo da živimo tu jedni pored drugih, ne možemo sada da se selimo, premeštamo ljudе i narode. Eto to bi bila moja priča i nadam se da će bar delić toga da se desi. Mora, mora zbog nekih budućih generacija jer ne bi valjalo da deci ostavimo to naše breme prošlosti i da oni žive sa tim. I da deci ne pričamo neke loše stvari... Imaju oni i u školi neke predmete, to neko građansko vaspitanje, ali slabo oni tamo šta nauče... Ja sam za to da u školama bude veronauka ko hoće, a građansko da bude obavezno za sve. Da se deca od malih nogu nauče nekim stvarima.

Hvala puno.

Molim, hvala i vama što ste mi pružili priliku da nešto ispričam.

Anonimna

Treba isceljenje duše, bez toga neće moći napred

Zamoliću te da kazeš mjesto rođenja, godinu i neke osnovne podatke o sebi.

Evo ovako, rođena sam u jednom manjem mjestu blizu Zenice, zove se Nemila. Rođena sam 1974. godine kao četvrti dijete svojih roditelja. To su neke osnovne informacije. Osnovnu školu sam završila u Nemili, poslije srednju u Zenici. I eto, to je to, to su neki osnovni podaci. Kad je u pitanju moja porodica i moja porodična istorija, ono što bi možda bilo bitno za ovaj razgovor, to je da smo u mjestu u kojem smo živjeli bili baš nacionalna manjina i da smo, onaj, imali jako, jako fine odnose sa svojim komšijama. Imali smo lijepe odnose i mnogi ti kontakti i danas traju.

Spomenula si svoje roditelje i svoju porodičnu istoriju, to je upravo ono o čemu bih te htio pitati, da mi kažeš malo konkretnije. Nemila je mjesto pored Zenice, relativno blizu, da li su se tvoji roditelji rodili u Nemili? Da mi kažeš nešto o toj liniji...

Pa moji roditelji nisu bili mještani tog mjesta. U principu malo ko u Nemili jeste mještanin tog mjesta. Mnogi su doseljenici raznih krajeva, da li poslije Drugog svjetskog rata, da li poslije onog, u socijalizmu onog progrusa, tih nekih petogodišnjih i desetogodišnjih planova. Moji roditelji su došli, otac je živio i rođen je u Golubinji, to je mjesto bliže Žepču, dok je majka iz Bugojna. Ali s obzirom da je otac bio šofer, i u to vrijeme je to bilo jedno jako popularno zanimanje, u to vrijeme kada su se oni oženili, a to je bilo jako davno, u to vrijeme nekih tridesetih-četrdesetih godina, pedeset i neke, čini mi se, da budem preciznija, pedeset i treće mislim da su se oni vjenčali, ali nisam sto posto sigurna, i to je bilo jako popularno zanimanje. Otac je imao priliku da ide iz mjesa u mjesto i tako je upoznao, u skroz drugom gradu, moju majku.

Oni su se vjenčali i poslije toga... S obzirom da je priroda posla mog oca bila takva da je iz mjesta u mjesto bio prevoznik, znači radio je za preduzeće koje se zvalo „Krivaja drvno preduzeće“ i prevozio je. Kako je morao da prevozi iz mjesta u mjesto te nekakve balvane ili već šta, tako se i porodica morala kretati za njim iz mjesta u mjesto. Zadnji posao mu je bio u Nemili i mi smo se ustvari tu doselili. Moja majka i braća i sestra su doselili tad u tu kuću, u tu lugarnicu, u kuću koja je ustvari bila vlasništvo te firme tako da smo tu i ostali. Ja sam se i rodila, na kraju, u toj kući.

Hvala. Spomenula si da si četvrto dijete svojih roditelja. Da li si i zadnje dijete?

Da.

Možeš li mi reći nešto o braći, sestri... koga imaš?

Imam dva brata i sestru, svi su puno stariji od mene, ja sam došla kao iznenađenje, nekako neočekivano, iznenada, tako eto. Na kraju sam bila blagoslov svom ocu. Majka je umrla kada sam imala osamnaest godina. Prvi brat je stariji od mene devetnaest godina, drugi brat osamnaest godina a sestra trinaest. Tako da sam bila najmanja i najmlađa u porodici. Rano sam postala tetka i tako eto.

Period prije rata, u školu si išla u Nemili, ako sam dobro razumio...

Da.

Spomenula si da ste bili nacionalna manjina. Možeš li mi reći svoj doživljaj prijeratnog življenja u Nemili?

U kom smislu, socijalnom, nacionalnom...?

Da, u socijalnom i nacionalnom, svakodnevnom, dnevnopolitičkom smislu.

Pa kad je u pitanju ta nekakva socijalna priroda, mi smo živjeli jako skromno s obzirom da je moj otac, zbog nesreće koju je imao, rano penzionisan i onda smo mi živjeli skromno, jako skromno. Čak bi se moglo reći da smo bili siromašni u odnosu na standard koji su imali neki ljudi u tom mjestu i u to vrijeme. Živjeli smo od penzije. Moja braća i sestra su se već bili poženili i udali. Ja sam bila s roditeljima. I onaj, to je taj neki socijalni... kažem, imali smo jako dobre odnose. Apsolutno se, po tom nekakvom generalnom stavu okoline, nisam osjećala nešto

posebno drukčije. Tek poslije, u kontaktu s djecom, sam vidjela da sam ja nešto drugo, da sam neko drugi, kroz komunikaciju, jednostavnu komunikaciju. Mada generalna politika nije bila takva u školi, u školi od strane nastavnika, od strane učitelja, u nekakvim poslovnim odnosima nisam osjećala nikakav pritisak, nikakvu diskriminaciju, ali uobičnom jednostavnom kontaktu sa svojima vršnjacima vidjela sam da sam ja neko drugi. Zbog čega sam bila neko drugi, nisam tada uopšte shvatala. Mada mi to tad nije bio neki pritisak s obzirom da su i moja braća živjeli u mješovitim brakovima a tad je to bilo jako popularno. To nam je nekako išlo u plus, išlo je u... ne znam kako bih to objasnila. To je mene ispunjavalo i činilo me ponosnom. Eto, kao dio sam tog društva koje propagira to i eto ja ispoštujem ono što društvo traži da budem.

Hvala. U to vrijeme, kao mala djevojčica, nisi osjećala nikakve pritiske. Eh sad bih se polako približio periodu rata. Ono što me zanima je kako si i na koji način počela osjećati „da nešto nije uredu“?

Da, da. Ovako, moja majka i moj otac su preživjeli Drugi svjetski rat. Oni su bili djeca, moja majka je bila vrlo mala djevojčica kada je bio Drugi svjetski rat a otac je bio dječak. Imao je trinaest godina kada je rat završio ili počeo, sad ne znam. Moja majka, kada je vidjela ta politička dešavanja, bila je jako pesimistična i kaže: „Ja se sjećam. Ovako je bilo i pred onaj rat“, i kaže: „Biće rata“. A ja sam voljela tu ideju bratstva i jedinstva i moja braća su bila prilično tvrdi komunisti i oni su mi nekako tu ideju tada usadili, usadili su mi u glavu i posebno što sam ja bila ponosna na njih, kao što sam već prethodno rekla, što su bili u mješovitim brakovima. Ja sam imala te nekakve tako široke rezone iako je sredina bila čudna. Bez obzira na svoju fleksibilnost, sredina je ipak imala dozu stigmatizacije. Onako, ne mogu reći da je bila radikalna, i nije bila radikalna ali je imalo to... Napomenula sam, znala sam da sam neko drugi zbog nečega. I uglavnom meni se... Ja sam živjela za tu ideju. Sviđala mi se ta ideja bratstva i jedinstva, posebno zato što u našoj kući... Moji roditelji, iako su bili katolici ali oni nisu ničim pokazivali niti su bili nacionalisti u nekom smislu. Niti su nas izdvajali. Učili su nas da volimo ljudi. U našoj kući je bio dobrodošao apsolutno svako. Imali smo jako, jako dobre odnose sa komšijama. Posjećivali smo se, radili jako puno stvari zajedno. I dan-danas imamo jako dobre odnose, ali počelo je to nekakvo previranje. Posebno kada je počela država da gubi tu nekakvu svoju stabilnost i kad su počeli ti neki predsjednički izbori i

to nešto novo što se počelo dešavati, i nacionalne stranke, i nacionalizam je nekako kulminirao u to vrijeme. Ja sam, moja majka je posebno govorila: „Biće rata, jer ja ovo znam. Ovo se sve dešavalo“. Ja sam tad iskreno bila jako tužna. Ja se sjećam tad da sam plakala i da sam govorila: „Bože, ako te igdje ima, ne daj da bude rata, ako ti Bože postojiš, ako si ti taj, gore negdje, daj da ne bude rata“. Najviše me, zaista to iskreno kažem, bolio taj nacionalizam. Što se najednom srušilo to nešto u što sam ja vjerovala. Zaista se srušilo nešto što su bili moji temelji i što su me roditelji učili. Ja sam vjerovala u to zajedništvo, to jedinstvo, ljubavta. U svemu tome što se dešavalo počeo je da se ruši taj moj svijet koji sam ja izgradila. I kako sam bila tužna zbog toga.

Spominješ mi period pred rat?

Da, da, to je bila... Devedeset prve sam završila školu... Otprilike '91., '92. Tad su počela previranja, sjećam se, mi smo išli u završni razred srednje škole i tad su počele te nacionalne stranke. Mi smo u školi to doživjeli kao zezu, kao dobru priliku za nešto da eskiviramo, da pobegnemo s časa. Mislim, to je bio period te naše nezrelosti. Apsolutno nismo shvatali ozbiljno. Ali kad sam zaista vidjela da je to nešto ozbiljno bila sam jako povrijeđena i jako tužna.

Kada si postala potpuno svjesna da je počeo rat? Da li se uopšte možeš prisjetiti?

Pa, poslije '92. sam otisla na put. Znači tad se još moglo prolaziti iz Bosne prema moru, išla sam s društvom za Trogir pa Split i još nisam bila svjesna da počinje rat. Iako smo slušali vijesti, iako smo slušali o nekakvim zbivanjima u istočnoj Bosni, mi to nismo prihvatali, ma daj, nema ništa od toga. Nema ništa od toga, to nije nešto. Neće se to ništa desiti. Međutim, otisli smo u Trogir, sjećam se dobro. Čuli smo priče ljudi o ratu u Bosni, da će biti rata u Bosni, da je tamo sve počelo, da, da će čak Zenica biti gladna što se ispostavilo i što sam ja iskusila na svojoj koži. I nama je to bilo čudno. I bile su nam čudne te barikade dok smo došli do mora. Mi smo išli na more, nama je cilj bio ići na more. Dok smo mi došli na more, naišli smo, ne znam, na nekih desetak-petnaest barikada. I isto tako dok smo se vraćali. Ali mi to još uvijek nismo doživljavali da je rat. Vidimo ljudi u uniformama, neko oružje, nismo svjesni. Dolazimo ponovo u Zenicu, Zenica potpuno prazna, prodavnice prazne. Sve je apsolutno prazno. Ponostaje hrane i nekako postajemo

svjesniji. Ali to nije bilo u našem umu, u našoj svijesti, nego jednostavno okolnosti su takve bile da svi pričaju o ratu i mi smo prihvatali da je rat. To je taj bio... Mada u srcu, ja lično sam prihvatala da je rat tek nekad pred kraj, možda '94., '95., kada je sve bilo gotovo, onda. Jer nismo uopšte htjeli prihvati činjenicu da je rat.

Kažeš: „Nismo htjeli prihvati činjenicu da je rat“. Pa si maloprije rekla: „Neće se desiti“. Kako sada, sa ove vremenske distance, gledaš na te svoje izjave? Šta misliš zbog čega je to tako, zbog čega si tako mislila? Pa možda i zbog godina, ne znam. Ja stvarno ne znam precizno.

Koliko si tada imala godina?

Imala sam... Kad je počeo rat imala sam osamnaest godina. Znači završila sam školu '91., osamnaest godina sam napunila '92., ne mogu se tačno sjetiti. I onaj, ne, '91. sam već imala osamnaest godina. Nije bitno sad, uglavnom bila sam jako mlada i možda taj mladalački pogled... jer mi smo maštali kad završimo školu valjda ćemo naći neki posao. To nam je, o tom smo pričali. Kad završimo školu, eh da nam je sad naći neki posao. Čak su neke moje prijateljice i pronašle i radile su, neke su se već bile i udale i mi smo razmišljale o normalnom životu. Tom nekakvom normalnom slijedu koji ide uz te godine. I sve to. Možda to neko ubjeđenje u nama nije dalo da mi to prihvatimo. A sad kad gledam, posebno gledam svoje matursko veče, kasetu. Jer, mi smo bili posljednja generacija koja je imala matursko veče i ekskurziju. Poslije nas više nijedna generacija nije bila u mogućnosti jer je bio rat.

U koju srednju školu si išla?

U Srednju tekstilnu u Zenici.

Kažeš, kada pogledaš svoje matursko veče...

Da, kad pogledam svoje matursko veče... Posebno što je ta institucija bila specifična. Mi smo imali... Tada je tekstilna škola bila u medicinskoj školi. Tu su bile tri struke: tekstilna, frizerska i zdravstvena. Mi smo svi zajedno imali matursko veče i znali smo se. Svi smo se poznavali između sebe i kad gledam sad... Nedavno sam baš, prošlo je od tad deset godina... Gledam nedavno kasetu i sad se stvarno pitam koliko od ovih ljudi je uopšte živo kroz ovo vrijeme. Sjećam se tад, isprácali smo u vojsku jednog momka, na maturskoj večeri. Pitanje je da li je taj momak uopšte živ. Koliko je onih momaka koje smo birali kao za mistera

večeri, koliko je njih uopšte na popisu živih? Koliko je onih djevojaka... gdje su, šta su? Od tih toliko ljudi možda sad viđam nekih pet posto u Zenici. To sam Bog zna gdje su.

Ponovo ču se vratiti na period prije rata, tvoj brat, otac, momak – da li su bili u vojsci?

Pa moj jedan i drugi brat... Jedan brat jeste bio aktivno u vojsci. Drugi brat je bio pod radnom obavezom, imao je specifičan posao pod radnom obavezom. Otac mi je bio star i onaj, moj muž je bio baš vojnik, ustvari bio je profesionalni vojnik. Ali njega sam upoznala tek poslije pred sami kraj rata.

Daj mi reci, molim te, tvoji kontakti sa braćom, pa i sa mužem pred kraj rata, kako je bilo u to vrijeme pričati s nekim ko je bio u vojsci, mužem koji je bio profesionalni vojnik? Kako si se osjećala spram njih?

Pa šta ja znam, bilo mi je, kažem... Možda da se vratim na ono pitanje kada smo ozbiljno počeli doživljavati da je rat ustvari – kada su počele da padaju granate po Zenici, kad je bilo ono bombardovanje Zenice. I sjećam se tad da sam bila zabrinuta za svoju sestru jer na tom području gdje su padale granate, gdje je bombardovano, ona je oprilike tu živjela. Sjećam se da sam strahovala za nju i za njenu djecu. Brat isto tako, on je prilikom bombardovanja povrijeđen, tada još kao civil u Zenici, u željezari prilikom bombardovanja, na samom početku, od detonacije. To su neki momenti nekakvog probuđenja kada smo postajali svjesni: „E jest, stvarno se nešto dešava. E to je loše“.

Kako si saznala da ti je brat ranjen od detonacije?

Pa kontaktirali smo sasvim normalno. Kontaktirali, znam, čula sam, ne znam, od njegove žene. Normalno smo komunicirali kao brat i sestra, sasvim normalno. Naknadno obično... ne mogu da se sad sjetim svega. Znam da je to bilo u željezari koja je bombardovana, bila je detonacija i nastradao je unutra i to je bilo neko prvo osvješćivanje.

Da li si se osjećala ugroženom, ugroženom za svoj život?

Pa...

Ili kako si se osjećala?

Kako sam se osjećala? Pa prilično zbumjeno. Prilično zbumjeno. Stvarno zbumjeno. Jedan dio mene nije prihvatao da je rat jer smo bili mladi,

bili smo puni života, htjeli smo nešto drugo, neke sasvim normalne stvari. Drugi dio, sama ta glad, nestošica... žrtve oko nas, dolaze ljudi i kažu ko je poginuo. Moja prijateljica, naprimjer, saznaće na televiziji na spisku da joj je brat poginuo od granate ili već od čega, na ratištu, sad se ne mogu tačno svega sjetiti. Onda uniformisani ljudi, posebno te kokekakve vojne i paravojne formacije koje su u to vrijeme kružile Zenicom. Sav taj nekakav duh tog rata, ne znam... Ja stvarno nisam, onaj, nisam se ni jedan momenat osjećala ugroženom, nisam doživljavala taj nekakav nacionalizam u toj nekoj generalnoj mjeri u ratu. Jer stvarno kako su ljudi doživljavali i silovanja i progona. Mi nismo nigdje mrdnuli iz svoje kuće, nije nas niko od komšija, stvarno, ni dirnuo. Čak naprotiv, imali smo par napada, tih nekakvih na nacionalnoj osnovi, ali ono što je mene ohrabrilovo, diralo kao čovjeka, je stav mojih komšija koji su govorili: „Ako treba, mi ćemo vas čuvati. Ako treba mi ćemo biti s vama“. I to je stvarno ostavilo duboki trag. Apsolutno u mom društvu u kojem sam se ja kretala stvarno smo se trudili da ne bude nikakvog nacionalizma. Mi smo se zajedno borili za život, borili za preživljavanje, posebno u vrijeme '93. kada je u Zenici bila glad. Tad smo u jednom, baš nacionalno mješovitom sastavu po trideset kilometara išli pješke da bi nešto uspjeli da prodamo ili zamijenimo za hranu po tim nekakvim obližnjim selima, ne obližnjim, nego trideset kilometara dalekim. To je kad idete pješke jako zamorno i jako teško.

Zbog čega ste prelazili trideset kilometara?

Pa zbog hrane, zato što je Zenica tad bila jako gladna. Bila je totalna glad u Zenici. To je bilo vrijeme sukoba Armije BiH i HVO-a i apsolutno su svi putevi bili zatvoreni. U Zenicu nije stizala hrana ni iz kojeg izvora, sem te neke humanitarne pomoći. Ali to je bilo jako malo za preživljavanje. Jedino što je bila zima i sjećam se zime '93. Ništa, ništa mi nismo imali. Čak do sedam dana hljeba očima nisam vidjela, a kamoli ga jela. I ako ništa, imali smo tada jako lijepе figure (*smijeh*). To je jedina prednost. Bilo je obližnje selo, ne obližnje, bilo je totalno u drugoj opštini, selo Mehurići. Oni su držali linije i oni su imali kontakt i dotok hrane. Tako da smo mi u principu išli gore i snabdijevali se za hranu. Prodavali smo stvari, nakit, vrijednosti, tehniku, odjeću vrijedniju i to. Mijenjali smo za hranu.

Sjećaš li se nekih cijena?

Ma kako da se ne sjećam, sjećam jako dobro. Jedan zlatni prsten je kila krompira. Sjećam se moje dobre priateljice koja je zlatnu narukvicu od nekih trista grama težine, to je jako jako skupo, ona je to dobila na poklon, od svojih sinova iz Holandije, prodala za dvadeset kila brašna. Onda, kilo kafe, mislim da je bilo oko sto maraka. Znam da nam je kafa bila nedostižna. Kada dobro prođemo, kada dobro zamijenimo, onda uzmem po deset deka, to je sto grama kafe i to nam je bilo... Ulje je bilo trideset maraka; dvadeset do trideset maraka, šećer do dvadeset isto tako. Sjećam se slučaja kada je čovjek ubijen zbog cijena: jedan švercer koji je radio na pijaci je ubijen zbog toga što je digao cijenu. Recimo, kilo brašna se kretalo između dvadeset do dvadeset pet. Njemu je došao vojnik s linije, gladan, i tražio da mu proda taj kilo brašna. On je rekao trideset maraka, ovaj je rekao imam dvadeset ili dvadeset pet, ovaj je rekao ne može, ovaj ga je frustriran ubio. I to se dugo pričalo, to je bila priča baš na pijaci. Ona mi je pijaca bila tad jedini tržni centar u gradu. I ako šta nađeš, tu ti je, ako ne nađeš... A Mehurići su bili kao mjesto gdje se nabavljalo, nabavljala hrana, gdje je apsolutno potpuno normalno funkcisao život. Toliko normalno da smo se mi čudili. Imali su struju, imali su hranu, a mi nismo imali ni hranu ni struju, ništa. Mi smo bili k'o iz druge države da smo došli.

Kažeš, hljeba – kruha nisi vidjela sedam dana.

Da, da.

Od čega su tvoja braća, sestra, roditelji, ti... šta ste jeli, od čega ste živjeli?

Mama je već umrla. Mama je umrla na početku '92. Otac je, otac je neku humanitarnu pomoć dobijao. Ja sam već živjela sama u tetkinom stanu, čuvala sam njen stan.

Gdje?

U Zenici, tu u Zenici. Tata je živio u našoj kući u Nemili, a sestra je imala muža koji je imao solidno radno mjesto. Uglavnom, život je funkcionisao na osnovu tih paketa. Živjelo se od tih paketa humanitarne pomoći i zamjeni i razmjeni svega toga.

Spomenula si maloprije da si čuvala tetkin stan. Mislim da bi bilo zanimljivo da kažeš nešto o tome.

Pa ništa, moja tetka je spletom okolnosti imala stan u Zenici, a vikendicu

dolje u Begovom Hanu. Pa je spletom okolnosti završila u Žepču, a tad, u to vrijeme, smo se samo mogli kretati do Begovog Hana. Već je Žepče bilo druga država i tako da je... Što je sad sasvim normalno i uvijek je bilo normalno. To su prije rata bila tri grada koja su bila nekako povezana i tad mi je poručila da uđem, da pripazim stan i tako budem tu. I uspjeli smo, što je isto bilo čudo u takvim okolnostima, da sačuvamo stan kada se u Zenici provaljivalo i ulazilo u tuđe stanove.

Od koga si stan čuvala? I zbog čega?

Pa da neko ne provali, da neko ne uđe jer u Zenici je tad bilo sasvim normalno ući u tuđi stan, useliti se. Čak i dobiti papir, rješenje sasvim normalno dobiti na tuđi stan. Doduše na privremeno korištenje. To je bilo tako normalno.

Spomenula si odlazak u Mehuriće, trideset kilometara od Zenice, radi hrane, pješačenje... Mogu li te zamoliti da se prisjetiš jednog uobičajenog, da kažem cijelodnevnog, dana u toku rata? Na šta se to svodilo u tvom životu?

Pa bilo je raznih faza, iz godine u godinu je bilo drukčije. '92., '93., hm, '92. otprilike, to je još bio neki period, pričala sam ti, kad smo išli na more, vratili se čak s mora. Devedeset treća je bila jako težak period, to je bila borba za život. Sve je počelo sa redukcijama struje, pa nemamo struju, pa smo ustajali naveče, totalno je bio obrnut život. Danju smo spavali, naveče smo, kad struja dođe, oko neka dva-tri sata ustajali pa kuhalili za sutradan ono što smo imali. Počelo je podobro da se oskudjeva. Onda, onaj, poslije kada je nestalo skroz struje, jedan period, ne mogu se sad tačno sjetiti koji, znam da apsolutno nije bilo struje u Zenici nikako i da smo unosili šporete u stanove, da smo tu kuhalili, da smo se snalazili. Problem je bio što je to grad, što se nije moglo snabdjeti za drva, pa smo skupljali okolo drva. Idemo okolo sakupljamo drva da bismo naložili. I onda smo se solidarisali jedni s drugima po komšiluku. Taj duh komšiluka me je nekako i održao, mene lično. I taj duh prijateljstva, sakupljali smo zajedno, naprimjer, ako hoćemo da napravimo grah, onda donesemo drva zajedno i onda mene moja komšinica zovne i kaže: „Hajde dok još ima vatre stavi nešto“. Dijelili smo ono što smo imali, u paketima što dobijemo. Svako je dobijao po nekoj osnovi paket, oskudan, ali eto. Taj paket recimo nije mogao biti ni pet dana, ljudi su razvlačili, iz nemogućih situacija su se pravile kojekakve... Kažem,

meni je i dan-danas žao što sam tu knjigu ratnih recepata izgubila, što nemam te ratne recepte kad smo od ničeg pravili nešto. I bilo nam je, uživali smo u tom malo što smo napravili.

Kažeš da je sa komšijama i komšinicama bila solidarnost. Kako ocjenjuješ svoj odnos sa ocem i drugim članovima obitelji, sa prijateljima, sa članovima uže porodice?

Pa isto tako kažem, solidarisali smo se. Bili smo nekako jedni uz druge, nije mi bilo jednostavno. Moj brat je radio jedan opasan posao u to vrijeme, bio je pod radnom obavezom i on je, recimo, kad ode na put koji je bio jako opasan, mi smo svi strahovali za njega. Kažem, onako nekim ljudskim rezonima... Moja majka je umrla prije toga... U to vrijeme možda, kažem nekim ljudskim rezonima, je bolje da sve to nije gledala i preživljavala ponovo. Posebno su njeni srodnici stradali. Moji bližnji, stvarno u nekoj mojoj familiji, od mojih bližnjih, nije niko posebno, neki teret, neki teret ekstra doživio sem eto brata što je bio ranjavan. I brat, drugi brat i snaha, jer njima je dijete zaglavilo u totalno drugom dijelu Bosne i Hercegovine. Jer, kako sam rekla na početku, apsolutno nismo bili svjesni da je rat, da su putevi zatvoreni, da će se zatvoriti. Njihov sin je otisao kod djeda i bake i cijeli rat ga nisu vidjeli dok se nisu putevi otvorili i tek su ga onda vidjeli. Tad nam je bilo... Mi smo ga svi iščekivali, kad su se putevi otvorili, da se on vrati. Mi smo sretni da vidimo dječačića koji je otisao, ali se vratio mladić. Sjećam se tada, to je bila smiješna situacija, jedva smo ga dočekali, prvo smo bili zahvalni Bogu što je živ, što nije poginuo, što nije nastradao jer to područje gdje su oni živjeli je bilo ratno, pod ratnim dejstvima.

U Bosni Hercegovini...

Da, da, o Bosni i Hecegovini je riječ. I onaj, mi smo... Bili smo sretni što je on živ, jer im je on jedini sin. I drugo, očekivali smo dječaka malog, ne mogu se sad sjetiti koliko je on imao godina kad je otisao. I ja se sjećam, ja sam mu tada kupila... Tada su se već otvorili putevi i počela je dolaziti odjeća i obuća, i ja sam mu kupila neki komplet, šorc i majicu, od radoći i sreće što će doći i kad sam ga vidjela... To što sam mu kupila nije moglo ni (*smijeh*) ni na jednu njegovu ruku da stane. Bila sam totalno profulala veličinu jer nismo uopšte imali predstavu kako je tekao taj život, kako smo se mi borili za goli život.

Ti si njegova tetka, on je tvoj bratić... Ti takođe, kao i njegovi roditelji, ga niste vidjeli tri godine.

Cijeli rat, jer je on u ono vrijeme kada su bili otvoreni putevi, dok se normalno komuniciralo, hodalo, otišao kod djeda i bake, bio je raspust i otišao je na raspust. I u međuvremenu se zaratilo, zatvorili su se putevi, on nije mogao nigdje da ide, posebno po tim područjima koji se sad zove Republika Srpska. Poslije je bilo kakva poruka stizala preko Crvenog križa ili već tim kanalima koji su u to vrijeme funkcionali, kanali za komunikaciju. Bilo nam je dragocjeno da čujemo da je živ i da je dobro. I hvala Bogu, stvarno je živ.

Dodosmo do trenutka kada te želim upitati, rekla si da si svog muža, tadašnjeg momka upoznala u ratu, pred kraj rata...

Devedeset četvrte.

Hoćeš li mi ispričati nešto o tome?

Pa ja sam radila u jednom restoranu...

Šta znači ratno upoznavanje?

To je zato što je meni rat bio u periodu mladosti i što stvarno, samo mogu reći da me Bog zaštitojer kad vidim gdje se dešavalo, gdje sam živjela jer kad uzmemo samo... Mislim, ljudi mogu pričati ovo i ono, rat je bio nažalost takve prirode, nacionalne prirode, ljudi su ubijali druge ljudе samo zato što se drukčije zovu. To je istina, mi od toga ne možemo pobjeći. Bila sam u mjestu u kojem sam zaista bila nacionalna manjinа, stvarno. Živjela sam u mjestu gdje je većinski bio bošnjački svijet. Tu su jedno vrijeme živjeli Srbи, u ratu se većina tih Srba iselila i otišla i, onaj, mi smo bili Hrvati. I uvijek je, i u najmirnije doba i u najmirnije vrijeme jako malo Hrvata tu živjelo. Nekih možda pet-deset posto, možda nije ni toliko. To je malo mjesto, svako je svakoga znao. Svako je znao kako se ja zovem, gdje ja radim, ko sam, šta sam, ali stvarno zanimljivo da u restoranu u kojem sam radila, bolje reći drumskoj kafani gdje sam radila, dolazilo je, tu je dolazilo jako puno vojske. A apsolutno od vojnika, apsolutno nisam imala nikakvu provokaciju, nikakav problem, sem onih alkoholičarskih problema koji su u prirodi tog posla. Ali da me je neko isprovocirao baš na nacionalnoj osnovi, apsolutno ne. I čak da apsurd bude veći, kada govorim o apsurdima, ja sam radila kao Hrvatica tu, gazdarica mi je bila Srpskinja, a kolega je bio Rom. Tako da je

to nacionalni sastav, a bile su još dvije kolegice koje su bile Bošnjakinje. I tako da je nacionalni sastav stvarno bio upotpunjjen, čak i u to vrijeme. A dolazili su, dolazila je vojska tadašnje Armije BiH tu i svi su navraćali tu i zanimljivo čak da je u tom mjestu, gdje je bilo nekakvo sjedište tih vojnih formacija, jako puno bilo tih ugostiteljskih objekata. Svugdje su znali nered napraviti, vojska k'o vojska, to je sasvim normalno i znamo i prirodu rata i prirodu takvog načina ponašanja, a interesantno je da nikada kod nas nisu napravili nered. Da su zbog konobarice, ne znam, ili zbog gazdarice napravili ovo-ono. Kod nas nikada. Osim ono između sebe što se desi, ali da nas neko lično napadne, stvarno nije. Lagala bih kad bih rekla da jest, to je bilo interesantno stvarno. Jako interesantno.

Jesi li muža upoznala na radnom mjestu? On je dolazio takođe kao vojnik?

Da, da. On je tu dolazio kao vojnik, kao gost i tako smo se tu i upoznali.

Zanimalo bi me, imala si momka, današnjeg muža koji je odlazio na ratište. Kako si se osjećala tada?

Pa u principu smo, možda će zvučati glupo, mi u to vrijeme, u tom restoranu gdje sam radila... Tada u to vrijeme u tom restoranu gdje sam radila smo sve te momke doživljivali kao porodicu u biti bez obzira što je bio rat. Ti momci su stvarno nekako bili dio nas. Prvo što su to mjesto, inače bez tog stanovništva koje je malo i učmalo... Oni su svojim prisustvom prvo davali živost tom mjestu, drugo, dolazili su kao gosti u taj restoran i nama su bili čak simpatični i dragi jer su to bili samo obični ljudi koji su silom prilika morali da idu da ratuju. Neki su zaista morali jer malo je ko od njih želio da ratuje. I svaki put kad čujemo da je neko od njih poginuo i izgubio život, nije nam bilo jednostavno. Bilo je situacija kada su djevojke... Ja doduše nisam bila neki emotivac u toj situaciji da plačem sad za nekim, ali je bilo situacija kada su mnoge djevojke plakale za tim momcima za koje su čule da su poginuli. Bilo je, to je neobično kada znaš... jučer si... taj isti čovjek je jučer dolazio, pričao s tobom, bilo je sve uredu... Danas ga više nema. Danas čuješ neke morbidne priče kako mu je neko crijeva, crijeva s grane skidao da ga sastavi... nogu mu tamo neko kupio s nekog tamo drugog kraja... sastavljaš mu tijelo da uopšte to na nešto liči, da se kao leš može

pokopati na nekakav pristojan način. I to su bile stresne situacije, mada smo mi, kao, u tom periodu bili mladi pa smo gledali da se i tog stresa nekako... da to zaboravimo. Zanimljivo je bilo kako su ti momci gledali na rat: danas plaču za ratnim drugom, a već nakon nekih pola sata, sat vremena se otkače, luduju, žive potuno normalno k'o da se ništa nije desilo. I valjda su naučili da žive s tom smrću. Ja lično tada, lično sam... Moj muž i ja smo se tada poznavali, tada u tom periodu smo bili baš prijatelji, osjećala sam radost kada ga vidim na vratima i kada vidim da je živ. Bez obzira poslije... Spletom okolnosti počeli smo i da hodamo i na kraju je ta naša veza okončala brakom. Ali stvarno nam je bilo drago kada ih vidimo da se vrate živi u tolikom broju u kolikom su bili prije nego što su otisli na teren ili na ratište.

Kažeš da nisi bila neki veliki emotivac u tom periodu. Čega si se najviše plašila kroz ratni period?

Kao žensko sam se stvarno plašila da doživim silovanje, jer su mi te priče o silovanju bile, ne strašne, nego prestrašne. I kad čujem da su žene... I stvarno kažem hvala da me stvarno Bog sačuv'o da tako nešto nisam doživjela, ali toga sam se najviše bojala. I moj otac se čak toga boj'o, jer smo on i ja tada u tom periodu živjeli sami. Tada, recimo neki period '94., '95., '96. i dalje, do devedeset sedme. Devedeset treće sam živjela u tetkinom stanu, poslije kada su se otvorili putevi ona se vratila u svoj stan, a ja sam se vratila da živim sa svojim ocem.

Ti i muž ste se vjenčali i upoznali u ratu. Kada sada pogledaš na koji način je rat promijenio tvoje aktivnosti i navike; rekla si da nisi bila emotivac, da li si sada emotivac?

Pa dobro, mislim da sam očvrsnula, da sam očvrsnula. Mislim da na život puno... Bez obzira koliko je taj rat bio strašan i imao je te neke tegobe i nekada, možda je glupo reći, nekada se nekih stvari s radošću sjećam iz tog perioda. Jer su mi bile, u današnjem žargonu, bile su mi na blagoslov jer puno sam naučila iz toga.

Možeš li nešto izdvojiti?

Pa recimo, evo period gladi. Nekada prije rata bilo mi smiješno... Ja kažem, mi jesmo živjeli skromno i prije rata, ali nikada nismo gladovali. Mogli smo oskudijevati i u ovom i u onom, i u nekim zadovoljstvima, ali u hrani zaista nismo oskudijevali.

Ali šta sada znači to što si u ratu bila gladna?

U ratu sam bila gladna i sada jako dobro znam cijeniti, onaj, prvo cijenim ono što stavim za sto. Svoju djecu da poučim koliko je važno imati hranu u frižideru, jedna od stvari. Koliko je važno cijeniti to što, hajde da kažem iz ugla sada vjernika, cijeniti ono što Bog da. I to je samo jedna od stvari koje sam naučila. Drugo, naučila sam jako puno o karakteru ljudi, jako puno o ljudima, posebno na tom mjestu gdje sam radila, puno o tome koliko ljudi mogu biti slabi, koliko god izgledali jaki, oni su slabi. Koliko god se predstavljali kao neke veličine, neke sile, face, kažem, žargonski, onaj, jako su slabi unutar sebe. Taj rat je to pokazao. Koliko ljudi mogu biti pokvareni, isto tako, koliko ljudi mogu biti plemeniti. I to sam isto naučila u ratu. Jedno jako, jako veliko iskustvo sam povukla iz tog rata i mislim da, ne daj Bože da se ikada ponovi, ali mislim da puno toga imam da prenesem, da kažem.

Na koji način si postala svjesna da je rat stao, da je rat završen?

U mom slučaju mogu reći da je to bilo jako specifično. Kako god nisam bila svjesna da je rat uopšte počeo, tako sam ustvari, s obzirom da mi je muž bio profesionalni vojnik... onaj, za mene lično te ratne, neću reći te ratne strahote, nego ta ratna, nekakva psihološka dešavanja ustvari... Pa tek se završila nekada tamo možda krajem devedesetih, da budem iskrena. Dobro krajem devedesetih.

Zbog čega je to tako?

Pa zbog toga što... zvanično se rat završio nekada devedeset pete, šeste, već kad, ne mogu se sjetiti tačno tih datuma. Devedeset sedme sam se već udala, a u toj godini sam dobila i dijete. Moj muž je bio non-stop na terenima, znači prirodu posla koju je obavljao, non-stop su bili na terenima. Tada sam bila u situaciji da odgajam, ne jedno, već troje djece, pošto je on imao djecu iz prvog braka. To je sada druga priča i recimo, bila sam sama s troje djece. Za mene sve to što je on u nekakvom svom poslu morao da odrađuje, ja sam imala ulogu i muškarca i žene u kući. I tako da mi je taj period do momenta dok on nije u potpunosti završio sa profesionalnim vojnim sastavom, sa svim tim što uopšte podsjeća na vojsku, na rat, na bilo šta, e tek sam onda počela da živim jedan normalan život i tek sam tada prodisala kao žena. Govorim sada iz ugla žene, majke, iz ugla supruge, iz ugla staratelja. Ja, kao djevojka sa dvadeset tri godine, preuzimam odgovornost za dvoje djece koji su isto tako došli

iz jedne jako teške pozadine i plus u toj istoj godini dobijam svoje djetete. I onda se brinem za troje djece skoro u potpunosti sama. Jer muž je zbog prirode posla jako često odsutan, gotovo ga nikako nema kod kuće. Kada dođe, on je tu praktično k'o gost. Ja neću da mu stvaram nikakve frustrirajuće situacije niti stresne situacije. Želim da budem u njegovom društvu, želim da uživam u tim trenucima tih par dana. Tako da je za mene rat... za mene lično rat je tek stao '98., '99. ili 2000., kada je moj muž definitivno završio sa vojskom.

Kako bi opisala svoj odnos s mužem nakon što je završio s vojskom? Šta je to bilo drugačije nego u periodu dok je on bio vojno angažovan?

Bilo je drugačije to što smo tek tada počeli da se upoznajemo na pravi način. Jer mi smo imali brak, ali taj brak je bio nerealan, u smislu komunikacije muža i žene, u smislu zajedničkog života. Mi smo jednostavno u tom periodu za sebe imali samo lijepo trenutke, jer nismo htjeli da sebi stvaramo neke frustrirajuće situacije, neke stresne situacije, neke ružne situacije jer smo imali malo vremena da podijelimo to što se izdešavalо u međuvremenu dok nismo bili zajedno. Međutim, poslije toga, kada smo počeli da živimo kao muž žena, onda smo stvarno imali opet težak period dok smo se stvarno upoznali (*smijeh*). Jer to je bio period i kada smo se budili zajedno, zajedno živjeli, normalno svaki dan, da nije bilo odsustvovanja i tada smo počeli da ustvari doživljavamo brak na pravi način sa svim situacijama koje brak nosi, i svađama i prepirkama i tim nekakvim okolnostima koje su sastavni dio jednog braka.

Kako bi opisala način na koji je rat promijenio tvoj život i živote ljudi oko tebe?

Lično moj život je promijenio na takav način da sam, kao neko ko nije nešto posebno vjerovao u Boga, počela da vjerujem u Boga i da sada živim jedan duhovni život. Ako mogu reći, član sam jedne male i specifične vjerske zajednice za naše prostore, ali tu sam doživjela da sam u Bogu, u kojeg vjerujem, našla i mir i radost i ispunjenje svega onoga što nikada nisam imala. I ovaj sada način života ne bih mijenjala nizašta iz prošlosti niti za bilo koji drugi period života. Ovo je nešto najdragocjenije što imam. I mogu na neki način zahvaliti ratu jer me je natjerao da zavapim za pomoć od onog koji je vrhovni i vrhovni gospodar svega i svačega na ovoj zemlji. A drugo, ono što bih rekla za ljudi oko sebe, mislim da su postali, pa ružno je možda reći, ali ljudi su posta-

li veći nacionalisti nego u ratu. Ja sam malo nacionalizma osjetila u ratu ali sada, ljudi su kao da su doživjeli neko nacionalno probuđenje tek poslije rata. Počeli su da se zatvaraju u svoje torove i ko god... Sticajem okolnosti radim u okruženju koje se može nazvati nevladinim sektorom i taj nevladin sektor radi na zbližavanju na pomirenju ljudi, ali ljudi su toliko postali tvrdi, toliko su se zakačili za svoje torove, toliko su ne-povjerljivi postali jedni prema drugima, 'ne-bliski', samoživi. Ne želim nikome da sudim, ovo je neki moj utisak, govorim o bližem okruženju. Ljudi oko mene, koji se nalaze oko mene, izuzev ljudi koji su u mojoj vjerskoj zajednici... Stvarno mogu reći da imam kvalitetne odnose i lijepe odnose, i to je ono što me ispunjava, što tu nalazimo svoje ispunjenje. U Bogu tražimo ispunjenje svog života i onda nas to čini... i to možemo dalje širiti, tu nekakvu ljubav koju smo primili, možemo je dalje širiti. Ali me iznenađuje da su neki moji bliski prijatelji koji nisu u svemu tome, postali su, hajde da ne kažem, nacionalisti.

Samo kratko, kako se ti nosiš s tim što su oni postali nacionalisti?

Pa, ja lično, sada kažem iz ugla vjernika, ne želim da obraćam pažnju na to. Ne želim da uopšte tu osobinu prihvatom. Želim da vjerujem, kako god sam u ratu vjerovala u dobro i kako god smo tada dijelili dobro i zlo, i ono malo dobra što je u to vrijeme bilo, sada jednostavno, kao vjernik, nastojim da pokažem onu Božju ljubav koju sam primila i uopšte nemam, ne razmišljam kako da se nosim. To je apsolutno problem onog... Iz ugla vjernika smatram da je nacionalizam idolopoklonstvo. I ako ti smatraš i svoju naciju stavljaš ispred Boga, to je tvoj idol, to nije nešto u šta bi ti treb'o da vjeruješ. On jeste stvorio narode da ga slave, ali nije stvorio narode da se mrze i ubijaju između sebe. To je moj stav i ja nastojim da Božiju ljubav koju sam primila, podijelim sa ostalima. Koliko ko želi da primi, a koliko ko ne želi, ja zaista nikoga ne mogu da promijenim.

Na kraju smo intervjeta, kada se sada vratiš na period prije rata, za vrijeme rata i poslije rata, kako sada gledaš na te tri faze?

Pa ne znam, to pitanje me malo zateklo, u principu sve to što se izdešavalо prije rata, za vrijeme rata i poslije rata meni služi u današnjoj službi, u današnjem radu kao jedno golemo iskustvo. Vidjela sam puno u ljudima, vidjela sam puno... u službi. Ja volim reći da služim Bogu, zaista. Kroz vjersku zajednicu služim Bogu i nastojim da sve to što se

izdešavalо upotrijebim, kako mi to imamo običaj reći, u slavu Božju i da pomognemo ljudima da dožive iscjeljenje svojih duša. Bez obzira koje su oni periode prošli, u kojem su periodu bili i da li je to bilo manje bolno ili više bolno za njih. Nažalost, svi smo mi izašli sa nekakvим traumama, bilo manjim, bilo većim. Ja lično smatram da svim ljudima treba iscjeljenje duše i da bez toga neće moći ići dalje i neće moći ići naprijed.

Hvala ti. Ima li nešto što smatraš važnim za ovaj intervju, što se u tebi možda trenutno probudilo a što te ja nisam pitao. Sad je prilika za to ako želiš podijeliti.

Iskreno, nema. Mislim da sam u principu sve rekla, ali ono što je stvarno moja želja i zbog čega sam stvarno pristala na ovaj intervju... Ako neko ko ovo bude čitao, tu publikaciju ili kako vi to već zovete u svojoj branši, nadam se da će mu pomoći da doživi iscjeljenje duše, da smogne snage ako je povrijeđen da oprosti, da smogne snage ako je napravio grijeh prema nekome, da se pokaje. Bez toga, bez iskrenog pokajanja i bez oproštenja, ne možemo dalje. I to je moj stav i kao čovjeka i kao vjernika, kao osobe koja voli Boga.

Hvala ti.

Hvala Bogu (*smijeh*). To je to.

Budućnost naše prošlosti

Ili – Nešto kao pogovor

„Remembering can lead to action just as easily as it can lead to inaction; it all depends on who does the work of remembrance“

Jay Winter – Remembering War

(Pamćenje može voditi do akcije isto tako lako kao što može dovesti i do odustajanja od nje; sve zavisi od toga ko se bavi radom na pamćenju)

Pripremajući se za pisanje pogovora knjizi „Slike tih vremena“ pokušavala sam da sebi (a nadam se i drugima) pojasnim odgovor na pitanje – zašto prikupljati životne priče i objavljivati ih kao knjige? Pitanje me je na određeni način mučilo mnogo duže vreme od onoga koje mi je bilo potrebno za nastajanje jednog teksta. Osim lične zainteresovanosti i entuzijazma nekoliko osoba za priče ljudi, kakvu to svrhu ima za naša društva? Ostavlja li to ikakvog traga u našim okruženjima koja pate od svojevrsnog predoziranja prošlošću i (naizgled) paradoxalne nezainteresovanosti za tu istu prošlost. Takođe i za sadašnjost i budućnost.

Kada smo pre dve godine u Centru za nenasilnu akciju odlučili/e da se latimo ovog posla, ideja nam je izgledala kao logičan nastavak onoga što smo godinama pre toga radili, a to je doprinos izgradnji mira i suočavanju sa prošlošću na prostorima bivše Jugoslavije. Činilo nam se to i kao zgodan iskorak u polje rada kome smo težili – poznato kao „rad na kolektivnom sećanju“ (*memory work*). Grupu ratnih veterana odmah smo prepoznali kao potencijalnu „riznicu“ priča koje treba da budu odslušane i obznanjene. A nekako odmah potom, rodila se i ideja o mogućoj komparaciji perspektiva u okviru porodica ratnih veterana – perspektive nošenja oružja i boravljenja na linijama fronta i perspektive preživljavanja ratnog stanja kao civil/ka, i vođenja drugih vrsta bitaka za život. Obe te perspektive su, po našem mišljenju, zanemarene u našim javnostima. Za one kojima je „rat bio тамо negde“ te priče retko ulaze u polje interesovanja u smislu tvrdnje da imamo sada prečih stvari da se njima bavimo. Onima, pak, kojima je „rat дошао под прозор“ takvih

priča je preko glave – znamo ih, živeli smo ih i živimo. No, kako u svakoj naizgled monolitnoj slici postoje pukotine i prostor za nešto što je drugačije tako je i sa slikom naših društava. Gledano iz te perspektive, ova knjiga se može čitati i kao glas iz procepa, pukotine.

Naše kolektivne (nacionalne?) naracije tako imaju pukotine. Iako teže tome da pošalju poruku da se o ratu, te vremenima pre i posle njega već zna sve što treba da se zna, mnoštvo pitanja lebdi u zraku. Neodgovorenih i nezadovoljenih. Da li je sve bilo baš tako kako se tvrdi? Da li smo mi uvek bili tako beli i čisti, a drugi crni kao đavo? Zašto je moje lično sećanje i iskustvo manje vredno od zacementirane i strogo omeđene kolektivne slike?

Naši identiteti, te krhe kreacije, takođe su prošarani linijama i pukotinama. Šta meni danas znači biti ratni veteran/ka? Supruga ili kćerka ratnog veterana? Gde je prostor za moj strah, moje nesigurnosti, moj bunt? Moramo li prihvati široko prihvaćene etikete, čak i da smo ih nekada i sami stvarali? Šta onda kada mi se smuči cela ta priča o „ujednačavanju“ i standardizaciji osobe, čoveka?

Naposletku, naše znanje o prošlosti jeste puno rupa, pukotina i mesta gde je bolje ne zalaziti. Na javnoj areni se vodi bitka oko prava na znanje i govor o prošlosti. Ko je ta/taj koja/i ima isključivo pravo da priča o prošlosti (a time i o sadašnjosti i budućnosti)? Čije priče imaju legitimitet i težinu? Kako dopreti iza zatvorenih vrata nekih stvari o prošlosti?

Vratimo li se za tren citatu s početka teksta, možemo konstatovati da je velika odgovornost uzeti na sebe ulogu onih koji rade na pamćenju. Velika je i „konkurenčija“ na tom polju, jer se istom vrstom rada, samo sa drugačjom vrednosnom potkom, bave i populistički i nacionalistički orientisani političari/ke, istoričari/ke, novinari/ke, estradnjaci, intelektualci/ke. Kao što ni svaka akcija sama po sebi ne vodi pozitivnoj promeni, tako ni gorljivo insistiranje na pamćenju i nezaboravljanju nema uvek plemeniti cilj.

Vredi se stoga zapitati sledeće: Kakav je to tačno rad na pamćenju koji mi želimo da afirmišemo?

Prikupljanje i obznanjivanje usmenih istorija, ličnih priča ljudi koji su bili direktni učesnici/e i svedoci rata (i oko, i iza njega) jeste zapravo glas iz tih pukotina. Glas koji ih katkad popunjava, ali mnogo češće dodatno rascepljuje i tako stvara novu mogućnost za sagledavanje prošlosti i

sebe (nas) u njoj. To nije glas koji neophodno poziva na revolucionarnu promenu u našem viđenju sveta, niti glas koji uvek beskompromisno osvetljava tabue i razvrgava laži o prošlosti i o našoj ulozi u njoj. To je jednostavno glas pojedinaca/ki, koji su pre bili sledbenici/e nego kreatori/ke istorijskih događaja, ali bez čijeg se doprinosa i odgovornosti mnoge stvari ne bi odigrale tako kako su se odigrale. O njihovim stavorima, vrednostima, nadama govori, kako ono izgovoreno tako i ono što je prečutano, ono čime su bremenite pauze u njihovim pričama, uzdasi i čutanje... O njihovoj ulozi u svemu govori ono kako sebe vide sada, kako su se nekada doživljavali, kakvu konotaciju žele da pripisu svojim rečima, a koje značenje svojim bivšim i sadašnjim delima... Za dešifrovanje svega toga nekad je potrebno dosta strpljenja, sposobnosti empatije, ali neophodna je i veština čitanja između redova.

Životne priče tih ljudi, najpre *izgovorene i saslušane*, pa transkriptom prenete na papir kako bi bile *čitane*, verovatno će razočarati one koji očekuju da u njima nađu linearno, hronološki dosledno svedočenje o konkretnim događajima, uz iznošenje podataka koje bi strogi istoričari/ke velikodušno opisali kao „činjenice“. No, kao što je Alessandro Portelli primetio usmene istorije uvek govore manje o samim događajima, a više o značenjima koje ti događaji imaju za ljude koji svoju priču dele s drugima. Usmene istorije će tako najviše doprineti razumevanju načina na koji su ljudi sebi objašnjavali već poznate događaje i davali im smisao. One nam stoga mogu znatno više reći o psihološkoj ceni ratova, ratovanja i huškanja na te iste ratove, nego o faktografskim podacima o broju učesnika/ca u borbama, broju poginulih i ranjenih. Naše je uverenje da potpuna slika o događajima iz prošlosti uključuje obe te dimenzije, ali i još mnogo dodatnih, te da radeći na prikupljanju životnih priča ljudi mi upravo pridonosimo stvaranju jedne potpunije, kompleksnije i dublje slike o svemu kroz šta smo prošli. I kroz šta, boreći se sa duhovima prošlosti, bolom i traumom, još uvek prolazimo.

Čitajući ovde prikupljene životne priče, neprestano se susrećemo sa ideološkim, vrednosnim, političkim paradoksima. Uvereni pacifisti tako završavaju u rogovima, herojstvo iskršava tamo gde ga najmanje očekujete, strah i očaj „vrište“ iz priča naizgled hrabrih i neranjivih, a kolektivni narativ progovara iz onoga što se drži kao lično i originalno. Potruditi se razumeti te paradokse znači doprineti kreiranju jednog pluralnog, otvorenog razumevanja prošlosti koje ima sluha za individu-

alno, ljudsko, humano, čak i tamo gde kolektivitet i kolektivna naracija naizgled potpuno caruju.

Nakon čitanja ovih životnih priča verovatno nećemo biti mnogo „pametniji“, a poneko će ostati razočaran činjenicom da njegove/njene mentalne mape nisu obogaćene novim, epohalnim otkrićima i podacima. No, svakako nam se nudi šansa da dobijemo pregršt informacija o svakodnevnom životu u jednom strašnom vremenu, o tome kako su ljudi preživljavali u raljama vojski, ideologija, politika. Kao i da učestvujemo u promeni društvenih i kulturnih kodova, koji govore o tome ko sme da govori, ali i o čemu se tačno sme govoriti kada se govorи o ratu.

Tamara Šmidling

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

355.426(497.1)"1991/1999":929(047.53)

SLIKE tih vremena : [životne priče ratnih veterana/veteranki i članova/članica njihovih porodica / uredile Helena Rill, Tamara Šmidling]. - Beograd : Centar za nenasilnu akciju, 2010 (Beograd : Standard 2). - 328 str. ; 21 cm

Na nasl. str. pored mesta izdavanja i:
Sarajevo. - Tiraž 500. - Str. 6-9: Predgovor / Helena Rill. - Str. 325-328: Budućnost nase prošlosti ili-Nešto kao pogovor / Tamara Šmidling.

ISBN 978-86-902539-8-2

1. Рил, Хелена [уредник] [автор додатног текста]

а) Грађански рат - Учесници - Југославија - 1991-1999 - Интервјуи

COBISS.SR-ID 179824396

ISBN 978-86-902539-8-2

9 788690 253982